

७८
२

१९५५
२

बंगाली भाषा प्रवेश

मराठी माध्यमाच्या द्वारा

खंड १

संपादक-लेखक
श्री. सतीन्द्रनाथ गजानन सुखटणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ

१९७३

बंगाली भाषा प्रवेश

मराठी माध्यमाच्या द्वारा

खंड १

संपादक - लेखक

श्री. सतीन्द्रनाथ गजानन सुखठणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

१९७३

© १९७३, महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ
पहिली आवृत्ती : जानेवारी १९७३
(पौष, १८९४)

प्रकाशक :

सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ
सचिवालय, मुंबई-३२

मुद्रक :

केशव चौधरी

निदेशक,

आंतर भारती मुद्रणालय,

२६४, ए टू झेड इंडस्ट्रीयल इस्टेट,

फर्ग्युसन रोड, लोअर परेल, मुंबई-१३.

* * * * *

४२, ग. द. आंबेकर मार्ग, वडाला, मुंबई-३१

किंमत : १६ रुपये

—: नि वे द न :—

भारत हे बहुभाषी राष्ट्र आहे. भारताची राष्ट्रीय एकात्मता ही पश्चिमी देशातील 'एकराष्ट्र एकभाषा' अशा समीकरणाची नाही. येथे वैविध्यपूर्ण व साहित्यसंपन्न अशा १५ इतर भाषा आहेत. या भाषांची व साहित्याची वाढ मुख्यतः संस्कृत भाषेच्या व साहित्याच्या प्रभावाखाली झाली आहे. इंग्रजी राज्य झाल्यानंतरच्या काळात पश्चिमी संस्कृतीच्या, पश्चिमी ज्ञानाच्या व आधुनिक शिक्षणाच्या वदारा विचार व भावना यांचे संवादित्व या भारतीय भाषांमध्ये निर्माण होऊ लागले आहे. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाने व राजकीय एकात्मतेमुळे या भाषांचे वैचारिक संबंध अधिक निकटचे बनले आहेत. परंतु या भाषांचा भाषिक सीमाप्रदेश सोडल्यास, अन्योन्यसंबंध फार थोडा आहे. परंपरागत धर्म आणि इंग्रजी भाषा यांच्या द्वारेच वैचारिक, भावनात्मक व सांस्कृतिक मूल्यांची देवघेव होत आहे. ही देवघेव मोठ्या प्रमाणात होणे आपल्या सांस्कृतिक प्रगतीचा वेग वाढविण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहेच. परंतु, त्याहीपेक्षा भारताची राष्ट्रीय एकात्मता दृढ व अभेद्य बनविण्याकरिता अधिक आवश्यक आहे. याकरिता, महत्वाचा उपाय म्हणजे प्रादेशिक मातृभाषा बोलणाऱ्या लोकसमूहांमध्ये लगतच्या किंवा दूरच्या भारतीय प्रदेशांच्या भाषा उत्तम रीतीने अवगत केलेले, त्यापैकी एक किंवा अनेक भाषा उत्कृष्ट रीतीने लिहू किंवा बोलू शकणारे आणि त्याचप्रमाणे त्या त्या अन्य प्रादेशिक भाषेतील प्रथितयश लेखांचे, ग्रंथांचे व ग्रंथकारांचे साहित्य स्वतःच्या प्रादेशिक मातृभाषेत चांगल्या रीतीने भाषांतरित व रुपांतरित करण्यास समर्थ असलेले सुशिक्षित निर्माण होण्याची मोठी निकड आहे.

ही निकड भागविण्याची पहिली पायरी म्हणून महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाने आपली "आंतरभारती" ची योजना आखली आहे. या योजनेप्रमाणे सुशिक्षित मराठी मनुष्यास गुजराथी, उर्दू, बंगाली, कानडी इत्यादी इंडोआयर्न व द्राविडी भाषा स्वतंत्रपणे शिकता याव्या म्हणून प्रत्येक भाषेचे द्विभाषिक शब्दकोश (दोन्ही प्रकारचे म्हणजे गुजराथी-मराठी

मराठी - गुजराती असे) भाषा प्रवेश आणि साहित्य-परिचय अशी चार पुस्तके प्रकाशित करण्याचे ठरविले आहे. या कार्यक्रमानुसार मंडळाच्या वतीने गुजराती - मराठी शब्दकोश', 'उर्दू - मराठी शब्दकोश', 'कानडी - मराठी शब्दकोश', 'गुजराती भाषाप्रवेश' 'कानडी साहित्य परिचय' हे ग्रंथ आधीच प्रकाशित झाले असून अन्य काही भाषांचे द्विभाषिक शब्दकोश, व साहित्य परिचय मुद्रणावस्थेत आहेत व काही संपादित होत आहेत.

मंडळाच्या आंतरभारती योजनेखाली "बंगाली भाषाप्रवेश" प्रकाशित करतांना मंडळास आनंद होत आहे. मंडळासाठी प्रस्तुत भाषाप्रवेश श्री. स. ग. सुखठणकर यांनी तयार केला आहे. सदर भाषाप्रवेश बंगाली भाषेचे अध्ययन करण्यास मराठी वाचकांस उपयुक्त होईल असा मंडळाचा विश्वास आहे. श्री. सुखठणकर यांनी मोठ्या आस्थेने व परिश्रमपूर्वक हे काम केले याबद्दल यांचे मंडळ आभारी आहे.

लक्ष्मणशास्त्री जोशी,

वाई,

अध्यक्ष,

दि. ४ जानेवारी १९७३.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य - संस्कृति मंडळ

अनुक्रमणिका

निवेदन

प्रस्तावना	१
विषय प्रवेश	१५

भाग पहिला

वर्णमाला

पाठ १ ला	अक्षर परिचय	१
पाठ २ रा	उच्चारण	१०
पाठ ३ रा	व्यंजनावरोवर स्वरवर्ण जोडणे	४१
पाठ ४ था	जोडाक्षरे (फलायुक्त)	५७
पाठ ५ वा	दोन अक्षरी जोडाक्षरे	६८
पाठ ६ वा	तीन अक्षरी जोडाक्षरे	७८
	चार अक्षरी जोडाक्षरे	८२
पाठ ७ वा	इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहिण्याची पध्दत	८६
	परिशिष्ट १ : विविध माहिती	९४
	परिशिष्ट २ : संख्यावाचक शब्द	१००
	परिशिष्ट ३ : महिन्यांच्या तारखा	१०४
	अभ्यासाची उत्तरे	१०५

भाग दुसरा

व्याकरण

पाठ १ ला	शब्दांच्या जाती	११५
पाठ २ रा	लिंग, वचन व पुरुष	१२८
पाठ ३ रा	कारक व विभक्ति	१४२
पाठ ४ था	शब्दरूपे (नामांची)	१५४
	शब्दरूपे (सर्वनामांची)	१६४
पाठ ५ वा	साधु भाषा व त्रलित भाषा	१७६
पाठ ६ वा	(१) काळ	१८०
	(२) सामान्य वर्तमान काळ	१८४

	(३) सामान्य भूतकाल	१९६
	(४) रीतिभूतकाल	२०४
	(५) भविष्यकाल	२१०
पाठ ७ वा	असमापिका क्रिया	२१६
पाठ ८ वा	काल (२)	२२४
	(१) अपूर्ण वर्तमान व पूर्ण वर्तमान	२२४
	(i) पूर्ण वर्तमान	२२७
	(२) अपूर्णभूत व पूर्ण भूत	२३४
	(i) पूर्ण भूत	२३७
	(३) अपूर्ण भविष्यकाल व पूर्ण भविष्यकाल	२४५
पाठ ९ वा	अर्थ विचार	२५०
	(१) आज्ञार्थ	२५२
	(२) भविष्यत् अनुज्ञा	२५५
पाठ १० वा	क्रियावाचक नामे; औचित्यार्थक, नकारार्थक व प्रश्नार्थक वाक्ये.	२६०
	(१) क्रियावाचक नामे	२६०
	(२) औचित्यार्थक वाक्ये	२६५
	(३) नकारार्थक वाक्ये	२६६
	(४) प्रश्नार्थक वाक्ये	२६७
पाठ ११ वा	(१) कालांचा वापर	२६९
	(२) असमापिका क्रियांचा वापर	२७४
	(३) आज्ञार्थ	२७६
पाठ १२ वा	निर्देशक व अनिर्देशक प्रत्यय, अनिश्चितार्थक व अनेकवचनार्थक शब्द	२७७
	(१) निर्देशक प्रत्यय	२७७
	(२) अनिर्देशक प्रत्यय	२८१
	(३) अनिश्चितार्थक शब्द	२८२
	(४) अनेकवचनार्थक शब्द	२८५

पाठ १३ वा	(i) विभक्ति-प्रत्ययांचा वापर	२८६
	(१) कर्ताकारक	२८६
	(२) कर्मकारक	२८७
	(३) करणकारक	२८७
	(४) संप्रदानकारक	२८८
	(५) अपादानकारक	२८८
	(६) अधिकरण कारक	२८९
	(ii) कारकाशिवाय विभक्तीचा वापर	२९०
	(१) प्रथमा	२९०
	(२) द्वितीया	२९१
	(३) पंचमी	२९२
	(४) षष्ठी	२९२
	(५) सप्तमी	२९४
पाठ १४ वा	विशेषणांचे तारतम्य	२९६
	(१) बंगाली पध्दत	२९६
	(२) संस्कृत पध्दत	२९८
पाठ १५ वा	धातूंचे प्रकार	३०२
	(१) प्रयोजक क्रियापद, प्रयोजक धातू व त्यांची रूपे	३०५
	(२) नामधातु	३१६
	(३) ध्वन्यनुकरणात्मक धातु	३२१
	(४) संयोग मूलक धातु	३२५
पाठ १६ वा	अव्ययाचा वापर	३३०
	(१) शब्दयोगी	३३०
	(२) उभयान्वयी अव्यये	३३२
	(३) केवल प्रयोगी अव्यये	३३५
	(४) अव्ययांचा अनेकार्थी वापर	३३८
पाठ १७ वा	नामे, विशेषणे व क्रियापदांचा विभिन्नार्थी वापर	३६०
पाठ १८ वा	इतर काळ व बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये	३९७
	(१) इतर काळ	३९७
	(२) बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये	४०३

पाठ १९ वा	प्रयोग, प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन	४१३
	(१) प्रयोग, प्रयोग बदलणे	४१५
	(२) प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन	४२१
पाठ २० वा	बंगाली वाक्यरचना	४२५
पाठ २१ वा	विरामचिन्हे	४३६
पाठ २२ वा	(१) संधि	४४१
	स्वरसंधि, व्यंजनसंधि, विसर्गसंधि	४४९
	(२) बंगाली संधि	४५२
	बंगाली स्वरसंधि, बंगाली व्यंजनसंधि	४५४
पाठ २३ वा	(१) 'न' चा 'ण' व 'स' चा 'ष' होण्याचे नियम	४५६
	(२) 'न' चा 'ण' होण्याचे नियम	४५९
पाठ २४ वा	समास	४६१
	(१) द्वन्द्व	४६२
	(२) तत्पुरुष	४६३
	(३) कर्मधारय	४७१
	(४) द्विगु	४७७
	(५) बहुव्रीही	४७८
	(६) अव्ययीभाव	४८५
पाठ २५ वा	शब्द प्रकरण	४८८
	(१) तत्सम, तद्भव, देशी, विदेशी	४८८
	(२) मौलिक वा स्वयंसिद्ध, साधित	४९४
	(३) यौगिक शब्द, रूढ वा रूढि शब्दयोगरूढ शब्द	४९५
	(४) प्रत्यय-विभक्ति, स्त्री प्रत्यय, कृत्, तद्धित	४९६
	(५) उपसर्ग	५२९
	(६) ध्वन्यात्मक शब्द	५३५
	(७) शब्दव्यैत	५४६

प्रस्तावना

चालू काळात निरनिराळ्या भाषांचे ज्ञान असणे किती आवश्यक आहे हे काही पटवून देण्याची आवश्यकता नाही. शालांत परीक्षेपर्यंत प्रत्येकजण मराठी, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी ह्या चार भाषा शिकतोच. ह्याखेरीज केंद्रसरकारने मान्यता दिलेल्या इतर भाषांपैकी निदान एकतरी भाषा स्वतःस सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या प्रत्येकाने शिकावी. इतर भाषा शिकणे ह्याचा अर्थ आपल्या मातृभाषेचा अभिमान आपण न वाळगणे असा नाही. आपल्या मातृभाषेचा अभिमान जरूर असावा परंतु इतर भाषांविषयीही उदासीन राहू नये. इतर भारतीय भाषा शिकताना आपल्याला विशेष अशा अडचणीही येण्याच कारण नाही. भारतांतील सर्व भाषांत संस्कृत शब्द विपुल प्रमाणात असल्यामुळे स्वतःकडे त्या भाषेचा नाही म्हटले तरी थोडाबहुत शब्द-संग्रह असतोच. केवळ उच्चारात व लिपीत फरक असल्यामुळे ही गोष्ट आपणास जाणवत नाही. त्यामुळे शिकावयाच्या दृष्टीने उरणाऱ्या मुख्य बाबी म्हणजे शब्दरूपे, निरनिराळ्या काळांतील क्रियापदांचीं रूपे व इतर थोडेसे व्याकरण ह्या बाबतीत जर योग्य मार्गदर्शक मिळाला तर केवळ त्या भाषेचे जुजबीच ज्ञान न होता अल्पावकाशात तीव्र प्रभुत्व मिळविणेही सहज शक्य होते. इतर भाषांच्या अभ्यासाने आपल्या मातृभाषेची समृद्धि आपणांस साधता येते, तसेच निरनिराळ्या भाषिक घटकांतील एकतेची भावनापण वाढीस लागते. बंगाली ही एक संपन्न भाषा असल्यामुळे बंगालीचा अभ्यास ह्या दृष्टीने मराठी भाषिकांनी करणे अगत्याचे आहे.

निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या संख्येच्या हिशेबाने पाहता बंगाली भाषेचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. चिनी, इंग्रजी, रशियन, जर्मन जपानी व स्पॅनिश ह्या भाषांनंतर बंगालीचे स्थान आहे. भारतांत हिंदीचा प्रसार जरी खूप असला तरी ज्यांची मातृभाषा हिंदी आहे त्यांची संख्या, ज्यांची मातृभाषा बंगाली आहे त्यांच्यापेक्षा कमी आहे असा बंगाली लोकांचा दावा आहे. बंगाली भाषा ही आसाममधील मणीपुरचा थोडासा भाग, काछाड, श्रीहट्ट (सिल्हेट), पश्चिम गोयालपाडा, बांगला देश, पश्चिम बंगाल, छोटा

नागपुरमधील संथाळ परगणा, पुर्णिया मानभूम व सिंहभूम ह्या भागांत बोलली जाते. जवळजवळ तेरा कोटी लोकांची ही मातृभाषा आहे. बंगलिपीचा उपयोग तर बंगाली भाषेखेरीज, आसामी व मणीपुरी भाषांत पण (एखादे अक्षर बगळता) करतात. त्यामुळे बंगाली भाषेपेक्षाही तिच्या लिपीचे क्षेत्र अधिक विस्तृत आहे.

बंगाली भाषेतील वाङ्मय हे जगांतील श्रेष्ठ भाषांच्या तोडीस बसणारे आहे. अन्य भारतीय भाषांत तर तिने श्रेष्ठ स्थान पटकावले आहे. त्यामुळे बंगाली भाषेतील पुस्तकांची इतर भारतीय भाषांत (इंग्रजीतसुद्धा) जेवढी भाषांतरे झालेली आहेत, तेवढी इतर भारतीय भाषांतील पुस्तकांची झालेली नाहीत असे म्हटल्यास ते गैर ठरणार नाही. श्रीमद्भगवद्गीतेप्रमाणेच रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या 'गीतांजली'चे पण सर्व प्रमुख जागतिक भाषांत भाषांतरे झालेले आहे.

बंगाली भाषा ही सध्या इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका, फ्रान्स, रशिया, जपान, ऑस्ट्रिया इत्यादि देशांच्या विद्यापीठांतून शिकविली जाते. हा मान संस्कृत-खेरीज इतर कोणत्याही भारतीय भाषेला मिळालेला नाही. संबंध आशिया खंडांत तर बंगाली भाषेलाच 'नोबेल' पारितोषिक मिळण्याचा मान मिळालेला आहे. ह्याविषयी अतुलप्रसाद सेन बंगाली भाषेला उद्देशून म्हणतात:—

“বাজিায় রবি তোমার বীণে

আনলে মালা জগৎ জিনে।”

बाजिये रवि तोमार वीणे

आनले माला जगत जिने।

[अर्थ:— रवींद्रनाथांनी तुझी वीणा वाजवून (बंगालीत काव्य करून) जग जिंकून माळ (नोबेल पारितोषिक) आणली.]

केवळ साहित्यच नव्हे तर चित्रसृष्टि, नाट्य इत्यादि सर्वच क्षेत्रांत बंगाली लोक इतर भारतीयांपेक्षा पुढारलेले आहेत हे दरवर्षी त्यांना मिळणाऱ्या सरकारी पारितोषिकांवरून दिसून येते.

बंगभंग आंदोलनापासून महाराष्ट्र व बंगाल हे राजकीय दृष्ट्या एकत्र आले. त्यासुमारासच बंगाली साहित्याचा मराठीत अनुवाद व्हावयाला सुरवात

झाली. माधवानुज डॉ. काशीनाथ हरि मोडक (१८७२-१९१७) ह्यांनी मायकेल मधुसूदन दत्त ह्यांच्या 'मेघनाद वध' ह्या बंगाली काव्याचा अनुवाद केला. गोविंद केशव कानिटकर (१८५४-१९१८) ह्यांनी विश्वकवि* रवींद्रनाथ ठाकूर ह्यांच्या 'गीतांजली'चे रुपान्तर केले. दत्तात्रय माधव कुळकर्णी ह्यांनी रवींद्रनाथांच्या 'वउ ठाकुरानीर हाट' ह्या कादंबरीवर आधारलेली 'विभा' कादंबरी लिहिली. वासुदेव गोविंद आपटे ह्यांनी साहित्यसम्राट* बंकिमचंद्रांच्या सर्व कादंबऱ्यांची मराठी वाचकांस ओळख करून दिली. तीसपस्तीस वर्षापूर्वी शं. बा. शास्त्री ह्यांनी कथाशिल्पी* शरत्चंद्रांच्या काही दीर्घ कथांचा अनुवाद प्रसिद्ध केला. वि. सी. गुर्जर, पु. वा. कुळकर्णी ह्यांनी शरद्वाम्बूंच्या काही कथा कादंबऱ्यांचे मराठी अनुवाद केले. आणि मामा वरेकरांसारख्या ज्येष्ठ साहित्यिकाने तर जवळजवळ संपूर्ण शरद्वाम्बूच मराठी वाचकांना उपलब्ध करून दिला आहे. शरद्वाम्बूंच्या व बंकिमचंद्रांच्या साहित्याच्या मानाने रवींद्रनाथांच्या साहित्याचा मराठीत अजून फारसा अनुवाद झालेला नाही. मराठीतील लो. टिळकांचे 'गीतारहस्य', पूज्य साने गुरुजींचे 'श्यामची आई' व पूज्य विनोबाजी ह्यांच्या पुस्तकांचे बंगालीत अनुवाद झालेले आहेत. रवींद्रनाथांनी मराठ्यांच्या इतिहासावर बंगालीत पुष्कळ कविता केल्या आहेत. संत तुकारामाच्या काही अभंगांचा पण त्यांनी बंगालीत अनुवाद केला आहे. (त्यापैकी एका अभंगाचा अनुवाद परिशिष्टात देण्यात आला आहे.) महाराष्ट्राच्या दृष्टीने अभिमानाची वाव म्हणजे कै. सखाराम गणेश देऊस्कर (१८६९-१९१२) ह्यांनी केलेली बंगभाषेची सेवा ही होय. [ह्यांचा जन्म वैद्यनाथला झाला व कायम वास्तव्य बंगालमध्येच होते. लहानपणापासूनच त्यांना बंगाली साहित्याची आवड होती.] बंगभंग आंदोलनाच्या सुमारासच इ. स. १९०५ मध्ये 'हितवादी ह्या बंगाली पत्रिकेचे ते संपादक झाले. त्यांनी बंगालीत पुढील पुस्तके लिहिली आहेत :- (१) देशेर कथा (२) झांसीर राजकुमार (३) महामति रानाडे (४) एटा कोन युग (५) वाजीराओ (६) शिवाजी उत्सव (७) बंगीय हिंदुजाति कि ध्वंसोन्मुख त्यांपैकी 'महामति रानाडे' व 'एटा कोन युग' ही पुस्तके विशेष प्रसिद्ध होती.

[* बंगाली लोकांनी रवींद्रनाथ ठाकुरांना 'विश्वकवि', बंकिमचंद्रांना 'साहित्यसम्राट' व शरत्चंद्रांना 'कथाशिल्पी' अशा पदव्या दिल्या आहेत.]

‘देशेर कथा’ हे पुस्तक अलिपुर बाँव खटल्यात सरकारने जप्त केले. त्याकाळी बंगालमध्ये ते खूप प्रसिद्ध होते, मोठमोठ्या बंगाली पुढाऱ्यांशी व साहित्यिकांशी त्यांची ओळख होती. बंगभंग आंदोलनाच्या सुमारास सुरू झालेल्या बंगाल मधील शिवाजी उत्सवाचे ते अध्वर्यु होते. त्यांच्याच आप्रभावहून रवींद्रनाथांनी आपली ‘शिवाजी उत्सव’ ही गाजलेली कविता लिहिली. ह्या कवितेत बंगाली लोकांना उद्देशून रवींद्रनाथ म्हणतात :—

“माराठिर साथे आजि हे वाङ्गलि, एक कण्ठे बलो
‘जयतु शिवाजि’ ।

माराठिर साथे आजि हे वाङ्गलि, एक सण्ठे चलो
महोत्सवे साजि ।”

माराठिर साथे आजि हे वाङ्गलि, एक कण्ठे बलो
‘जयतु शिवाजि’ ।

माराठिर साथे आजि हे वाङ्गलि, एक सण्ठे चलो
महोत्सवे साजि ।

[अर्थ :— हे बंगाली लोकांनो, मराठी लोकांवरोबरच एका आवाजात ‘जयतु शिवाजी’ म्हणा आणि त्यांच्यावरोबरच महोत्सवाला सजून चला.]

बंगाली भाषेची उत्पत्ती

प्राचीन भारतांत चार प्रकारच्या भाषा होत्या. (१) आर्यभाषा (इंडो-युरोपीय) (२) द्रविड (३) ऑस्ट्रिक (४) मंगोलीय. आर्यांची भाषा किंवा वैदिकभाषा (ही मौखिक होती) ही आर्यलोक उत्तर हिंदुस्थानांत पसरल्यावर त्यांचा अनार्यांशी संबंध आल्यामुळे विकृत झाली. ख्रि. पू. ५ व्या शतकांत पाणिनीने आपला सुप्रसिद्ध ‘अष्टाध्यायी’ हा ग्रंथ तयार केल्यावर तिला सूत्रबद्ध स्वरूप प्राप्त झाले. ह्या नवीन भाषेचे नांव ‘संस्कृत’ भाषा होय. कालक्रमे ह्या संस्कृत भाषेचे प्राकृतात रूपांतर झाले. [काही भाषापंडितांचे प्राकृत ही एक स्वतंत्र भाषा आहे असे मत आहे.] ही प्राकृत भाषा पुढे निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या रीतीने बोलली जाऊ लागल्यामुळे तिच्या अनेक शाखा निर्माण

ज्ञाल्या. त्यांतील मुख्य शाखा (१) मागधी (२) शौरसेनी व (३) महाराष्ट्री ह्या होत. ह्यांच्यातही पुढे फेरफार होऊन सध्यांच्या भाषा तयार झाल्या. वैदिक भाषेपासून हल्लीच्या प्रादेशिक भाषांपर्यंत जे स्थित्यंतर होत गेले त्याची पुढील प्रमाणे तीन युगे स्पष्टपणे दिसून येतात.

[१] वैदिक भाषा किंवा आर्य भाषा (ख्रि. पू. १५०० ते ख्रि. पू. ६००)

[२] प्राकृत (ख्रि. पू. ६०० ते इ. स. १०००)

[३] भाषा (इ. स. १००० पासून आतापर्यंत)

प्राकृत व भाषा ह्यांच्या मधल्या काळास (इ. स. ३०० ते इ. स. १०००) अपभ्रंशाचे युग म्हणतात. कारण ह्याच काळांत प्राकृतच्या अपभ्रंशाने इतर भाषांची उत्पत्ती झाली.

‘महाराष्ट्री प्राकृत’ पासून ‘महाराष्ट्री अपभ्रंश’ व त्यापासून पुढे मराठी भाषेची उत्पत्ती झाली. तर मगधात प्रचलित असलेल्या ‘मागधी प्राकृत’ पासून ‘मागधी अपभ्रंश’ व त्यापासून ज्या भाषा तयार झाल्या त्यात बंगाली भाषेचा समावेश होतो. बंगाली भाषेची उत्पत्ती इ. स. च्या ९ व्या शतकात झाली असे मानतात. परंतु बंगदेशातील व्यावहारिक लेखी भाषेला इ. स. १३०० ते १५०० च्या दरम्यान सुरवात झाली. ह्यानंतर तिच्यात थोडे थोडे फेरफार होत तिला सध्याचे वैभवशाली स्वरूप प्राप्त झाले.

बंगालिपीची उत्पत्ती

भारताच्या प्राचीनतम लिपीचे नांव ब्राह्मी लिपि. ही ब्राह्मी लिपि अत्यंत सरळ व अक्षरांना जोडणारी रेष नसलेली (गुजराती लिपिप्रमाणे) अशी होती. सम्राट हर्षवर्धनच्या काळात (इ. स. च्या ७ व्या शतकात) ब्राह्मी लिपि तीन शाखात विभागली गेली व ती निरनिराळ्या प्रकारांनी लिहू जाऊ लागली. (ह्याच सुमारास अक्षरांना जोडणारी रेष लिहिण्यांत येऊ लागली.) त्या तीन शाखा पुढीलप्रमाणे आहेत:-

(१) उदीच्य (उत्तर-पश्चिमेकडील):- ह्या शाखेच्या लिपीचे नांव ‘शारदा-लिपी’ हिच्यापासून काश्मीरी व गुरुमुखीची उत्पत्ती झाली.

(२) प्रतीच्य (पश्चिमेकडील) :- ह्या शाखेच्या लिपीचे नांव 'नागरलिपी' ह्यापासूनच देवनागरीची उत्पत्ती झाली. मराठी, गुजराती व राजस्थानी लिप्या देवनागरीच्या थोड्याशा फरकाने उत्पन्न झाल्या आहेत.

(३) प्राच्य (पूर्वेकडील) :- ह्या शाखेच्या लिपीचे नांव 'कुटिललिपी'. हिच्या मात्रा व वर्ण कुटिल असल्यामुळेच हिला हे नाव प्राप्त झाले. ह्या कुटिल लिपीपासूनच आधुनिक बंगाली, आसामी, ओरीया व मैथिली लिपींचा विकास झाला. (आसामी बंगलिपीतच लिहिली जाते, फक्त 'व' ह्या अक्षरात फरक आहे.) बंगलिपि ही प्रायः १००० वर्षांपासून प्रचलित आहे. इ. स. च्या ९ व्या शतकांत पाल घराण्यातील राजा नारायण पाल ह्याच्या अमदानीतील भागलपूर जिल्ह्यातील ताम्रपटावर बंगाली लिपि सर्व प्रथम दिसून येते. ह्यानंतरच्या काळात तिच्यात थोडा थोडा बदल होत तिला हल्लीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

बंगलिपिचे वैशिष्ट्य असे आहे की इतर भाषांतील शब्द त्या लिपीत लिहिता येणार नाहीत (उच्चार वेगळे होतील) व बंगाली शब्द (उच्चारप्रमाणे) इतर लिपीत लिहिता येणार नाहीत.

बांग्ला (तांग्ला) नांवाची उत्पत्ती

बंगाली लोक स्वतःच्या भाषेला 'बांग्ला' भाषा असे म्हणतात. परंतु हे नाव मात्र त्यांनी स्वतः दिलेले नाही. बंगालमध्ये मुसलमानांचा प्रवेश होण्यापूर्वी जो बंगालचा भाग (पूर्व बंगाल) अर्थात बांगला देश आहे त्याला 'बंग' व हल्लीच्या पश्चिम बंगालला 'गौड' असे नामाभिधान होते. मुसलमानी अमदानीत हल्लीच्या पूर्व पाकिस्तान व आसपासच्या भूभागाला 'बांग्ला' (बांग्ला) हे नाव पडले. मुसलमान लोक त्या भागांतील भाषेला 'जबान-इ-बांग्ला' असे म्हणत. (ह्यापासूनच पुढे 'बांग्ला' असे म्हणण्यात येऊ लागले.) सर्वसाधारण माणसे तिला 'भाषा' म्हणत तर भाषापंडित तिला 'प्राकृत' म्हणत. इ. स. च्या १६ व्या शतकापासून ते इ. स. च्या १९ व्या शतकापर्यंत तिला 'गौडभाषा' असे म्हटले जाई. हल्ली 'बांग्ला' (बांग्ला, बांगला) हेच नाव सर्वत्र वापरले जाते.

बंगाली भाषेतील शब्दसंभार

बंगाली भाषेत प्रायः सव्वा लक्ष शब्द आहेत. त्यांची वर्गवारी पुढील प्रमाणे करण्यांत येते.

(१) तत्सम शब्द (संस्कृत) ४४%

(२) तद्भव व देशी शब्द ५१.४५%

(३) विदेशी शब्द (फारशी-अरबी-तुर्की) ३.३०% यापैकी सुमारे २५०० शब्द फारशी, ३०० शब्द अरबी व ४० शब्द तुर्की आहेत. मुसलमान राज्यकर्त्यांना फारशी ही राज्यकारभारची भाषा केल्यामुळे कायदा, अंमल-बजावणी व जमीनमहसुलाबाबतचे शब्द फारशी आहेत. मुसलमान धर्माची भाषा अरबी असल्यामुळे तद्विषयक शब्द अरबी आहेत. युद्धविषयक शब्द तुर्की आहेत.

(४) अन्य विदेशी शब्द १.२५%

यात मुख्यतः इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा भरणा आहे. सुमारे १०० वर पोर्तुगीज शब्द व इतर किरकोळ शब्द डॅनिश, डच, फ्रेंच व मलायी भाषेतील आहेत.

[हा हिशोब स्वर्गीय ज्ञानेंद्रमोहन दास ह्यांच्या 'বাংলা ভাষার অভিধান' (बांग्ला भाषार अभिधान) ह्या शब्दकोशावरून डॉ. सुनीतिकुमार चटोपाध्याय ह्यांनी केला आहे.]

ह्यावरून असे दिसून येते की संस्कृत भाषेतून बंगाली भाषेत घेतलेल्या शब्दांची संख्या संस्कृत भाषेतून मराठीत घेतलेल्या शब्दांपेक्षा पुष्कळच अधिक आहे. ह्या शब्दांचा वापरही बंगालीत अगदी सामान्य रीतीने होतो. खाली दिलेल्या शब्दावरून त्याची कल्पना येईल. [मूळ बंगाली शब्दासमोर तोच शब्द देवनागरी लिपीत लिहिला असून त्याचा अर्थ दिला आहे.]

अनुष्ठान	अनुष्ठान	समारंभ, धर्मकृत्य
अद्भुत	अद्भुत	आश्चर्यकारक
अभिमान	अभिमान	अहंकार, अभिमान
अल्प	अल्प	थोडे
आपत्ति	आपत्ति	संकट

किञ्च	किन्तु	परंतु
क्रोड़पत्र	क्रोडपत्र	पुरवणी
गण्डूष	गण्डूष	चूळ, घांट
गल्ल	गल्य	गोष्ट
चमत्कार	चमत्कार	आश्चर्य
निश्चय	निश्चय	निश्चय
परिष्कार	परिष्कार	साफ, स्वच्छ
प्रचुर	प्रचुर	पुष्कळ
प्रवीण	प्रवीण	कुशल
प्रयोजन	प्रयोजन	आवश्यकता
विज्ञ	विज्ञ	ज्ञानी, तज्ञ
विज्ञापन	विज्ञापन	जाहिरात
भद्र	भद्र	सभ्य, चांगला
रौद्र	रौद्र	भयानक
शक्त	शक्त	कठिण, मजबूत
सत्कार	सत्कार	सत्कार
हिंसा	हिंसा	हिंसा

ह्याचप्रमाणे मराठीत मुळींच वापरण्यात न येणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा पण बंगालीत अगदी सामान्य रीतीने वापर करतात. खाली दिलेल्या शब्दांवरून त्याची कल्पना येईल.

अनतिक्रम	अनतिक्रम	न ओलांडणे
अनतिदूर	अनतिदूर	जवळ
अनतिविलम्बे	अनतिविलंबे	लवकर
अनल्ल	अनल्प	अधिक, पुष्कळ
नातिदूर	नातिदूर	जवळ
नातिविलम्बे	नातिविलंबे	लवकर
नातिशीतोष्ण	नातिशीतोष्ण	कोमट
नातिशूल	नातिशूल	मध्यम बांध्याचा

संस्कृत भाषेतून बंगालीत घेतलेल्या शब्दांचा संस्कृतमधील अर्थाबरोबरच खास बंगाली असा वेगळाही अर्थ होऊं शकतो. खाली दिलेल्या शब्दांवरून त्याची कल्पना येईल.

अभिमान	अभिमान	रुसवा
आपत्ति	आपत्ति	हरकत
चमत्कार	चमत्कार	आश्चर्यकारक वाटावे इतके छान, सुंदर
निश्चय	निश्चय	निश्चित, नकी
प्रवीण	प्रवीण	वृद्ध, अगोरचा (Senior)
रौद्र	रौद्र	ऊन
सत्कार	सत्कार	शवदहन, अंत्येष्टिक्रिया
हिंसा	हिंसा	मत्सर

संस्कृतमधून बंगालीत घेतलेल्या काही शब्दांचा अर्थ मराठीतील रूढ अर्थापेक्षा अगदी वेगळा होतो. खाली दिलेल्या शब्दांवरून त्याची कल्पना येईल.

उद्गार	उद्गार	ढेकर, ओकारी
कदाचित्	कदाचित्	क्वचित्च
कर्कश	कर्कश	ओवडधोवड, निष्ठुर
कौतुक	कौतुक	मौजमजा, थडा, कुतुहल
चिन्ता	चिन्ता	विचार
चेष्टा	चेष्टा	प्रयत्न
छत्र	छत्र	ओळ
द्रव्य	द्रव्य	वस्तु
विलक्षण	विलक्षण	पुष्कळ, चांगल्या रीतीने
भावना	भावना	काळजी
यातायात	यातायात	ये-जा

बंगाली भाषेचे प्रकार

शिष्ट साहित्यात व शिक्षित समाजात प्रचलित असलेल्या बंगाली भाषेचे दोन प्रकार आहेत. (१) साधु भाषा (**साधु भाषा; Standard Literary Language**) (२) चलित भाषा (**चलित भाषा; Standard Colloquial Language**)

साधु भाषा :- बंगालची साहित्यिक भाषा म्हणून प्रथम साधु भाषेलाच मान होता. गद्यसाहित्य व पत्रे वगैरे ह्याच भाषेत लिहिली जात. ह्या

भाषेचे व्याकरण सुनियंत्रित आहे, तसेच भाषेच्या वापरात गुंतागुंतही नाही. ह्या भाषेत संस्कृत शब्दांचा वापर फार करतात. बंकिमचंद्रांचे व त्यांच्या अगोदरच्या लेखकांचे सर्व साहित्य साधुभाषेत आहे. हल्ली ही भाषा केवळ वृत्तपत्रे व शास्त्रीय ग्रंथापुरतीच मर्यादित आहे.

चलित भाषा :-कलकत्याच्या मौखिक भाषेवर आधारलेल्या भाषेला चलित भाषा असे म्हणतात. सध्या साहित्यिक भाषा म्हणून ह्या भाषेलाच मान आहे. हिच्यात संस्कृत शब्दांचा वापर कमी करून, तब्दव, देशी व विदेशी शब्दांचा वापर फार करतात. साधु भाषेतील सर्वनामांच्या व क्रियापदांच्या रूपांत थोडाफार फेरफार करून चलित भाषेतील सर्वनामांची व क्रियापदांची रूपे तयार होतात. काचित् नामांतही फेरफार करतात. चलित भाषेच्या वापरांत गुंतागुंत फार आहे.

साधुभाषेत गंभीरता आहे, अभिजात सौंदर्य आहे. चलित भाषेत त्याचा अभाव आहे. परंतु चलित भाषेत जी गतिमानता आहे ती साधु भाषेत नाही. साधु भाषा पोक्त व्यक्तिप्रमाणे वाटते तर चलित भाषा अह्लड बालिकेप्रमाणे वाटते. चलित भाषेत काही भाव अशा रीतीने व्यक्त करता येतात की ते साधुभाषेत व्यक्त करता येत नाहीत. नाटकात व गोष्टीत साधु भाषेतील बोलणे अगदी कृत्रिम वाटते तर चलित भाषेतील बोलणे अगदी स्वाभाविक वाटते.

बंगाली भाषेची वैशिष्ट्ये

बंगाली भाषेत संस्कृत शब्दांचे प्राचुर्य असले तरी त्या शब्दांचे उच्चार मात्र आपण करतो तसे बंगालीत करित नाहीत. उच्चारांच्या बाबतीत बंगालीचे वेगळेपण खास जाणवते. केवळ बंगालीतील संस्कृत शब्दांचेच उच्चारण वेगळ्या पद्धतीने करतात असे नव्हे तर संस्कृत वाचतानासुद्धा (बंगाली लिपीत लिहिले जात असल्यामुळे) ते बंगाली पद्धतीनेच वाचतात. 'अमृतं तु विद्या' हे बंगालीत 'অমৃতং তু বিদ্যা' असे लिहिले जाऊन 'ओमितोऽ तु विद्या' असे उच्चारले जाते. लिहिताना शब्द संस्कृतप्रमाणे लिहावयाचा परंतु उच्चार मात्र बंगाली पद्धतीने करावयाचा ह्या द्वैतामुळे नवशिक्ष्यास बंगाली भाषेतील छापलेले वाक्य समजले तरी तेच वाक्य उच्चारले असता समजत नाही.

बंगाली भाषेत नामांची व सर्वनामांची रूपे, तसेच क्रियापदांची रूपे ह्यांखेरीज फारच थोडे व्याकरण आहे. बंगाली व्याकरणात ह्याखेरीज इतर विषय जे येतात ती केवळ संस्कृत व इंग्रजी व्याकरणाची उसनवारी होय. नामांना व सर्वनामांना लागणारे विभक्ति-प्रत्यय, ते विभक्ति-प्रत्यय लागून रूपे कशी तयार होतात, तसेच धातूना निरनिराळ्या काळी लागणारे प्रत्यय व ते लागून क्रियापदाची रूपे कशी तयार होतात एवढी माहिती झाली की लेखी बंगाली भाषा (विशेषतः साधु भाषा) समजण्यास अडचण पडत नाही. शब्दाचे लिंग जरी ठाऊक नसले तरी योग्य तो विभक्तिप्रत्यय वापरल्यास शब्दरूपात चूक होत नाही. त्याचप्रमाणे क्रियापदांची रूपे, लिंग व वचनाप्रमाणे न बदलता केवळ पुरुषांप्रमाणे बदलत असल्यामुळे प्रत्येक काळाची केवळ सहा रूपे ठाऊक असली की काम भागते. ह्यामुळे पुष्कळदा उल्लेखिलेली व्यक्ति स्त्री आहे की पुरुष आहे हे केवळ संदर्भावरून जाणावे लागते. ह्याच पुस्तकात भाषांतराकरिता उतारे ह्या भागात बंकिमचंद्राचा जो उतारा दिला आहे त्यात 'कुंद' नांवाची व्यक्ति स्त्री आहे की पुरुष हे केवळ एका विशेषणांवरून (धूला वलु ठिता; धुल्यवलुण्ठिता) व तेसुद्धा बंकिमचंद्रांची भाषा संस्कृत-प्रचुर असल्यामुळे समजते. तिथे जर बंगाली विशेषण वापरले गेले असते तर अख्खा उतारा वाचूनसुद्धा त्याचा पत्ता लागला नसता.

बंगाली भाषेत विशेष आंखीव [धरावाँधा (धरावांधा), वाँधाधरा (वांधाधरा), वाँधावाँधि (वांधावांधि)] असे नियम नाहीत. त्यामुळे घोकंपट्टीला वाव मुळीच नाही, असे म्हटल्यास ते गैर होणार नाही. परंतु आखीव नियम नसल्यामुळे शब्दांच्या वापराकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते. एकच शब्द निरनिराळ्या अर्थी वापरला जातो ह्याची कल्पना खालील उदाहरणांवरून येईल.

१) ह्रैते (हइते)

(अ) गाछ ह्रैते फल पडिल ।

गाछ हइते फल पडिल ।

झाडावरून फळ पडले.

(ह्रैते-विभक्तिसूचक अव्यय)

(आ) आमि वडु हइते एथाने आसियाछि ।

आमि वडु हइते एखाने आसियाछि ।

मोठा होण्याकरिता मी येथे आलो आहे.

(हइते-असमापिका क्रिया)

(इ) पडाशुना करिले तूमि वडु हइते ।

पडाशुना करिले तूमि वडु हइते ।

अभ्यास केला असतास तर तू मोठा झाला असतास.

(हइते-रीतीमुक्तकाळी क्रियापद)

(क) राम हइते श्याम भाल ।

राम हइते श्याम भाल ।

रामपेक्षा श्याम चांगला आहे.

(हइते-दोन वस्तूतील तुलना व्यक्त करताना वापरण्यात

येणारे तुलनादर्शक किंवा तर वाचक अव्यय)

(उ) काल हइते तूमि एई काज करिवे ।

काल हइते तूमि एई काज करिवे ।

उद्यापासून तू हे काम करावेस.

(हइते-अव्यय)

२) नाइ (नाइ)

(अ) नाइ मामार चेये काना मामा भाल ।

नाइ मामार चेये काना मामा भाल ।

मामा नसण्यापेक्षा आंधळा मामा चांगला.

(नाइ-विशेषण)

(आ) तिनि एथाने नाइ ।

तिनि एथाने नाइ ।

ते येथे नाहीत

(नाइ-क्रियापद)

(इ) आमि किछूई करि नाइ ।

आमि किछूई करि नाइ ।

मी कांहींही केले नाहीं.

(नाइ-अव्यय)

७) त्रास (राम)

(अ) मराठीप्रमाणेच श्रीरामचंद्र असा अर्थ होतो.

(आ) शब्दारंभी आल्यास 'त्रास' चा आकाराने मोठा असा अर्थ होतो. उदा. त्रास छागल (राम छागल)-मोठ्या आकाराचा वकरा. त्रासधनु (रामधनु)-ईंद्रधनुष्य

(इ) शब्दाच्या शेवटी आल्यास श्रेष्ठ (व्यंग्यार्थी) असा अर्थ होतो. उदा. (वाकात्रास (वाकाराम)-मूर्खशिरोमणी.

(ऊ) तिरस्कार व्यक्तविण्याच्या वेळी 'त्रास' चा अव्ययप्रमाणे उपयोग होतो. उदा. त्रास तल । (राम तल)

बंगाली मौखिक भाषेत विशेष कडक अशी दाखण (दारुण), भौषण (भीषण) इत्यादि विशेषणे अगदी साध्या व सरळ अर्थाने वापरतात. मराठीतल्या-प्रमाणे त्यांचा 'भयंकर' असा अर्थ न करता 'फारच' असा अर्थ करावा.

उदा. (१) आज दाखण गत्रस इच्छ ।

आज दारुण गरम हच्छे ।

आज फारच उकडत आहे.

(२) माहाष्टि भौषण सुन्दरी ।

मेवेष्टि भीषण सुन्दरी ।

ती मुलगी फारच सुंदर आहे.

प्रस्तावनेत बंगाली भाषा कां शिकावी, बंगाली भाषेची व तिच्या लिपीची उत्पत्ती कशी झाली, बांगला हे नांव तिला कसे पडले, बंगाली भाषेचा शब्द-संभार, बंगाली भाषेचे प्रकार व तिची वैशिष्ट्ये ह्यांबद्दलची माहिती दिल्यावर ह्याच्या पुढील 'त्रिषयप्रवेश' ह्या सदराखाली ह्या पुस्तकाचा कशा रीतीने उपयोग केल्यास बंगाली भाषा लवकर व उत्तम रीतीने शिकता येईल ते दिले आहे. तेव्हा त्रिषयप्रवेश वाचूनच मग पुस्तकाचा अभ्यास करण्यास सुरवात करावी.

विषयप्रवेश

प्रौढ व शिक्षित मराठी भाषिकास सहजगत्या बंगाली भाषा बोलायला यावी, त्या भाषेतील लिखित साहित्य (वृत्तपत्रे, मासिके वगैरे) वाचता यावे आणि त्या भाषेत व्यवहारापुरते लिहिताही यावे असा महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळाच्या आंतर-भारती मालेतील बंगाली भाषा प्रवेशाचा उद्देश आहे. या उद्देशास अनुसरून बंगाली भाषेचा सर्वांगीण परिचय करून द्यावयाचा ह्या पुस्तकात प्रयत्न करण्यात आला आहे. पुस्तकाचे तीन भाग करण्यात आलेले आहेत. पहिल्या भागात बंगाली भाषेच्या लिपीची व उच्चारण पध्दतीची (जोडाक्षरांसह) माहिती देण्यात आली आहे. दुसऱ्या भागात बंगाली भाषेच्या व्याकरणाची संपूर्ण माहिती भाषांतर व पत्रलेखन आलेली आहेत, तर तिसऱ्या भागात व्यवहारोपयोगी शब्द-संग्रह दिलेला आहे. पहिल्या दोन भागांचा नीट काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यास बंगाली भाषा समजण्यास व लिहिण्यास कोण-तीही अडचण येणार नाही असे म्हटल्यास ते योग्यच ठरेल असा विश्वास वाटतो.

पुस्तकाचा अभ्यास करण्याची रीत

बंगाली भाषा शिकताना लिपि व उच्चार ह्या अडचणी सर्वप्रथम येतात. बंगाली भाषेत शब्द लिहावयाचा एका तऱ्हेने व त्याचा उच्चार करावयाचा दुसऱ्या तऱ्हेने (आपल्या दृष्टीने) अशी पध्दत आहे. उच्चार शक्यतो कोमल व श्रुतिमधुर (कानास गोड) करण्याच्या बंगाली लोकांच्या प्रवृत्तीमुळे त्यांनी हे द्वैत पत्करले आहे. त्यामुळे बंगाली भाषेला गोडी पण आलेली आहे. विश्व-कवी रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या 'गीतांजली'तील कवितेच्या खाली दिलेल्या दोन कडव्यांवरून ह्यांची कल्पना येईल.

बंगाली लिपि

देवनागरी लिपि

अञ्जल मम विकशित कर्त्रो

अंतर मम विकशित करो

अञ्जलतत्र हे ।

अन्तरतर हे ।

निर्मल कर्त्रो उज्वल कर्त्रो,

निर्मल करो, उज्वल करो,

सुन्दर कर्त्रो हे ॥

सुन्दर करो हे ॥१॥

जाग्रत करो, उद्यत करो, विर्भय करो हे ।	जाग्रत करो, उद्यत करो, निर्भय करो हे ।
मङ्गल करो, विरलस विःसंशय करो हे ।	मङ्गल करो निरलस निःसंशय करो हे ।
अञ्ज्वर मम विकशित करो अञ्ज्वरत हे ।	अंतर मम विकशित करो अन्तरत हे ॥ २ ॥

बंगाली उच्चारात ही दोन कडवी पुढीलप्रमाणे लिहिता येतील.

आन्तोरो मामो विकोशितो कॅरो,
आन्तोरोतॅरो हे ।

निर्मॉलो कॅरो, उज्जॉलो कॅरो
शुन्दॉरो कॅरो हे ॥ १ ॥

जाग्रोतो कॅरो, उद्दॉतो कॅरो,
निर्भॉयो कॅरो हे ।

माँड्गॉलो कॅरो, निर्ॉलॉशो निशशॉड् शॉयो
कॅरो हे ।

आन्तोरो मामो विकोशितो कॅरो
आन्तोरोतॅरो हे ॥ २ ॥

वरील दोन कडवी देवनागरी लिपीत लिहिल्याप्रमाणे वाचल्यास बंगाली भाषेचा गंधही नसताना कोणलाही अर्थ सहज समजेल; परंतु तीच बंगाली उच्चारात लिहिल्याप्रमाणे वाचल्यास फारसा अर्थबोध न होता केवळ परिचित शब्दांचे विकृत उच्चारण केल्यासारखे वाटेल. बंगाली लिपीत लिहिले असता अर्थातच काहीच वाचता येणार नाही.

ह्या मुख्य अडचणी दूर करण्याकरिता पहिल्या भागात सुरवातीलाच लिपि-परिचय करून दिला असून नंतर उच्चारण पद्धतीची माहिती दिलेली आहे. (उच्चारण पद्धतीचा पाठ सुरवातीला न वाचता त्याचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा.) केवळ लिपीची माहिती करून घेण्यापेक्षा सोपे सोपे शब्द लिहिण्याचा व वाचण्याचा सराव केल्यास बरे पडते. ह्या दृष्टीने पाठ तीन मध्ये निरनिराळे शब्द दिलेले आहेत व त्यांच्या बाजूला त्यांचे उच्चार दिलेले

आहेत. ते शब्द लिहावे व त्याप्रमाणे उच्चार करावा. उच्चारामध्ये एखादी शंका आल्यास पाठ दोनचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. बंगालीतील जोडाक्षरे जरा क्लिष्ट असल्यामुळे त्यांचा नीट अभ्यास करणे भाग पडते. ह्या दृष्टीने पाठ चार, पांच व सहा हे लिहिलेले आहेत. जोडाक्षरांच्या वेळी पण उच्चारण वेगवेगळ्या तऱ्हेने होत असल्यामुळे जोडाक्षरयुक्त शब्दांच्या वाजूला त्यांचे उच्चार दिलेले आहेत. हे जोडाक्षरयुक्त शब्द लिहावे व त्यांचा दिलेल्या उच्चारप्रमाणे उच्चार करावा. याही वेळी एखादी शंका आल्यास पाठ दोनचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. पाठ तीन ते सहा मध्ये केवळ वाचण्याची संवय व्हावी ह्या हेतुनेच वाक्ये देण्यात आली आहेत. त्यांचा अर्थही जरी खाली देण्यात आला आहे तरी नामांची व सर्वनामांची रूपे, तसेच विभिन्न काळातील क्रियापदांची रूपे ह्यांचा अभ्यास होईपर्यंत तिकडे विशेष लक्ष देऊ नये. इंग्रजी शब्द आपण जसा उच्चार करतो तसाच मराठीत लिहितो, परंतु बंगालीत उच्चारण थोडे विकृत होत असल्यामुळे इंग्रजी शब्द बंगालीत वेगळ्या पद्धतीने लिहिले जातात. तिची कल्पना सातव्या पाठात करून देण्यात आलेली आहे. प्रत्येक पाठात अभ्यास दिलेले आहेत ते सोडवावे. एवढा अभ्यास झाला की कोणताही शब्द बंगाली लिपीत कसा लिहावा व कोणत्याही बंगाली शब्दाचा उच्चार कसा करावा ह्याचे पूर्ण ज्ञान होईल.

यानंतर

यद्यपि बहु नाधीपे तथाऽपि पठ पुत्र, व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत ॥

ह्या सुभाषितानुसार बंगाली भाषेच्या व्याकरणाला सुरवात करावी. दुसऱ्या भागातील पहिला व दुसरा हे पाठ नुसते वाचून काढावेत. ह्यांत मराठी भाषिकांना नवीन किंवा न समजण्यासारखे असे काहीही नाही. तिसऱ्या पाठात कारक व विभक्ति ह्यांची माहिती व चौथ्या पाठात नामांची व सर्वनामांची रूपे दिलेली आहेत. विभक्ति प्रत्यय लक्षात ठेवल्यास ही रूपे सहजच समजतील. संस्कृतप्रमाणे नामांची व सर्वनामांची रूपे पाठ करण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. पाचव्या पाठात बंगालीतील साधुभाषा व चलित भाषा ह्यांविषयी माहिती देण्यात आली आहे. केवळ नामांमध्ये व सर्वनामांमध्ये

होणारा फरक येथे दाखविला असून क्रियापदांच्या रूपात होणारा फरक त्या त्या काळातील साधुभाषेतील रूपांवरोबरच दाखविण्यात आला आहे.

सहाव्या पाठापासून काळांना सुरवात झाली आहे. ह्या पाठांत बंगाली-तील 'मौलिक काळां'ची (*Original tenses*) निरनिराळ्या धातूंची रूपे देण्यात आली आहेत. त्याचबरोबर त्या त्या काळातील वाक्ये भाषांतरासह दिलेली आहेत. ह्या पाठापासून बंगाली भाषेच्या व्याकरणशुद्ध अभ्यासाला पद्धतशीर सुरवात करावी. जिथे जिथे अडचण पडेल तिथे तिथे मागील पाठांचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. अभ्यासाकरिता दिलेल्या मराठी वाक्यांचा बंगालीत अनुवाद करण्याचा प्रयत्न करावा. प्रथम जड जात असल्यास सर्व काळांचा नीट अभ्यास झाल्यावर अनुवाद करण्यास सुरवात करावी. सातव्या पाठात 'असमापिका क्रिया' दिलेल्या आहेत. त्यांची रूपे समजणे मुळीच कठीण जाणार नाही व ही रूपे समजल्यावर आठव्या पाठात दिलेल्या 'यौगिक काळां'ची (*Compound tenses*) रूपे समजण्यात मुळीच अडचण येणार नाही. नवव्या पाठांत बंगालीतील अर्थांची (*Moods*) माहिती देऊन 'अनुज्ञा'ची (*Imperative Mood*) रूपे देण्यात आली आहेत. दहाव्या पाठांत क्रियावाचक नामे, औचित्यार्थक, प्रश्नार्थक व नकारार्थक वाक्ये दिलेली आहेत.

एवढा अभ्यास झाल्यास बंगाली भाषेचे प्राथमिक व अत्यावश्यक ज्ञान झाले असे म्हणता येईल. भाषेच्या वापराच्या दृष्टीने काळांचा वापर, निर्देशक व अनिर्देशक प्रत्यय, विभक्ति प्रत्ययांचा वापर ह्याकडे विशेष लक्ष द्यावे लागते. ह्या दृष्टीने पाठ अकरा, बारा व तेरा लिहिले आहेत. चौदाव्या पाठात विशेषणांचा तर-तम भाव व पंधराव्या पाठांत धातूंचे प्रकार व त्यांचा वापर कसा करतात ते दाखविले आहे. सोळाव्या पाठांत अव्ययांचा वापर कसा करतात हे दाखविले आहे. ह्या पाठाच्या शेवटच्या भागात अव्ययांचा वापर केलेली निरनिराळी वाक्ये दिलेली आहेत, ती फारच उपयुक्त ठरतील. सतराव्या पाठात एकाच शब्दाचे निरनिराळे अर्थ कसे होतात हे दाखविण्याकरिता काही नामे, विशेषणे व क्रियापदे घेऊन त्यांची निरनिराळ्या अर्थी वेगवेगळी वाक्ये दिली आहेत. अठराव्या पाठात जे काळ दिलेले आहेत त्यांचे मराठीत शब्दशः

भाषांतर नीट करता येत नाही परंतु बंगालीत ते काळ कसे वापरले जातात हे समजण्याकरिता त्यांची रूपे व त्या काळांची वाक्ये दिली आहेत. त्याच पाठाच्या “इतर काळ व बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये” ह्या सदराखाली काही वाक्ये भाषांतरासह दिली आहेत. काही वाक्यांचे मराठीतून बंगालीत शब्दशः भाषांतर करणे अवघड जाते, त्याकरिता तशीही काही बंगाली वाक्ये दिली आहेत.

प्रयोग व प्रत्यक्ष-परोक्ष कथन ह्यांची माहिती अभ्यासूला आवश्यक आहे. ह्या दृष्टीने एकोणीसावा पाठ लिहिला आहे. ह्या नंतर विसाव्या पाठात बंगाली वाक्यरचनेची माहिती दिली आहे. ती बंगालीतून मराठीत व मराठीतून बंगालीत भाषांतर करताना उपयुक्त ठरेल. विरामचिह्नांची आवश्यकता प्रत्येक भाषेत असल्यामुळे एकविसाव्या पाठांत त्यांची माहिती दिली आहे. संधि ‘ण’त्व व ‘ष’त्व तसेच समास हे कोणत्याही भारतीय भाषेच्या व्याकरणातील आवश्यक भाग असतात. बंगालीही त्याला अपवाद नाही. वावीस, तेवीस व चोवीस हे पाठ ह्या दृष्टीने लिहिले आहेत. विशेष अभ्यास करणारानी त्याच अभ्यास करावा. शब्द-प्रकरणाचा पंचविसावा पाठ बंगाली भाषेच्या अभ्यासाच्याच्या दृष्टीने मनोरंजक व उपयुक्त ठरेल. ह्या पाठात बंगालीत शब्द कोणत्या भाषांतून घेतले आहेत, द्विरुक्त शब्द, ध्वन्यात्मक शब्द, कृत व तद्धित प्रत्ययामुळे शब्द कसे तयार होतात व त्यांचा अर्थ कसा होतो वगैरे सविस्तर दिलेले आहे. ह्या पाठाचा नीट अभ्यास न केल्यास बंगालीचा अभ्यास पूरा झाला नाही असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

कोणत्याही भाषिक लोकांच्या ज्ञानाचा साठा त्यांच्या भाषेतील विशिष्टार्थक शब्दात, वाक्प्रचारात व म्हणीत दिसून येत असल्यामुळे बंगालीतील विशिष्टार्थक शब्द, वाक्प्रचार व म्हणी सव्वीसाव्या पाठात देण्यात आल्या आहेत. सत्तावीसाव्या पाठात व्यवहारोपयोगी वाक्ये निरनिराळ्या सदरात दिलेली आहेत. भाषांतराचे नमुने व भाषांतराकरिता काही उतारे अष्टाविसाव्या पाठात दिले आहेत. प्रत्येक भाषेतील पत्रलेखनाची पद्धत (मजकूर वगळता) वेगळी-वेगळी असते. बंगालीतील पत्रलेखनाची पद्धत नीट समजण्याकरिता एकोणतीसावा पाठ लिहिला आहे.

वर दर्शविल्या पद्धतीने ह्या पुस्तकाचा अभ्यास केल्यास बंगाली भाषा कोणाच्याही मदतीशिवाय सहज शिकता येईल. बंगाली उच्चारांचा व दुसऱ्या भागातील दहाव्या पाठापर्यंतचा अभ्यास नीट झाल्यावर बंगाली लोकांच्या सहवासाची जोड मिळाल्यास बंगाली भाषेत प्रगति करणे सोपे जाईल. ते जमण्यासारखे नसल्यास बंगाली सिनेमा व नाटके पहावीत, कलकत्ता नभो-वाणीवरील कार्यक्रम ऐकावेत, त्यानेही चांगलाच फायदा होईल.

পাঠ ১ লা : অক্ষর পরিচয়

অক্ষর পরিচয়

(ওক্সোর্ পোরিচয়্)

১

স্বরবর্ণ
(বংগালী অক্ষর)

স্বরবর্ণ
(সর্বসাধারণ উচ্চার)

শর্শোর্ বঁনঁ
(দেবনাগরী অক্ষর)

অ	আঁ	अ
আ	आ	आ
ই	इ	इ
ঈ	ई	ई
উ	उ	उ
ঊ	ऊ	ऊ
ঋ	ऋ	ऋ
৳	ऌ	ऌ
এ	ए	ए
ঐ	ओइ	ऐ
ও	ओ	औ
ঔ	ओउ	औ

टीपा :- (१) क्, ङ, ए, ई, उ, ऐ, ह्या स्वरांवर रेफ नाही. 'ए' व 'उ' वर रेफ दिल्यास अनुक्रमे ङ=त्र व ङ=त्त ही जोडाक्षरे होतात. शब्दावरील रेफेस मात्रा (माँदा) असे म्हणतात.

(२) ङ हे अक्षर सध्या स्वर म्हणून वापरत नाहीत; ९ ही संख्या दर्शविण्या-
करिता वापरतात.

(३) क् व ङ हे दोन स्वर अनुक्रमे ऋ व ॠ असे आहेत. परंतु सध्या ते प्रचारांत नसल्यामुळे स्वरवर्णामध्ये दिलेले नाहीत.

(४) कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या नवीन नियमानुसार 'अण' ला द्वितीय स्वर-
वर्ण मानतात. साधारणतः इंग्रजी शब्दातील सुरवातीच्या 'a' चा जेव्हा
'अँ' असा उच्चार होतो त्यावेळेला वापर करतात. जसे :-
अणामिड (Acid); अणालिउमिनिशम (Aluminium)
अँण (केवलप्रयोगी अव्यय; मराठीत आं ह्या अर्थी)

अभ्यास (१)

पुढील स्वर वर्ण ओळखा

ऐ	अ	इ	ए
ख	ए	उ	उ
कै	ऱ	डै	आ

२

ताञ्जवतर्ण
(बंगाली अक्षर)

व्यंजन वर्ण
(सर्वसाधारण उच्चार)

व्यान्जोन् बॉर्णो
(देवनागरी अक्षर)

क	काँ	क
ख	खाँ	ख
ग	गाँ	ग
घ	घाँ	घ
ङ	ङाँ	ङ

ব্যঞ্জনবর্গ
(বঙ্গালী অক্ষর)

ব্যঞ্জন বর্গ
(সর্বসাধারণ উচ্চার)

ব্যান্‌জোন্‌ বান্নোঁ
(দেবনাগরী অক্ষর)

চ	চাঁ	} মৃদু উচ্চার	চ
ছ	ছাঁ		छ
জ (বর্গীয়)	জাঁ (বোর্গিঅো)		ज (वर्गीय)
ঝ	ঝাঁ		झ
ঞ	ঞাঁ		ञ
ট	টাঁ		ट
ঠ	ঠাঁ		ठ
ড	ডাঁ		ड
ঢ	ঢাঁ		ढ
ণ	ণাঁ		ण
ত	তাঁ	त	
থ	থাঁ	थ	
দ	দাঁ	द	
ধ	ধাঁ	ध	
ন	নাঁ	न	
প	পাঁ	प	
ফ	ফাঁ	फ	

व्याजवर्ण बंगाली अक्षर	व्यंजन वर्ण (सर्वसाधारण उच्चार)	व्यान्जोन वॉनों (देवनागरी अक्षर)
ব	বাँ	ब
ভ	भाँ	भ
ষ	माँ	म
য় (অলুপ্ত)	जाँ (आन्तोस्यो)	य (ज अंतस्थ)
র	राँ	र
ল	लाँ	ल
ব	बाँ	व
শ	शाँ	शं
ষ	शाँ	ष
স	शाँ	स
হ	हाँ	ह
ড	{ 'ड' व 'रु' ह्यांच्या मधला आँकार } हे दोन्ही उच्चार { 'ड्रु' असा मिश्र आँकार } मराठीत नाहीत	ड
ঢ		ढ
য়	याँ	य
ঔ (খঙ'ত')	तू (खॉण्डो'तौ)	तू
ঐ		अनुस्वार
ঔ		विसर्ग
ঊ		चंद्रबिंदु

टीपा :- (१) थं, गं, ङं, एं, ०ं, थं, पं, शं पैकी काही अक्षरावर रेफ (मात्रा-मात्रा) नाही तर काही अक्षरापुढे लिहिण्याच्या व टाईपच्या सोईकरिता रेफ आहे. 'त' ह्या अक्षरावर रेफ न दिल्यास ३ ही संख्या होते.

(२) 'ळ' हे अक्षर बंगालीत नाही. मराठीतील 'ळ' बदल बंगालीत 'ल' लिहितात.

उदा. गोपाळ (गोपाल) वाळकराम (वालकराम)

'क्ष' व 'ज्ञ' ही अक्षरे अनुक्रमे क् + ष व ज्ञ + ज ह्यांची जोडाक्षरे समजली जातात व क्फ (कव) व छ्द (ग्यं) अशी लिहिली जातात.

(३) 'व' ह्या मूळाक्षराचा बंगालीत सर्वत्र 'व' असाच उच्चार करतात. स्वतंत्र 'व' असा उच्चार करीत नाहीत.

(४) शब्दाच्या शेवटी मराठीत 'त्' आल्यास त्या ठिकाणी बंगालीत 'ए' हे अक्षर वापरतात.

उदा. जगत् (जगए), सत् (सए), महत् (महए)

'त्' पुढे स्वर किंवा व्यंजन आल्यास संधिनियमाप्रमाणे संधि होते.

उदा. जगए + ञैश = जगणैश

गए + चरिद्व = गरुद्विद्व

(५) मराठीत 'ज' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीत 'ज्' (वर्गीय ज) वापरतात.

उदा. जखम (ज्खम), जटिल (ज्टिल),

जठर (ज्ठर), जीवाणु (ज्वाणु)

मराठीत शब्दाच्या सुरवातीला जेव्हा 'य' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीत 'य्' (अन्तस्थ ज) वापरतात.

उदा. यथा (य्था), यवन (य्वन), यम (य्म), यश (य्श)

मराठीत 'य' हे अक्षर शब्दाच्या मध्ये असते तेव्हा बंगालीत काही अपवाद वगळल्यास 'य्' हे अक्षर वापरतात. शब्दाच्या शेवटी 'य' असल्यास बंगालीत नेहमी 'य्' हेच अक्षर वापरतात.

उदा. समय (सय्मय), जय (जय्), पलायन (पलायन्), शयन (शयन्)

मराठीत अ, नि, वि, सु, सं इत्यादि उपसर्गांच्या पुढे 'य' अक्षर असते तेव्हा बंगालीत 'य्' (अन्तस्थ ज) वापरतात.

उदा. अयुग्म (अयुग्म), नियुक्त (नियुक्त), वियुक्त (वियुक्त), सुयोग (सुयोग), संयोग (संयोग), अपवाद वियोग (वियोग)

(६) अनुस्वार व विसर्ग बंगालीत अक्षरापुढे लिहितात.

उदा. जिंश् (शिङ्गो), जंश्श (शॉङ्गो) छ्श् (दुक्को),
निंश्शेय (निंश्शेय)

काही ठिकाणचे अनुस्वार लिहिण्यात बंगालीत थोडा फरक आहे तो असा मराठीत बहुतेक अक्षरांच्या डोक्यावर टिंव देतात; पण बंगालीत (संस्कृतप्रमाणेच) त्याचद्वल बग्याच ठिकाणी पुढील वर्णांचे अनुनासिक वापरतात. जसे :

मराठीत	बंगालीत
अंक	अङ्क (ओङ्को)
संचार	सञ्चार (शॉन्चार)
विलंब	विलम्ब (विलोम्बो)
घंटा	घण्टा (घॉण्टा),
अनंत	अनन्त (ऑनोन्तो)

(७) चंद्रविंदु अक्षरांच्या डोक्यावर काढतात. जसे :

आँठि (आंठि), गोँमँई (गोशांइ.)

[चंद्रविंदुसारखेच परंतु उजवीकडची वाजू लांब असलेले असे ७ चिन्ह बंगालीत आहे. ह्या चिन्हाला 'झंश्चर' (इंश्शोर ही संज्ञा आहे. हे चिन्ह हिन्दु देवता, मृतव्यक्ति किंवा तीर्थक्षेत्रांच्या नावांच्या अगोदर लिहितात. जसे :

(१) ७ चिंश्चिर्गुर्ग (चिंश्चिर्गुर्ग)

(२) ७ चिंश्चिर्गोपाल भूश्चोपाशाय (जोदुगोपाल मुखोपाध्याय)

(३) ७ चिंश्चिर्गोशी (बारांनोशी)

हल्ली हे चिन्ह चंद्रविंदुप्रमाणेच (उजवीकडची वाजू लांब न काढता) लिहिण्याचा प्रघात आहे.]

(८) बंगालीत 'उँ' हा 'उँ' किंवा 'उँम्' असा लिहितात.

(९) ङ, ञ, ण, ट, ठ, य, र ही व्यंजने बंगालीत शब्दारंभी कधीच येत नाहीत. ड व ढ ही व्यंजने शब्दाच्या मध्ये व य (अन्तस्थ ज) शब्दाच्या

शेवटी कधीच येत नाहीत. ङ हे व्यंजन शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी येते तर ङ हे व्यंजन सर्वसाधारणपणे शब्दाच्या शेवटीच येते.

(१०) पुढील अक्षरांतील फरक लक्षात घ्यावा :

व, व्र, क	ड, ड़, उँ, उँ
य, य़, ब	ट, ट़, टँ
थ, थ	थ़, थँ
घ, घ	त, अ
ण, न	म (म्ली), म
ह, ई	

अभ्यास (२)

पुढील व्यंजनवर्ण ओळखा

व	ज	म	ट	ग	ऋ	ड	॰
क	ड़	थ	ल	श	प	डँ	न
९	ष	द	च	ठ	९	य	व
ध	टँ	थ	ं	इ	ड	ः	र
फ	य	छ	ट़	घ	त	स	

३

स्वर :-

बंगालीत स्वर दोन प्रकारचे आहेत.

(१) ऋस्व (ब्रुष्व — हॉशशो)

(२) दीर्घ (दीर्घ — दिर्घो)

ऋस्व स्वर (ब्रुष्व स्वर) :- अ, ई, उँ, थ़, ९

दीर्घ स्वर (दीर्घ स्वर) :- आ, कै, उँ, ए, एँ, ओ, ओँ

व्यंजन :-

क, च, ट, त, प ही व्यंजने अकारयुक्त आहेत. [क + अ = क; च + अ = च] मूल व्यंजनवर्णांवरोवर स्वरवर्ण नसल्यास त्या व्यंजनवर्णाला 'इसञ्ज' (हॉशोन्तो) किंवा 'इलञ्ज' (हॉलोन्तो) म्हणतात.

‘इसल्ल’ वर्णाच्या शेवटी (~) हे चिन्ह असते. उदा. क्, थ्, छ्, छ्, इत्यादि (~) चिन्हाला ‘इसल्लिह’ (हॉशचिन्हा) म्हणतात.

क पासून म् पर्यंतच्या पंचवीस व्यंजनवर्णांना स्पर्श वर्ण **स्पर्शवर्ण** (स्पर्शो बॉरनो) म्हणतात. त्यांचे पांच भाग पडतात. प्रत्येकाला वर्ण वर्ण-(बॉरगो) म्हणतात.

क्, थ्, ग्, घ्, ङ्,	क - वर्ण (क-वर्ण)
च्, छ्, ज्, ष्, झ्	च - वर्ण (च-वर्ण)
ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	ट - वर्ण (ट-वर्ण)
त्, थ्, द्, ध्, न्	त - वर्ण (त-वर्ण)
प्, फ्, ब्, भ्, म्	प - वर्ण (प-वर्ण)
य्, र्, ल्, व्	अंतस्थ वर्ण (अस्तस्थ वर्ण)

-(ऑनंतोस्थो बॉरनो)

श्, ष्, स्, ह्

उष्मवर्ण (उष्मवर्ण)-(उशमो बॉरनो)

उच्चारण स्थानानुसार स्वरवर्ण व व्यंजनवर्ण ह्यांचे पुढीलप्रमाणे भाग पडतात.

स्वरवर्ण	व्यंजनवर्ण	नाम (नाम् - नांव)
अ, आ	क-वर्ण, इ,	कष्ठा (कोण्ठो-कण्ठ्य)
ई, ऐ	च-वर्ण, य्, श्,	तालवा (तालोव्वो-तालव्य)
ऋ	ट-वर्ण, र्, घ्,	मूर्ध्वा (मूर्धोननो-मूर्धन्य)
ॠ	त-वर्ण, ल्, म्	दन्त्या (दोन्तो-दन्त्य)
उ, ऊ	प-वर्ण	उष्ठा (ओश्ठो-ओष्ठ्य)
ए, ऐ	x x	कष्ठातालवा (कोण्ठोतालोव्वो- कण्ठ्यतालव्य)
ओ, औ	x x	कष्ठाउष्ठा (कोण्ठोउश्ठो-कण्ठ्यौष्ठ्य)
	अस्तस्थ व्	दन्त्याउष्ठा (दोन्तोउश्ठो-दन्त्यौष्ठ्य)

ङ्, ञ्, ण्, ल्, म् नां ‘अनुनासिक वर्ण’ (ओनुनासिक बोरनो-अनुनासिक वर्ण) असे पण म्हणतात.

चंद्रविंदु व ९ अनुस्वारांचा उच्चार नाकांतून होतो म्हणून त्यांना पण 'अब्रूतांत्रिक वर्ण' म्हणतात.

वाराखडी

मराठीप्रमाणेच बंगालीत 'अ' खेरीज सर्व स्वरांना वेगवेगळी चिन्हे आहेत—

आ (।), ऐ (।), ऐ (।), ऐ (।), ऐ (।), ऐ (।), ऐ (।),
 ए (।), ऐ (।), ओ (।), ओ (।)

बंगाली क का कि की कु कू कृ के

मराठी क का कि की कु कू कृ के

बंगाली कै को कौ कं कः

मराठी कै को कौ कं कः

द्याचप्रमाणे इतर वाराखड्या खालीलप्रमाणे काढता येतील.

त ता ति ती तू त्रु (तृ) ते तै तो तौ तं तः

व वा वि वी वू व्रु (वृ) वे वै वो वौ वं वः

ल ला लि ली लू ल्रु (लृ) ले लै लो लौ लं लः

टीपः—व्यंजनवर्णांशी स्वरवर्ण जोडण्याला बंगालीत 'वानान' (वानान्) म्हणतात. कोणत्याही शब्दाचे 'वानान' सांगावयाचे म्हणजे तो शब्द कसा बनला आहे हे दाखवावे लागते.

उदा : यमुना = य् + अ + न् + उ + न् + आ

कलिकाला = क् + अ + ल् + ऐ + क् + आ + त् + आ

अभ्यास (३)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहा :-

रामायण, भरत, कैकेयी, हनुमान, रावण, विभीषण, महाभारत, नकुल, सहदेव, बलराम, राधिका, केशव, गोपाल, नारायण, सोमनाथ, शैलजा, नटराज, मोहन, गजानन, शिवाजी, जिजाबाई, नानासाहेब, हेमलता, कुमुदिनी, रमेश, विजयकुमार, भगवानदास, आसाम, बिहार, हिमालय, मधुसूदन, सरोजिनी, राजशेखर.

पाठ २ रा : उच्चारण

उच्चारण

(उच्चारणे)

प्रत्येक भाषेच्या उच्चारामध्ये स्वतःचे असे खास वैशिष्ट्य असते, बंगालीत तर ते विशेषच जाणवते. बंगाली भाषेत शब्द लिहावयाचा एका तऱ्हेने व त्याचा उच्चार करावयाचा दुसऱ्या तऱ्हेने असे द्वैत असल्यामुळे पुस्तकातील छापील वाक्य जरी आपणास समजले तरी तेच वाक्य एखाद्या बंगाली माणसाने उच्चारले तर आपणास समजत नाही. (विषयप्रवेश ह्या सदराखाली दिलेल्या विश्वकवी रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या कवितेच्या दोन कडव्यांवरून ह्याची कल्पना आली असेलच.) केवळ उच्चारणाच्या नियमांचा अभ्यास करून शुद्ध उच्चार करता येणे अशक्य आहे. त्याकरिता बंगाली भाषा बोलणाऱ्या समाजातच वावरले पाहिजे. तरीसुद्धा पुस्तकाद्वारे उच्चार समजाविणे जेवढे शक्य आहे, तेवढे समजाविण्याचा येथे प्रयत्न करण्यात आला आहे.

१

स्वर वर्ण (स्वरवर्ण)

अ :- (१) ह्याचा स्वाभाविक उच्चार 'ऑ' असा करतात. [Doll मधील 'O' प्रमाणे]

उदा. अचल (ऑचॉल, ऑचोल); कपाल (कॉपाल); दश (दाश)

(२) 'अ' कारापुढील अक्षरामध्ये ई, ऐ, ऐ, ऐ, घ-घला, ङ, ञ असेल तर त्याचा न्हस्व 'ओ' सारखा उच्चार होतो. [Home मधील 'O' प्रमाणे]

उदा. अवधि (ऑवधि); कृती (कॉती); जलुश (जोलुश); वधू (वोधू); पथ्य (पोतथ्य); दैवत (दोइवोगतो); लक्ष (लोकखो)

(३) क्रियापदांच्या शेवटच्या 'त्र' चा पुष्कळ वेळा 'ओ' असा उच्चार होतो.
उदा. कर्त्र (कॉरो); कर्त्रिल (कोरिलो); कर्त्रिव (कोरिवो);
कर्त्रित (कोरितो)

परंतु क्रियापदांच्या शेवटच्या 'व' व 'स्व' मधील 'त्र' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. कार्त्रव (कॉरेव्); कर्त्रिलास्व (कोरिलास्व); कर्त्रिवेव (कोरिवेव्); कर्त्रितास्व (कोरितास्व)

(४) काही 'व' किंवा 'व' कारान्त दोन अक्षरी शब्दांच्या पहिल्या अक्षराच्या अंती 'त्र' असेल तर त्याचा 'ऑ' प्रमाणेच 'ओ' असा पण उच्चार होतो.

उदा. स्वव (मॉन्, मोन्); वव (वॉन्, वोन्); एव (धॉन्, धोन्);
ज्व (जॉन्, जोन्) पव (पॉन् - प्रतिज्ञा ह्या अर्थी; व पोन् -परिमाण
व हुंडा ह्या अर्थी)

परंतु पुढील शब्दात 'ऑ' असाच उच्चार होतो.

त्रव (रॉन्); ग्व (गॉन्); ज्व (शॉन्)

(५) 'इ' कार किंवा 'ए' कारानंतर 'ह्र' अक्षर असेल तर त्यामधील 'त्र' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. प्रिह्र (प्रियो), (दह्र (दियो), (एह्र (धियो)

(६) शब्दाच्या सुरवातीला 'प्र' असल्यास त्यातील 'त्र'चा उच्चार 'ओ' असा होतो. (प्र-प्रो)

उदा. प्रभात (प्रोभात्); प्रणाम (प्रोनाम्); प्रवेश (प्रोवेश्);
प्रलह्र (प्रोलोय्, प्रोलॉय)

(७) दोन अक्षरी शब्दाच्या शेवटी 'त्र' कार असून त्या अगोदर स्त्र, ष्ट्रे,
उ असल्यास शेवटच्या 'त्र' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. त्रव (त्रिनो); श्रिल (शोइलो); श्रौव (मोउनो)

(८) शब्दाच्या शेवटच्या 'अ' काराचा कधी कधी उच्चार होत नाही.

उदा. काठ (काह); चिल (चिल्); मावव (मानोव्);
सलिल (शोलिल्) ह्या शब्दाबरोबर दुसरा बंगाली शब्द जोडल्याने
सुध्दां त्यांच्या अंतिम 'अ' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. काठठाकरा (काठठोकरा) चिलञ्जलि (चिल्लुलि)
माववसमाज (मानोव्शामाज्) मवगडा (मॉन्गोडा)
सलिलसमाधि (शोलिल्लशोमाधि)

परंतु जोडलेला शब्द जोडाक्षराने आरंभ होणारा असेल तर 'अ'
काराचा उच्चार होतो. जोडलेला शब्द संस्कृत असेल तरसुद्धा कधी
कधी 'अ'काराचा उच्चार होतो.

उदा वत्रालोक (नॉरॉलोक); फलप्रद (फॉलोप्रोद)

(९) तीन अक्षरी शब्दाच्या अंतिम 'अ' काराचा उच्चार होत नसेल तेव्हा
प्रायः मधल्या अक्षराच्या 'अ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. तत्रल (तॉरोल्); कथव (कॉखोन्); वमव (वामोन्);
लवव (लावोन्)

परंतु अंतिम अक्षरात 'अ' काराखेरीज इतर स्वर असल्यास 'अ'कार-
युक्त मधल्या अक्षरातील अ चा उच्चार होत नाही.

उदा. चलति (चोल्ति); शुकना (शुक्ना); ह्लाद (ह्वाल्दे);
काहदा (काय्दा)

अपवाद : वांसरि (वांशोरि); जवो (जॉनोनि); ज्ञाणदा
(ग्यांनोदा)

(१०) चार अक्षरी शब्दात दुसरे अक्षर 'अ' कारयुक्त असेल तर त्या 'अ'
चा उच्चार होत नाही.

उदा. चारपाका (चारपोका); शयतान (शॉयतान्);
कुलकुचा (कुलकुचा)

परंतु तत्सम शब्दामध्ये प्रायः दुसऱ्या 'अ' काराचा उच्चार होतो.

उदा. उग्रवात (भंगोवान्); मूथच्छ्र (मुखचन्द्रो);

(देवस्थान (देवोस्थान्)

चार अक्षरी शब्दाचे तिसरे अक्षर 'अ' कारयुक्त असेल तर स्पष्ट उच्चार होतो.

उदा. अभिमत (ओभिमतो, ओभिमत); इतितीकी (होरितोकि) गवपति (गोनोपोति)

- (११) चार अक्षराहून मोठा शब्द असल्यास उच्चाराच्या सोयीसाठी त्याचे साधारणतः दोन दोन अक्षरी भाग पाडतात व त्या भागांच्या शेवटी 'अ' कार असेल तर त्याचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. अरुधावन (ओनु - धावो - न्) अनवरत (ऑनो - वॉरो - तो) समीकरण (शोमि - कॉरो - न्) फरमाईश (फॉरो - माइ - श्)

- (१२) शब्दाच्या शेवटी असलेल्या जोडाक्षरांतील व त्याच्या मागील 'अ' काराचा उच्चारणात लोप होत नाही व पुष्कळांदा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. दण्ड (दॉनतो, दॉन्तो); पुष्प (पुशपो, पुशपो); पत्रवृक्षा (पॉरोब्रोमहॉ); सहस्र (शॉहॉस्रॉ, शॉहॉस्रॉ); अरविन्द (ऑरोविन्दो, ऑरोविन्दो)

- (१३) शब्दाच्या शेवटी ङ, झ, ञ, घ, त्र, त्र, त्र, असल्यास अंतिम 'अ' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो व त्याच्या अगोदरच्या 'अ' काराचा पण उच्चार होतो.

उदा. गात्र (गाहो); दृष्ट (द्विहो); माह (मोहो); शक्त (शॉक्तो); विधेय (विधेयो); श्रुत (गुरुतॉरो); मृदुतम (म्विदुतॉमो); श्रुत (इशशॉरॉक्तो); महत्र (मॉहोक्तो) परंतु विद्य (विशोय्)

आशय (आशोय्) शब्दाच्या शेवटी 'ता' असल्यास त्याच्या अगोदरच्या 'त्र' काराचा उच्चार होतो.

उदा. कृपणता (क्रिमोनोता); मृत्लता (शॉरोलोता).

(१४) संस्कृतमधून बदल न करता घेतलेल्या शब्दांतील (तत्सम शब्दांतील) अंतिम 'त्र' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. गगन (गॉगोन). आकाश (आकाश्), अपवाद :- जित (जितो), विविध (विविधो)

(१५) समासबद्ध शब्दांतील प्रत्येक 'त्र' काराचा उच्चार होत नाही.

उदा. फलफूल (फॉल्फुल्); राजनीति (राज्नीति); गान्-बाजना (गान्-बाजना); तरुन-तरुनी (तोरुन्-तोरुनी).

(१६) अनुस्वाराच्या अगोदरच्या 'त्र' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. अहंकार (ऑहोङ्कार); विसंगत (विशोङ्-गोतो).

(१७) विसर्गाच्या अगोदरच्या 'त्र' चा 'ओ' असा उच्चार होतो व विसर्ग-पुढील अक्षराचे उच्चारण करताना द्वित्व होते.

उदा. अधःपात (ऑधोप्पात्) मन्ःपूत (मॉनोप् पूतो)

(१८) शब्दाच्या सुरवातीला नकारार्थी 'त्र' किंवा 'त्रन्' तसेच सह किंवा संपूर्ण ह्या अर्थी 'स्र' किंवा 'स्रम्' हे उपसर्ग असतात तेव्हा 'त्र' चा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. अक्षम (ऑक्खोम्) अग्राह्य (ऑन्नाय्, ऑन्न्याय्); स्रतिवह्य (शॉविनाय्); स्रप्रति (शॉम्प्रोति)

परंतु असे शब्द जर व्यक्तीची नावे असतील तर त्यांच्या आद्य 'त्र' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

उदा. अतुल (ओतुल्); अमूल्य (ओमुल्लो); अतिनाश (ओविनाश्).

(१९) शुद्ध बंगाली शब्दात पुष्कळवेळा अन्य 'त्र' काराचा 'ओ' असा उच्चार होतो.

(क) विशेषण किंवा विशेषणाप्रमाणे वापरल्या जाणाऱ्या शब्दात :

उदा. भाल (भालो); वडु (वॉडो); छाट (छोटो); थाट (खाटो); एत (अंतो); यत (जांतो); कत (कांतो); तत (तांतो); ह्व (हॅनो); यव (जॅनो); कान (कोनो); म्मत (मांतो)

(ख) 'आन' प्रत्ययान्त शब्दात :

उदा. कत्रान (काँरानो); देओयावो (देवानो); हातडान (हातडानो); पाडान (पाडानो).

(ग) द्विरुक्त विशेषणात व ध्वन्यात्मक शब्दात.

उदा. म्र-म्र (मॉरो-मॉरो); काँद-काँद (कांदो-कांदो); व्र-व्र (वॉरो-वॉरो); छल-छल (छॉलो-छॉलो)

(घ) काही संख्यावाचक विशेषणात :

उदा. एगार (एगारो); बार (बारो); तेर (तेरो)

(ङ) 'त' व 'इत' प्रत्ययान्त विशेषणात :

उदा. पुलकित (पुलोकितो); गत (गांतो); नत (नांतो); रक्षित (रोक्खितो)

आ (१) 'आ' चा साधारणतः ऱ्हस्व उच्चार होतो.

उदा. आपन (आपोन्); पाता (पाता); कथा (काथा)

(२) विशेष जोर देण्याकरिता 'आ' चा दीर्घ उच्चार करतात (Calm मधील 'a' प्रमाणे)

उदा. हात (हात); काज (काज); आज (आज)

(३) 'ना' मधील 'आ' काराचा नेहमी दीर्घ उच्चार होतो. परंतु क्रियापदाबरोबर आल्यास त्याच 'आ' काराचा ऱ्हस्व उच्चार होतो.

उदा. थात ना (खावो ना)

(४) बंगालमधील काही प्रदेशांत शब्दारांभी असलेल्या 'अ'चे 'अ्या' किंवा 'ऎ्या' असे विकृत उच्चारण होते.

उदा. टाका (टाका, व्याका); वाँका (वांका, व्यांका)

इ, ञे :- (१) दोघांचा साधारणतः ऱ्हस्व उच्चारण होतो. [Tin मधील 'i' प्रमाणे]

उदा. इट (इट); दिवस (दिवस); तिवि (तिनि); वदी (नोदि); दीप (दिप); जीवनी (जिवोनि)

(२) कधी कधी दीर्घ उच्चारण होतो. [Feet मधील 'ee' प्रमाणे]

उदा. दिव (दीन); अश्रीम (आशीम);

(३) जोर देण्याकरिता किंवा वेगळा अर्थ दर्शविण्याकरिता दीर्घ उच्चारण करतात.

उदा. तूमि कि स्वप्न (दृशितेछ ? (तुमि कि शॉपनो दखितेछे ? - तू कसले स्वप्न पहात आहेस ?) हा साधारण प्रश्न असून 'कि' वर जोर दिलेला नाही. परंतु तूमि कि स्वप्न (दृशितेछ ? (तुमि की शॉपनो दखितेछे ? तू काय स्वप्न पहात आहेस ?) हा जोर दिलेला प्रश्न आहे. त्यामुळे 'कि' चा दीर्घ उच्चारण 'की' असा होतो. पुष्कळवेळा अशा ठिकाणी 'कि' बदल 'की' लिहिण्याचा प्रघात आहे.

उ, उ :- (१) दोघांचा साधारणतः ऱ्हस्व उच्चारण होतो. [Put मधील 'u' प्रमाणे.]

उदा. उचित (उचित); उरु (उरु); तुषार (तुषार); दूर (दूर); तून (तून)

(२) कधी कधी दीर्घ उच्चारण होतो. [Baloon मधील 'oo' प्रमाणे]

उदा. सूथ (शूथ); अमूक (आमूक); रूप (रूप); परंतु रूपी (रुपी)

(३) दोन अक्षरी शब्दात 'ऊ' नंतर 'आ' किंवा उच्चारित 'अ' असेल तर 'ऊ' चा 'ओ' उच्चार करतात.

उदा. ऊँ (ओठों); ऊँड़ा (ओढ़ा)

श्र :- साधारणतः 'रि' उच्चार होतो.

श्रजू (रिजु); श्रतू (रितु); रूपव (रिपोन); वृप (रिपो); परंतु श्रव (रीन्)

['श्र' व 'रि' (रू + ई) हयांचा उच्चार एकच असल्यामुळे 'श्र' ला वेगळा स्वरध्वनि नाही. म्हणून संस्कृतखेरीज बंगाली व विदेशी शब्द लिहिताना 'श्र' चा वापर न करण्याचा प्रघात आहे.

उदा. संस्कृत शब्द :- संस्कृति (संस्कृति); अमृत (अमृत)
बंगाली व विदेशी शब्द :- खिस्त (ख्रीष्टे); खिश्चन (ख्रीष्टेन);
ब्रिटिश (ब्रिटिश)]

२ :- हया अक्षराचा स्वर म्हणून बंगालीत उपयोग होत नसल्यामुळे त्याचा उच्चार पण नाही.

ए :- (१) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'ए' कार असल्यास त्याचा 'ए' असा उच्चार होतो. [Set मधील 'e' प्रमाणे]

उदा. छल (छेले); मल (मेले); तल (नेले-नेए); चाम-
चिक (चामचिके)

(२) एकाक्षरी सर्वनामाच्या 'ए' काराचा ए असा उच्चार होतो.

उदा. ऐ (शे); ऐ (के); ऐ (जे); ऐ (ए)

(३) 'ए' काराच्या पुढले अक्षर अ, इ, ई, उ, ऊ कारान्त वा 'इसल' असल्यास त्या 'ए' काराचा (ए) असा उच्चार होतो.

उदा. ऐह (देहो, देहो); ऐलि (केलि); ऐटी (बेटि); ऐतू (शेतू); ऐतूर (केयूर-केउर); ऐतार (एन्तार); ऐकटि (एकटि); ऐकट्टे (एकट्टे)

अपवाद :- (कमोन (कॅमोन्, क्यामोन्); (कवन (कॅनो, क्यानो);
 एक (अॅक); एकटा (अॅकटा); एकदा (अॅकोदा); (यव
 (जॅनो); (गल (गॅलो)

(४) शब्दाच्या सुरवातीला असलेल्या 'ए' कारापुढे येणाऱ्या अक्षरांत
 'आ' कार, (क्वचित्) 'ए' कार व 'उ' कार असल्यास किंवा
 'ए' कारावर चंद्रबिंदु असल्यास 'ए' काराचा 'एऱ्या' किंवा 'आऱ्या'
 असा विकृत उच्चार होतो. अशा उच्चाराला 'वाँका एकार'
 (वांका एकार-वक्र एकार) म्हणतात.

उदा. (बला (बॅला, ब्याला); (बला (बॅला, ब्याला); एका (अॅका);
 (दथा (दॅखा, द्याखा); (थला (खॅला, ख्याला); (शउला (श्याओला);
 (पँचा (प्यांचा); (छँदा (छ्यांदा)

[दथा (दॅखे, द्याखे); (थल (खॅले, ख्याले) ही जेव्हा 'दथा' व
 'थला' ह्या क्रियापदांची वर्तमानकाळची तृतीय पुरुषाची रूपे
 असतात तेव्हा त्यांचा कंसांत दाखविल्याप्रमाणे उच्चार करतात. परंतु
 जेव्हां ही 'दथिया' व 'थलिया' ह्या असमापिका क्रियापदांची
 चलित भाषेतील रूपे असतात तेव्हा त्यांचा उच्चार 'दखे' व 'खेले'
 असा करतात. इतर 'ए' काराने सुरू होणाऱ्या क्रियापदाना पण हाच
 नियम लागतो.]

(५) उदा. कधीकधी एकाच वेळी 'ए' व 'अ' असे दोन्ही उच्चार
 होतात.

उदा. एकता (एकोता, अॅकोता); (बला (बेला, बॅला, ब्याला)

ऐ :- (१) पश्चिम बंगालमध्ये ह्याचा उच्चार 'ओइ' च्या द्रुत उच्चारा
 प्रमाणे करतात.

उदा. ऐहिक (ओइहिक); (जैव (जोइनो); (वैतिक
 (नोइतिक); (वैभव (वोइभव)
 पूर्व बंगालमध्ये ह्याचा उच्चार 'ओइ' च्या द्रुत उच्चाराप्रमाणे करतात.

उदा. ऐहिक (अइहिक); वैतिक (नैतिक)

(२) ह्याचा खरा उच्चार 'ऑ' बरोबर अर्धा 'ए' जोडल्याने जो द्रुत उच्चार होईल तसा आहे.

उदा. दैत याचा खरा उच्चार 'दोइवो' किंवा 'दाइवो' असा न होता 'दाएवो' होईल.

(पश्चिम बंगालमध्ये होणाऱ्या 'ओइ' उच्चारा प्रमाणे 'ऐ' चा उच्चार करावा.)

उ :- (१) साधारणतः ङस्व 'ओ' सारखा उच्चार होतो. [So मधील 'o' प्रमाणे]

उदा. ओज्व (ओजोन्); कामल (कोमेल); तारण (तोरोन्); मोदक (मोदोक्)

(२) कधीकधी दीर्घ षण उच्चार होतो. [No मधील 'o' प्रमाणे]

उदा. सोम (शोम्); भार (भोर); दासरा (दोशरा)

उ :- पश्चिम बंगालमध्ये ह्याचा उच्चार 'ओउ' च्या द्रुत उच्चाराप्रमाणे करतात.

उदा. गौर (गोउर्); दौलत (दोउलोत्); पौर (पोउर, पोउरो); सौध (शोउध, शोउधो)

पूर्व बंगालमध्ये ह्याचा उच्चार 'ऑउ' च्या द्रुत उच्चाराप्रमाणे करतात.

उदा. गौर (गॉउर्); दौलत (दॉउलोत्)

(२) ह्याचा खरा उच्चार 'ऑ' बरोबर अर्धा 'ओ' जोडल्याने जो द्रुत उच्चार होईल तसा आहे.

उदा. कोटा याचा खरा उच्चार 'कोउटा' किंवा 'कॉउटा' असा न होता 'कॉओटा' असा होईल. (पश्चिम बंगालमध्ये होणाऱ्या 'ओउ' ह्या उच्चाराप्रमाणे 'उ' चा उच्चार करावा.)

व्यंजनवर्ण (व्याञ्जवर्ण)

[खाली दिलेल्या व्यंजनांखेरीज इतरांचा उच्चार मराठी प्रमाणेच आहे असे समजावे.]

ॐ :- (१) 'ॐ' च्या पुढे जेव्हा व्यंजन असते तेव्हा त्याचा अनुस्वाराप्रमाणे 'ङ' असा उच्चार होतो.

उदा. अङ्ग (अङ्को); शङ्ख (शङ्खो); लङ्घन (लङ्घनो)

(२) स्वरान्त 'ॐ' च्या उच्चारांत अनुस्वाराबरोबरच 'ग' चा उच्चार होतो. [Sing मधील 'ng' प्रमाणे]

उदा. ताङ्गाली (वाङ्गाली); काङ्गाली (काङ्गाली)

च, छ, त्त :- ह्यांचे कठोर व मृदु असे दोन प्रकारे मराठीत उच्चारण होते. परंतु बंगालीत संस्कृत व हिन्दी प्रमाणेच मृदु उच्चार होतो.

च :- (मराठी उच्चार) चमचा (कठोर); चक्कर (मृदु)
(बंगाली उच्चार) चक्कर मधील 'च' प्रमाणे

छ :- (मराठी उच्चार) जहाज (कठोर); जनता (मृदु)
(बंगाली उच्चार) जनता मधील 'ज' प्रमाणे.

त्त :- (मराठी उच्चार) झबले (कठोर) झेप (मृदु)
(बंगाली उच्चार) झेप मधील 'झ' प्रमाणे.

ॡ :- (१) सर्वसाधारणपणे ह्याचा उच्चार 'यं' किंवा 'इंअ' प्रमाणे होतो. सध्या काही जोडाक्षरांखेरीज 'ॡ' चा विशेष उपयोग करित नाहीत. त्याऐवजी 'ह्यं' असे लिहितात.

उदा. मिॡ (मिआं) असे न लिहिता मिह्यं | मियां असे लिहितात.

(२) 'च' वर्गातील अक्षरांबरोबर 'ॡ' जोडाक्षरयुक्त असेल तर त्याचा 'न्' असा उच्चार होतो.

उदा. प्रश्नात् (शॉन्चार); लाञ्छना (लान्छोना); पञ्जिका
(पोन्जिका); वृक्षाटे (शॉन्झाट्, शोन्झाट्); याञ्छा
(जाच्ना) बंगालच्या काही भागात 'याञ्छा' चा उच्चार 'जाच्चां'
किंवा 'जाच्-इयां' असा पण करतात.

व व त :- यांचा उच्चार 'न' असा करतात. 'व' ला खास वेगळा उच्चार
नाही. [ह्या दोघात मूर्ध्ण्य 'व' (मूर्धन्य 'ण') व दन्त्य 'व'
(दन्त्य 'न') असा फरक करतात.]

उदा. तोषा (वीना); लतव (लॉवोन्); वदो (नोदि); वागत्रिक
(नागोरिक)

त (तर्गीय) व त (अलुष्ट) :- (१) ह्या दोघात लिहिण्याच्या पद्धतीत
काही फरक नाही परंतु उच्चारात फरक आहे.

'तर्गीय त' चा उच्चार 'व' असा होतो तर 'अलुष्ट त' चा
उच्चार 'उय' किंवा 'उअ' च्या द्रुत उच्चारासारखा होतो. [पहिल्याचा
उच्चार 'b' सारखा तर दुसऱ्याचा उच्चार 'w' सारखा होतो] परंतु
सर्वसाधारणपणे दोघांचाही 'व' असाच उच्चार करण्याचा प्रघात आहे.

उदा ताता (वावा); विमल (विमोल)

[दोन्ही प्रकारचा 'त' निश्चित करावयाचे नियम :-

(अ) मराठीत जेव्हा 'व' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीतील त्या
अक्षराचा 'त' तर्गीय असतो.

उदा. बाहु (ताह); बोध ((ताध); ब्रह्म (ब्रक); कदम्ब (कदम्ब)

(आ) मराठीत जेव्हा 'व' हे अक्षर असते तेव्हा बंगालीतील त्या
अक्षराचा 'त' अलुष्ट असतो.

उदा. वन (तव); विष्णु (विष्णु); वासव (तासव); वासुदेव
(तासुदेव)

(इ) फलायुक्त शब्दातील, उपसर्गातील, **उ, ऊ, ओ व ओ** ह्यांच्या

ठिकाणी संधिमुळे (गुण व वृद्धि यांच्या योगे) येणारा, तसेच प्रत्यया-
तील 'व' अक्षर असतो.

उदा. द्विज् (श्वत (फलायुक्त शब्दातील)
विषम, अवगत (उपसर्गातील)
मश्वर, पावक (संधितील)
मृतवत्, धनवान् (प्रत्ययातील)

(२) ज्यावेळेला उच्चार 'व' असा होणे भागच असेल त्यावेळेला 'व'
असे न लिहिता 'व्ह' असे लिहितात.

उदा. हाव्हा (हावा); (व्हलव्ह (रेव्ह)

[हावा व (व्हलव्ह असे लिहिले तर उच्चार हावा व रेव्ह असा
होईल.]

बंगालीतील क्रियापदातील 'व्ह' चा उच्चार जरा वेगळा करतात.

उदा. ह्वाव्हा ('हॉओवा' तील 'ओवा' च्या द्रुत उच्चारासारखा)
याव्हा ('जाओवा'तील 'ओवा' चा द्रुत उच्चार)

ह्याचप्रमाणे पाव्हा, थाव्हा, देव्हा, लव्हा, नेव्हा
इत्यादि क्रियापदांचे उच्चार होतात.

मराठीतील बाजीराव, माधवराव इत्यादि विशेषनामातील 'व' बदल
बंगालीत 'व्ह' लिहितात.

उदा. बाजीराव (बाजीराव्ह); माधवराव (माधवराव्ह)

मराठीतील वासुदेवबुवा, आत्मारामबुवा इत्यादि विशेषनामातील 'वा'
बदल बंगालीत 'वा' लिहितात.

उदा. वासुदेवबुवा (वासुदेवबुवा);
आत्मारामबुवा (आत्मारामबुवा)

जवाहरलाल हे नाव पूर्वी जहललाल असे लिहित. आता ते
जवहललाल असे लिहिले जाते.

घ :- याचा उच्चार तर्कीत 'ङ' सारखा होतो. 'घ' ला खास वेगळा उच्चार नाही.

उदा. घथन (जॉखोन्); घवनिका (जॉवोनिका); घूथिका (जुथिका)

श, ष, स :- ह्यांचा उच्चार 'श' असा होतो ['Sh' प्रमाणे]

उदा. शतीत (शोरि); षाल (शोलो); सवातन (शॉनातोन्)
[ह्या तिघांत तालव्य 'श' (तालव्य श), मूर्धन्य 'ष' (मूर्धन्य 'ष' व दन्त्य 'स') असा फरक करतात.]

ड :- याचा उच्चार मराठीत नाही. साधारणपणे 'ड' व 'डू' यांच्या मधला उच्चार होतो ['ra' प्रमाणे किंवा 'अनाडी' मधील 'ड' प्रमाणे]

उदा. वाडि (वाडि); घोडा (घोडा); पडुशी (पोडुशी)

ढ :- याचा पण उच्चार मराठीत नाही. साधारणपणे 'ढू' असा जोड उच्चार होतो [rha प्रमाणे]

उदा. आषाढ (आशाढो); प्रगाढ (प्रोगाढो); राढीत (राढियो)

ह्य :- (१) याचा उच्चार 'य' असा करतात.

उदा. सय्य (शॉमोय्); पलायन (पॉलायोन्)

(२) 'आ' कारयुक्त 'ह्य' असल्यास त्याचा कधीकधी 'आ' असा उच्चार होतो.

उदा. गोहाला (गोआला); दोहात (दोआत); परंतु माहाती (मायाति)

(३) 'आ' कारान्तखेरीज अन्यस्वरयुक्त 'ह्य' असेल तर त्या 'ह्य' चा उच्चार न करता कधी कधी त्या त्या स्वराचा उच्चार होतो.

उदा. विशह्य (विशोये, विशोए) प्रवह्यी (प्रोनोयि, प्रोनोइ)

९ :- याचा उच्चार 'ङ' च्या उच्चारात थोडासा 'ग' मिसळल्याप्रमाणे होतो.

[sing मधील 'ng' प्रमाणे]

उदा. तिंश [विङ् (ग्) शो]; शिंश [हिङ् (ग्) शा]; वांश [वाङ् (ग्) ला] परंतु वपुंसक (नॉपुंशोक्)

० :- (१) याचा उच्चार 'ह' च्या शिथिल उच्चाराप्रमाणे होतो.

उदा. उः (उह्); वाः (वाह्); पः (पायोह्)

(२) शब्दाच्या शेवटी विसर्ग असेल तर त्याचा प्रायः उच्चार होत नाही.

उदा. यजुः (जोयु, जोयुह्); फलतः (फालोतो); विशेषतः (विशेषतो)

(३) शब्दाच्या मध्ये विसर्ग असेल तर त्याचा उच्चार न होता विसर्गा-पुढील अक्षराचा द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो.

उदा. मन्तःपुत (मॉनॉपुतो. पुतःस्र (पुरॉशशॉर) परंतु दुःथ (दुकुथो); दुःथित (दुकुथितो)

:- याचा केवळ नाकात उच्चार करतात. ['दांत' मधील दां प्रमाणे

उदा. टाँद [चाँद]; ['चाद्' किंवा 'चान्द्' असा उच्चार करू नये. 'चान्द्' असा उच्चार केल्यास ते 'त्' व 'द्' चे जोडाक्षर होईल.] टाँत (दाँत); (तँपू (भेंपु)

काही शब्दांचा चंद्रविद्दु दिल्यावर अर्थ बदलतो.

उदा. (१) आधात् (आधार) - आधार

आँधात् (आंधार) - अंधार

(२) कादा (कादा) - चिखल

काँदा (कांदा) - रडणें

(३) कुडि (कुडि) - वीस

कुँडि (कुंडि) - कळी

(४) गादा (गादा) - रास, डिगारा

गाँदा (गांदा) - झेंडूचे फूल

(५) दाडि (दाडि) - दाढी

दाँडि (दांडि) - पूर्णविराम; तराजु

- (৬) পাক (পাক্) - পীল
 পাক (পাক্) - চিখল
- (৩) ফাটা (ফোটা) - উমলণে, বিকসিত হোণে
 ফাটা (ফোটা) - থেঁব, টিলা
- (৫) বা (বা) - কিন্না, অথবা, বাহবা
 বাঁ (বাঁ) - ডাবা
- (৭) বাধা (বাধা) - সংকট, বিঘ্ন
 বাঁধা (বাঁধা) - বাঁধণে
- (১০) শাখা (শাখা) - ফাঁদী
 শাঁখা (শাঁখা) - শাঁখাচী বাঁগডী

অভ্যাস (১)

পুড়ীল বংগালী শব্দাঁচা উচ্চাৰ করা :-

অকপট, অগাধ, অজিত, অতিমানুষ, অতিশয়, অধি-
 বেশন, অনিল, অনুরাগ, অপবাদ, অবধি, অভয়,
 অমুক, অশনি, অসহযোগ, আঘাত, আঁচল, আতপ,
 আভাষ, আরতি, ইতর, ইমারত, ঙ্গল, ঙ্গণ, উদর,
 উপাসক, উষা, ঋষি, একাদশী, একাকী, ঐরাবত,
 ওকালতি, ঔষধ, কনিকা, কোমল, খবর, গাজর,
 ঘোমটা, চতুরানন, ছাগল, জপমালা, ঝটিকা, টোপর
 ঠাকর, ডাকাত, ঢোলক, তরবারি, থাপড়, দেব-
 দাসী, দোলনা, ধনিক, নিবেদন, পরিমল, পেয়ারা,
 ফুরসৎ, বাঁদর, রায়স, বেচারা, ভগীরথ, ভারত, মজ-
 লিস, মৌলবী যযাতি যৌবন, রাজকুমার, রচনা,
 লতিকা, লেখক, শকুন, শিখর, ষোড়শ, সমালোচনা,
 সেবক, সৌরভ, হাসপাতাল, হীরক, গুডাকেশ,
 বিমূঢ়, পরাজয়, কিংসুক, সাংবাদিক, স্মরণে অন্তঃ-
 করন, খেঁকশিয়াল, দাঁড়কাক,

फलायुक्त शब्द (फलायुक्त शब्द)

व्यंजनवर्णांच्या पुढे ष (ह्र), ळ, ल, व, व, व, ष, जोडल्यास याला 'फला' असे म्हणतात. 'ऴ' व्यंजनवर्णांच्या अगोदर आल्यास तो सुध्दां 'फला' होतो. परंतु त्याला '(ऴह्र)' (रेफ्र) म्हणतात.

४ फला :- (१) व्यंजनवर्णांच्या पुढे 'ह्र' असल्यास उच्चार करताना त्या व्यंजनाचे द्वित्व होते. 'ह्र' चा उच्चार होत नाही. व्यंजनवर्ण 'ऴ' कारान्त असल्यास त्याचा 'ओ' कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो. व्यंजनवर्ण 'ऴ' कारान्त असून कोणत्याही वर्गाचे दुसरे किंवा चवथे अक्षर असल्यास त्या वर्गातील पहिले किंवा तिसरे अक्षर येऊन मग 'ओ' कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे त्या मूळ व्यंजनवर्णांचा उच्चार होतो. [व्यंजनवर्ण 'ऴ' कारान्त खेरीज इतर स्वरान्त असल्यास अर्थातच त्या त्या स्वरप्रमाणे त्याचा उच्चार होतो.]

उदा. विद्या (विद्दा); मृत्यू (मित्तु); पूग (पुननो, पुननो); ताद्य (वाच्चो, वाच्चो); पथ्य (पोत्थो); प्रथ्य (शोकूथो) वाप्य (वाद्धो, वाद्धो); मित्थ्य (मित्थो); उपाथ्यात (उपाकूथान्)

(२) 'ह्र' च्या पुढे 'ह्र' असल्यास त्यांचा 'ञ्ज' असा उच्चार होतो.

उदा. उह्र (उञ्जो), लेह्र (लेञ्जो); वाह्रिक वाञ्जिक

(३) 'ह्र' पुढे 'ह्र' असल्यास त्यांचा 'ज्ज' असा उच्चार होतो
उदा. साह्राह्रा (शाहाज्जो)

(४) 'ऴ' किंवा 'ऴ' कारान्त व्यंजनापुढे 'ह्र फला' असल्यास त्या 'ऴ' किंवा 'ऴ' कारान्त व्यंजनाचा अनुक्रमे 'ओ'

किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो, 'ह फला' युक्त व्यंजनाचे द्वित्व होते व 'फला' चा लोप होतो.

उदा. पशु (पोद्दो); अशु (ओन्तो); सत्य (शौत्तो);
आलस्य (आलोशशो)

(५) काही वेळा लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. उद्योग (उद्जोग)

(६) शब्दाच्या सुरवातीला 'आ' कारयुक्त 'ह फला' असल्यास त्याचा विकृत 'ए' काराचारखा उच्चार होतो.
उदा. व्याह्राय (वेइयाम) ['वेइ'चा जोड उच्चार केल्या-
सारखा उच्चार होतो.]

(७) शब्दाच्या सुरवातीला असलेल्या 'ह फला' चे आणखी तीन प्रकारे उच्चारण होते.

उदा. (अ) व्यावसा (व्यावशा); त्याक्त (त्याक्तो);
व्याथा (व्याथा); व्यावहार (व्यावोहार)

(आ) व्याक्ति (वेक्ति); व्यातिरेक (वेतिरेक);
व्यातित (वेतित)

(इ) च्युत [चुतो, (च)चुतो]; ज्यातिश्च
[ज्योतिश्, जोतिश्] गुप्त [नासतो, न्यासतो]
श्यामल [शामोल्, शामोल्]; त्याग [त्याग्]

र फला :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'र फला' असल्यास त्याचा लिहिल्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. क्रमिक (क्रोमिक); प्रास (प्राश्); प्रधान
(प्रोधान्); रज (ब्रॉजो)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'र फला' असल्यास 'र फला' युक्त व्यंजनाचे द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो. व्यंजनवर्ण 'अ' कारान्त असल्यास त्याचा 'ऑ'

कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो. व्यंजनवर्ग 'अ' कारान्त असून कोणत्याही वर्गाचे दुसरे किंवा चवथे अक्षर असल्यास त्या वर्गातील पहिले किंवा तिसरे अक्षर येऊन मग 'ऑ' कारान्त किंवा 'ओ' कारान्त व्यंजनाप्रमाणे त्या मूळ व्यंजनवर्गाचा उच्चार होतो. [व्यंजनवर्ग 'अ' कारान्त खेरीज इतर स्वरान्त असल्यास अर्थातच त्या त्या स्वराप्रमाणे त्याचा उच्चार होतो.]

उदा. अविद्रा (ओनिद्रा); शक्रता (शोतवृता);
आम्र (आमन्नो); विप्र (विप्रो); वज्र (वौजन्नो,
वौजन्ना); व्याघ्र (व्याग्नो); शुभ्र (शुवन्नो, शुवन्ना)
आघ्रात (आग्नान्); अघ्रातृक (अव्भ्रात्रिक)

(३) 'ल फला' जोडाक्षरयुक्त असेल तर त्या जोडाक्षरांचे उच्चारण करताना द्वित्व होत नाही. लिहित्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. अश्रा (ऑसन्नो); म्रव्र (मॉन्नो); वीष्प्रु भ
(निशप्रोभ); व्राष्ट्र (राश्ट्रो)

"ल फला :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'ल फला' असल्यास त्याचा लिहित्याप्रमाणेच उच्चार होतो.

उदा. श्लाती (ग्लानि); क्लेश (क्लेश); श्लोहा (लिहा);
श्लवचर (श्लवोचोर)

(२) शब्दाच्या मध्ये (किंवा शेवटी) 'ल फला' असल्यास; 'ल फला' युक्त व्यंजनाचा द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो.

उदा. अक्लात (ऑक्कलान्तो) अल्लान (ऑम्लान)
विश्लव (विप्लोव)

(३) 'ल' पुढे 'ल' असल्यास त्याचा लिहित्याप्रमाणेच उच्चार

होतो. उदा. पल्ली (पोल्लि); दिल्ली (दिल्लि);
भल्लुक (भोल्लुक)

(४) 'ह्र' च्या पुढे 'ल' असल्यास त्याचा उच्चार 'ल' पुढे
'ह्र' असल्यासारखा करतात.

उदा. आह्लाद (आल्हाद); प्रह्लाद (प्रोल्हाद)
ह्यांचा उच्चार अनुक्रमे 'आल्हाद' व 'प्रोल्हाद' असा पण
करतात.

व फला :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'व फला' असल्यास 'व फला'
युक्त व्यंजनाचे अस्पष्ट द्वित्व केल्यासारखा उच्चार होतो
व 'फला' चा लोप होतो.

उदा. ज्वाला [(ज) जाळा]; च्चरा [(त्) तौरा];
(द्व)ष्ट [(द)देश]; श्चत्र [(श) शॉततो]

'ध' च्या पुढे 'व' असल्यास 'द' चा अस्पष्ट उच्चार
होऊन मग 'ध' चा उच्चार होतो.

उदा. धवज [(द) धॉजो]; धवनि [(द) धोनि]
धवस्त [(द) धॉस्तो]

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'व फला' असल्यास
'व फला' युक्त व्यंजनाचे उच्चारण करताना द्वित्व होते
व 'फला' चा लोप होतो. शब्दाच्या शेवटचे 'वफला'
युक्त व्यंजन 'अ' कारान्त असल्यास त्याचा 'ओ' कारान्त
व्यंजनाप्रमाणे उच्चार होतो.

उदा. विश्वास (विशशाश); सत्त्व (शॉततोर); पक्क
(पॉक्को); केश्चत्र (इशशॉरॉततो)

शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'ध' च्या पुढे 'त' असल्यास 'द' चा अस्पष्ट उच्चार होऊन मग 'ध' चा उच्चार होतो.

उदा. मकरधतज [मॅकोरॉ (द) धॉजो]

- (३) 'ह' च्या पुढे 'त' असल्यास त्याचा उच्चार 'त' पुढे 'ह' असल्यासारखा करतात. 'त' चा उच्चार न करता त्याएवजी 'उ' किंवा 'ओ' चा पण उच्चार करतात.

उदा. जिह्वा (जिव्हा, जिउहा); आह्वान (आव्हान्, आओहान्); विह्वल (विव्हॉल्, विउहॉल्)

पश्चिम बंगालमध्ये जिव्भा, आव्हान्, विव्हॉल् असा पण उच्चार करतात.

१ फला :- (१) ह्याचा उच्चार लिहिल्याप्रमाणेच करतात.

उदा. विषण्ण (विशोन्नो); तृष्ण (त्रिश्ना); संहिष्णु (शोहिश्नु)

- (२) 'ह' च्या पुढे 'ण' असेल तर त्याचा उच्चार दोन प्रकारे होतो.

उदा. अपत्राह्ण (ऑपोरान्हॉ, ऑपोरान्नो)

२ फला :- (१) ह्याचा उच्चार लिहिल्याप्रमाणेच करतात.

उदा. अग्नि (ओग्नि); तन्न (रॉत्नो); भिन्न (भिन्नो); विघ्न (विघ्नो)

- (२) 'ह' च्या पुढे 'न' असेल तर त्याचा उच्चार दोन प्रकारे होतो.

उदा. मध्याह्न (मोद्धान्हॉ, मोद्धान्नो) जाह्नवी (जान्नोवि, जान्नोह्वि)

झ फला :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला 'झ फला' असेल तर 'झ फला' युक्त व्यंजनाचा सानुनासिक उच्चार होतो व 'फला' चा लोप होतो.

उदा. श्मशान (शाँशान्); श्मश्रु (शाँशश्रु); श्मत्रव (शाँरोन्); श्मत्रक (शाँरोक्)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी 'झ फला' असेल तर 'झ फला' युक्त व्यंजनाचे उच्चारण करताना सानुनासिक द्वित्व होते व 'फला' चा लोप होतो. [विशेषतः 'झ फला' युक्त व्यंजन क, ग, त, द, ष, घ, झ असेल तर काही अपवाद वगळता हा नियम लागू होतो.]

उदा. रुक्मिणी (रुक्किनि); घुग्गु (घुग्गों, घुग्गु); म्हात्मा (मोहात्तां); पद्म (पॉददों) रश्मि (रोशशि); उष्मा (उशशां, उशमा); अकश्मा (ऑकोशशांत); लक्ष्मण (लॉक्खॉन्); आप्मान (आद्धॉन्)

(३) ङ, ण, न, म, व ल वर्णयुक्त 'झ फला' असेल तर त्याचे लिहिल्याप्रमाणेच उच्चारण होते.

उदा. वाङ्मय (वाङ्मोय्); हित्रण्य (हिरोन्मोय्); तन्मय (तॉन्मोय्); सन्मति (शाँन्मोति); बाल्मिकि (बाल्मिकि)

(४) 'ह' च्या पुढे 'झ' असेल तर त्याचा उच्चार 'झ' पुढे 'ह' असल्यासारखा करतात.

उदा. ब्रह्मचर्य (ब्रोम्होचोरजो) जिम्हित (जिमहितो)

व्रफ :- 'व्रफ' चा उच्चार मराठीप्रमाणेच (र) असा होतो.

उदा. तर्क (तॉर्को); विवर्त (निर्वॉर); दर्शव (दॉर्शॉन्, दॉर्शोन्); कार्य (कार्जॉ, कार्जो); मर्द्यादा (मोर्ज्यादा); आर्य (आर्जो, आर्जॉ) परंतु कार्य, मर्द्यादा व आर्य हे शब्द जुन्या पद्धतीप्रमाणे लिहिल्यास त्याचे उच्चारण पुढीलप्रमाणे करावे.

कार्या (कार्ज्जो, कार्ज्जॉ) मर्द्यादा (मोर्ज्ज्यादा) आर्या (आर्ज्जो, आर्ज्जॉ)

४

जोडाक्षरे

[खाली दिलेल्या जोडाक्षरांखेरीज इतरांचा उच्चार मराठीप्रमाणेच आहे असे समजावे.]

ऋ (क्+ष) :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'ख' असा करतात.

उदा. ऋमा (खॉमा); ऋणिक (खोणिक); ऋति (खिर); ऋाड (खोभ)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'क्ख' असा करतात.

उदा. चऋ (चोक्खु); पऋ (पोक्खु); दऋ (दोक्खिन); तऋ (त्रिक्खो) परंतु अऋप [शॉइ (ग) खेप] अऋाड [शॉइ (ग) खोभ]

(३) ह्या जोडाक्षराच्या अगोदर 'व्र' कारान्त व्यंजन असेल तर त्या 'व्र' कारान्त व्यंजनाचा 'ओ' कारान्त व्यंजनासारखा उच्चार होतो.

उदा. पक्ख (पोक्खो); वक्ख (नोक्खोत्तो); त्त्ख
(रोक्खो); लक्ख (लोक्खोन्)

परंतु लक्ख (लौक्खान् किंवा लाक्खोन्)

ङ (ङ् + ङ) :- ह्याचा उच्चार 'ङ्' व 'ग' च्या जोड उच्चारासारखा करतात.

उदा. त्त्ङ (रौङ्गो); दाङ्ग (दाङ्गा); गङ्ग (गौङ्गा)
इङ्गित (इङ्गित)

ञ (ञ् + ञ) :- (१) शब्दाच्या सुरवातीला हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'ग्यं' असा करतात.

उदा. ञ्जान (ग्यांन्); ञ्जातव्य (ग्यांतोव्यो)

(२) शब्दाच्या मध्ये किंवा शेवटी हे जोडाक्षर असल्यास त्याचा उच्चार 'ग्ं' (ग्ं) असा करतात.

उदा. विञ्जान (विग्ंान्) अतञ्ज (अंतोग्ं)

ण :- 'ण' च्या पुढे जोडाक्षरात ट वर्गातील शब्द असल्यास त्याचा उच्चार 'ण' व 'न' च्या मधोमध होणाऱ्या उच्चारासारखा करावा.

[send मधील n प्रमाणे]

उदा. घण्टा (घॉण्टा); लूण्व (लुण्ठॉन्); चण्डाल (चॉण्डाल)

श :- 'श' च्या पुढे जोडाक्षरात त, त्र, ल असल्यास, तसेच 'श्च' कारान्त 'श' असल्यास त्याचा उच्चार 'श' असा न करता 'स' असा करतात.

उदा. प्रश्न (प्रोसन्नो); श्चामिक (श्चोमिक); श्लोक (स्लोक्); शृगाल (स्त्रिगाल)

स :- 'स' च्या पुढे जोडाक्षरात थ, त, थ, व, प, फ, त्र, असल्यास तसेच 'श्च' कारान्त 'स' असल्यास त्याचा उच्चार 'श' असा न करता 'स' असा करतात.

उदा. श्रुलन (स्खॉलोन); सुवक (स्तॉवोक); श्वावत्र (स्थावोर);
 स्नातक (स्नातोक); स्पर्श (स्पर्शो); स्फुटिक (स्फोटिक);
 प्रष्टा (प्रोशटा); मसृण (मोस्मिन्, मोस्मिन)

अभ्यास (२)

पुढील बंगाली शब्दांचा उच्चार करा :-

रौप्यमूर्धा, खाद्यप्राण, बालोद्यान, अथ्याति,
 भाग्यवान, सैन्यादल, गद्यभाषा, अन्याय, योग्यता,
 श्रीमती, क्रमध्या, परिव्राण, चक्रधर, सहस्रार, अग्रगामी,
 शस्त्रविद्या, क्लौबलिङ्ग, अश्लील, उल्लास, प्रफुल्ल, श्वशुर,
 सरस्वती, आवेषण, गह्वर, द्वीपांतर, रामकृष्ण, रत्नाकर,
 जगन्नाथ, कृतघ्न, आह्निक, ज्योत्स्ना, आस्वाराम,
 स्मृतिचिह्न, जन्माष्टमी, पद्मनाभ, शाल्मली, चक्रुष्मान्,
 ब्रह्माज्ञ, पूर्णिमा, परामर्श, मध्यतीर्थ, दुर्दमा, क्रुदिराम,
 अक्षम, इक्षुदण्ड, पद्मपाल आज्ञापत्र, ज्ञानाङ्गन, कर्णक,
 कर्णमनि, दण्डविधि गण्डूष, शुश्रूषा, आत्मश्लाघा, शृङ्गार,
 अञ्जाल, प्रस्थान, स्नेहालिङ्गन, स्पष्टवादी, श्रोतस्वती,
 कर्णार, बाल्यकाल,

५

बंगालीतील उच्चारांच्या विशिष्ट पद्धती

(१) उच्चाराच्या सोयीकरिता, उच्चार कोमल व सरस करण्याकरिता, बंगालीत जोडाक्षरे फोडून त्यांच्यामध्ये स्वरांची योजना करतात. या पद्धतीला बंगालीत 'विप्रकर्ष' (विप्रकर्ष) किंवा 'स्वरभक्ति' (स्वरभक्ति) असे म्हणतात. [प्राचीन बंगालीत व कवितेत अशा प्रकारचे शब्द आढळतात.]

उदा. रत्न - रतन; कर्म - करम; धर्म - धरम;
 मर्म - मरम; जन्म - जनम; भक्ति - भकति;
 मूर्ति - मूरति; श्री - छिऱि; प्रान - परान;
 हर्ष - हरष; वर्षण - वरिषन; क्र - क्रूर;
 प्रीति - पिरिति; पुत्र - पुत्रूर; ग्राम -
 गेराम; ग्लास - गेलास; प्लाक - शोलोक;
 पृथ्वी - पृथिवि; स्वप्न - स्वपन; स्पर्श - परश;

- (२) उच्चारणाच्या सोयीकरिता कधी कधी एखाद्या (शब्दात नसलेल्या) स्वराची मदत घेण्यात येते. ह्याला 'स्वरागम' (स्वरागम) असे म्हणतात.

उदा. स्त्री - ईश्रिऱि; स्कूल - ईस्कूल;

- (३) शब्दामध्ये दोन स्वर पाठोपाठ येत असल्यास उच्चारण करताना 'ह्य' ध्वनि येतो. त्यामुळे उच्चारण करण्यास सोयीचे जाते. ह्याला 'ह्य-श्रुति' (य - श्रुति) असे म्हणतात.

उदा. माएर - मायेर; पाएर - पायेर; विएर -
 वियेर; भाइएर - भाइयेर, भायेर;
 लाठीआल - लाठीयाल

- (४) शब्दामध्ये व्यंजनाच्या अगोदर 'र' कार (अर्थात रेफ) असल्यास अनेकदा बोलीभाषेत उच्चारण करताना त्या 'र' काराचा लोप होऊन पुढील व्यंजनाचे द्वित्व होते.

उदा. तर्क - तक्क; कर्ता - कक्ता; धर्म - धम्म; कर्म -
 कम्म; दुर्गा - दुग्गा; सर्प - सप्प;

- (५) शब्दामध्ये दोन स्वरांच्या मध्ये असलेल्या 'ह्र' काराचा बोलीभाषेत उच्चारण करताना लोप होतो. अन्य 'ह्र' काराचा पण

प्रायः लोप होतो. ह्याला 'इ-लाप' (ह - लोप) असे म्हणतात.

उदा. फलाहार—फलावार—फलार
बेहाई—बेआई—बेयाई (य-क्षति)
सिपाहि—सिपाई—सपाई
शिवालदह—शेवालदा
महासब—माछूब
आल्लाह्—आल्ला
आलाहिदा—आलादा
पुरोहित—पुरुहित—पुरुत

६

उच्चारणातील फरकामुळे अनेकदा शब्दाचा अर्थ बदलतो. त्यापैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

१) अक्षर	(ओक्खोर)	अक्षर, वर्ण (Letter)
अक्षर	(ओक्खोर)	क्षयहीन, चिरकाल टिकणारे (अक्षर वाङ्मय)
२) कम	(कामो)	रमणीय, मनोहर
कम	(कॉम्)	कमी, अल्प
३) कर	(कॉर्)	हात, सोंड, किरण, कर (tax)
कर	(कॉरो)	(तू) करतोस, (तुम्ही) करता [सामान्य वर्तमानकाल] (तू) कर, (तुम्ही) करा [वर्तमानकाल आज्ञार्थ] (तो) करतो, (ते) करतात [सामान्य वर्तमानकाल]
४) करत	(कॉरे)	हातात, सोंडेन [कर - हात, सोंड याचे सप्तमीचे एकवचन]
करत	(कॉरे)	करून [कृतिष्ठा] ह्या असमापिका क्रियेचे चलित रूप]

৫) কল	(কাল্)	যন্ত্র
কল	(কালো)	শ্রুতিমধুর অস্পষ্ট শব্দ
৬) কাল	(হ্রস্ব আকারযুক্ত উচ্চার; কাল্)	কাল, উদ্যা
কাল	(দীর্ঘ আকারযুক্ত উচ্চার; কা'ল)	কাল, সময়
কাল	(কালো)	কাळा
৭) কোল	(কোন্)	কোণ (প্রশ্নার্থক সর্বনাম)
কোল	(কোনো)	কোণী, কোণতী (অনির্দিষ্ট ব্যক্তি কিন্ধা বস্তুচ্যা বেড়ী বাপৰপ্পাত য়েগারে প্রশ্নত্রাচক বিশেষণ)
৮) জলদ	(জালোদো)	ডগ
জলদ	(জালোদ্)	ত্বরিত, শীঘ্র
৯) জাত	(জাত্)	জাত
জাত	(জাতো)	জন্মলেলা
১০) জিত	(জিতো)	জিকলেলে
জিত	(জিত্)	জয়
১১) তলতল	(টাল্ টাল্)	সৈল, শিথিল
তলতল	(টালো টালো)	লাবণ্যময়তা দর্শবিগারা ভাব [তল তল (চাথ)]
১২) তর	(তোরো)	তর (নশেত 'তর' জ্বালেলা)
তর	(তোর)	বিলম্ব, উশীর
১৩) তাত	(তাতো)	পিতা, পিতৃতুল্য ব্যক্তি
তাত	(তাত্)	উষ্ণতা, আঁচ

१४) ढउह्यात (देओआन्, देयान्)	दिव्राण
ढउह्यात [देओवानो ('ओवा' चा द्रुत उच्चार)]	देवविणे [(ढउह्या (देणे) ह्या क्रियापदाचे प्रयोजक]
१५) नाय्म (नाम्)	नाव, नाम
नाय्म (नामो)	(त्) उतरतोस, (तुम्ही) उतरता [सामान्य वर्तमानकाळ] (त्) उतर, (तुम्ही) उतरा [वर्तमान आज्ञार्थ]
१६) पत्रश्च (पॉरोशु)	परशु
पत्रश्च (पोरशु)	परवा
१७) वार (वार)	वार, दिवस
वार (वारो)	वारा
१८) वेला (बेला)	मोगरा, नदी किंवा समुद्राचा किनारा
(वेला) (बेला)	वेळ, समय; लाटणे (क्रियापद)
१९) डाल (भाल)	कपाळ
डाल (भालो)	चांगले
२०) म्यत (मॉत्)	मत, सम्मति
म्यत (मॉतो, मोतो)	सारखा, प्रमाणे
२१) म्यद (मॉद्)	मद्य
म्यद (मॉदो)	मद (पड्डिपुपैकी)
२२) म्येला (मैला)	प्रदर्शन, जत्रा; एकत्रित होणे.
म्येला (मैला)	अनेक, पुष्कळ; पसरविणे
२३) ङउह्या (शोआ)	सव्वा
ङउह्या [शाँओवा ('ओवा' चा द्रुत उच्चार)]	सहन करणे

उच्चार एकच असला तरी मूळ शब्द निराळे असतात. त्यापैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

१) आशा	(आशा)	आशा, इच्छा
आसा	(आशा)	येणे, आगमन
२) किल	(किल्)	मुठ, बुक्का
कील	(किल्)	खिट्टी (दरवाजा बंद करण्याची)
३) कूल	(कुल्)	कुळ; वोर
कूल	(कुल्)	नदीचा किंवा समुद्राचा किनारा
४) कटि	(कोटि)	कंत्र
कोटि	(कोटि)	कोटि (शंभर लाख)
५) कुजव	(कुजोन्, कुजॉन्)	वाईट मनुष्य
कूजव	(कुजोन्, कुजॉन्)	(पक्ष्यांची) किलविस
६) कृत	(क्रितो)	कृत, केलेले
क्रित	(क्रितो)	विकत घेतलेला
७) तरा	(तॉरा)	पार होणे
घरा	(तॉरा)	घाई
८) तूला	(तुला)	तराजु, तुलना
तूला	(तुला)	कापूस
९) दिव	(दीन्)	दिवस
दीव	(दीन्)	गरीब
१०) दीप	(दिप्)	दिवा
द्विप	(दिप्)	हत्ती
द्वीप	(दिप्)	बेट

११) तर्शा	(बॉर्शा)	भाला
तर्षा	(बॉर्शा)	पावसाळा
१२) ताण	(बान्)	बाण
ताव	(बान्)	पूर
१३) म्यति	(मोती)	मती, बुद्धी
म्याति	(मोति)	मोती
१४) लक्ष	(लोकखो)	लक्ष (शंभर हजार)
लक्ष्य	(लोकखो)	उद्देश, ध्येय
१५) शव	(शॉव्)	शव, प्रेत
स्रव	(शॉव्)	सर्व
१६) शत्र	(शॉर्)	बाण
स्रत्र	(शॉर्)	मलई, साय
श्वत्र	(शॉर्)	स्वर
१७) शुचि	(शुचि)	पवित्र, निर्मळ
स्रुचि	(शुचि)	सुई
१८) शोवा	(शोना)	ऐकणे
स्रोवा	(शोना)	सोने
१९) सर्ग	(शॉर्गो शॉर्गो)	अध्याय
स्रर्ग	(शारर्गो, शॉर्गो)	स्वर्ग
२०) साक्षर	(शाक्खोर)	साक्षर
स्राक्षर	(शाक्खोर)	सही
२१) सुत	(शुतो, शुतो)	पुत्र
स्रुत	(शुतो, शुतो)	सारथी

पाठ ३ रा : व्यंजनवर्णाविरोधर स्वरवर्ण जोडणे

व्यंजनवर्णेर सहित स्वरवर्ण योग

१

‘अ’ कार जोडणे ‘अ’कार योग

क् + अ = क (क)

ट् + अ = ट (ट)

प् + अ = प (प)

जल (जॉल्)	मन (मॉन्, मोन्)	वई (वोइ)	रस (रॉश्)
गम (गॉम्, गोम्)	उट (उट्)	थग (थॉगो)	दश (दॉश्)
नद (नॉद्)	इल (हॉल्)	पथ (पॉथ्)	बाड (झॉड्)
कलश (कॉलोश्, कॉलॉश्)		थडूम (खॉडूम, खॉडूम)	
चरण (चॉरोन्, चॉरॉन्)		अलस (ऑलोश्, ऑलॉश्)	
नयन (नॉयोन्, नॉयॉन्)		पटल (पॉटोल्, पॉटॉल्)	
अजगर (ऑजोगॉर्, ऑजोगोर्)		प्रवश (पॉरोबॉश्, पॉरोबॉश्)	
दशथर (दॉशोरॉथ्, दॉशोरॉथ्)		शतदल (शॉतोदॉल्, शॉतोदॉल्)	
करतल (कॉरोतॉल्, कॉरॉतॉल्)		सहचर (शॉहॉचॉर्, शॉहॉचॉर्)	

वई आर कलम लओ ।

पुस्तक व लेखणी वे (किंवा थ्या).

आरओ छुय आम आन (नो) ।*

आणखी सहा आंवे आण (किंवा आणा).

ए घर वडु (डो) नय ।*

हे घर मोटे नाही.

एथन समय इहेल (लो) ।*

आता वेळ झाली.

यत (तो) मत तत (तो) पथ ।*

जितकी मते तितके मार्ग. (रामकृष्ण परमहंसंच्या साधनेचे सार)

* कंसात देवनागरी लिपीत त्या बंगाली अक्षराचा उच्चार दिलेला आहे.

‘আ’কার জোড়ণে ‘আ’কার যোগ [I]

চ্ + আ = চা [চা] ত্ + আ = তা [তা]

শ্ + আ = শা [শা]

কাদা (কাদা)	মাম্মা (মামা)	সাদা (শাদা)	ছাতা (ছাতা)
দাদা (দাদা)	চাকা (চাকা)	পাতা (পাতা)	জাম্মা (জামা)
আশা (আশা)	টাকা (টাকা)	পাখা (পাখা)	খাতা (খাতা)
জানালা (জানালা)	পাজাম্মা (পাজামা)	তাহারা (তাহারা)	
নাকাড়া (নাকাড়া)	জাম্মাতা (জামাতা)	তাম্মাশা (তাম্মাশা)	
পাঠশালা (পাঠশালা)	বাতায়ন (বাতায়ন, বাতায়ন)		
দরকার (দরকার)	হাহাকার (হাহাকার)		
সদাচার (সাঁদাচার)	যাযাবর (জাজাবর)		

এ কাল (লৌ) ছাতাটা দাও ।

তী কালী লুর্নী দে.

আমরা ভাল, ভাত ও মাছ খাই ।

আম্‌হী ডাড, ভাত ব মাসে খাতো.

পাকা ফল খাও ।

পিকলেলে ফল খা.

যাহারা পায়, তাহারা খায় ।

জ্যাঁনা মিळতে, তে খাতাত.

সরলা ভাল (লৌ) গায় ।

সরলা বাংলী গাতে.

যাহা চাই তাহা পাই না, যাহা পাই তাহা চাই না ।

(মী) জে ইচ্ছিতো তে (মলা) মিळত নাহী, জে মিळতে তে (মী) ইচ্ছিত নাহী.

I seek what I do not get and I get what I do not seek

— Rabindranath Tagore

‘इ’ कार जोड़णे (‘ई’ कार घाग) [ि]

थ्+ई = थि (थि)

द्+ई = दि (दि)

व्+ई = वि (वि)

दिदि (दिदि)	तिनि (तिनि)	शिशि (शिशि)	चिनि (चिनि)
निधि (निधि)	गिरि (गिरि)	मिति (मिति)	लिपि (लिपि)
टिकि (टिकि)	विधि (विधि)	जिनि (जिनि)	सिकि (सिकि)
अतिथि (ओतिथि)	मिबति (मिनोति)	जिनिश्च (जिनिश्)	
टिटिठ (टिटिठ्)	निश्चति (नियोति, निओति)	विविध (विविधा, विविधो)	
किडिमिडि (किडिमिडि)	निश्चमित (नियोमित्)		
पिचकारि (पिचकारि)	थिचिमिचि (थिचिमिचि)		
गिरिमाटि (गिरिमाटि)	विनिम्य (विनिम्य, विनिमोय्)		

कालिदास अतिशय बडु (डो) कवि ।

कालिदास रूप मोठा कवि (आहे किंवा होता)

हरिण घास ओ कचि कचि पाता थाय ।

हरिण गवत व अगदी कोवळी पाने खाते.

दिदि एई काल (लो) शिशिर ँषध थाओ ।

ताई, हे काळया वाटलीतील औषध घे (खा).

आमरा थि आर चिनि आनिव (वो) ।

आम्ही तूप व साखर आणू.

तिनि तिन दिन भात खान नाई ।

त्यानी तीन दिवस भात खाल्ला नाही.

मिछामिछि कामाई करा भाल (लो) नय ।

विनाकारण गैरहजर राहणे चांगले नाही.

‘ई’ कार जोड़णे (‘ऐ’कार याग) [१]

ग् + ऐ = गी (गी)

ज् + ऐ = जी (जी)

ड् + ऐ = डी (डी)

गीता (गिता)	टीका (टिका)	नीला (नीला)	नदी (नोदि)
दासी (दाशि)	वीना (वीना)	हाती (हाति)	शाडी (शाडि)
सीमा (शीमा)	पीडा (पीडा)	नीति (निति)	लीला (लिला)
जीवनी (जिवोनि)	दीपिका (दिपिका)	वीथिका (विथिका)	
शरीर (शोरिर्)	तटिनी (नोटिनि)	मालति (मालोति)	
सीतापति (शीतापोति)		जगदीश (जगोदिश, जगोदिश)	
भागिनी (भागिरोथि)		राजधानी (राजधानि)	
वीरवारी (विरोनारि)		यावतीय (यानोतियो)	

आमि मामार बाडो याई ।

मी मामाच्या घरी जातो.

मालती, कलसि लईया जल आन (नो) ।

मालती, कळशी घेऊन पाणी आण.

नीला, एकटि गान गाओ ।

नीला, एक गाणे गा.

गिरीश, सतीश आर नवीन, चल (नो) आमरा काज करि ।

गिरीश, सतीश व नवीन, चला आपण काम करू या.

कलिकता एकटो वडु (डो) शहर ।

कलकत्ता एक मोठे शहर आहे.

जगदीश, कयटो बाजिल (नो), जान (नो) ?

जगदीश, किती बाजले माहीत आहे ?

‘উ’ কার जोडणे ‘उ’ कार षाग [५]

क+उ=कु (कु)

त+उ=तु (तु)

प+उ=पु (पु)

ग+उ=गु (गु)

र+उ=रु (रु)

श+उ=शु (शु)

स+उ=सु (सु)

ह+उ=हु (हु)

[नवीन पध्दतीनुसार गु रू शु सू ह् असेही लिहितात.]

गुरु (गुरु)

दुई (दुई)

धतू (धतू)

सुता (सुता)

तुमि (तुमि)

बाहू (बाहू)

पशु (पशु)

मुडि (मुडि)

रुई (रुई)

चुल (चुल)

कुल (कुल)

आलु (आलु)

अरुण (ओरुन्)

ठाकुर (ठाकुर)

कुसुम (कुसुम)

वारुद (वारुद्)

पुकुर (पुकुर)

मानुष (मानुष)

कुलकुचा (कुलकुचा)

पुरोहित (पुरोहित)

बुलबुल (बुलबुल)

शिषुपाल (शिषुपाल)

मणिपुर (मणिपुर)

चतुरालि (चतुरालि)

कुसुम आमार छुटि पूतुल चाई ।

कुसुम, मला दोन बाहुल्या पाहिजेत.

तुमि ताहार हकुम मान (नो) ना ।

वु त्याचा हुकुम मानत नाहीस.

आमि बाडो गिया घुडि उडाईव (वो) ।

मी घरी जाऊन पतंग उडवीन.

रामबाबु आलु थान ना ।

रामबाबु बटाटा खात नाहीत.

मन दिया पडाञ्जना कर (रो) ।

लक्षपूर्वक अभ्यास कर. (किंवा करा)

ताहार एकटि चिरुनि चाई ।

त्याला एक फणी पाहिजे.

‘ऊ’ कार जोडणे ‘उ’ कार योग [५]

च् + उ = चू (चू)

म् + उ = मू (मू)

ज् + उ = जू (जू)

ग् + उ = गू (गू)

व् + उ = वू (वू)

श् + उ = शू (शू)

स् + उ = सू (सू)

ह् + उ = हू (हू)

[नवीन पध्दतीनुसार रू व सू असेही लिहितात.]

धूला (धुला)

रूपा (रुपा)

तून (तुन)

पूजा (पुजा)

मूला (मुला)

कप (कृप)

भूत (भुत)

गूट (गुढा, गुढो)

दूत (दुत)

भूमि (भुमि)

शूल (शुल)

कूल (कुल)

नूपुर (नुपुर)

मयूर (मोयुर)

पूरक (पुरोक, पुरांक)

शूकर (शुकार)

नूतन (नुतान)

सूचिका (शुचिका)

विदूषक (विदुशांक, विदुशोक)

हनूमान (हानुमान)

मरूभूमि (मोरुमि)

कूतूहल (कुतुहाल)

अनसूया (अनोशुआ, अनोशुया)

निरूपण (निरुपान, निरुपान)

शून्य विना रूप मिछा ।

गुणांशिवाय रूप फुकट (आहे).

आमि नूतन कापड किनियाछि ।

मी नवीन कापड विकत घेतले आहे.

मधुसूदन कादाय पडियाछिल (लो) ।

मधुसूदन चिखलात पडला होता.

तुमि नूतन धुति परिया एस (शो) ।

तू नवीन धोतर नेहन ये.

शूकर को ना थाय ?

डुकर काय खात नाही ?

अनसूयार सखीर नाम सरयू ।

अनसूयेच्या मैत्रिणीचे नाव सरयू.

‘ক’ কার জোড়ণে ‘ঋ’ কার যোগ [৮]

ক্+ঋ=কৃ (কৃ)

ত্+ঋ=তৃ (তৃ)

ম্+ঋ=মৃ (মৃ)

হ্+ঋ=হৃ (হৃ)

স্+ঋ=সৃ (সৃ)

[নবীন পদ্ধতীনুসার স্, ব হ্, অসেহী লিহিতাত.]

কৃপা (ক্রিপা)

গৃহ (গ্রিহাঁ, গ্রিহো)

তৃষা (ত্রিশা)

বৃপ (ত্রিপাঁ, ত্রিপো)

মৃদু (ম্রিদু)

ঘৃত (ত্রিতাঁ, ত্রিতো)

বৃষ (ত্রিশাঁ, ত্রিশো)

হৃত (ত্রিহতাঁ, ত্রিহতো)

ঘৃণা (ত্রিনা)

দৃঢ় (ত্রিঢ়াঁ, ত্রিঢ়ো)

কৃশ (ক্রিশাঁ, ক্রিশো)

বৃথা (ত্রিথা)

অমৃত (অম্রিতো)

পৃথিবি (প্রিথিবি)

মৃগাল (ম্রিনাল)

কৃপণ (ক্রিপাঁন)

শৃগাল (স্রিগাল)

বৃহৎ (ত্রিহতঁ, ত্রিহতৌ)

কৃতদার (ক্রিতোদার)

সরীসৃপ (শোরিস্রিপ্)

গৃহাগত (গ্রিহাগতো, গ্রিহাগাঁতো)

তৃণাসন (ত্রিনাশাঁন, ত্রিনাশোঁন)

পিতৃদেব (প্রিত্রিদেব্)

মৃগনাভী (ম্রিগোনাভি)

কৃপারাম শিকার করিয়া ফিরিয়া এল (লো) ।

কৃপারাম শিকার করুন পরত আলা.

হৃদয় আরাম করিয়া উঠিল (লো) ।

হৃদয় আরাম করুন উঠলা.

পৃথুরাম খুব খাটিয়া কৃশ হইল (লো) ।

পৃথুরাম খুব পরিশ্রম করুন কৃশ জ্বালা.

বৃথা সময় না কাটাইয়া পড়াশুনা কর (রো) ।

বৈঠ ফুট ন ঘালবতা অভ্যাস কর. (ক্রিবা করা)

মৃগালিনী পাঠশালায় যায় না ।

মৃগালিনী শাজিত জাত নাহী.

এটা কি ? অমৃত না গরল ।

হে কায় আহে ? অমৃত কী বিষ.

‘এ’ কার জোড়গে ‘এ’কার যোগ [()]

ক্+এ=(ক (কে))

ত্+এ=(ত (তে))

ম্+এ=(ম (মে))

(খলা (খঁলা))

(তজ (তেজ))

(দখা (দঁখা))

(মলা (মেলা, ম্যালা))

(পড়া (পেড়া, প্যাড়া))

(বেঙ (ব্যাঙ))

(কন (কঁনো, ক্যানো))

(লেখা (লেখা))

(সবা (সেবা))

(ছলে (ছঁলে))

(দেশ (দেহ))

(মঘ (মেঘ))

(কদারা (কঁদারা))

(পহারা (পেআরা))

(দম্বাক (দেম্বাক))

(সবক (সেবাক, সেবোক))

(বেবতি (বেবতি))

(চেতন (চেতান, চেতান))

(কশাকেশি (কেশাকেশি))

(তলাকুচা (তেলাকুচা))

(বেনিয়ান (বেনিয়ান))

(শেফালিকা (শেফালিকা))

(নিবেদন (নিবেদান, নিবেদন))

(লেখাপড়া (লেখাপড়া))

আমার পিছনে পিছনে আয়।

মাছ্যা পাঠোপাঠ যে.

মেঘ দেখিয়া ময়ূর নাচিতেছে।

দমা পাহুন মোর নাচত আই.

সে বেনিয়ান কিনিতে গিয়াছে।

তো গঞ্জিফ্রাক বিকত ধ্যাবযালা গেলা আই.

ঐ বাড়িতে এখন কেহই (কেহই) থাকে না।

ত্যা ঘরাত আতা কোণীচ রহাত নাহী.

তাহার কিছুই ভাল (লো) লাগে না।

ত্যালা কাহীচ আবডত নাহী.

বেবতি, তুমি ওই সবুজ শাড়ীটি কেন (কঁনো) পর (সে) নাই ?

বেবতি, তু তী হিরবী সাডী কা নেসলী নাহীস?

‘ঐ’ কার जोडणे ‘ঐ’कारर योग [१]

छ् + ঐ = छै (ঐ)

व् + ঐ = वै (ঐ)

इ + ঐ = इँ (ঐ)

जैन (জোইনো, জোইনো) वैश (নোইশো, নোইশো) गैरी (গোইরি)

वैध (বোইধো, বোইধো) शैल (শোইলো, শোইলো) पैता (পোইতা)

हैम (হোইমো, হোইমো) दैव (দোইবো, দোইবো) तैरि (তোইরি)

शैव (শোইবো, শোইবো) जैव (জোইবো, জোইবো) तैल (তোইলো, তোইলো)

कैलास (কোইলাস) मैनक (মোইনাক) शैवाल (শোইবাল)

वैठक (বোইঠক, বোইঠক) वैरव (বোইরোব, বোইরোব)

सैनिक (শোইনিক) देवाधीन (দোইবাধিন)

कैफियत (কোইফিঅত) वैवाहिक (বোইবাহিক)

वैतनिक (বোইতোনিক) नैयायिक (নোইয়াইক, নোইআইক)

पैशाचिक (পোইশাচিক)

বৈশাখ মাসে বৈকালে বড় (ড়) ঝড় আসে ।

বৈশাখ महिन्यांत तिसऱ्या प्रहरी मोठे वादळ येते.

ভৈরবের মাসতুত (তো) ভাইয়ের নাম কৈলাস ।

भैरवाच्या मावसभावाचे नाव कैलास.

ছবিতে শৈলবালা নিজের তৈরী পুতুল দেখাইতেছেন ।

चित्रात स्वतः तयार केलेली बाहुली शैलबाला दाखवीत आहेत.

মৈনাক একটি পাহাড়ের নাম ।

मैनक हे एका पर्वताचे नाव. (आहे)

আমি বৈবাহিক মহাশয়কে একটি চিঠি পাঠাইয়াছি ।

मी व्याहयाना एक पत्र पाठविले आहे.

চেনা বামুনের পৈতার দরকার হয় না ।

ओळखीच्या ब्राह्मणाला जानव्याची गरज नाही.

‘ओ’ कार जोडणे ‘उ’ कार योग [११]

ग् + उ = (गा (गो))

स् + उ = (सो (सो))

न् + उ = (ना (नो))

चाथ (चोथ्)	छोट (छोठो)	टोप (टोप्)	भोर (भोर)
मोटा (मोटा)	योगी (जोगि)	शाल (शोलो)	सोना (शोना)
बान (बोन्)	छाला (छोला)	लोक (लोक)	गोरा (गोरा)
कामल (कोमाल्, कोमोल्)	गोपन (गोपान्, गोपोन्)		
घामटा (घोमटा)	छावल (छोवोल्)		
गालक (गोलोक)	दोघात (दोआत्)		
नोकसान (नोकशान्)	मनोयोग (मोनोजोग्)		
शोरगोल (शोरगोल)	दोघारोप (दोशारोप्)		
बिकोदर (बिकोदार् बिकोदोर)	तोघामोद (तोशामोद्)		

बागाने अनेक गोलाप फूल फुटियाँहिल (ले) ।

बागेत गुलाबान्नी पुष्कळ फुले फुलली होती.

ना, आमी तोमार कोदाल देखि नाई ।

नाही, मी तुझी कुदळ पाहिली नाही.

अशोक वीणा बाजाइते पारे ।

अशोक वीणा बाजवू शकतो.

ताहार चाथ दुट्टि लाल हईयाँहिल (ले) ।

त्याचे दोन्ही डोळे लाल झाले होते.

एई घडिँटि तूमि कोथाय पाईयाँह (छो) ?

हे घड्याळ तुला कुठे मिळाले ?

तोमार एई कथा सुनिया आमी खुशी हईयाँह ।

तुझी ही हकीकत ऐकून मी खुश झालो आहे.

অনুস্মার জোড়ণে অনুস্মার যোগ [ং]

ক + ং = কং (কং) ট + ং = টং (টং)

প + ং = পং (পং)

ব্রং [ব্রঙ্ (গ)] শিং [শিঙ্ (গ)] অংশ [অঙ্ (গ) শো]

কংস [কঙ্ (গ) শো] হংস [হঙ্ (গ) শো] বংশ [বঙ্ (গ) শো]

বাংলা [বাঙ্ (গ) লা] চিংড়ি [চিঙ্ (গ) ডি] সিংহ [শিঙ্ (গ) হো]

মাংস [মাঙ্ (গ) শো] বেংটি [বেঙ্ (গ) টি] ফাডিং [ফাডিঙ্ (গ)]

বিংশতি [বিঙ্ (গ) শোতি] অহিংসা [অহিঙ্ (গ) শা]

সংসার [সঙ্ (গ) শার, শোঙ্ (গ) শার]

দংশন [দঙ্ (গ) শান্, দোঙ্ (গ) শোন্]

সংশয় [সঙ্ (গ) শোয়, শোঙ্ (গ) শোয়]

সংযোগ [সঙ্ (গ) জোগ]

বারংবার [বারোঙ্ (গ) বার]

অংশীদার [অঙ্ (গ) শিদার]

সুসংবাদ [শুশোঙ্ (গ) বাদ]

বিসংগত [বিশোঙ্ (গ) গাতো, বিশোঙ্ (গ) গোটো বিশোঙ্ (গ) গোটো]

অহংকার [অহোঙ্ (গ) কার]

বংশধর [বঙ্ (গ) শোধর্, বোঙ্ (গ) শোধর্]

আমাদের বাড়ীতে কেইই (কেহোই)মাংস খায় না।

আমচ্যা ঘরী কুণীহী মাংস খাত নাহী.

বাংলা ভাষা আমার খুব ভাল (ভো)লাগে।

বংগালী ভাষা মলা ফার আবডতে.

তোমার বাগানে লাল ব্রংএর গোলাপ আছে।

তুঙ্ক্যা বাগেত তাংবডা গুলাব আহে.

আমি তোমার অংশ লইতে চাই না।

মী তুঙ্ক্যা হিঁসসা খেঙ্ক ইচ্চিত নাহী.

হরিণের একটা শিং পাওয়া গিয়াছে

হরিণাখের এক শিং সাপডলে আহে.

তুমি সিংহ ও হংস দেখিয়াছ (ভো) কি ?

তু সিংহ ব হংস পাহিলা আহেস কায?

टीपा :- १) रं, शिं हे शब्द अनुक्रमे रं, व शिं असेही लिहितात.

२) 'म्' कारान्त पदापुढे य, र, ल, श, स, ह हे वर्ण आल्यास 'म्' च्या ऐवजी 'ं' येतो.

उदा. संयम (सम् + यम), संरक्षण (सम् + रक्षण), संलाप (सम् + लाप), संशय (सम् + शय), संसार (सम् + सार), संहार (सम् + हार)

३) 'म्' कारान्त पदापुढे 'अस्तुश्च व' आल्यास 'म्' च्या ऐवजी 'ं' येतो.

उदा. संविधान (सम् + विधान), वारंवार (वारम् + वार), किंवा (किम् + वा)

परंतु 'वर्गीय व' असल्यास 'म्' तसाच राहतो.

सश्रद्ध (सम् + श्रद्ध), सशोधन (सम् + बोधन)

४) 'म्' कारान्त पदापुढे क, थं, ग, घ, हे वर्ण आल्यास 'म्' च्या ऐवजी 'ं' किंवा 'ं' येतो.

उदा. अहंकार, अहंकार, (अहम् + कार), संथा, सञ्चा, (सम् + था) विसंगत, विसङ्गत, (विसम् + गत) संघटक, सङ्घटक, (सम् + घटक)

परंतु 'क वर्ण' खेरीज इतर वर्गातील वर्ण आल्यास त्यावद्दल त्या त्या वर्गातील पाचवा वर्ण येतो. क्वचित् 'ं' ही येतो.

उदा. संचय, सक्षय, (सम् + चय)

संजात, सञ्जात, (सम् + जात) धनञ्जय, (धनम् + जय)

सन्ताप (सम् + ताप) सम्पूर्ण (सम् + पूर्ण)

शयंभु, शयंभु (शयम् + भु) किञ्चु (किम् + चु)

५) शब्द वनताना पदान्ती 'म्' नसून त्या शब्दामध्ये 'ं' चा उच्चार असल्यास त्यावद्दल 'ं' येत नाही. (हल्ली 'ं' चा उपयोग करतात परंतु तो व्याकरणदृष्ट्या चुकीचा आहे. त्याचे उच्चारणही नेहमीप्रमाणे न होता वेगळे होईल.)

उदा. अङ्ग, अङ्ग, भङ्ग, सङ्ग, वङ्ग, गङ्गा, शङ्का, इत्यादि शब्दात 'ं' येत नाही. हे शब्द अङ्क, अङ्ग, भङ्ग, सङ्ग, वङ्ग, गङ्गा, शङ्का, असे लिहू नयेत.

विसर्ग जोडणे विसर्ग याग [४]

थ + ः = थः (थः)

त + ः = तः (तः)

द + ः = दः (दः)

दुःख (दुःखॉ, दुःखो) शनैः (शनोइ, शनोइह) पयः (पाँयो, पाँयोह)

पुनः (पुनो, पुनोह) अपः (अंधो, अंधोह) वतः (नाँभो, नाँभोह)

तमः (ताँमो, ताँमोह) धनुः (धोनू, धोनूह) यशः (जाँशो, जाँशोह)

यजुः (जोजू, जोजूह) शिवः (शिरो, शिरोह) अतः (आँतो, आँतोह)

निःशेष (निशाशेश) पुरतः (पुराँतो, पुरोतो, पुराँताँ पुरोताँ)

दुःशील (दुःशूलि) दुःसह (दुःशाँहाँ, दुःशाँहाँ)

फलतः (फाँलाँतो, फाँलोतो, फाँलाँताँ, फाँलोताँ)

एकतः (एकाँताँ, अँकाँताँ, एकाँतो, अँकाँतो, एकाँतो, अँकाँतो)

शिवपीडा (शिवाँपीडाँ) दुःसाहस (दुःशाँहाँश, दुःशाँहाँश)

पुरःसर (पुराँशाँर, पुरोशाँर) मनःपूत (माँनाँपुताँ, माँनाँपुताँ)

अधःपात (आँधाँपात, आँधाँपात) निःसहाय (निशाँहाँय)

दुःसमाये (केह (केहो) काहारउ नय ।

पडत्या काळी कोणी कोणाचे नाही.

(स) एकेबारे अधःपाते (गेछ (गँछे) ।

त्याचा पुरा अधःपात झाला आहे.

ताहार दुःखेर सोमा रूहिल (ले) ना ।

त्याला अनन्वित दुःख भोगावे लागले.

अतःपर आर एमन करिउ ना ।

यापुढे आता असे करू नकोस.

पायेर तलार दिक्टाके अधः बाले ।

पायाच्या खालच्या दिशेला अधः म्हणतात.

ये कोन (कोनो) शिवःपीडाय एइ षष सेवन करिबेन ।

कोणत्याही डोकेदुखीवर हे औषध घ्यावे.

५४ | व्यंजनवर्णाबरोबर स्वरवर्ण जोडणे

ଚନ୍ଦ୍ରଶିବୁ ଜୋଡ଼ଣେ ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ସାଗ୍ନ [°]

କ+° = କଁ

ତ+° = ତଁ

ପ+° = ପଁ

କାଁଚି (କାଞ୍ଚି)	ଗାଁଟି (ଗାଢ଼)	ଟାଁଦ (ଚାନ୍ଦ)	ଡାଁତ (ଦାନ୍ତ)
ପାଁଚ (ପାଞ୍ଚ)	ହାଁସ (ହାଞ୍ଚ)	ଷ୍ଟାଁଡ଼ (ଷ୍ଟାନ୍ଦ)	ଭେଁପୁ (ଭେମ୍ପୁ)
ସାଁତା (ଜାନ୍ତା)	ଶାଁଥ (ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜ)	ବାଁଶ (ବାଞ୍ଶ)	ସାଁଚା (ସାଞ୍ଚା)
ଆଁଧାର (ଆଞ୍ଧାର)		ତେଁତୁଲ (ତେନ୍ତୁଲ)	
ସାଁତାର (ସାଞ୍ତାର)		କାଁକଡ଼ା (କାଞ୍ଜଡ଼ା)	
ପାଁଜର (ପାଞ୍ଜର, ପାଞ୍ଜର)		ଫାଁପର (ଫାଞ୍ପର, ଫାଞ୍ପର)	
ଜାହାଁବାଜ (ଜାହାଞ୍ବାଜ)		କାଁକଲାସ (କାଞ୍କଲାସ)	
ଦୋଆଁଶଲା (ଦୋଆଞ୍ଶଲା)		ସାଁପତାଳ (ସାଞ୍ପତାଳ)	
ଟାଁକଶାଳ (ଟାଞ୍କଶାଳ)		ପାଁଇଜର (ପାଞ୍ଇଜର, ପାଞ୍ଇଜର)	

ତଥନ ଟାଁଦ ଉଠେ ନାହି ।

ସ୍ୟାବେଢ଼ୀ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଗ୍ରାବଳା ନହେତା ।

ତାଁହାର ପାୟେ ଏକଟା କାଁଟା ଫୁଟିଲ ।

ତ୍ୟାଞ୍ଚ୍ୟା ପାୟାତ ଏକ କାଟା ଛତଲା ।

ବାଁଦରଟାର ମାଥାର ଧୁଲି ଫାଟିସ୍ୟା ଗେଲ ।

ବାନରାଞ୍ଚ୍ୟା ଡୋକ୍ୟାଞ୍ଚି କବଟୀ ଫୁଟଲୀ ।

କାଁଚା ତେଁତୁଲ ଧାହିଲେ ପେଟେ କାମଡ଼ାୟ ।

କଞ୍ଚି ଚିଞ୍ଚ ଛାଲ୍ଲନ୍ଦ୍ୟାନେ ପୋଟାତ ଦୁଃଖତେ ।

ଚୋର ସାଁତାର କାଟିସ୍ୟା ନଦୀର ଓପାରେ ପାଲାହିସ୍ୟାଛେ ।

ଚୋର ନଦୀତ୍ତନ ପୋହନ ପଲିକଞ୍ଚନ୍ଦ୍ୟା କିନାଞ୍ଚ୍ୟାବର ପଢ଼ାଲା ଆହି ।

ଆମି ଭାସେ କାଁପିତେ କାଁପିତେ ଏକଟୁ ଏଗିସ୍ୟେ ଗେଲାମ ।

ମି ମିତୀନେ କାପତ କାପତ ଧୋଡ଼ାସା ପୁଢ଼େ ଗେଲୋ ।

अभ्यास (१)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :—

[कंसात ज्या शब्दापुढे (चं) आहे. त्या शब्दातील अनुस्वाराबद्दल बंगालीत चंद्रबिंदु लिहावा.]

अधिवेशन, अपरिचित, अभिवादन, उलंकार, आततायी, आपाततः, इतिहास, ईशान, उपनिषद, उपसंहार, ऋतुराज, ऋषिकुमार, एकीकरण, ऐकतान, ओकालतनामा, औदरिक, कलहंस, कांकरोल (चं), कृषीवल, खानसामा, गुरुमहाशय, गोसांई (चं) श्रुताहुति, चतुःसीमा, चमत्कार, चिकित्सक, छारपोका, जीवलोक, झणत्कार, टिकटिकि, ठेलाठेलि, डुगडुगि, तपोनिधि, तृणभोजी, थियेटार, दामोदर, दुःशासन, धृतिहोम, नचिकेता, निकेतन, नृशंस, पारलौकिक, पुनः पुनः, पुरुषसिंह, फौजदार, वीभत्स, भारतीय, मनःशिला, मारपेंच (चं), मीमांसा, योगायोग, रूपचांद (चं), लुकोचुरि, वैयाकरण, शुक्रतारा, शूलपाणि, सांजोया (चं), सुलतान, स्र्पकार, हरगौरी, हृषीकेश.

पाठ ४ था : जोडाक्षरे (फलायुक्त)

संयुक्त वर्ण 'फलायुक्त'

१

य-फला (१)

क + य = क्य (क्य)

प् + य = प्य (प्य)

ल् + य = ल्य (ल्य)

वाक्य (वाक्कॉ, वाक्को) सथ्य (शोकखो) (याग्य (जोग्गो, जोग्गो)

वाच्य (वाच्चॉ, वाच्चो) मध्य (मोद्धो) राज्य (राज्जॉ, राज्जो)

नाट्य (नाट्ठो) पाठ्य (पाट्ठॉ, पाट्ठो) जाड्य (जाड्ढॉ, जाड्ढो)

पुण्य (पुन्नाँ, पुन्नो) मृत्यु (म्रित्तु) मिथ्या (मित्था)

विद्या (विद्दा) कव्या (कोन्ना, कोन्न्या) रौप्य (रोउप्पो, रोउप्पो)

सत्य (शोत्र्भो) सौम्य (शोउम्मो) शय्या (शोज्जा)

वाह्य (वाज्ज्ञो, वाज्ज्ञो) व्याह्य (व्याह्य) धनाढ्य (धॉनाड्ढॉ, धॉनाड्ढो)

कल्याण (कोल्लान्, कोल्लान्) तालव्य (तालोव्वो, तालोव्वो)

अवश्य (ऑवोशशो, ओवोशशो) मनुष्य (मोनुशशो, मोनुशशो)

विद्युत् (विद्दुत्) आलस्य (आलोशशो, आलोशशो)

अभ्यास (ओव्भ्याश्, ओव्भ्याश्) व्याकुल (व्याकुल)

सौभाग्य (शोउभाग्गो, शोउभाग्गो)

अत्याचार (ओत्ताचार, ओत्ताचार) देशत्याग (देशोत्त्याग)

व्यवसाह्य (व्यावोशाह्य, व्यावोशाह्य) धनोन्नाह्य (धोन्नोनाह्य, धोन्नोनाह्य)

बाल्यकाल (बाल्लोकाल) कात्यायन (कात्तायान्, कात्तायान्)

तिनि 'आवग्य-निकेतन' उपन्यासটি पढियाछैन ।

त्यानी 'आरोग्य-निकेतन' ही कादंबरी वाचली आहे.

एही तिनटिर मध्ये काहार मूल्या वेशी ?

ह्या तिघात कशाची किंमत जास्त आहे ?

हँ, आमि तोमार जन्य अनेक खेलना आनिव (बो) ।

होय, मी तुझ्याकरिता पुष्कळ खेळणी आणीन.

वापुजी सत्य व अहिंसेचे पुजारी छिलेन ।

वापुजी सत्य व अहिंसेचे पुजारी होते.

केहूई (केहोइ) अत्याचार सह्य करिते चाय ना ।

कोणीही अत्याचार सहन करू इच्छित नाही.

आशुतोष मुखोपाध्याय एकजन महापुरुष छिलेन ।

आशुतोष मुखोपाध्याय (हे) एक महापुरुष होते.

आमि सत्य वै मिथ्या बलिब (बो) ना ।

मी खरं तेच बोलेन, खोटं बोलणार नाही.

योग्य वारे कन्या दिवे ।

योग्य वराला मुलगी द्यावी.

(१) ऋ व ॠ ही जोडाक्षरे द्य व न्य अशी लिहिली व छापली जातात.

(२) 'मुखोपाध्याय' चे मुकर्जी, मुखर्जी; 'बन्ध्यापाध्याय' चे वानर्जी, वॅनर्जी; 'चट्टोपाध्याय' चे चतर्जी, चॅटर्जी चॅटर्जी; 'गङ्गापाध्याय' चे गांगुली, गांगोली असे इंग्रजीत रूपांतर करतात. बंगालीत एकमेकांचा उल्लेख करताना 'मुखुज्ये महाशय' 'बाँडुज्ये महाशय' 'चाट्टुज्ये महाशय' 'गाङ्गुली महाशय' असे म्हणतात.

ব-ফলা [৮]

জ্+ব=জ (জ)

প্+ব=প্র (প্র)

ম্+ব=ম্ব (ম্ব)

ত্+ব=ত্র (ত্র)

ক্+ব=ক্র (ক্র)

ভ্+ব=ভ্র (ভ্র)

তক্র (তাক্রাঁ, তাক্রাঁ)

শক্র (শাক্রাঁ, শাক্রাঁ)

বক্র (বাক্রাঁ, বাক্রাঁ)

গৃপ্ত (প্রিদ্গাঁ, প্রিদ্গাঁ)

ক্রণ (ম্বনাঁ, ম্বনাঁ)

শ্রম (ম্বাম্, ম্বাম্)

মিত্র (মিত্রাঁ, মিত্রাঁ)

ধ্রুব (ধ্রুবাঁ, ধ্রুবাঁ)

শীঘ্র (শিগ্গাঁ, শিগ্গাঁ)

ভদ্র (ম্বাদ্রাঁ, ম্বাদ্রাঁ)

আম্ব (আম্বাঁ, আম্বাঁ)

ব্রজ (ব্রাঁজো, ব্রাঁজো)

হ্রাস (হ্রাস্)

ভ্রম (ম্বাম্, ম্বাম্)

ক্রূব (ক্রূ)

শক্র (শোত্ব)

ব্যাম্ব (ব্যাম্বাঁ, ব্যাম্বাঁ)

শ্রুতি (শ্রুতি)

দ্রুত (দ্রুতাঁ, দ্রুতাঁ)

ক্রুশ (ক্রুশ)

অগ্রজ (আগ্গাঁজো, আগ্গাঁজো)

প্রসাদ (প্রোশাদ্)

শ্রীমান (শ্রীমান্)

বিদ্রুপ (বিদ্রুপ)

সহস্র (শাঁহাঁসস্রো, শাঁহাঁসস্রো)

শুশ্রূষা (শুশ্রূষা, শুশ্রূষা)

প্রাতঃকাল (প্রাতোক্কাল্)

উপদ্রব (উপাদ্রোব্, উপাদ্রোব্)

পরিব্রাণ (পোরিত্বান্)

মুদ্রাকর (মুদ্রাকর্, মুদ্রাকর্)

(१) ए (ए), द्र (त्र), क्र (क), क्र (त्र) ह्यांमधील फरक लक्षात घ्यावा.

(२) पुढील जोडाक्षरे कंसात दाखविल्याप्रमाणेही छापली जातात.

क्र (क_२), क्रु (क_२), क्र_२ (क_२), क्र (द्र_२),
द्र (द्र_२), द्र (द्र_२), क्र (द्र_२), क्र (द्र_२), क्र (श्र_२),
श्र (श्र_२), श्र (स_२)

आमि एकाई आगामो शुक्रवारे कलिकता याईव (बो) ।

मी एकटाच येत्या शुक्रवारी कलकत्यास जाईन.

एकटि प्रजापति एदिक-उदिक उडितेछे ।

एक फुलपांखरुं इकडे तिकडे उडत आहे.

भगवानेर प्रसादेर जन्य अनेक भिडु इइयाछे ।

देवाच्या प्रसादांकरिता पुष्कळ गर्दी झाली आहे.

ठांहर बांग्ला भाषा शिथिवार आग्रह खुब प्रबल छिल ।

बंगाली भाषा शिकण्याची त्यांची फार दांडगी इच्छा होती.

पितार मृत्युेर पर तिन प्रचुर टाका दान करियाछेन ।

बडिलांच्या मृत्युनंतर त्यांनी पुष्कळ रुपये दान केले.

बाडोते गिया आमि किछुकाल विश्राम करिव (बो) ।

घरी जाउन मी थोडा वेळ आराम करीन.

बोवार शक्र नाई ।

मुक्याला शत्रू नसतो.

श्रीनगरेर एकदिके डाल हुद ।

श्रीनगरच्या एका बाजूला दाल सरोवर (आहे).

६० | जोडाक्षरे (फलायुक्त)

ল-ফলা [ল]

ক্+ল=ক্ল (ক্ল)

ম্+ল=ম্ল (ম্ল)

হ্+ল=হ্ল (হ্ল)

অল্প (অম্প্লো)

গ্লানি (গ্লানি)

ক্লীব (ক্লিব্)

প্লাঘা (স্লাঘা)

শুক্ল (শুক্লো)

প্লীহা (প্লিহা)

পল্লী (পোল্লি)

প্লান (প্লান্)

ক্লেশ (ক্লেশ্)

মল্লিকা (মোল্লিকা)

বিপ্লব (বিপ্প্লোব্)

আহ্লাদ (আল্হাদ্, আল্লাদ্)

ভল্লুক (ভোল্লুক্)

অপ্লীল (আপ্স্লিল্)

প্লাবন (প্লাবোন্, প্লাবান্)

[পুটীল জোড়াধরে কঁসাত দাখবিল্যাপ্রমাণেহী ছাপলী জাতাত. ম্ল (ম্ল),
শ্ল (শ্ল), প্ল (*শ্ল)]

দিল্লিতে দেখিবার মত কি কি আছে ?

দিল্লীত পহাণ্যাসারখে কায কায আহে ?

বাগানে চল্লিশটি মল্লিকা ফুল ফুটিয়াছে ।

বাগেত মোগন্যাচনী চাচীস ফুলে ফুললী আহেত.

শরৎবাবু 'পল্লী-সমাজ' উপন্যাসটি লিখিয়াছেন ।

শরৎবাবুনী 'পল্লী-সমাজ (হী) কাৎবরী লিহিলী আহে.

এরোপ্পন দেখিয়া প্রফুল্ল আক্সাদে আটখানা
ইইয়াছে ।

প্রফুল্লালা বিমান পাহুন অতিশায় আনন্দ ঙ্গালা আহে.

ফটো দেখিয়া প্রহ্লাদ নাচিতে লাগিল (লে) ।

ফটো পাহুন প্রহ্লাদ নাচাথলা লাগলা.

ব-ফলা [৮]

ক্ + ব = ক্‌ (ক্)

ত্ + ব = ত্‌ (ত্)

ব্ + ব = ব্‌ (ব্)

ধ্ + ব = ধ্‌ (ধ্)

হ্ + ব = হ্‌ (হ্)

পক্‌ (পাঁক্কো; পাঁক্কাঁ)

জ্‌ব [(জ) জাঁর্]

খট্‌ (খাঁট্‌টা)

দ্বাৰ [(দ্ব) দাৰ্]

ধ্‌বজ [(ধ) ধাঁজো]

ত্‌ব্রা [(ত) তারা]

স্বৰ [(শ্) শাঁর্]

বিল্‌ (বিল্‌লাঁ, বিল্‌লো)

অশ্‌ (আঁশ্‌শাঁ, আঁশ্‌শো)

নিঃশ্‌ (নিশ্‌শাঁ, নিশ্‌শো)

ব্রাজ্‌ত্‌ (রাজোত্‌তৌ, রাজাঁত্‌তৌ)

বিশ্‌বাস (বিশ্‌শ্যাম্‌)

আহ্‌বান (আব্‌হান্‌, আআহান্‌)

আস্‌বাদ (আশ্‌শাদ্‌)

আশ্‌বেষণ (আঁশ্‌নেশাঁন্‌, আঁশ্‌নেশাঁন্‌)

বিদ্‌ধান (বিদ্‌দান্‌)

দিগ্‌ম্‌জয় (দিগ্‌ম্‌জোয়্‌, দিগ্‌ম্‌জাঁয়্‌)

হরিদ্‌বার (হোরিদ্‌দাৰ্‌)

[পুড়ীল জোড়াধরে কঁসাত দাখবিল্যাপ্রমাণেহী ছাপলী জাতাত. জ্‌(জ্‌), ট্‌(ট্‌), ধ্‌(ধ্‌), স্ব(স্‌), ল্‌(ল্‌), শ্‌(শ্‌), হ্‌(হ্‌), ঞ্‌(ন্‌), ঞ্‌(গ্‌),

“ঈশ্বরের আশ্বেষণে কোথায় যাইতেছ” (ছো) ? স্বামী বিবেকানন্দ

ইশ্বরান্ধা শোধার্থে কুঠে জাত আছা ?

দিগ্‌ম্‌জয় করিয়াও তিনি মনে মনে কাঁদিতছিলেন ।

দিগ্‌ম্‌জয় করুনসুধা তে মনাতল্যা মনাত রঙত হোতে.

এখন সব ধ্‌ংস হইয়া গিয়াছে ।

আতা সর্ব নাহা পাবলে আছ.

মিথ্যাবাদীকে বিশ্বাস করিতে নাই ।

ছোটে ঘোলণান্ধাবর বিশ্বাস টেব্‌ নয়ে.

বিশ্বনাথ সরস্বতীর ছবি আঁকিতেছে ।

বিশ্বনাথ সরস্বতীকে চিত্র কাড়ত আছ.

৭-ফলা [৭]

ণ্ + ৭ = ণ (ণ)

ষ্ + ৭ = ষ (ষ)

হ্ + ৭ = হ্র (হ্র)

রুগ্ন (রুগ্নো, রুগ্নো)

কৃষ (কৃশনো, কৃশনো)

বিষ্ণু (বিশনু)

উষ (উশনো, উশনো)

তৃষ্ণা (বিশনা)

বিশ্বন (বিশ্বানো, বিশ্বানো)

সহিষ্ণু (শোহিশনু)

অপরানু (অপোরানু, অপোরানু)

তিন গ্লাস জল খাইয়াও তাহার তৃষ্ণা মিটিল (লো) না।

তিন গ্লাস পাণি বিক্রমসুধা ত্যাগী তহান ভাগলী নাহী.

অনেকে অনাহারে রুগ্ন হইয়া মরিল (লো)।

পুষ্কল লোক খাব্যাস ন মিলাল্যামুळे আজারী পহুন মেলে.

অসলিষ্ণু লোক প্রায় সকলের ঘৃণাভাজন হয়।

অসহিষ্ণু মাণসে ব্রহ্মা সগল্যাংন্যা তিরস্কারাস পাত্র হোতাত.

রামকৃষ্ণ পরমহংস কালীমাতার উপাসনা করিতেন।

রামকৃষ্ণে পরমহংস কালীমাতার উপাসনা কীর্ত অসত.

তিনি প্রতিদিন প্রাতঃকালে বিষ্ণু-সহস্রনাম পাঠ করিতেন।

তৈ রোজ সকাড়ী বিষ্ণু-সহস্রনাম বাচীত অসত.

তাঁহার উষ্ণীষথানি দেখিবার মত ছিল।

ত্যাঁচৈ পানোটৈ পহাণ্যাসারখে হোতৈ.

व-फला (२)

ग+व=ग्व (ग)

त्+व=तू (ते)

व्+व=व्व (व)

स्+व=स्व (स्)

ह्+व=ह्व (ह)

अग्नि (ओग्नि)

पत्नी (पोत्नी)

स्नान (स्नान्)

विद्यु (विघ्नना, विघ्नो)

भिन्न (भिन्नो भिन्नो)

प्रश्न (प्रोसन्नो, प्रोसन्नो)

विघ्न (निम्नो, निम्नो)

चिह्न (चिन्नो, चिन्नो)

स्वप्न [(श) शोप्नो, (श) शोप्नो]

यत्न (जातन्नो, जातन्नो)

उन्नति (उन्नोति)

ज्योत्स्ना (जोत्स्ना)

मध्याह्न (मोद्धान्हो, मोद्धान्नो)

जोह्वी (जान्नोवि, जान्नोह्वि) कृतघ्न (क्रिताघ्नो, क्रितोघ्नो, क्रितोघ्नो)

जोगन्नाथ (जाँगोन्नाथ, जाँगोन्नाथ) सन्निधान (शोन्निधान्)

(१) पुढील जोडाक्षरे कंसात दाखविल्याप्रमाणेही छापली जातात.

श(शन), व(वन), प्र(पन),

(२) ह् (ह् + व) व ह्व (ह् + न) मधील फरक लक्षात घ्यावा.

श्रम ना करिले माणुषे उन्नति ह्य ना ।

मेहनत न केल्यास माणसाची उन्नति होत नाही.

वहैशुलि निम्नलिखित ठिकानाच पाठाईया बाधित करिवेन खाली दिलेल्या पत्त्यावर पुस्तके पाठवून आपण (मला) उपकृत करावे.

कोन (नो) बाधा-विघ्न ठाहादेर गतिरोध करिते पारिल (लो) ना ।

कोणत्याही अडचणी त्यांना अटकाव् शकल्या नाहीत.

ज्योत्स्नाच नदीर जल विक्रमिक करे ।

चंद्रप्रकाशात नदीचे पाणी चकचकते.

“एक डुवे रत्न ना पंगेले रत्नाकरके रत्नहीन माने करिणना ।” —रामकृष्ण परमहंस

एका बुडीत रत्न मिळाले नाही म्हणून रत्नाकराला (समुद्राला) रत्नहीन समजू नका.

ম-ফলা [ম]

ক্ + ম = ক্ম (কম)

গ্ + ম = গ্ম (গম)

ঙ্ + ম = ঙ্ম (ঙম)

দ্ + ম = দ্ম (দম)

ল্ + ম = ল্ম (লম)

হ্ + ম = হ্ম (হম)

যুগ্ম (ভুগগোঁ, ভুগ্মো)

জন্ম (জান্মো)

পদ্মা (পাঁদ্দাঁ)

বশ্মি (বোশ্মিঁ) শ্মাশ্রু (শোঁশ্মু)

স্মৃতি (স্মিতি)

ভীষ্ম (মিশ্মাঁ, মিশ্মো)

ব্রহ্মা (ব্রোম্হা)

ভস্ম (ভোঁশ্মাঁ, ভোঁশ্মো)

রুক্মিণী (রুক্মিণি)

বাস্মহ (বাস্মোয়)

মহাত্মা (মোহাত্মাঁ)

সগ্মান (সোঁগ্মান)

আধ্বান (আধ্বান্)

শাল্মলী (শাল্মোলি)

অকস্মাত (অঁকোশ্মাত্)

হিরণ্ময় (হিরোন্মোয়)

পৃথীল জোড়াধর কঁসাত দাখবিল্যাপ্রমাণেহী ছাপলে জাতে.

স্ম(স্ম),

বিরসিংহ গ্রামে বিদ্যাসাগর মহাশয় জন্মগ্রহণ করিয়া-
ছিলেন।

বীরসিংহ গাঘাত বিদ্যাসাগর মহাশয়ান্চা জন্ম জ্বালা

সে এখনও বাল্মীকি-রামায়ণ পড়ে নাই।

ল্যানে অজুর্নহী বাল্মীকি-রামায়ণ বাচলে নাই.

মৃগ্ময়ী, তুমি রুক্মিণীকে আয়না দাও।

মৃগ্ময়ী, ত্ রুক্মিণীলা আরসা দে.

আমি গ্রীষ্মের ছুটিতে মহাবালেশ্বর যাইব (বো)।

উন্হাল্ল্যাচ্যা সুটীত মী মহাবলেশ্বরলা জাইন.

স্মশানে সকল ভেদ ঘূর্চিয়া যায়।

স্মশানাৎ সর্ব ভেদ নাহীসে হোতাত.

৫
ৱেফ [']

ৱ্ + ক = কঁ (কঁ)

ৱ্ + জ = জঁ (জঁ)

ৱ্ + শ = শঁ (শঁ)

অকঁ (অঁকো)

মুথঁ (মুখঁ, মুখঁ)

দীর্ঘ (দীর্ঘা, দীর্ঘো)

স্বর্ণ [(শ) শাঁর্না, (শ) শাঁর্নো]

কর্তা (কঁর্তা)

তীর্থ (তির্থা, তির্থো)

অধঁ (অঁধো)

সর্প (শাঁর্পা, শাঁর্পো)

বর্ষা (বঁর্ষা)

বিসর্গ (বিশাঁর্গা, বিশাঁর্গো)

অর্চনা (অঁর্চনা)

বির্জন (নির্জাঁর্ন, নির্জাঁর্নো)

বর্ষা (বঁর্ষা)

নির্দোষ (নির্দোশ)

দুর্নাম (দুঁর্নাম)

নির্বাত (নির্বাত)

ধার্মিক (ধার্মিক)

দুর্লভ (দুঁর্লভ, দুঁর্লভ)

গর্হিত (গঁর্হিতো)

দুর্ভাবনা (দুঁর্ভাবনা)

দুর্ঘোষণ (দুঁর্জোষণ, দুঁর্জোষণ) পত্রাশর্শ (পাঁর্শা, পাঁর্শো)

মহর্ষি ব্যাস মহাভারত রচনা করিয়াছিলেন ।

মহর্ষি ব্যাসানী মহাভারতানী রচনা কেলী.

কৌরব-সভায় দুর্ঘোষণ শ্রীকৃষ্ণকে অপমান করিল ।

কৌরবান্চ্যা সমেত দুর্ঘোষণানে শ্রীকৃষ্ণান্চা অপমান কেলা.

বর্ষাঋতুতে কোথাও না গিয়া বাড়ীতে বসিয়া থাকাই
ভাল (লো) ।

পাবসাভ্যাত কুঠেহী ন জাতা ধরী বসন্ত রহাণেচ চাংলে.

৬৬ | জীহাধরে (ফল যুগত)

দীর্ঘকালের পরাধীনতার পর আমরা স্বাধীনতা লাভ
করিয়াছি ।

দীর্ঘকালীন পারতন্ত্র্যান্তর আপণালা স্বাতন্ত্র্য মিळালে.

ধর্ম ও নীতি বিষয়ে ভারতবর্ষ মনুষ্য-সমাজের প্রকৃত
উপকার করিয়াছে ।

ধর্ম व नीति संबंधी भारताने मनुष्य-समाजावर खरोखर उपकार केला आहे.

মূর্থের সহিত তর্কাতর্কি করিয়া কোন (নো) লাভ নাই ।

मूर्खाशी वाद घालण्यात काही फायदा नाही.

অর্থই অনর্থের মূল ।

अर्थ (पैसा) अनर्थाचे मूल (आहे).

অভ্যাস (১)

পুটীল শব্দ বংগালী লিপীত লিহুন ত্যাঁচা উচ্চাার করা :—

অপভ্রংশ, অশ্বিনী, অস্বীকার, আকস্মিক, আশৌয়, আধ্যাত্মিক, আহ্নিক,
আহীর্বাদ, আশ্রম, উপক্রম, উপাধ্যায়, উণ্ণীষ, খ্ৰ্যোত, গায়ত্রী,
গোস্বামী, চক্রবর্তী, চাতুর্মাস, শুভবেশ, জিহ্ম, তপস্বিনী, তারতম্য,
ত্রৈলোক্য, নির্বাচন, নৈবেদ্য, নবদ্বীপ, দ্বৈপায়ন, পতিব্রতা, পদচ্যুত, পল্লব,
প্রতিধ্বনি, ফলশ্রুতি, ব্রহ্মচারী, ভ্রুকুটি, রাজদ্রোহ, বিস্মরণ, বৈশ্বানর,
ঘণ্মাসিক.

△ △ △

पाठ ५ वा : दोन अक्षरी जोडाक्षरे
मिश्र अण्योग-दुई अक्षरे

१

क—वर्ग

क+क=क (क) चिकन चिककोन्, चिककोन् धिकार (धिकार)

क+त=क्त (क्त) तक्त (रक्तता, रक्तता) शक्ति (शक्ति)

क+घ=कघ (घ) कघा (खामा) पत्रिका (पोरिका)

ग+घ=गघ (घ) दघ (दोग्घो) मुघ (मुग्घो)

ङ्+क=ङ्क शङ्का (शङ्का) अङ्कुर (ओङ्कुर)

ङ्+थ=ङ्थ शङ्थ (शङ्ख, शङ्खो) शृङ्खला सिङ्खोला, सिङ्खाला)

ङ्+ग=ङ्ग वङ्ग (वाङ्ग, वाङ्गो) ईङ्गित (इङ्गित)

ङ्+घ=ङ्घ जङ्घा (जङ्घा) लङ्घन (लङ्घान्, लङ्घान्)

टीप :- 'क', 'ख', 'ग', 'घ' हीं जोडाक्षरे असलेले शब्द मराठीत अनुस्वारयुक्त
असतात. उदा. शङ्का (शंका), शङ्ख (शंख), वङ्ग (वंग), जङ्घा (जंघा)

से करात दिया एकटि शक्त तज्जा काटितेछिल (लो)।

तो करवतीने एक मजबूत फळी कापत होता.

ऐ कृषक एकथानि लाङ्गल काँधे करिया माठेर दिके
याहीतेछे ।

तो शेतकरी एक नांगर खांद्यावर घेउन शेताकडे जात आहे.

स्वच्छे ना देखिले ताहा विश्वास करा याय ना ।

स्वतःच्या डोळ्यांनी न पाहिल्यास त्यावर विश्वास बसत नाही.

तुमि अक्ष कषिते जान (नो) ना बलिया सकले तोमाके
घृणा करिबे ।

तुला गणिते सोडविता येत नाहीत म्हणून सर्वजण तुझा तिरस्कार करतील.

तौहार निर्देश लङ्घन करिले सकले तोमाके धिकार
दिबे ।

त्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन केल्यास सर्वजण तुझा धिकार करतील.

চ—বর্গ

২

চ+চ=চ্চ (চ) চৌবাচ্চা (চৌউবাচ্চা)

উচ্চারণ (উচ্চারোন্, উচ্চারোন্)

চ+ছ=চ্ছ বিচ্ছদ (বিচ্ছেদ)

আচ্ছাদন (আচ্ছাদোন্, আচ্ছাদোন্)

চ+ঞ=চ্ছ যাচ্ছা (জাচ্ছা, জাচ্ছা)

জ্+জ্=জ্জ (জ্জ) লজ্জা (লাজ্জা) সজ্জব (শাঁজ্জোন্, শাঁজ্জোন্)

জ্+ব্=জ্ব (জ্ব) কুজ্বটিকা (কুজ্বটিকা)

জ্+ঞ=জ্ঞ (জ্ঞ) জ্ঞানদা (গ্যান্দোদা) বিজ্ঞান (বিগ্যান্)

ঞ+চ=ঞ্চ (ঞ্চ) অঞ্চল (অঞ্চল, অঞ্চল)

কঞ্চন (কান্চোন্, কান্চোন্)

ঞ+ছ=ঞ্ছ (ঞ্ছ) বাঞ্ছা (বান্ছা) লাঞ্ছনা (লান্ছোনা, লান্ছোনা)

ঞ+জ্=ঞ্জ (ঞ্জ) পুঞ্জ (পুন্জো, পুন্জো) জঞ্জাল (জোন্জাল, জোন্জাল)

ঞ+ব্=ঞ্ঝ (ঞ্ঝ) বাঞ্ঝা (বান্ঝা) বাঞ্ঝাট (বান্ঝোদ, বান্ঝোদ)

টীকা :- ১) 'চ্ছ' হে জোডাধর মরাঠীত নাহী. বংগালীতসুধদা হে কেবল 'যাচ্ছা' যা শব্দাতচ যেতে.

২) 'ঞ্' 'ঞ্ছ' 'ঞ্জ' 'ঞ্ঝ' হী জোডাধরে অসলেলে শব্দ মরাঠীত অনুস্বারযুক্ত অসতাত.

উদা. অঞ্চল (অঞ্চল), লাঞ্ছনা (লাঞ্ছনা), পুঞ্জ (পুন্জ), বাঞ্ঝাট (বান্ঝাট)

এই জগতে তুচ্ছ বলিতে কিছুই নাই।

হ্যাঁ জগতে তুচ্ছ অসে কাহীহী নাহী.

এইরকম খারাপ কাজ করিতে তোমার লজ্জা হয় না।

অহা প্রকারে বাইট কৃত্য করাযাস তুলা লাজ বাটত নাহী ?

গ্রামের কয়েকজন ভদ্রলোককে লইয়া তিনি একটি
'গ্রাম-পঞ্চায়েত, গঠন করিয়াছিলেন।

গাভাতল্যা কাহী সভন্নানা বৈজন ত্যানী এক 'গ্রাম-পঞ্চায়েত' তযার কেলী.

উচ্চারণ হিসাবে বাংলা ভাষা আধুনিক ভারতীয়
ভাষাদের মধ্যে সবচেয়ে জটিল।

উচ্চারণাচ্যা দৃষ্টীনে বংগালী ভাষা (হী) আধুনিক ভারতচ্যা ভাষামধ্যে সর্বাৎ
গুণাগুণীচী আই.

বিজ্ঞান-জগতে ইউরোপ, আমেরিকা জাপানই অগ্রণী।

শাস্ত্রীয় জগতাত যুরোপ, অমেরিকা ব জপান হীচ রাষ্ট্রে পুটে আইত.

দার্জিলিং হইতে কাঞ্চনজঙ্ঘা পর্বত দেখা যায়।

দার্জিলিংহুন কাঞ্চনগংগা পর্বত দিসতৌ.

মঞ্জু অঞ্জলি ভরিয়া ভিখারীকে চাল দিতেছে।

মঞ্জু আঁজল ভরুন ভিকান্যালা তাবুল দেত আই.

[বংগালী ভাষা যা অর্থী বাংলা ভাষা, বাঙলা ভাষা, বাঙলা ভাষা,
বাঙ্গলা ভাষা, বাঙ্গালা ভাষা, বাঙালা ভাষা, ব বাঙ্গ ভাষা, হৈ শব্দ
ব্যবহৃত। বংগ দেশ যা অর্থী বঙ্গ দেশ, বাঙ্গালা দেশ, বাঙ্গলা দেশ, বাঙালি
দেশ, বাঙলা দেশ, বাঙলা দেশ, বাংলাদেশ, হৈ শব্দ ব্যবহৃত। বংগালী
(লোক) হ্যাঁ অর্থী বাঙ্গালী, বাঙালী হৈ শব্দ ব্যবহৃত.]

ট—বর্গ

ট্+ট=ট্ট (ট্ট) অট্টালিকা (অট্টালিকা)

ভট্টাচার্য (ভট্টাচার্য)

ড্+ড=ড্ড (ড্ড) উড্ডীন (উড্ডিন্)

ড্+গ+ড্গ (ড্গ) খড্গ (খাঁড়গাঁ, খাঁড়গো)

ণ্+ট=ণ্ট (ণ্ট) ঘণ্টা (ঘণ্টা) কণ্টক (কাণ্টোক, কাণ্টোক)

ণ্+ঠ=ণ্ঠ (ণ্ঠ) কণ্ঠ (কাণ্ঠো, কাণ্ঠো) লুণ্ঠিত (লুণ্ঠিতো)

ণ্+ড=ণ্ড (ণ্ড) দণ্ড (দাঁণ্ডাঁ, দাঁণ্ডো) পাণ্ডিত (পাণ্ডিত)

[ণ্ড (গু), ণ্ড (যু) ব ণ্ড (ণ্ড) মধীল ফরক লক্ষ্যেত ধ্যায়া]

হত্যার অপরাধে তাহার প্রাণদণ্ড সাজা হইল।

খুনান্ধা অপরাধামুখে ত্যালা ফাংশীচী দ্বিধা দ্বালী।

এ প্রকাণ্ড অট্টালিকার নাম 'ড্রীমল্যাণ্ড'।

ত্যা মল্য়ামোড্ধা ইমারতীচে নাম 'ড্রীমল্ন্ড' (আহে)।

ষাট সেকেণ্ডে এক মিনিট ও ষাট মিনিটে এক ঘণ্টা হয়।

ষাট সেক্দেরাঁচে এক মিনিট ব ষাট মিনিটরাঁচা এক তাস হোতৌ।

বড় পাকা বাড়ীকে আট্টালিকা বলে।

মোড্ধা পক্ধা ইমারতীলা অট্টালিকা ম্হণতাত।

ম্যাডাম মেরী ক্যুরী একজন বিশ্ব-বরেণ্য বিজ্ঞান-পণ্ডিতা ছিলেন।

মঁডম মেরী ক্যুরী (ছ্যা) জগাতীল এক শ্রেষ্ঠ শাস্ত্রজ্ঞ হোত্যা।

সে তোমাকে বিক্রম করিয়া ভুট্টা খাইতেছে।

তুলা বেড়াবুন তো মক্ধাচে কণীস খাত আহে।

ତ—ବର୍ଗ

ତ୍+ତ=ତ୍ତ (ତତତୋ) **ଉତ୍ତମ** (ଉତ୍ତମୋ)

ତ୍+ଥ=ଥ (ଥ) **ଉଥାନ** (ଉତ୍ଥାନ୍) **ଅସ୍ଥ** (ଅଶ୍‌ଶାତ୍‌ଥୋ, ଅଶ୍‌ଶୋତ୍‌ଥୋ)

ଦ୍+ଗ୍=ଦ୍‌ଗ୍ (ଗ୍) **ସଦ୍‌ଗତି** (ଶାଦ୍‌ଗୋତି) **ଉଦ୍‌ଗାର** (ଉଦ୍‌ଗାର୍)

ଦ୍+ଘ୍=ଦ୍‌ଘ୍ (ଘ୍) **ଉଦ୍‌ଘାଟନ** (ଉଦ୍‌ଘାଟାନ୍, ଉଦ୍‌ଘାଟୋନ୍)

ଦ୍+ଦ୍=ଦ୍‌ଦ୍ (ଦ୍) **ଉଦ୍‌ଦାମ** (ଉଦ୍‌ଦାମ୍) **ଉଦ୍‌ଦେଶ** (ଉଦ୍‌ଦେଶ୍)

ଦ୍+ଫ୍=ଦ୍‌ଫ୍ (ଫ୍) **ୟୁଦ୍‌ଧ** (ଜୁଦ୍‌ଧା, ଜୁଦ୍‌ଧୋ) **ଉଦ୍‌ଧାର** (ଉଦ୍‌ଧାର୍)

ଦ୍+ଭ୍=ଦ୍‌ଭ୍ (ଭ୍) **ସଦ୍‌ଭାବ** (ଶାଦ୍‌ଭାବ୍) **ଉଦ୍‌ଭିଦ** (ଉଦ୍‌ଭିଦୋ, ଉଦ୍‌ଭିଦାଂ)

ନ୍+ତ=ତ୍ତ (ନ୍ତ) **ଚିନ୍ତା** (ଚିନ୍ତା) **ଜନ୍ତ** (ଜୋନ୍ତ୍ର)

ନ୍+ଥ=ଥ୍ (ନ୍ଥ) **ଗ୍ରନ୍ଥ** (ଗ୍ରାନ୍ଥୋ, ଗ୍ରୋନ୍ଥୋ) **ମନ୍ତ୍ର** (ମାନ୍ତ୍ରୋନ୍, ମୋନ୍ତ୍ରାନ୍, ମୋନ୍ତ୍ରୋନ୍)

ନ୍+ଦ୍=ନ୍‌ଦ୍ (ନ୍ଦ୍) **ଛନ୍ଦ** (ଛାନ୍‌ଦୋ) **ଆନ୍‌ଦ** (ଆନାନ୍‌ଦୋ, ଆନୋନ୍‌ଦୋ)

ନ୍+ଫ୍=ନ୍‌ଫ୍ (ନ୍ଧ) **ଅନ୍‌ଧ** (ଆନ୍‌ଧୋ, ଆନ୍‌ଧାଂ) **ବନ୍ଧୁ** (ବାନ୍‌ଧୁ)

[ଓ (ଓ), ଓଁ (ଓଁ), ତ୍ (ତ୍), ଚ୍ (ଚ୍) ହ୍ୟାମଧ୍ୟୀଳ ଫରକ୍ ଲକ୍ଷାନ୍‌ ପ୍ୟାବା]

ଦେଶବନ୍ଧୁ ଚିନ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ ପ୍ରଥମ ଜୀବନେ ଏକଜନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉକିଲ ଥିଲେ ।

ଦେଶବନ୍ଧୁ ଚିନ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ ପୂର୍ବାଧିକାଂଶେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବକୀଳ ହୋଇଥିଲେ ।

ଅସ୍ଥ-ଗାଢ଼େର ତଳାଞ୍ଚ ବସିଯା ତାରି ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିସାଧିଲେ ।

ପିମ୍ପଳାଚ୍ୟା ହାତୀବାଲୀ ବନ୍ଧୁ ତ୍ୟାନ୍ତୀ ପୁଞ୍ଜଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲିଖିଲେ ଆସିଲେ ।

ଗୀତାଞ୍ଜଳୀ ପଢ଼ିଲେ ମନେ ଅସ୍ଥ ଓ ଶାନ୍ତି ପାଇବେ ।

ଗୀତାଞ୍ଜଳୀ ବାଚସ୍ପୟାନ୍ତେ ମନାଲା ମୁଖେ ବ ଶାନ୍ତି ମିଳିଲେ ।

ମାରାଠୀ ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣେ ଯାହାକେ ‘ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ’ ବାଲେ ତାହାକେଇ ବାଞ୍ଜାଲା ଭାଷାର ବ୍ୟାକରଣେ ‘ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ’ ବାଲେ ।

ମରାଠୀ ଭାଷାରେ ବ୍ୟାକରଣେ ଯାହାକେ ‘ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ’ ମହଣତାତ ତ୍ୟାଲୋଚ୍ ଧ୍ୟାଲୀ ଭାଷାରେ ବ୍ୟାକରଣେ ‘ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ’ ଅସେ ମହଣତାତ ।

ମାହାଜେ ଗିୟାସେ ସକଳ ବନ୍ଧୁ-ବାନ୍ଧବଦେର ସଙ୍ଗେ ଦେଖା କରିବେ ।

ମରାଠୀ ଭାଷାରେ ସର୍ବ ମିତ୍ରାନ୍ତା ବ ନାତବାହିକାନ୍ତା ମେଟ୍‌ଲେ ।

ল—বর্ণ

ল্+ক=ক্ক (ক্ক) শুক্ক (শুল্কাঁ, শুল্কাঁ) বক্কল (বাল্কাঁল, বাল্কাঁল)

ল্+গ=গ্গ (গ্গ) বগ্গা (বাল্গা) ফাল্গুন (ফাল্গুন)

ল্+ট=ট্ট (ট্ট) উট্টা (উল্টা) পট্টন (পাল্টাঁন)

ল্+প=প্প (প্প) গপ্প (গাল্পো, গাল্পোঁ) অপ্প (আল্পো, আল্পোঁ)

ল্+ভ=ভ্ভ (ভ্ভ) প্রগভ্ভ (প্রোগাল্ভাঁ, প্রোগাল্ভাঁ, প্রোগাল্ভাঁ)

[ক্ক (ক্ক) ব ক্ক (ক্ক), গ্গ (গ্গ) ব গ্গ (গ্গ), ভ্ভ (ভ্ভ) ব ভ্ভ (ভ্ভ) হ্যা
মধীল ফরক লক্ষ্যত ধ্যায়া.]

বরফের দেশে বগ্গাহরিণ নামে একাশেণীর হরিণ স্লেজ-
গাড়ী টানে।

বর্ফাল প্রদেশাত বেরডিয়র নাবাচি একা জাতীচে হরীণ স্লেজগাড়ী অওতে.

ফাল্গুন মাসের শুক্কপক্ষে আমি ছুটি লইয়া নিজের গ্রামে
যাইব।

ফাল্গুন মহিন্যাতেল শুক্কপক্ষেত মী রজা বেরুন স্বতঃন্যা গাবী জাইন.

ঐ ছোট ছোলেটিকে পাক্কোতে বসাও।

ঐ লহান মুলালা পালখীত বসবা.

তিনি অল্পকালমধ্যেই সমগ্র ভারতবর্ষে বিশেষ খ্যাতি
লাভ করিলেন।

ঐযানী খোডযাচ বেচাত সর্ব ভারতাত ন্যূপ প্রসিধদী মিচ্ছিলী.

श, ष उ स वर्ण

श्+च+श्च (श्च) पश्चिम (पोश्चिम्) विश्चय (निश्चोय,
निश्चोय)

श्+छ=श्छ (श्छ) शिश्छद (शिश्छेद्, शिश्छेद्)

ष्+क=ष्क (ष्क) श्क (शुश्काँ, शुश्को) परिष्कार (पोरिष्कार)

ष्+ट=ष्ट किंवा ष्ट (ष्ट) कष्ट (काँश्टाँ, काँश्टो) अष्टमी (आँश्टोमि)

ष्+ठ=ष्ठ (ष्ट) पृष्ठ (प्रिश्ठाँ, प्रिश्ठो) विष्ठुर (निश्ठुर)

ष्+प=ष्प (ष्प) पुष्प (पुश्पाँ, पुश्पो) वाष्प (वाश्पाँ, वाश्पो)

ष्+फ़=ष्फ़ (ष्फ़) विष्फ़ल (निश्फ़ॉल, निश्फ़ोल्)

स्+क=स्क (स्क) तस्कर (ताँग्कार) तिरस्कार (तिरॉशकार,
तिरोशकार)

स्+थ=स्थ (स्थ) स्थल (स्वॉलॉन्, स्वॉलोन्) स्थलित (स्वोलित)

स्+त=स्त (स्त) स्तुति (स्तुति) विस्तार (निस्तार)

स्+थ=स्थ (स्थ) स्थान (स्थान्) स्थू (शुस्थॉ, शुस्थो)

स्+प=स्प (स्प) स्पर्श (स्पाँर्शाँ, स्पाँर्शो) स्पष्ट (स्पाँश्टाँ, स्पाँश्टो)

स्+फ़=स्फ़ (स्फ़) स्फ़ीत (स्फ़िती, स्फ़ितो) स्फ़टिक (स्फ़ोटिक)

[ऌ (सु), ऴ (स्त), ऴ (स्तु), ऴ (न्तु), ऴ (न्थ) व ऴ (स्थ) ह्यामधील
फरक लक्षात ध्या. 'ऴ' व 'ऴ' ला ळस्व उकार जोडला असता 'ऴ' व 'ऴ'
असे लिहितात.

उदा. किऴ (किन्तु), वऴ (वोस्तु)]

आमार हात थेके तूमि निश्चार पाईवे ना ।

माइया हातातून तुझी सुटका होणार नाही.

तूमि कथन संस्कृत भाषा शिथिते आरंभ करिबे ?

तू संस्कृत भाषा शिकायला केव्हा सुरवात करणार ?

आमादेर जन्मभूमि आमादेर जग स्वर्गापेक्षाई श्रेष्ठ ।

आमची जन्मभूमि आम्हाला स्वर्गापेक्षाही श्रेष्ठ आहे.

आमरा गोपालदर दोकाने मिष्टिं थाईलाम ।

आम्ही गोपालदादाच्या दुकानात मिठाई खाल्दी.

एमन कर (रो) ना तोमाके पश्चात्ताप करिते हईवे ।

अस करू नकोस, तुला पश्चात्ताप करावा लागेल.

भारतवर्षे भिलाई, रुरकेला ओ दुर्गापुरे ईस्पात तैरुी
करिबार वडु (डो) वडु (डो) कारथाना आछे ।

भारतात भिलाई, रुरकेला व दुर्गापुरला पोलाद तयार करण्याचे मोठे कारखाने आहेत.

एत कष्टेर पारओ तँहादेर चष्टी विफल हईल ।

इतकी मेहनत वेळनसुद्धा त्यांचे प्रयत्न फुकट गेले.

अभ्यास (१)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :—

[कंसात ज्या शब्दांपुढे (जो.) आहे त्या शब्दांतील अनुस्वरावढल बंगालीत जोडाक्षर लिहावे.]

अद्भुत, अनुष्ठान, आस्फालन, आवृत्ति, उत्कंठा (जो.), उत्थापन, उल्का,
कज्जल, कल्पना, कुक्कुट, गंभीर, (जो.), चट्टग्राम, चंडाल, (जो.), तृप्ति, दुग्ध,
नमस्कार, निष्काम, पंथ, (जो.), बुद्धि, बंधन (जो.) मनोवांछा (जो.) मंजुषा
(जो.) रक्तारक्ति, लुब्ध, वृश्चिक, शब्द, समष्टि, समीक्षण, संकेत (जो.), संगीत
(जो.), संचार (जो.), संतोष (जो.), संबोधन (जो.), संपादक (जो.), संस्कृति,
सिंदूर (जो.), स्थूल, हस्तांतर (जो.), ज्ञानेश्वर

△ △ △

पाठ ६ वा : तीन अक्षरी जोडाक्षरे मिश्र सन्धयोग-तिन अक्षरे

१

क्+त्+र=क्त्र (क्त्र)	वक्त्र [वॉक् (त्) त्रॉ, वॉक् (त्) त्रो]
क्+ष्+ण=क्ष्ण (क्ष्ण)	तीक्ष्ण [ति (क्) खनॉ, ति (क्) खनो]
क्+ष्+म=क्ष्म (क्ष्म)	सूक्ष्म [शुक (ख) खॉ, शुक (ख) खो]
	लक्ष्मी [लोक (ख) खि]
क्+ष्+घ=क्ष्घ (क्ष्घ)	लक्ष्घ [लोक (ख) खो]
क्+ष्+व=क्ष्व (क्ष्व)	इक्ष्वाकु [इक् (ख) खाकु]
ङ्+क्+घ=ङक्ष्घ (ङक्ष्घ)	आकाङ्क्ष्घ [आकाङ् (ग) क्खा]
च्+छ्+र=च्छ्र (च्छ्र)	कृच्छ्र [क्निच् (छ) छ्रॉ, क्निच् (छ) छ्रो]
च्+छ्+व=च्छ्रव (च्छ्रव)	उच्छ्र्वास [उच् (छ) छाश]
ज्+ज्+व=ज्ज्व (ज्ज्व)	उज्ज्वल [उज् (ज्) जॉल, उज् (ज्) जोल]
त्+त्+व=त्त्व (त्त्व)	महत्त्व [मॉहॉत् (त्) त्रॉ, मॉहो (त्) त्रतो]
त्+त्+र=त्र (त्र)	पुत्र [पुत् (त्) त्रॉ, पुत् (त्) त्रो]
	छात्र [छात् (त्) त्रॉ, छात् (त्) त्रो]
त्+म्+घ=त्र्य (त्र्य)	माहात्र्य [माहात् (त्) त्रॉ, माहात् (त्) त्रॉ]
न्+त्+र=न्त्र (न्त्र)	यन्त्र [जॉन् (त्) त्रो, जॉन् (त्) त्रॉ]

उदा. आकाङ्क्षा (आकांक्षा), मन्त्रणा (मंत्रणा), सांख्यना (सांख्यना),
महेन्द्र (महेंद्र), उपोस्त्य (उपांत्य), वन्द्य (वंद्य), द्वन्द्व (द्वंद्व),
संख्या (संख्या), आङ्ग (आंग्र), संन्यास (संन्यास), सम्प्रदाय
(संप्रदाय), संज्ञ (संज्ञम).

विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकूर अनेक गान रचना
करियाछेन ।

विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकूरानी पुष्कळ गाणी रचली आहेत.

नेताजी सुभाषचंद्र बसु खूप तेजस्वी व बुद्धिमान होते.

नेताजी सुभाषचंद्र बसु खूप तेजस्वी व बुद्धिमान होते.

स्वामी विवेकानन्दे मृत तीक्ष्णबुद्धि लोक खूप विरल ।

स्वामी विवेकानंदप्रमाणे प्रखर बुद्धिमत्तेचे लोक खूप विरल (असतात.)

लक्ष्मण बळ्कले परिधान करिया रामचन्द्रे मज्जे वाने
गेलें ।

लक्ष्मण बळ्कले परिधान करून रामचंद्रावरवीर वनांत गेला.

ईश्वरचन्द्र विद्यासागर महाशय्ये पितार नाम ठाकूरदास
बाल्यापाध्याय ।

ईश्वरचंद्र विद्यासागर महाशयांच्या वडिलांचे नांव ठाकूरदास बंधोपाध्याय.

आन्तर - भारती प्रेस एकांटी नूतन मूद्रण यंत्र आना
हईयाछे ।

आंतर भारती प्रेसमध्ये एक नवीन मुद्रणयंत्र आणण्यांत आले आहे.

संन्यासो गाये पडिते चरण थामिल वासवदत्ता ।

—रवीन्द्रनाथ ठाकूर

संन्यासयाच्या अंगावर पाय पडल्यामुळे वासवदत्ता थांबली.

[‘ठाकूर’ चें टागोर (Tagore) व ‘बसु’चे बोस (Bose) असे इंग्रजीत
रूपांतर करतात.]

८० | तीन अक्षरी जोडाक्षरे

ব্+ঘ্+ঘ=ঘ্য (ঘ্য)	দৈর্ঘ্য [দৌহর (গ্) ঘাঁ, দৌহর (গ্) ঘো]
ব্+চ্+চ্=চ্চ (চ্চ)	চচ্চ [চোর্ (চ্) চা, চোর্ (চ্) চা]
ব্+চ্+চ্=চ্চ (চ্চ)	অচ্চনা [অর্ (চ্) চোনা]
ব্+জ্+জ্=জ্জ (জ্জ)	মূর্জ্জা [মূর্ (জ্) জা]
ব্+জ্+জ্=জ্জ (জ্জ)	গর্জ্জন [গোর্ (জ্) জোন্, গোর্ (জ্) জোন্]
	উপার্জ্জন [উপার (জ্) জোন্, উপার (জ্) জোন্]
ব্+ত্+ত=ত্ত (ত্ত)	বর্তমান [বর্ (ত্) তোমান্, বর্ (ত্) তোমান্]
	কর্তিক [কার (ত্) তিক্]
ব্+দ্+দ=দ্ব (দ্ব)	দুর্দ্বশা [দুর্ (দ্ব) দোঁশা, দুর্ (দ্ব) দোঁশা]
	কর্দ্বম [কোর্ (দ্ব) দোঁম, কোর্ (দ্ব) দোঁম]
ব্+দ্+ধ=দ্ব (দ্ব)	অদ্ব [আর্ (দ্ব) ধো]
	বিদ্বাত্রণ [নির্ (দ্ব) ধারোন্, নির্ (দ্ব) ধারোন্]
ব্+দ্+ব=দ্ব (দ্ব)	আদ্ব [আর্ (দ্ব) দ্বো]
ব্+ব্+ব=ব্ব (ব্ব)	পূর্ব [পূর্ (ব্ব) বোঁ, পূর্ (ব্ব) বো]
ব্+ম্+ম=ম্ম (ম্ম)	চর্ম্ম [চোর্ (ম্) মোঁ, চোর্ (ম্) মো]
	বিম্মাণ [নির্ (ম্) মান্]
ব্+ঘ্+ঘ=ঘ্য (ঘ্য)	তীর্ঘ্য [বির্ (জ্) জোঁ, বির্ (জ্) জো]
	আশ্চর্ঘ্য [আশ্চোর্ (জ্) জো, আশ্চোর্ (জ্) জো]
ব্+শ্+ব=শ্ব (শ্ব)	পাশ্ব [পার (শ্) শোঁ, পার (শ্) শো]

टीप :- 'रेफेर पर व्याञ्जनवर्णेर द्वित्व हईवे ना' (रफाराच्या दुहे येणाऱ्या व्यंजनवर्णाचे द्वित्व होणार नाही ह्या कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या नियमा नुसार 'छ', 'छ्', 'ज्ज', 'त्त', 'द्द', 'द्ध', 'क्क', 'क्क', 'क्क', 'क्क', 'क्क' ही जोडाक्षरे अनुक्रमे 'च', 'छ', 'ज', 'त', 'द', 'ध', 'ब', 'भ', 'म', 'य' अशी (मराठीप्रमाणेच) लिहिली जातात.

उदा. अर्चना (अर्चना), मूर्च्छा (मूर्च्छा), गर्जन (गर्जन), कार्तिक (कार्तिक), दुर्दर्शा (दुर्दर्शा), अर्ध (अर्ध), गर्व (गर्व), धर्म (धर्म), पर्यंत (पर्यंत).

आमि 'सोनार तरी' एहि कविताटि र मर्मार्थ (मर्मार्थ) ग्रहण करि ते पारिलाम ना ।

सोनार तरी' (सोन्याची होडी) ह्या कवितेचा मर्मार्थ मला समजला नाही. (शब्दशः भाषांतर :- मी समजू शकलो नाही.)

हिमालय पर्वतेर (पर्वतेर) सर्वोच्च (सर्वोच्च) शृङ्गटि र नाम तोमरा जान कि ?

हिमालय पर्वताच्या सर्वात उंच असलेल्या शिखराचे नाव तुम्हाला ठाऊक आहे काय ?

अचिन्त्याबाबुर तर्ज्जन-गर्ज्जन (तर्जन-गर्जन) सुनिया गोपालेर मुखुं सुकाइया गेल ।

अचिन्त्याबाबूंचे रागीट बोलणे ऐकून गोपाळचा चेहरा उतरला. (शब्दशः भाषांतर :- सुकून गेला.)

मोगल सम्राट् र काश्मीरेर अनुपम सौन्दर्ये [सौन्दर्ये] मुक्क हईलेन ।

काश्मीरच्या अनुपम सौंदर्याने मोगल सम्राट मोहित झाले.

आञ्जाकारिता एकटि गुरुतर धर्म (धर्म) । वक्किमचक्र चट्टोपाध्याय

आज्ञाधारकपणा एक मोठे कर्तव्य आहे.

ल्+क्+घ=क्त्य (क्त्य)	याज्जवक्त्य [जागर्गोवॉल् (क) को, जागर्गोवॉल् (क) को]
घ्+क्+र=क्त् (क्त्)	दुष्किंया [दुश् (क) क्रिया]
घ्+ट्+र=ष्ट्र किंवा घट्ट (ष्ट्र)	राष्ट्र [राश् (ट) ट्रॉ, राश् (ट) ट्रौ]
घ्+प्+र=श्त्र (श्त्र)	निश्त्र [निश् (प्) प्रोभो, निश् (प्) प्रॉभॉ]
स्+त्+घ स्य (स्य)	स्वस्यह्वन [(श्) शोस् (त्) तॉयॉन्, (श्) शोस् (त्) तॉयोन्]
स्+त्+र=श्त्र (श्त्र)	शाश्त्र [शास् (त्) त्रॉ, शास् (त्) त्रौ]
स्+थ्+घ=श्च्य (श्च्य)	श्चाश्च्य [(श्) शास् (थ्) थॉ, (श्) शास् (थ्) थो]

बोम्बাই महाराष्ट्रेर राजधानी ।

मुंबई महाराष्ट्राची राजधानी (आहे).

मरुभूमि पार इइवार एकमात्र उपाय उष्टे, सेइ हेतु
ताहाके 'मरुपात' बले ।

वाळवंट पार करण्याचे एकमेव साधन (म्हणजे) उंट, म्हणूनच उंटाला 'वाळ-
वंटातील जहाज' म्हणतात.

श्चाश्चर दिके सकलेरइ लक्ष्य राथा उचित ।

आरोग्याकडे सर्वांनीच लक्ष ठेवणे चांगले.

जाहूघरे नानान रकमेर दुष्प्राप्य वस्तु संगृहीत
करा ह्यु ।

पदार्थसंग्रहालयांत (Museum) नाना तऱ्हेच्या दुर्मिळ वस्तूंचा संग्रह केला जातो.

চার অক্ষরী জোড়াধ্বরে মিশ্র সংযোগ-চারি অঙ্করে

ক্+ঘ্+ম্+ঘ=ক্ষ্য (ক্ষ্য)	সৌক্ষ্য [শৌক্ (খ) খাঁ, শৌক্ (খ) খাঁ]
ব্+ত্+ব্+ঘ=ভ্ব্য (ভ্ব্য)	স্বাতভ্ব্য [(শ্) শাতোন্ (ত) ত্রো, (শ্) শাতোন্ (ত) ত্রো, (শ্) শাতোন্ (ত) ত্রো]
ব্+ত্+ত্+ঘ=ভ্য (ভ্য)	মর্ত্যালোক [মোর্ (ত) তোলোক]
ব্+দ্+ধ্+ব=ভ্ধ্ব্য (ভ্ধ্ব্য)	উর্ধ্ব্বাহ [উর্ (দ) ধাবাহ, উর্ (দ) ধাবাহ]
ব্+ম্+ম্+ঘ=ম্ম্য (ম্ম্য)	হর্ম্ম্য [হোর্ (ম) মো]

টীপ :- 'রেফের পর ব্যঞ্জনবর্ণের দ্বিত্ব হইবে না' হ্যা কলকতা বিশ্বাধীশাল্য
নিয়ামানুসার 'ভ্য' 'ভ্ধ্ব্য' 'ম্ম্য' হী জোড়াধ্বরে অনুক্রমে 'ভ্য' 'ধ্ব' 'ম্ম্য'
অহী (মরাঠীপ্রমাণেত্র) লিহিলী জাতাত.

উদা. মর্ত্যধাম (মর্ত্যধাম), উর্ধ্ব্বদেহ (উর্ধ্বদেহ), হর্ম্ম্য (হর্ম্ম্য),

রকেট আকাশে অনেক উর্ধ্ব্ব [উর্ধ্ব] যাইতে পারে ।

রকেট আকাশাত স্বপ্ উঁচাবর জাঙ শকতে.

স্বাতভ্ব্য লাভ করিবার পর ভারতবার্ষে পাঁচশালা পরিকল্প-
নার সূত্রপাত হইয়াছে ।

স্বাতভ্ব্য মিলাল্যাবর ভারতাত পঁচবার্ষিক যোজনেচী সুরবাত জ্বালী আহে.

अभ्यास (२)

पुढील शब्द बंगाली लिपीत लिहून त्यांचा उच्चार करा :-

[कंसात ज्या शब्दापुढे (जो.) आहे. त्या शब्दातील अनुस्वाराबद्दल जोडाक्षर लिहावे.]

अग्निमांघ (जो.), अग्न्यस्त्र, अंत्येष्टि (जो.), अमक्ष्य, उपांत्य (जो.),
ऐकात्म्य, गार्हस्थ्य, घ्राणेंद्रिय (जो.), तत्त्वज्ञानी, तंत्रशास्त्र (जो.), दारिद्र्य,
दाढर्य, दौरात्म्य, दंड्य (जो.), व्यक्षर, निमंत्रण (जो.) निष्क्रमण, पारतंत्र्य
(जो.), पुरंध्री (जो.), प्रतिद्वंद्वी (जो.), वंकिमचन्द्र (जो.), महार्घ्य,
राजयक्ष्मा, वर्त्म, शास्त्रास्त्र, सात्त्विक, संभ्रांत (जो.), सौहार्द्य, स्त्रीलिंग (जो.).

△ △ △

पाठ ७ वा : इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहिण्याची पद्धत (कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे नियम)

- (१) Cut मधील 'u' प्रमाणे 'अ' असा उच्चार होत असेल तर बंगाली लिपीत लिहिताना शब्दाच्या सुरवातीच्या 'अ' बदल 'आ' शब्दा-मधील 'अ' बदल 'आ' वापरावा.

उदा. Bus (बास), Club (क्लब), Sir (साह), Focus (फोकस), Circus (सार्कस), Radium (रेडियम),

- (२) Cat मधील 'a' प्रमाणे 'अँ' असा उच्चार होत असेल तर बंगाली लिपीत लिहिताना शब्दाच्या सुरवातीच्या 'अँ' बदल 'आ' व शब्दा-मधील 'अँ' बदल 'आ' (घ-फला+आ-कार) वापरावा.

उदा. Acid (आसिड); Mat (माट)

- (३) मूळ शब्दामध्ये 'ई' किंवा 'ऊ' असा दीर्घ उच्चार असेल तर त्याबद्दल बंगाली लिपीत लिहिताना 'ई' किंवा 'ऊ' वापरावा.

उदा. East (ईस्ट), Spoon (स्पून)

- (४) F व V च्या बदली अनुक्रमे 'फ' व 'व' ही अक्षरे वापरावी. V च ज्यावेळेला 'फ' असा (जर्मन भाषेतील) उच्चार असेल तेव्हा V बदल 'फ' वापरावा.

उदा. Full (फूल), Vendor (वेण्डर), Von (फन),

- (५) W च्या बदल उच्चारानुसार 'व' किंवा 'उ' वापरावा.

उदा. Wood (वूड), Way (वे), Wilson (विल्सन)

(६) बंगाली भाषेत नवीनच घेण्यांत आलेल्या विदेशी भाषेतील शब्दांमध्ये 'ह्य' चा विनाकारण उपयोग करू नये. (मह्यार Mayor, चह्यार (Chair), रेडियम (Radium), सोह्यार (Sweater) इत्यादि शब्द वर दाखविल्याप्रमाणे लिहिले तरी चालतील, कारण 'ह्य' लिहिला तरी उच्चारण विकृत होत नाही. परंतु 'डे' कार किंवा 'ओ' कारानंतर विनाकारण 'ह्य' 'ह्या' 'ह्या' लिहिणे योग्य नव्हे. एडोह्यारड (Edward), ओह्यार-वण्ड (War-bond), असे न लिहिता 'एडओह्यारड' 'ओह्यार-वण्ड' असे लिहिणे योग्य होईल.

(७) S व sh च्या बदली अनुक्रमे 'स' व 'श' वापरावे.

उदा. Seal (सील), Shirt (शार्ट), परंतु Christ (ख्रीष्ट)

(८) st च्या बदली 'स्ट' वापरावा.

उदा. Stove ((स्टोव), Station ((स्टेशन)

(९) Z च्या बदली 'ज़' वापरावा. 'ज़' किंवा 'ज़'

उदा. Zebra ((जेब्रा), Zulu ((जूलु)

(१०) शब्दाच्या शेवटी साधारणतः 'ह्यस-चिह्न' () वापरू नये.

उदा. कंग्रेस (Congress), चक (Cheque), डिश (Dish), पकेट (Pocket), हुक (Hook),

परंतु चुकीचा उच्चार होण्याची शक्यता असल्याल 'ह्यस-चिह्न' वापरावे.

उदा. वण्ड (Bond), जेम्स (James),

सुप्रचलित शब्दांमध्ये 'ह्यस-चिह्न' दिले नाही तरी चालेल.

उदा. आर्ट (Art), कर्क (Cork) गभर्नमेण्ट
(Government), स्पंज (Sponge)

उपांत्य स्वर अतिशय ऱ्हस्व असल्यास शेवटी 'इस्-छिह्' वापरावे.

उदा. 'सार्' (Sir), 'बास' (Bus)

['सार्' व 'बास' हे शब्द 'इस्छ' न लिहिल्यास त्याचा अर्थ वेगळा होईल.

सार्—अर्क, गाभा, खत, श्रेष्ठ, उक्कृष्ट.

बास—सुगंध, सुवास, बल' राहण्याची जागा.]

बंगालीत सुप्रचलित असलेले इंग्रजी शब्द वरील नियमानुसारच लिहिले जातात असे नाही. बंगाली लिपीत लिहिलेल्या शब्दाचे उच्चारण इंग्रजी शब्दाच्या उच्चारणाशी मिळते-जुळते असले म्हणजे झाले. पुढे दिलेल्या शब्दांवरून ह्याची कल्पना येईल.

Advance	अ्याड् भाल
Adventure	अ्याड् भेक्षार
Advertisement	अ्याड् भारटिजमेण्ट
Advocate	अ्याड् भोकैट
Agency	एजेन्सि
Agent	एजेण्ट
All-wave	अल-व्हेव
American	आमेरिकान, मार्किन
Amplifier	ए्याम्प्लिफायर (अ्या-)
Annuity	अ्यान्नुइटी
Arrowroot	आरारूट (ए-)
Athlet	अ्याथ्लेट (ए्या)
Attorney	एटर्नि
Avenue	एभेन्यु (अ्या)
Badge	बाज

८८ | इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहिण्याची पद्धत

Bank	ব্যাঙ্ক
Barrister	ব্যারিস্টার
Battery	ব্যাটারি
Beauty	বিউটি
Bicycle	বাইসিকেল
Blouse	ব্লাউজ
Boiler	বয়লার
Boss	বস
Box	বাক্স, বক্স
Boycott	বয়কট
Branch	ব্রাঞ্চ
Brandy	ব্র্যান্ডি, ব্রাণ্ডি
Bridge	ব্রিজ
Bulb	বাল্ব
Bungalow	বাংলো
Calender	ক্যালেন্ডার
Cash-memo	ক্যাশ-মেমো
Catalogue	ক্যাটালগ
Chemical	কেমিকেল, কেমিক্যাল
Chocolate	চকোলেট
Coffee	কফি
Column	কলাম
Comforter	কম্ফর্টার
Commission	কমিশন
Common	কমন
Company	কোম্পানি (ক-)
Concrete	কংক্রিট
Council	কাউন্সিল
Culture	কালচার
Cutlet	কাটলেট (ক-)
Darwin	ডারউইন

Decree	ডিক্রী (-ক্রি)
Diary	ডায়েরী
Doctor	ডাক্তার, ডক্টর
Double	ডবল
Eastern	ইস্টার্ন
Education	এডুকেশন
Engineer	ইঞ্জিনিয়ার (এ-)
Envelope	এন্ভেলোপ
Europe	ইউরোপ, য়ুরোপ
Exchange	এক্সচেঞ্জ
Fashion	ফ্যাশন (-শা-)
Fittings	ফিটিংস্
Flannel	ফ্লানেল
Flower	ফ্লাওয়ার
Foot-ball	ফুটবল
Fountain-pen	ফাউন্টেন-পেন
Function	ফাংশন
General	জেনারেল
German	জার্মান
Gymnastic	জিমনাস্টিক
Hall	হল
Handnote	হ্যাণ্ডনোট
Harmonium	হারমোনিয়াম (-য়ম)
Hat	হ্যাট
Hockey	হকি
Hook	হুকে
Hosiery	হোজিয়ারী
Hotel	হাটেল
House	হৌস
Indian	ইণ্ডিয়ান
Insolvent	ইন্সল্ভেন্ট্

Institute	ইনস্টিটিউট
Jasmine	জেসামিন
Jewellery	জুয়েলারী
Judge	জজ
Junction	জংশন
Label	লেবেল
Lavender	ল্যাভেণ্ডার
Lemonade	লেমনেড (লি-)
Library	লাইব্রেরী
Long-cloth	লংক্রথ
Lottery	লটারি
Magazine	ম্যাগাজিন
Manager	ম্যানেজার
Matches	ম্যাচিস
Master	মাস্টার (ষ্টা-)
Medal	মেডেল
Medical	মেডিক্যাল (-কাল) (-কেল)
Member	মেম্বার
Money-order	মনি-অর্ডার (মা-)
Municipality	মিউনিসিপ্যালিটি
National	ন্যাশনাল
Nitrogen	নাইট্রোজেন
Notice	নোটিশ (-স)
Office	অফিস, আপিস
Oil-paint	অয়েল-পেইন্ট
Parachute	প্যারাসুট
Parliament	পার্লামেন্ট (-র্লে-)
Passenger	প্যাসেঞ্জার
Petrol	পেট্রল
Phosphorous	ফস্ফরাস
Photograph	ফোটোগ্রাফ (ফ-)

Piano	পিয়ানো
Platform	প্ল্যাটফর্ম
Polish	পালিশ
Popular	পপুলার
Powder	পাউডার
Prospectus	প্রস্পেক্টাস
Quinine	কুইনিন, কুইনাইন
Radio	রেডিও
Railway	রেলওয়ে
Restaurant	রেস্তোরাঁ
Revolver	রিভলবার (-ভর,-বর)
Russia	রুশিয়া
Scholarship	স্কলারশিপ
Shirting	শার্টিং
Signal	সিগ্যাল
Society	সোসাইটি
Square	স্কয়ার স্কোয়ার
Standard	স্ট্যান্ডার্ড (ষ্ট্যা-)
Steamer	স্টীমার
Superintendent	সুপারিন্টেন্ডেন্ট
Surveyor	সার্ভেয়ার
Table	টেবিল
Taxi	ট্যাক্সি
Telegram	টেলিগ্রাম
Television	টেলিভিশন
Thermometer	থার্মোমিটার
Ticket	টিকিট (-কে-)
Transformer	ট্রান্সফর্মার
Treasury	ট্রেজারি
Union	ইউনিয়ন
University	ইউনিভারসিটি

Valve	ভাল্‌ব, ভাল্‌ভ
Vote	ভোট
Waist-coat	ওয়েস্ট-কোট
Ward	ওয়ার্ড
Wind	উইণ্ড
Woman	ওয়ান
Works	ওয়ার্কস
Wrapper	র্যাপার
Wrist-watch	রিস্ট-ওয়াচ

বারাंची इंग्रजी नांवे बंगालीत पुढीलप्रमाणे लिहितात.

Sunday	साण्डे
Monday	माण्डे
Tuesday	टुईसडे
Wednesday	उवेनेसडे
Thursday	थारसडे
Friday	फ्राइडे
Saturday	साटारडे

अभ्यास (१)

पुढील इंग्रजी शब्द बंगाली लिपीत लिहा.

Amphitheatre, Association, Auditor, Autograph, Band, Bonus, British, Budget, Certificate, College, Committee, Communism, Dinner, District, Dozen, Editor, Electric, Factory, Fancy, Guaranteed, Hair, Honorary, Hydrogen, License, Locket, Magistrate, Model, New Year, Novel Number, Officer, Oxygen, Paper, Parcel, Permit, Policy, Pottery, Products, Publisher, Region, Reporter, Rifle, Rubber, Secretary, Service, Socialism, Stamp, Stone-ware, Tractor, Turbine, Tutition, Vitamin, Zenith.

परिशिष्ट १

विविध ज्ञातव्य (विविध माहिती)

वार

रविवार	रविवार	बुधवार	बुधवार
सोमवार	सोमवार	बृहस्पतिवार	गुरुवार
मङ्गलवार	मंगळवार	शुक्रवार	शुक्रवार
	शनिवार		शनिवार

महिने

वैशाख (३१ दिवस)	वैशाख	कार्तिक (३० दिवस)	कार्तिक
ज्येष्ठ (३१ , ,)	ज्येष्ठ	अग्रहायण (२९, ,)	मार्गशीर्ष
आषाढ (३२ , ,)	आषाढ	पौष (२९ , ,)	पौष
श्रावण (३१ , ,)	श्रावण	माघ (३० , ,)	माघ
भाद्र (३१ , ,)	भाद्रपद	फाल्गुन (३० , ,)	फाल्गुन
आश्विन (३१ , ,)	आश्विन	चैत्र (३० , ,)	चैत्र

टीप बंगाली वर्ष वैशाख महिन्यापासून सुरू होते. १ला वैशाख (बंगाली नव-वर्षारंभ दिन) साधारणतः एप्रिलच्या चौदा तारखेच्या दरम्यान येतो. बंगाली कॅलेंडरात तारीख व तिथि अलग अलग असतात. तारीख इंग्रजी कॅलेंडरप्रमाणे व तिथि आपल्या पंचागाप्रमाणे असते. त्यामुळे बंगाली कॅलेंडरच्या वैशाख महिन्याच्या पहिला दिवस (१ला वैशाख) असला तरी त्याची तिथि षष्ठी (शुद्धी) असू शकते. महिन्याचे दिवस वर दाखविलेल्या दिवसापेक्षा कमी किंवा अधिकही होऊ शकतात.

মহিনে (ইংরাজী)

জানুয়ারী (-আরি) জানেবারী
 ফেব্রুয়ারী (-আরি) ফেব্রুবারী
 মার্চ মার্চ
 এপ্রিল এপ্রিল
 মে মে
 জুন জুন

জুলাই জুলৈ
 আগষ্ট, অগস্ট (ষ্ট) অগস্ট
 সেপ্টেম্বর সেপ্টেম্বর
 অক্টোবর অক্টোবর
 নভেম্বর নোভেম্বর
 ডিসেম্বর ডিসেম্বর

ঋতু

গ্রীষ্ম গ্রীষ্ম
 বর্ষা বর্ষা
 শরৎ শরৎ
 হেমন্ত হেমন্ত
 শীত শিশির

বসন্ত বসন্ত
 গ্রীষ্মকাল }
 বিদ্যায়ত্ত্ব } উন্হাঝা
 বর্ষাকাল পাবসাঝা
 শীতকাল হিঁবাঝা

তিথী

প্রতিপদ প্রতিপদা
 দ্বিতীয়া দ্বিতীয়া
 তৃতীয়া তৃতীয়া
 চতুর্থী চতুর্থী
 পঞ্চমী পঞ্চমী
 ষষ্ঠী ষষ্ঠী
 সপ্তমী সপ্তমী
 অষ্টমী অষ্টমী
 নবমী নবমী
 দশমী দশমী

একাদশী একাদশী
 দ্বাদশী দ্বাদশী
 ত্রয়োদশী ত্রয়োদশী
 চতুর্দশী (-র্দ্ব-) চতুর্দশী
 পূর্ণিমা পূর্ণিমা
 অমাবস্যা অমাবস্যা
 শুক্লপক্ষ শুক্লপক্ষ
 কৃষ্ণপক্ষ কৃষ্ণপক্ষ
 সংক্রান্তি বঙ্গালী মহিন্যাচা
 শেবটচা দিবস.

নক্ষত্র

অশ্বিনী অশ্বিনী

ভরণী ধরণী

কৃত্তিকা কৃত্তিকা

রোহিণী রোহিণী

মৃগশিরা মৃগ

আর্দ্রা আর্দ্রা

পুনর্বসু পুনর্বসু

পুষ্যা পুষ্য

অশ্লেষা অশ্লেষা

মঘা মঘা

পূর্বফল্গুনী পূর্বা

উত্তরফল্গুনী উত্তরা

হস্তা হস্ত

চিত্রা চিত্রা

স্বাতী স্বাতী

বিশাখা বিশাখা

অনুরাধা অনুরাধা

জ্যেষ্ঠা জ্যেষ্ঠা

মূলা মূল

পূর্বাষাঢ়া পূর্বাষাঢ়া

উত্তরাষাঢ়া উত্তরাষাঢ়া

শ্রবণা শ্রবণ

ধনিষ্ঠা ধনিষ্ঠা

শতভিষা শততারকা

পূর্বভাদ্রপদা পূর্বাভাদ্রপদা

উত্তরভাদ্রপদা উত্তরাভাদ্রপদা

রেবতী রেবতী

দিশা

পূর্ব পূর্ব

পশ্চিম পশ্চিম

দক্ষিণ দক্ষিণ

উত্তর উত্তর

অগ্নি আগ্নেয়

নৈঋত নৈঋত

বায়ু বায়ব্য

ঈশান ঈশান্য

উর্ধ্ব উর্ধ্ব

অধঃ অধর

ডান দিক্ উজ্বী দিশা

বাম দিক্ ডাবী দিশা

রাশী

মেষ	মেঘ	তুলা	তুল
বৃষ	বৃষভ	বৃশ্চিক	বৃশ্চিক
মিথুন	মিথুন	ধনু	ধনু
কর্কট	কর্ক	মকর	মকর
সিংহ	সিংহ	কুম্ভ	কুম্ভ
কন্যা	কন্যা	মীন	মীন

নবগ্রহ

রবি, সূর্য	রবি	বৃহস্পতি	গুরু
সোম, চন্দ্র	চন্দ্র, সোম	শুক্র	শুক্র
মঙ্গল	মঙ্গল	শনি	শনি
বুধ	বুধ	রাহু	রাহু
		কেতু	কেতু

পড়িপু

কাম	কাম	মোহ	মোহ
ক্রোধ	ক্রোধ	মদ	মদ
লোভ	লোভ	মাত্সর্য	মত্সর

পঙ্কস

কটু	তিখট	লবণ	খারট
তিক্ত	কঙ্ক	অম্ল	আম্বট
কষায়	কুট	মধুর	গোড়

नव-रस (साहित्यातील)

शृङ्गार, आदि शृंगार

हास्य हास्य

वीर वीर

भयानक भयानक

करुण करुण

वीभत्स वीभत्स

अद्भुत अद्भुत

रौद्र रौद्र

शांत शांत

षडंगे (शरीराची)

मस्तक डोके

कामर कंवर

हस्तद्वय दोन हात

चरणद्वय दोन पाय

षडंगे (वेदाची)

शिक्षा शिक्षा (शब्दोच्चाराने शास्त्र)

शब्दाची व्युत्पत्ति)

कल्प कल्प (विधिविषय शास्त्र)

छन्दः छंद (वृत्तशास्त्र)

व्याकरण व्याकरण

ज्योतिष ज्योतिष

निरुक्त निरुक्त (वेदातील)

(खगोल शास्त्र)

षड्दर्शन

सांख्य सांख्य

उत्तरमीमांसा (वा

पातञ्जल पातञ्जल योग

वेदान्त) वेदान्त

पूर्वमीमांसा मीमांसा

न्याय न्याय

वैशेषिक वैशेषिक

পড়েশ্বর্য

প্রভুত্ব প্রমুখ

পরাক্রম পরাক্রম

যশ যশ

সম্পদ সম্পত্তি

জ্ঞান জ্ঞান

বৈরাগ্য বৈরাগ্য

পঞ্চরত্নে

শীতক হীরা

পদ্মরাগ মাণিক

নীলকান্ত ইন্দ্রনীল

মরকত পাচু

মুক্তা মোতী

△ △ △

परिशिष्ट २

संख्यावाचक शब्द

अंकवाचक व परिमाणवाचक

(अक्षवाचक उ परिमाण वाचक)

बंगालीत (मराठीप्रमाणे) एकाच शब्दाने अंकवाचक व परिमाणवाचक शब्दाचा बोध होतो. अंकवाचक व परिमाणवाचक संस्कृत शब्द वापरले तरी चालतात. सर्वसाधारणपणे बंगाली शब्दच वापरण्याचा प्रघात असल्यामुळे केवळ बंगाली शब्द देण्यात आले आहेत.

१ एक	२ छ्ई	७ तिन
१ अक्	२ दुइ	३ तिन्
४ चार, चारि	५ पाँच	७ छय
४ चार्, चारि	५ पांच्	६ छॉय्
१ सात	८ आटि	९ नय
७ शात्	८ आट्	९ नॉय्
१० दश	११ एगार (-रो)	१२ वार (-रो)
१० दॉश्	११ एगारो	१२ वारो
१० तेर, (-रो)	१४ चोई, चोई	१५ पानेर, (-रो)
१३ तेरो	१४ चोउद्दो, चोद्दो	१५ पॉनेरो
१७ बोल	१९ सतर (-रो)	१८ आठार (-रो)
१६ शोलो	सतेर (-रो)	१८ आठारो
१९ उनिश (उ-)	१७ शॉतारो, शॉतेरो	१९ एकुश
१९ उनिश्	२० कुडि, विश	२१ एकुश्
२२ वाईश	२० कुडि, विश्	२४ चक्विश
२२ वाइश्	२३ तेईश	२४ चोव्विश्
	२३ तेइश्	

৬৪ চৌষষ্টি	৬৩ পঁয়ষষ্টি	৬৬ ছেযষ্টি
৬৫ সাতশোষ্টি	৬৫ পাঁয়শোষ্টি	৬৬ ঠেযশোষ্টি
৬৭ সাতষষ্টি	৬৮ আটষষ্টি	৬৯ উনসত্তর (উ-)
৬৬ দ্বাতশোষ্টি	৬৮ আটশোষ্টি	৬৯ উনশাঁতর্
৭০ সত্তর	৭১ একাত্তর	৭২ বাহাত্তর
৬০ শাঁতর্	৬১ অঁকাতর্	৬২ বাহাতর্
	একাতর্	
৭৩ তেয়াত্তর	৭৪ চুয়াত্তর	৭৫ পঁচাত্তর
৬৩ তিআতর্	৬৪ চুআতর্	৬৫ পাঁচাতর্
৭৬ ছিয়াত্তর	৭৭ সাতাত্তর	৭৮ আটাত্তর
৬৬ ঠিআতর্	৬৬ দ্বাতাতর্	৬৮ আটাতর্
৭৯ উনআশি (উ-)	৮০ আশি (-শী)	৮১ একাশি (-শী)
উনআশী (উ-)		
৬৭ উনআশি	৮০ আশি	৮১ অঁকাশি, একাশি
৮২ বিরশি (-শী)	৮৩ তিরাশি (-শী)	৮৪ চুরাশি (-শী)
৮২ বিরশি	৮৩ তিরাশি	৮৪ চুরাশি
৮৫ পঁচাশি (-শী)	৮৬ ছিয়াশি (-শী)	৮৭ সাতাশি (-শী)
৮৫ পাঁচাশি	৮৬ ঠিআশি	৮৭ দ্বাতাশি
৮৮ আটাশি (-শী)	৮৯ উননব্বই (উ-)	৯০ নব্বই
৮৮ আটাশি	৮৯ উননঁব্ব্বই	৯০ নঁব্ব্বই
৯১ একানব্বই	৯২ বিরানব্বই	৯৩ তিরানব্বই
৯১ অঁকানঁব্ব্বই,	৯২ বিরানঁব্ব্বই	৯৩ তিরানঁব্ব্বই
একানঁব্ব্বই		
৯৪ চুরানব্বই	৯৫ পঁচানব্বই	৯৬ ছিয়ানব্বই
৯৪ চুরানঁব্ব্বই	৯৫ পাঁচানঁব্ব্বই	৯৬ ঠিআনঁব্ব্বই
৯৭ সাতানব্বই	৯৮ আটানব্বই	৯৯ নিগানব্বই
৯৭ দ্বাতানঁব্ব্বই	৯৮ আটানঁব্ব্বই	৯৯ নিরানঁব্ব্বই

- ১০০ এক-শ (অঁক্-শ্য) একশ, এক-শো, এক শত [অঁক্ শাঁতৌ (তৌ)]
- ১০১ এক-শ এক
- ১০২ এক-শ দুই
- ২০০ দুই-শ, দুইশ, দুশো
- ৩০০ তিন-শ, তিন-শো
- ১,০০০ এক হাজার, (অঁক্ হাজার্) সহস্র (মাঁহাঁসুল্লো, শাঁহাঁসুল্লৌ, শাঁহৌসুল্লৌ)
- ১০,০০০ দশ হাজার' দশসহস্র, অযুত (অঁজুতৌ, অঁজুতৌ)
- ১,০০,০০০ এক লাখ, (অঁক্ লাখ) লক্ষ (লৌকুলৌ)
- ১০,০০,০০০ দশ লাখ, দশলক্ষ
- ১,০০,০০,০০০ এক কোটি [ক্রোর]
- ১২,৩৪,৫৬৭ — বার লাখ চৌত্রিশ হাজার পাঁচ-শ সাতষট্টি ।
- শত শত — হাঁকডৌ; হাজার হাজার — হাজারে;
- লক্ষ লক্ষ — লাখৌ; কোটি কোটি — করোডৌ

परिशिष्ट ३

महिन्यांच्या तारखा

पहेला, पयला	१ला	सतराई	११ई
दोसरा	२रा	आठाराई	१८ई
तिसरा	३रा	उनिश	१९शे
चउठा (-ठा)	४ठा	विश	२०शे
पाँचई	५ई	एकुश	२१शे
छुई	६ई	बाइशे	२२शे
सातई	७ई	तेइशे	२३शे
आठई	८ई	चव्निश	२४शे
नऊई	९ई	पाँचिशे	२५शे
दशई	१०ई	छाव्निशे	२६शे
एगारई	११ई	साताशे	२७शे
बारई	१२ई	आठाशे	२८शे
तेरई	१३ई	उनचिंशे	२९शे
चोद्दई (चो-)	१४ई	चिंशे	३०शे
पनरई	१५ई	एकचिंशे	३१शे
मालई	१६ई	बचिंशे	३२शे

ह्यांचा उपयोग खाली दाखविल्याप्रमाणे करतात.

१ला वैशाख (बंगाली नववर्षारंभ दिन)

२५शे वैशाख (विश्वकवि रवींद्रनाथांचा जन्मदिन)

२९शे माघ (स्वामी विवेकानंदांचा जन्मदिन)

८ई चैत्र (रामकृष्ण परमहंसांचा जन्मदिन)

△ △ △

अभ्यासांची उत्तरे

पाठ १ ला

अभ्यास (३)

ब्रामाह्मण, भरत, कैकेयी, इन्धुमान, ब्राह्मण, विभीषण,
महाभारत, नकुल, सहदेव, बलराम, राधिका, केशव,
गोपाल, नारायण, सोमनाथ, शैलजा, नटराज,
मोहन, गजानन, शिवाजी, जिजाबाई, नानासाहेब,
हेमलता, कुमुदिनी, रामेश, विजयकुमार, भगवान-
दास, आसाम, बिहार, हिमालय, मधुसूदन,
सरोजिनी, राजशेखर,

पाठ २ रा

अभ्यास (१)

ऑकॉपॉट्, ऑकॉपोट्; ऑगाध्; ओजित् (नांव), ओजितो (विशेषण);
ओतिमानुश्; ओतिशोय्; ओधिवेशॉन्, ओधिवेशॉन्; ओनिल् (नांव), ओनिल्
(नाम); ओनुराग्; ओपोवाद्, ओपोवाद्; ओबोधि; ओभोय् (नांव), ओभोय्,
ओभोय् (नाम); ओमुक्; ओशोनि; ओशॉहॉजोग्, ओशॉहॉजोग्; आवात्;
आंचोल्; आतोप्, आतोप्; आभाश्; आरोति; इतॉर्, इतॉर्; इमारोत्,
इमारोत्; इगॉल्, इगोल्; इशॉत्, इशोत्; उदॉर् उदोर्; उपाशॉक्, उपाशोक्;
उशा; रिशि; एकादोशि, अकादोशि; एकाकि, अकाकि; ओइरावोत्, ओइरावोत्;
ओकालोति; ओउशॉध्, ओउशोध्; कोनिका; कोमॉल्, कोमोल्; खॉबॉर्,
खॉबोर्; गाजॉर् गाजोर्; घोमटा; चोतरानॉन्, चोतरानोन्; छागॉल्, छागोल्;
जॉपोमाला; झोटिका; टोपॉर्, टोपोर्; ठोकार्, ठोकोर्; डाकात्; दोलोक्,
दोलॉक्; तॉरोवारी; थापॉड्, थापोड्; देव्दाशि; दोल्ना; धोनिक्; निवेदॉन्,
निवेदोन्; पोरिमॉल्, पोरिमोल्; पेआरा; फुरशॉत्; फुरशोत्; वांदॉर्, वांदोर्;
वायॉश्, वायोश्; वेचारा, ब्याचारा; भोगिरॉथ, भोगिरोथ्; भारोत्, भारोत्;
मोज्जिश्; मोउलोवि; जॉजाति; जोउवॉन्, जोउवोन्; राज्कुमार; रोचॉना,

बंगाली भाषा प्रवेश | १०५

रोचोना; लोतिका; लेखाक्, लेखोक्; शोकुन; शिखार्, शिखोर्; शोडाश्, शोडोश्; शोमालोचोना, शोमालोचोना; शेवाक्, शेवोक्; शोउरोम्, शोउरोम्, हाशपाताल्, हाशपाताल्; हिराक्, हिरोक्; गुडाकेश्; विसुढो; पौराजोय्, पौराजोय्; किङ् (ग्) शुक्; शाङ् (ग्) वादिक्; शुतोराङ् (ग्), शुतोरोङ् (ग्); आन्तोक्कारोन्, आन्तोक्कारोन्; खँकशियाल्, खँकशियाल्, खँकशिआल्, खँकशिआल्, दाङ्काक्.

अभ्यास (२)

रोउपपोसुदद्रा; खाददोपपान्; बालोददान्; बालोदद्यान्; ओक्खति; बाल्लोकाल्; भागगोवान्; शोइचनोदोल्; गोददोभाशा; ओन्नाय् ओन्न्याय्; जोग्गोता; खिमोति; भुमोदधो; पोरित्तान्; चक्कोधोर्; शोहोस्सुत्तार्; शोहोस्सुत्तार्; ओग्गोगामि; शोस्सोविददा; क्खिञ्जिङ्गो; ओस्सिल्ल्; उल्लाश्; प्रोफुल्लो (श्) शोशुर्; शोरोशोति; ओन्नेशोन्; (द्) दिपान्तोर्; गोओहोर्, गोओहोर्; रामक्खिनो; रत्तनाक्कार्; जोगोन्नाय्, जोगोन्नाय्; क्खित्तोग्गो; क्खित्तोग्गो; आचनिक्, आचनिक्क; जोत्तस्सा; खित्तिचिन्तो, खित्तिचिन्तोह, आत्ताराम्; जन्माशटोमि; पौदोनाम्; शाल्लोमि; चोक्खुशमान्; ब्रोमहास्सो; पुरनिमा; पौरामोर्शो, पौरामोर्शो; मौदधोतिरथो; दुरदामो, दुरदामो; खुदिराम्; ओक्खोम, ओक्खोम; इक्खुदोण्डो; पौङ्गोपाल्; आग्गोपौत्तो; ग्यान्नाचजोन्, ग्यान्नाचजोन्; कौण्टोक्, कौण्टोक्; कौण्टोमोनि, दौण्डोविधि, दौण्डोविधि; गोण्डुश; शुशुशा, शुशुशा; आत्तेश्शुत्ता; खिङ्गार्; ओस्सुत्तौल्; प्रोस्थान्; स्नेहालिङ्गोन्; स्पोशटोवादि; खोतोशोति, खोतोशोति; कौल्लहार्, कौल्लहार्.

पाठ ३ रा

अभ्यास (१)

अधिवेशन (ओधिवेशोन्, ओधिवेशोन्), अपरिचित (ओपोरिचितो, ओपोरिचितो), अतिवादन (ओभिवादोन्, ओभिवादोन्), अलंकार (आलोङ् (ग्) कार, ओलोङ् (ग्) कार) आतापी (आतापी, आतापी), आपातः (आपातो, आपातो)

আপাতো), ইতিহাস (ইতিহাশ), ঈশান (ইশান)
 উপনিষদ (উপনিশাদ্, উপনিশোদ্) উপসংহার (উপাংশাঙ্)
 (গ্) হার, উপাংশাঙ্ (গ্) হার), ঋতুরাজ (রিতুরাজ)
 ঋষিকুমার (রিষিকুমার), একীকরণ (একিকারোন্, একি-
 কারোন্), একতান (ওইকাতান্, ওইকোতান্), ওকালতনামা
 (ওকালোতনামা), ওদরিক (ওউদোরিক্, ওউদোরিক্),
 কলহংস (কালোহাঙ্ (গ্) শো, কালোহাঙ্ (গ্) শা), কাক-
 রোল (কাংকরোল্), কৃষাবল (ক্রিশিবাল্), খানসামা
 (খানশামা), গুরুমহাশয় (গুরুমহাশয়, গুরুমহাশায়),
 গোসাঁই (গোশাং), ঘটাহতি (ঘ্নিতাহতি), চতুঃসীমা
 (চৌতুশসীমা), চমৎকার (চাঁমোত্কার, চাঁমোত্কার),
 চিকিৎসক (চিকিত্শাক্, চিকিত্শোক্), ছারপোকা
 (ছারপোকা), জীবলোক (জিবালোক, জিবলোক), বণৎকার
 (জানোত্কার, জানোত্কার) টিকটিকি (টিক্‌টিকি), ঠেলাঠেলি
 (ঠেলাঠেলি), ডুগডুগি (ডুগ্‌ডুগি), তপোনিধি (তাপোনিধি),
 তৃণভোজী (ত্রিনাভোজি, ত্রিনাভোজি), থিয়েটার (থিয়েটার,
 থি়েটার), দামোদর (দামোদার, দামোদোর), দুঃশাসন
 (দুঃশাসান্, দুঃশাসোন্), ধৃতিহোম (ধ্রিতিহোম্)
 নচিকেতা (নোচ্চিকেতা), নিকেতন (নিকৈতান্, নিকৈতোন্),
 নৃশংস (ত্রিশাঙ্ (গ্) শা, ত্রিশাঙ্ (গ্) শো), পারলৌকিক
 (পারলৌকিক্, পারলৌকিক্), পুনঃপুনঃ (পুনাপ্পুনো, পুনাপ্পুনো)
 পুরুষসিংহ (পুরুশোসিঙ্ (গ্) হাঁ), ফাজদার (ফোজদার),
 বীভৎস (বিভোত্শো, বিভোত্শা), ভারতীয (ভারোতিযো,
 ভারতিযা), মনঃশিলা (মানাংশিলা), মারপেঁচ (মারপ্যাঁচ),
 মীমাংসা (মিমাঙ্ (গ্) শা), যোগাযোগ (জোগাজোগ),
 রূপচাঁদ (রূপচাঁদ), লুকোচুরি (লুকোচুরি), বৈয়াকরণ
 (বোইয়াকারোন্, বোইয়াকারোন্), শুকতার (শুকতার), শূলপাণি

(शुल्पानि), झाँजोह्या (शांजोया), सुलतान (शुल्तान),
सूपकार (शुपकार), इत्रगोरि (हॉरोगोउरि, हॉरगोउरि),
झघीकेश (हिशिकेश).

पाठ ४ था

अभ्यास (१)

अपद्रंश [ऑपोव्रभ्रॉङ् (ग) शो, ऑपोव्रभ्रॉङ् (ग) शो],
अश्विणी (ओशशनि), अश्विकार (ओशशिकार),
आकस्त्रिक (आकोशशिक), आग्नेय (आग्नेयो), आप्या-
त्रिक (आद्धातृत्तिक), आश्रिक (आन्निक, आन्न (ह)क)
आशीर्वाद (आशिरवाद), आश्रम (आस्रम, आस्रम),
उपक्रम (उपॉकक्रम, उपोक्क्रम, उपोक्क्रम), उपाध्याय
(उपाद्धाय, उपाद्धाय), उष्णीष (उशनिश), थद्योत
(खॉद्दोत्), गायत्री (गायात्त्रि, गायोत्त्रि) गोश्यामी (गोश्यामि),
चक्रवती (चॉक्क्रोवोत्ति), चातुर्मास (चातुर्माश) छद्मवेश
(छॉद्दोवेश, छॉद्दोवेश), जिह्वाग्र (जिव्रहाग्रो, जिउहाग्रो),
तपस्विनी (तापोशशनि), तारतम्य (तारतोममो, तारतोममो),
त्रैलोक्य (त्रोइलोक्को), निर्वाचन (निरवाचॉन्, निरवाचोन्)
नैवेद्य (नोइवेद्दो, नोइवेद्दो), नवद्वोप (नॉवोद्दिप्),
द्विपायन [(ह) दोइपायोन्, (ह) दोइपायोन्], पतिव्रता
(पोतिव्रोता, पोतिव्रोता), पदच्युत (पादोच्चुतो), पल्लव (पाँल्लॉव,
पाँल्लोव), प्रतिप्रबन्धि (प्रोतिद्धोनि), फलश्रुति (फॉलॉस्त्रुति,
फॉलोस्त्रुति), व्रश्चचारि (ब्रोममोचारि, ब्रोमहोचारि), झकुटि
(भ्रुकुटि), राजद्रोह (राजॉद्द्रोहो, राजोद्द्रोहो, राजोद्द्रोहो),
विश्वरूप (विशशांरोन्, विशशांरोन्), वैशानर (वोइशशानॉर,
वोइशशानोर), षष्ठासिक (षॉन्माशिक, शॉन्माशिक).

অভ্যাস (১)

অদ্ভুত (অদ্ভুত), অল্পাধ (অল্পাধ), আশ্ফালন
 (আশ্ফালন, আশ্ফালন), আবৃত্তি (আবৃত্তি) উৎকৃষ্টা
 (উৎকৃষ্টা), উত্থাপন (উত্থাপন, উত্থাপন), উল্কা
 (উল্কা), কঙ্কল (কঙ্কল, কঙ্কল) কল্পনা (কল্পনা,
 কল্পনা), কুক্কট (কুক্কট), গম্ভীর (গম্ভীর), চট্টগ্রাম
 (চট্টগ্রাম, চট্টগ্রাম), চণ্ডাল (চণ্ডাল), তৃপ্তি
 (তৃপ্তি), দুগ্ধ (দুগ্ধ, দুগ্ধ) নমস্কার (নামস্কার
 নামস্কার, নমস্কার) বিক্ষম (বিক্ষম), পন্থ (পন্থ,
 পন্থ), বুদ্ধি (বুদ্ধি), বন্ধন (বন্ধন, বন্ধন),
 মনোবান্ধ (মনোবান্ধ, মনোবান্ধ), মঞ্জুষা (মনোজুষা),
 রক্তারক্তি (রক্তারক্তি), লুব্ধ (লুব্ধ, লুব্ধ), বৃশ্চিক
 (বৃশ্চিক), শব্দ (শব্দ, শব্দ), সমষ্টি (সামষ্টি,
 সামষ্টি), সমীক্ষণ (সামিক্ষণ, সামিক্ষণ), সঙ্কত
 (সঙ্কত), সঙ্গীত (সঙ্গীত), সঞ্চার (সাঁচার),
 সন্তোষ (সাঁতোষ) সন্তোষণ (সাঁতোষণ, সাঁতোষণ)
 সম্পাদক (সাঁম্পাদক, সাঁম্পাদক), সংস্কৃতি (সাঁঙ্কৃতি
 সঙ্কৃতি), সিন্দূর (সিন্দূর), স্থূল (স্থূল), হস্তান্তর
 (সাঁস্তান্তর, সাঁস্তান্তর), জ্ঞানেশ্বর (গ্যানেশ্বর,
 গ্যানেশ্বর))।

अभ्यास (१)

अग्निमान् [ओग्निमान् (द्)दो, ओग्निमान् (द्)दौ],
 अग्न्याञ्च [अग्नौस् (त्) त्रौ, अग्नौस् (त्) त्रौ, अग्नौस् (त्) त्रौ],
 अल्ल्याष्टि (अन् (त्) तेश्ठि, ओन् (त्) तेश्ठि), अल्ल्या
 [आभोक् (ख) खो], उपात्ता [उपान् (त्) तो], एकान्त्या
 (ओइकांतौ, ओइकांतौ, ओइकांतौ, ओइकांतौ) गार्हो
 [गार्होस् (थ) थौ, गार्होस् (थ) थौ], घ्रावेन्द्रिय [(ग)
 ग्रानेन् (द्) द्वियो, (ग) ग्रानेन् (द्) द्विओ], तद्वृत्तानि [तांततो-
 ग्गानि, तांततोग्गानि], तद्वृत्तानि [तांततो-
 त्रौ, त्रौ, त्रौ] दारिद्र्य [दारिद्र्यौ, दारिद्र्यौ],
 दारिद्र्य [दार (ड) डौ, दार (ड) डौ] दोरात्ता [दोरांततो,
 दोरांततो, दोरांततो, दोरांततो] दण्ड [दोन् (ड) डौ],
 द्यक्षत्र [(द्) द्यक्षत्र] विम्वृत्त [निमोन् (त्)
 त्रौ, निमोन् (त्) त्रौ, निमोन् (त्) त्रौ] विम्वृत्त
 [निश् (क्) क्रौ, निश् (क्) क्रौ, निश् (क्) क्रौ]
 पूतङ्गि [पुरोन् (द्) द्वि, पुरोन् (द्) द्वि], प्रतिद्वन्द्वी
 [प्रोतिद्वन्द्वी (द्) द्वि,] वृत्तचन्द्र [वोड् (ग्) किम्वोन् (द्)
 द्वौ], महार्था [मार्हा (ग्) थौ, मार्हा (ग्) थौ], राज्या
 [राज्यांक् (ख) खां], तत्र [त्रौ (त्) तौ, त्रौ (त्) तौ],
 शब्दाञ्च [शास् (त्) त्रौ, शास् (त्) त्रौ, शास् (त्) त्रौ]
 सात्त्विक [शात् (त्) त्रिक्], सञ्चाल [शां (व्) भ्रान्तौ,
 शां (व्) भ्रान्तौ] शोडह्य [शोडह्य (द्) दो, शोडह्य
 (द्) दौ] श्लिष्ट [श्लिष्टौ, श्लिष्टौ]

অভ্যাস (১)

অ্যাক্সিথিয়েটার, অ্যাসোসিয়েশন, অভিটর, অটো-
 গ্রাফ, বোনাস, ব্যাণ্ড, ব্রিটিশ, বাজেট, সার্টিফিকেট,
 কলেজ, কমিটি, কমিউনিজম, ডিনার, ডিস্ট্রিক্ট,
 ডজন, এডিটর, [-টার] ইলেকট্রিক, ফ্যাক্টরি, ফ্যান্সি,
 গ্যারান্টিড, হেয়ার, অনারারী, হাইড্রোজেন,
 লাইসেন্স, লকেট, ম্যাজিস্ট্রেট, মডেল, নিউ ইয়ার,
 নভেল [-বে-], নম্বর, অফিসার, অক্সিজেন, পেপার,
 পার্সেল, পারমিট, পলিসি, পটারী, প্রোডাক্টস,
 পাবলিশার [-শর], রিজিয়ন, রিপোর্টার, রাইফেল,
 রবার, সেক্রেটারি, সার্ভিস, সোশালিজম, স্ট্যাম্প,
 স্টোন-ওয়ার, ট্র্যাক্টর, টার্বাইন টিউশন, ভিটামিন,
 জেনিথ,

△ △ △

भाग दुसरा

व्याकरण

1918

1918

पाठ १ ला : शब्दांच्या जाती

बंगालीत शब्दांच्या मुख्यतः पांच जाती मानतात.

१) विशेष्य (नाम) २) सर्वनाम [वा प्रतिनाम]
(सर्वनाम)

३) विशेषण (विशेषण) ४) अव्यय (अव्यय)
५) क्रिया (क्रियापद)

इंग्रजी व्याकरणानुसार 'विशेषण' व 'अव्यय' पदांचे पुढील प्रमाणे पोटभेद पाहून एकूण आठ जाती होतात.

विशेषण {
—> नाम-विशेषण (Adjective विशेषण)
—> क्रिया-विशेषण (Adverb क्रिया विशेषण)

अव्यय {
—> पदास्यही अव्यय (Preposition;
शब्दयोगी अव्यय)
—> सम्बन्धही अव्यय (Conjunction;
उभयान्वयी अव्यय)
—> अनस्यही अव्यय (Interjection;
केवलप्रयोगी अव्यय)

नाम विशेष्य

नामांचे पुढील प्रमाणे सात प्रकार आहेत.

- १) संज्ञावाचक विशेष्य (विशेषनाम)
उदा. रामेश, बोम्बाई, गङ्गा, हिमालय, रामायण इत्यादी.
- २) वस्तुवाचक विशेष्य (वस्तुवाचक नाम)
उदा. पुस्तक, कागज, फूल, माटि, जल इत्यादी.
- ३) जातीवाचक विशेष्य (जातिवाचक नाम)
उदा. माराठी, बाङ्गाली, गोरू, घोडा, देवता इत्यादी.
- ४) गुणवाचक वा भाववाचक विशेष्य (भाववाचक नाम)
उदा. भद्रता, विद्या, सौन्दर्य, सुख, स्वास्थ्य इत्यादी.
- ५) समष्टीवाचक विशेष्य (समूहवाचक नाम)
उदा. सैद्य, दल, जनता, सभा, भिड इत्यादी.
- ६) कालवाचक विशेष्य (कालवाचक नाम)
उदा. दिन, घण्टा, वार, मास, समय इत्यादी.
- ७) क्रियावाचक विशेष्य (क्रियावाचक नाम)
उदा. गमन, आसा, दर्शन, शयन, मारामारि इत्यादी.

[क्रियावाचक नाम हे क्रियापदापासून तयार होते. भाववाचक नाम हे विशेषणापासून तयार होते. क्रियावाचक व भाववाचक नामांचे अनेक वचन होत नाही. तसेच समूहवाचक नामांचेही अनेकवचन होत नाही.]

सर्वनाम सर्वनाम

[सर्वनाम ज्या शब्दाव्दल येते त्याचे लिंग व वचन कायम राहते]

सर्वनामांचे पुढीलप्रमाणे सात प्रकार आहेत.

- १) व्यक्तिवाचक वा पुरुषवाचक सर्वनाम (व्यक्तिवाचक सर्वनाम)

उदा. आम्हि, तूमि, आपनि, (अ, तिनि, तूइ

- २) निर्देशक वा निर्णय-सूचक सर्वनाम (निर्देशक सर्वनाम)
ह्यांचे पुढीलप्रमाणे दोन प्रकार आहेत.

(अ) प्रत्यक्ष वा अपरोक्ष (प्रत्यक्ष किंवा अपरोक्ष)

उदा. ए (एइ), ईहा, ईनि ।

(आ) अप्रत्यक्ष वा परोक्ष (अप्रत्यक्ष किंवा परोक्ष)

उदा. ओ (ओइ, ओ), उहा, उनि ।

‘ए (एइ)’, ‘ओ (ओइ)’ ही सर्वनामे प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक नामांवेवजी वापरतात.

‘ईनि’ व ‘उनि’ ही सर्वनामे व्यक्तींना उद्देशून आदरार्थी वापरतात

‘ईहा’ ‘उहा’ ही सर्वनामे अप्राणिवाचक नामांवेवजी वापरतात.

- ३) सन्धिसूचक सर्वनाम (सन्धिसूचक सर्वनाम)

उदा. य, याहा यिनि ।

‘य’ हे सर्वनाम प्राणिवाचक नामांवेवजी वापरतात. ‘यिनि’ हे सर्वनाम व्यक्तींना उद्देशून आदरार्थी वापरतात. ‘याहा’ हे सर्वनाम अप्राणिवाचक नामांवेवजी वापरतात.

8) प्रश्नसूचक सर्वनाम (प्रश्नसूचक सर्वनाम)

उदा. के, कि।

‘के’ हे सर्वनाम प्राणिवाचक नामांपेवजी वापरतात.

‘कि’ हे सर्वनाम अप्राणिवाचक नामांपेवजी वापरतात.

९) अविशेष्यसूचक सर्वनाम (अनिश्चयसूचक सर्वनाम)

उदा. केह, केउ, किछू, कयक।

‘केह’ व ‘केउ’ ही सर्वनामे प्राणिवाचक नामांच्यावेळी सामान्यार्थी व आदरार्थी वापरतात.

‘किछू’ हे सर्वनाम अप्राणिवाचक नामांच्यावेळी वापरतात.

‘कयक’ हे सर्वनाम प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक नामांच्यावेळी वापरतात.

७) आत्मवाचक सर्वनाम (आत्मवाचक सर्वनाम)

उदा. आपनि, तिज, स्वयं। ‘स्वयं’ फक्त कर्ताकारकातच वापरतात.

१) साकल्य-वाचक सर्वनाम (साकल्य-वाचक सर्वनाम)

उदा. उतय सकल सब।

‘सकल’ व ‘सब’ ही सर्वनामे नेहमी बहुवचनांतच असतात.

‘उतय’ हे सर्वनाम नेहमी एकवचनी असते.

△ △ △

विशेषण विशेषण

विशेषणांचे पुढीलप्रमाणे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

१) नाम-विशेषण २) क्रियाविशेषण

नामविशेषण :- नामविशेषणाचे पुढीलप्रमाणे सहा प्रकार आहेत.

(अ) संज्ञावाचक विशेषण (विशेषणामनाचक विशेषण)

उदा. भारतीय, सभ्यता, कृष्तिवासो, रामायण, ख्रीष्टीय,
शताब्दि ।

(आ) गुणवाचक विशेषण (गुणनाचक विशेषण)

उदा. वीर बालक, नील आकाश, शांत नदी, शोभा गान
चलत गाडी,

(इ) सर्वनामजात विशेषण (सर्वनामजात विशेषण)

उदा. से कथा, ए वई, एई पृथिवि, कोन फुल, कि विपद ।

(ई) संख्यावाचक विशेषण (संख्यानाचक विशेषण)

उदा. एक ईश्वर, तिन लोक, छय खतु, चार वेद, पाँच
शत टाका,

(उ) परिमाणवाचक विशेषण (परिमाणनाचक विशेषण)

उदा. थुव भिड, कम खरच, अनेक दिन, विस्तोर्ण प्राप्त ।

(ऊ) पुरणवाचक वा क्रमवाचक विशेषण (पुरणनाचक

किंवा क्रमनाचक विशेषण)

उदा. प्रथम दिन, दोसरा तारिख, पञ्चम परिच्छेद, पयला
वैशाख ।

साधारणपणे नामविशेषणे नामाच्या अगोदर येतात.

उदा. नील आकाशे पूर्ण चन्द्र देखा याइतेछ ।

(निळ्या आकाशात पूर्ण चंद्र दिसत आहे) कधीकधी नामविशेषण नामाच्या नंतर येते. तेव्हा त्याला 'विशेषण-विशेषण' (विधि-विशेषण असे म्हणतात.

उदा. छालेटा ये वडु छुरस्त । (मुलगा खूप खट्याळ आहे.)

विशेषणाच्या अगोदर येऊन विशेषणाचा अर्थ संकुचित करणाऱ्या विशेषणाला 'विशेषणेत विशेषण' (विशेषणाचे विशेषण) असे म्हणतात.

उदा. तिनि परम धार्मिक लोक । (ते फार धार्मिक आहेत.)

वरील वाक्यात 'धार्मिक' हे 'विशेषण' असून 'परम' हे 'विशेषणेत विशेषण' आहे.

कधीकधी नामविशेषणाचा नामाप्रमाणेही उपयोग करतात.

उदा. झुधितके अन्नदान करा उचित । (मुकेलेल्याला अन्नदान करणे योग्य होय.)

बंगालीत मराठीप्रमाणेच विशेषणाला विभक्ति प्रत्यय लागत नाही. परंतु जेव्हा विशेषणाचा नामाप्रमाणे उपयोग करतात तेव्हा त्याला (मराठीप्रमाणेच) विभक्ति-प्रत्यय लागतो. वरील वाक्यात 'झुधित' चा नामाप्रमाणे उपयोग केल्यामुळे त्याला 'के' हा विभक्ति-प्रत्यय लागला आहे.

क्रियाविशेषण :- क्रियाविशेषणाचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत.

(ক) অবস্থাবাচক ক্রিয়াবিশেষণ (অবস্থাবাচক ক্রিয়াবিশেষণ)

উদা. কমন আছ (ছো)? (কমা আছে?) ধীরে চল (লো)। (হেঁচু চল). শীঘ্র এস (শো)। (লব্ধকর যে)

(খ) কালবাচক ক্রিয়াবিশেষণ (কালবাচক ক্রিয়াবিশেষণ)

উদা. কখন আসিবে? (কেহা যেশীল?) এখন যাও। (আতাঁ জা). সর্বদা সত্য কথা বলিবে। (নেহমী খরে বোলাবে).

(গ) স্থানবাচক ক্রিয়াবিশেষণ (স্থানবাচক ক্রিয়াবিশেষণ)

উদা. এখানে এস (শো)। (যেথৈ যে). সেখানে রাখ (ছো)। (তেথৈ ঠৈব). উপরে দেখ (দৈছো)। (বর পহা).

ক্রিয়াবিশেষণাচ্য অগোদর য়েজন ক্রিয়াবিশেষণাচ্য অর্থ সংকুচিত করণাচ্য বিশেষণালা 'ক্রিয়াবিশেষণের বিশেষণ' (ক্রিয়া-বিশেষণাচৈ বিশেষণ) অসে ম্হণতাত.

উদা. ঘোড়া খুব জোর ছুটিতে পারে। (ঘোড়া পুঙ্কচ্চ বেগনে ধাবু শক্তো).

বরীল বাক্যাত 'জোরে' হৈ 'ক্রিয়াবিশেষণ' অমুন 'খুব' হৈ 'ক্রিয়াবিশেষণের বিশেষণ' আহৈ. 'ক্রিয়াবিশেষণের বিশেষণ' লৈ 'বিশেষণের বিশেষণ' অসেহী ম্হণতাত.

△ △ △

अव्यय अव्याय

अव्ययांचे पुढीलप्रमाणे तीन मुख्य प्रकार आहेत.

- १) पदाव्ययी अव्याय (शब्दयोगी अव्यय)
- २) समुच्चयी अव्याय (उभयान्वयी अव्यय)
- ३) अनव्ययी अव्याय (केवलप्रयोगी अव्यय)
- ४) पदाव्ययी अव्याय:— ह्यांचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत.

अ) सहार्थक (सहार्थक)

उदा. सह, सहित, सङ्ग इत्यादि

आ) निमित्तार्थक (निमित्तार्थक)

उदा. जन्य, निमित्त, तरे इत्यादि.

इ) विनार्थक (विनार्थक)

उदा. विना छाडा, व्यतीत इत्यादि.

२) समुच्चयी अव्याय :— ह्यांचे पुढीलप्रमाणे पांच प्रकार आहेत.

क) संयोजक (संयोजक)

उदा. एवंग, आर, ओ, अपिच इत्यादि.

ख) विहोजक (वियोजक)

उदा. अथवा, किंवा, नतुवा नयिले, नयत इत्यादि.

ग) संकोचक (संकोचक)

उदा. किञ्च, परञ्च; तथापि, अथच इत्यादि.

घ) हेतु बोधक (हेत्वार्थक)

उदा. सुतरां, अतएव, ये इत्यादि.

ङ) नित्यसम्बन्धी वा युग्म (नित्यसंबन्धी किंवा जोड अव्यये)
पुष्कळ वेळा उभयान्वयी अव्यये जोडीने वापरतात. त्या दोघांपैकी
एकेकाचा स्वतंत्र उपयोग होत नाही.

उदा. यदि ... तबे ; बटे ... किञ्च ; इयत ... नहिले,
नतुबा ; कि ... कि ; इत्यादि

७) अनव्ययी अव्यय : ह्यांचे पुढीलप्रमाणे चार प्रकार आहेत.

च) प्रश्नबोधक (प्रश्नबोधक).

उदा. कि, नाकी, ना, केन इत्यादि.

छ) सन्बोधन सूचक (संबोधनसूचक).

उदा. ठरे, ठगे, ले, ह्यागे, ठहे, रे इत्यादि.

ज) भावबोधक वा भावदोषक (भावबोधक किंवा भावदोषक)

उदा. आः, उः, वाः, मरि, हो' छि छि, धिक् धिक्, राम राम,
धन्य, बाहवा, आच्छा शाबाश, बाप्, रे, मागे, आजे,
ह्या, ना, मोटेई ना इत्यादि

झ) वाक्यालंकार वा वाक्यपूरक (वाक्यालंकार किंवा वाक्यपूरक)

उदा. त, येन, बुधि, ये, कि, ना इत्यादी अव्यये वाक्यात कोणताही
अर्थबोध न करता विशेष रीतीने वापरली जातात.

याशिवाय अव्ययांचे इतरही प्रकार आहेत.

ट) अनुसर्ग वा विभक्तिसूचक (विभक्ति-प्रत्ययांघेवजी वापरली
जाणारी)

उदा. तोमार द्वारा ए काज हईवेना । (तुझ्याकडून हे काम होणार
नाही.) बाडीर भितरे केहई नाई । (घरांत कोणीही नाही)
वरील वाक्यांत 'द्वारा' 'भितरे' ही 'विभक्तिसूचक'
अव्यये आहेत.

ठ) अलुकारध्वनिसूचक (ध्वन्यात्मक)

उदा. 'मन्दिरोते काँसर घण्टा बाजल ठन्ठन् ।' रवीन्द्रनाथ

[देवळात कांशाची घंटा ठण्ठण् (अशी) बाजली.]

येथे 'ठन्ठन्' हे 'अलुकारध्वनिसूचक अव्यय' आहे

ड) उपमाञ्जापक (उपमादर्शक)

उदा. सिंहावर मत्तन हिंस्र पशु आर नाई ।

(सिंहासारखा हिंस्र पशु दुसरा कोणताही नाही.) येथे 'मत्तन' हे 'उपमाञ्जापक अव्यय' आहे.

ढ) अलुरूप अव्यय (अनुरूप अव्यय)

उदा. ताहार काछे पयसा-टयसा नाई ।

(त्याच्याजवळ पैसा - बिडसा (काही) नाही) येथे 'पयसा' (पैसा) हा खरा शब्द आहे. 'टयसा' या शब्दाला काहीही अर्थ नाही 'टयसा' हे 'अलुरूप अव्यय' आहे.

△ △ △

क्रियापद (क्रिया)

क्रियापदाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

- १) समापिका क्रिया (पूर्ण क्रियापद)
- २) असमापिका क्रिया (अपूर्ण क्रियापद)

समापिका क्रिया :- मूळ धातूला 'क्रियाविभक्ति' (क्रियाविभक्ति) लागून वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणाऱ्या क्रियापदाला 'समापिका क्रिया' असे म्हणतात.

उदा. आमि वाडो याई । (मी घरो जातो).

या वाक्यात 'याई' (मूळधातू 'या' + क्रियाविभक्ति 'ई') क्रियापदाने अर्थ पूर्ण होतो. म्हणून 'याई' ही 'समापिका क्रिया' आहे.

असमापिका क्रिया :- मूळ धातूला 'ईया', 'ईते' व 'ईले' हे प्रत्यय लागून वाक्याचा अर्थ पूर्ण न करता दुसऱ्या क्रियापदाची अपेक्षा राखणाऱ्या क्रियापदाला 'असमापिका क्रिया' असे म्हणतात.

उदा. आमि काज करिते याई । (मी काम करावयास जातो.)

या वाक्यात 'करिते' (मूळ धातू 'कर' + प्रत्यय 'ईते') ह्या अपूर्ण क्रियापदाने अर्थ पूर्ण होत नाही. म्हणून ही 'असमापिका क्रिया' आहे. ह्या अपूर्ण क्रियापदानंतर 'याई' हे पूर्ण क्रियापद आल्यावर वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो. म्हणून 'याई' ही 'समापिका क्रिया' आहे.

समापिका क्रियेचे पुढीलप्रमाणे दोन भाग पडतात.

- १) अकर्मक (अकर्मक)
- २) सकर्मक (सकर्मक)

उदा. आम्नि चलि । (मी चालतो)

[अकर्मक समापिका क्रिया]

से आम थाय । (तो आंबा खातो)

[सकर्मक समापिका क्रिया]

सकर्मक समापिका क्रियेचे पुढीलप्रमाणे दोन भाग पडतात.

१) एककर्मक (एककर्मक) २) द्विकर्मक (द्विकर्मक)

एककर्मक क्रियापदात एकच कर्म असते. त्याचे कारक 'कर्मकारक' व विभक्ति 'द्वितीया' असते.

उदा. आम्नि भ्रात थाई । (मी भात खातो)

येथे 'भ्रात' हे कर्म, त्याचे कारक 'कर्मकारक' व विभक्ति 'द्वितीया' आहे.

द्विकर्मक क्रियापदात 'प्रधान वा मूथ्य कर्म' (प्रधान किंवा मुख्य कर्म) व 'गौण कर्म' (गौण कर्म) अशी दोन कर्मे असतात. जे द्यावयाचे, घ्यावयाचे, मागावयाचे किंवा विचारावयाचे वगैरे त्याला 'प्रधान कर्म' म्हणतात. ज्याला द्यावयाचे, ज्याच्याकडून घ्यावयाचे, ज्याला विचारावयाचे, ज्याच्याजवळ मागावयाचे वगैरे त्याला 'गौण कर्म' म्हणतात. प्रधान कर्माला (मराठीप्रमाणेच) विभक्ति-प्रत्यय लागत नाही. गौण कर्माला विभक्ति-प्रत्यय लागतो. दोन्ही कर्मांचे कारक 'कर्मकारक' व विभक्ति 'द्वितीया' असते.

उदा आम्नि तोम्नाके एकटि कथा बलिब (मी) । (मी तुला एक गोष्ट सांगेन).

या वाक्यात 'कथा' हे 'प्रधान कर्म' व 'तोम्नाके' हे गौण कर्म आहे.

ज्यावेळी दोन कर्मांपैकी एकाला उद्देशून दुसऱ्याचा उपयोग केला जातो तेव्हा ज्याला उद्देशिले जाते त्याला 'उद्देश्य कर्म' (उद्देश्य कर्म) व जे उद्देशिले जाते त्याला 'विधेय कर्म' (विधेय कर्म) असे म्हणतात.

उदा. विद्याके परम धन जानिवे । (विद्येला श्रेष्ठ धन समजा.)

या वाक्यात विद्येला उद्देशून 'धन' शब्द वापरला आहे. तेव्हा 'विद्याके' हे 'उद्देश्य कर्म' व 'धन' हे 'विधेय कर्म' आहे.

कधीकधी वाक्यात कर्म अध्याहृत (उद्दिष्ट वा अरुक्त) असते त्यावेळेला सकर्मक क्रियापद अकर्मक क्रियापदाप्रमाणे वापरले जाते.

उदा. से पाडे नाई । (त्याने वाचले नाही.)

या वाक्यात 'पाडे' क्रियापदाचे कर्म (पुस्तक, मासिक वगैरे) अध्याहृत आहे.

कधी कधी वाक्यात क्रियापदही अध्याहृत असू शकते.

उदा. सकल धन इहेते विद्याधन श्रेष्ठ । सर्व धनात विद्याधन श्रेष्ठ आहे.

आज्ञार्थात कर्ता अध्याहृत असतो.

उदा. वाढी याओ । (तू किंवा तुम्ही) घरी जा.

कधी कधी एकच क्रियापद अर्थानुसारे सकर्मक व अकर्मक असू शकते.

उदा. छालेटा पाडे ना । (मुलगा अभ्यास करत नाही) [अकर्मक]

छालेटा वई पाडे ना । (मुलगा पुस्तक वाचत नाही) [सकर्मक]

कधी कधी अकर्मक क्रियापदालासुद्धा कर्म असू शकते. या कर्माला

'धात्वर्थक वा समधातुज कर्म' (धात्वर्थक किंवा सम-धातुज कर्म Cognate object) असे म्हणतात.

उदा. म्हायें कि सुन्दर नाच नाच । (मुलगी किती सुंदर नाच नाचते.) [सकर्मक].

वरील वाक्यात 'नाच' हे 'धात्वर्थक कर्म' आहे.

पाठ २ रा : लिंग, वचन व पुरुष

१

लिंग लिङ्ग

बंगालीत तीन प्रकारची लिंगे आहेत.

१) **पुंलिंगः**:- जे शब्द पुरुषवाचक आहेत त्या शब्दांचे पुल्लिंग मानतात
उदा. पिता, बालक, झांस बगैरे

२) **स्त्रीलिंगः**:-जे शब्द स्त्रीवाचक आहेत त्या शब्दांचे स्त्रीलिंग मानतात
उदा. माता, बालिका, झांसो बगैरे
काही वस्तुवाचक व भाववाचक शब्दसुद्धा स्त्रीलिंगांत मोडतात.

उदा. नदी, लता, दया, गति मति बगैरे

३) **क्लोलिंगः**:- जे शब्द अचल जीव किंवा अचेतन वस्तु दर्शवितात
(जे शब्द पुरुषवाचक व स्त्रीवाचक होऊ शकत नाहीत) त्या अप्राणी-
वाचक शब्दांचे नपुंसकलिंग मानतात.

उदा. जल, पाता, घास बगैरे

अप्राणीवाचक शब्द देवता किंवा व्यक्ति दर्शवीत असल्यास ते पुल्लिंग
किंवा स्त्रीलिंगांत मोडतात.

उदा. **पुलिंग** — सूर्य, चंद्र, अग्नि, सागर बगैरे

स्त्रीलिंग — उषा, पृथिवी, नदी, तारा बगैरे

काही शब्द पुरुषवाचक व स्त्रीवाचक असा फरक न होता संबंध जात
दर्शवितात त्या शब्दांचे लिंग 'उत्थलिंग' मानतात. ह्या शब्दांचा
पुल्लिंगाप्रमाणे उपयोग केला जातो.

उदा. मानुष, लोक, पाथी, गोरू, छागल, घोडा, गाधा,
हरिण, हाति बगैरे

वरिल शब्दांत मानुष (मनुष्य), पाथी (पक्षी) या शब्दांनी
मनुष्यजातीचा व पक्षीजातीचा बोध होतो.

पुङ्गिणी शब्दाचे स्त्रीलिंगी शब्द करण्याचे नियम :—

१

बंगाली स्त्री प्रत्यय ङ्, नी ,ईनी , आनी, लावून.

अ] ङ् प्रत्यय

मामा	मामी	जेठा	जेठी
भेडा	भेडी	वामन	वामनी
खुडा	खुडी	कका	ककी
घोडा	घोडी	नाना	नानी

वेटा वेटी

आ] नी प्रत्यय

धोपा	धोपानी	कामार	कामारनी
माली	मालिनी	जेले	जेलेनी
चासा	चासानी	मयरा	मयरानी
गयला	गयलानी	बेने	बेनेनी
मेछा	मेछानी	डोम	डोमनी

ई] ईनी प्रत्यय

ङ् आनी प्रत्यय

बाघ	बाघिनी	मेथर	मेथरानी
साप	सापिनी	ईन्द्र	ईन्द्राणी
चातक	चातकिनी	चाकर	चाकरानी
रजक	रजकिनी	मजूर	मजूरानी
कुरङ्ग	कुरङ्गिनी	ठाकुर	ठाकुरानी
चणाल	चणालिनी	नापित	नापितानी
काणाल	काणालिनी	चोधुरी	चोधुरानी

संस्कृत स्त्री-प्रत्यय आ, ङै लावून

(क) आ प्रत्यय (शब्दाच्या शेवटी 'अक' असल्यास त्याचे 'ईक' होऊन हा प्रत्यय लागतो.)

पाठक	पाठिका	कारक	कारिका
लेखक	लेखिका	बालक	बालिका
नायक	नायिका	पालक	पालिका
गायक	गायिका	परिचालक	परिचालिका
साधक	साधिका	कोकिल	कोकिला
शिक्षक	शिक्षिका	ऋत्रिय	ऋत्रिया
सेवक	सेविका	अज	अजा
पण्डित	पण्डिता (सं)	आर्ष	आर्षा
	पण्डितानी (बां)		

ख) ङै प्रत्यय (सर्वसाधारण)

आचार्य	आचार्या	कुमार	कुमारी
(स्वतः अध्यापन करणारी)		पितामह	पितामही
आचार्य	आचार्यानी	मातामह	मातामही
	(आचार्याची पत्नी)	घोटक	घोटकी
देव	देवी	ब्राह्मण	ब्राह्मणी
गोप	गोपी	ब्राह्मण	ब्राह्मणी
हरिण	हरिणी	नट	नटी
शूकर	शूकरा	तरुण	तरुणी
छागल	छागली	कपोत	कपोती
नद	नदी		

ঐ প্রত্যয় (ঐ কারান্ত শব্দাপুটে লাবুন)

ঐ প্রত্যয়

কর্তা (কর্তৃ)	কর্ত্রী	শ্রোতা শ্রোতৃ	শ্রোত্রী
দাতা (দাতৃ)	দাত্রী	বিধাতা বিধাতৃ	বিধাত্রী
ধাতা (ধাতৃ)	ধাত্রী	ভর্তা ভর্তৃ	ভত্রী

কাহী শব্দাানা বংগালী 'নী, ইনী' প্রত্যয় ব সংস্কৃত 'ঐ' প্রত্যয় লাগুন দোন রুপে হোতাৎ.

পুংলিঙ্গ	স্ত্রীলিঙ্গ	
	ঐ প্রত্যয়	নী, ইনী প্রত্যয়
রজক	রজকী	রজকিনী
নাপিত	নাপতী	নাপিতানী
গোপ	গোপী	গোপিনী
সিংহ	সিংহী	সিংহিনী
হংস	হংসী	হংসিনী

২

কাহী শব্দাানা স্ত্রীলিঙ্গপ্রাচক শব্দ জোড়ন

পুরুষ-মানুষ	মেয়ে-মানুষ	ঠাকুর-পো	ঠাকুর-ঝি
পুরুষ-লোক	মেয়ে-লোক	মদ্দা-উট	মাদী-উট
	স্ত্রী-লোক	পুত্র-সন্তান	কন্যা-সন্তান
বেটা-ছেলে	মেয়ে-ছেলে		
বাবা-গোসাঁই	মা-গোসাঁই	পুরুষ-কবি	{ মেয়ে কবি স্ত্রী কবি নারী কবি মহিলা কবি
গোসাঁই			
বাবা-ঠাকুর	মা-ঠাকুর	পুরুষ-বন্ধু	মেয়ে-বন্ধু
নর-চিল	মাদী-চিল	ছালা-বেড়াল	মেনি-বেড়াল
নর-হাতী	মাদী-হাতী	পুলিশ	মেয়ে পুলিশ
মদ্দা-হাতী		মদ্দা কুকুর	মাদী কুকুর
আড়িয়া বাছুর	বকনা বাছুর		
এড়ে বাছুর	- নই-বাছুর		

काही शब्दांचे स्त्रीलिंग पुष्कळापासून एकदम स्वतंत्र असते.

पिता	माता	दादा (आजोबा)	दादी
नर	नारी	दादा (वहिल भाऊ)	दिदि
		दादामहाशय (आजोबा)	दिदिमा
स्वामी	} स्त्री } भार्या } जाया	कर्ता	गिनी
		छेले	मेये
नवाब बादशाह्	} बेगम	डूत	पेह्लो
		जनक	जननी
शुक	शारी	चाकर	चि
साहेब	बिबि	थोका	थुकि
साहेब गोरा	} मेम	राजा	राणी
		गोलाम	वाँदी
खानसामा	आया	युवा, युवक	युवती
शुंभर	शांभुडी	बाप, बाबा	मा
पुरुष	स्त्री, महिला	ठाकुर दादा	} ठाकुरमा } ठानदिदि

काही शब्दांचे स्त्रीलिंग पत्नी व पत्नीशिवाय इतर अर्थी असे वेगवेगळे होते.

पुंल्लिङ्ग

स्त्रील्लिङ्ग

(पत्नी-अर्थी)

(इतर-अर्थी)

पुत्र, छेले

पुत्रवधू, बौ (बड)

कन्या, मेये

दादा

बौ-दिदि [बड-दिदि]

दिदि

१३२ | लिंग

ভ্রাতা	ভ্রাতৃবধু	ভাগিনী, ভগ্নী
ভাই	ভাই-বোঁ, ভাজ	বোন
ভাণ্ডার, দেওর, দেবর	জা [যা]	ননদ
নাতি	নাতি-বোঁ, নাতি-বোঁ	নাতিনী
শালা	শালাজ	শালী
শ্বশুর	শ্বশ্রা	শাশুড়ি

৬

কাহী শব্দ মূল পুঞ্জিগী অসুনসুদ্রা ত্যাঁচা উপযোগ স্ত্রীলিঙ্গাপ্রমাণে করতাত.

উদা. সবিতা, নীলিমা, চন্দ্রমা ইত্যাদি

কাহী শব্দ নেহমী স্ত্রীলিঙ্গীচ অসতাত.

উদা. অপ্সরা, অঙ্গনা, কুলটা, রূপসী, সজনী ইত্যাদি

কাহী শব্দ নেহমী পুঞ্জিগীচ অসতাত.

উদা. বিপত্তীক, মৃতদার, সভাপতি, ইত্যাদি. [‘সভাপতি’ চৈ স্ত্রীলিঙ্গ ‘মহিলা-সভাপতি’ কিংবা সভানেত্রী অসে করণ্যচা হল্লী প্রঘাত আহে]

নপুসকলিঙ্গাপেকাঁ কাহী শব্দ পুঞ্জিগ ব স্ত্রীলিঙ্গাপ্রমাণে বাপরতাত.

পুংলিঙ্গ

তরু, বৃক্ষ

গ্রহ

পুস্তক

গ্রন্থ

—

স্ত্রীলিঙ্গ

লতা

তারা

পুস্তিকা

—

সভা

কাহী ভাববাচক নামে নেহমী পুঞ্জিগী, স্ত্রীলিঙ্গী কিংবা নপুসকলিঙ্গী অসতাত.

নিত্য - পুংলিঙ্গ— রোগ, ভোগ, শোক, প্রভাব, আশ্রয় ইত্যাদি

নিত্য - স্ত্রীলিঙ্গ— দয়া, মায়া, ছায়া, ভক্তি, শক্তি রতি, মতি, ইত্যাদি.

নিত্য - ক্লীবলিঙ্গ— কর্ম, চর্ম, দৈন্য, ছুঃখ, মহত্ব ইত্যাদি.

सर्वनामाचे लिंग तो शब्द ज्याच्या बदली येतो त्या शब्दाचे असते. बंगालीत सर्वनामाच्या लिंगामुळे सर्वनामाच्या रूपात फरक होत नाही.

उदा. म्हे याय । तो जातो किवा ती जाते.

आमि करि । मी करतो किवा मी करते.

तूमि अड़ (ड़ो) । तू वाचतोस किवा तू वाचतेस.

विशेषणांच्या बाबतीत नामाचे जे लिंग असते तेच विशेषणाचे लिंग असते. विशेषण शब्द मूळ बंगाली असेल तर पुल्लिंग, स्त्रीलिंग किंवा नपुंसक-लिंगाच्या वेळी त्यात काहीही बदल होत नाही.

उदा. ভাল ছেলে । (चांगला मुलगा); ভাল মেয়ে । (चांगली मुलगी);

ভাল ছেলেরা । (चांगले मुलगे); ভাল মেয়েরা । (चांगल्या मुली)

परंतु विशेषण-शब्द मूळ संस्कृत असल्यास त्याच्या शब्दरूपात कधीकधी फरक होतो. संस्कृतप्रमाणेच त्या विशेषण-शब्दाचे वचन मात्र बदलत नाही.

उदा. बुद्धिमान् पुरुष (बुद्धिमान् पुरुष); बुद्धिमति नारी (बुद्धिमान् स्त्री);

स्नेहमय पिता (प्रेमळ वडिल); स्नेहमयी माता (प्रेमळ आई);

सुन्दर बालक (सुंदर मुलगा); सुन्दरी बालिका (सुंदर मुलगी);

८

पुल्लिंगी विशेषणांचे स्त्रीलिंगी विशेषणांत रूपांतर करण्याचे नियम :

संस्कृत स्त्री-प्रत्यय आ, ई लावून

च) आ प्रत्यय

निपुण	निपुणा	ज्येष्ठ	ज्येष्ठा		
प्रथम	प्रथमा	द्वितीय	द्वितीया	कनिष्ठ	कनिष्ठा
मध्यम	मध्या	दुःखित	दुःखिता	सुशील	सुशीला
उत्तम	उत्तमा	शोभन	शोभना	प्रथर	प्रथरा
सरल	सरला	प्रवीण	प्रवीणा		
अनाथ	अनाथा [सं];		अनाथिनी [बां]		

छ) ङे प्रत्यय

सुन्दर	सुन्दरी	हिरण्य	हिरण्यी	हितकर	हितकरी
पङ्कम	पङ्कमी	मृन्मय	मृन्मयी	सदृश	सदृशी
सत्	सती	एकादश	एकादशी		
श्रीमान् (श्रीमत्)				श्रीमती	
महान् (महत्)				महती	
शुनवान् (शुनवत्)				शुनवती	
शुनी (शुनिन्)				शुनिनी	
मान्नी (मानिन्)				मानिनी	
प्रियवादी (प्रियवादिन्)				प्रियवादिनी	
ज्जानी (ज्जानिन्)				ज्जानिनी	
महीयान् (महीयस्)				महीयसी	
गरीयान् (गरीयस्)				गरीयसी	
प्रेयान् (प्रेयस्)				प्रेयसी	

अंगवाचक संस्कृत विशेषणानां 'त्रा' व 'ङे' हे दोन्ही प्रत्यय लागतात

चन्द्रमुख	चन्द्रमुखा,	चन्द्रमुखी
सुकेश	सुकेशा,	सुकेशी
कुशोदर	कुशोदरा,	कुशोदरी
सुकर्ष	सुकर्षा,	सुकर्षी
हेमाङ्ग	हेमाङ्गा,	हेमाङ्गी
अपवाद :- चन्दानन	चन्द्रानना;	सुलोचन
	त्रिनेत्रा;	सुलोचना;
	चतुर्भुजा;	चतुर्भुजा;
मृगनयन	मृगनयना;	करालवदन
		करालवदना

[[१)] काही शब्द म्ळचे स्त्रीलिंगी असताना त्यांना प्रत्यय लावून त्यांचे पुल्लिंग करण्यात येते.

उदा. ननद (स्त्री) नन्दाई (पु) प्रिसी (स्त्री) प्रिसा (पु)
बोन " बोनाई " मागी " मेसो "

(२) अनेकदां पुल्लिंग किंवा स्त्रीलिंग यावद्दल उभयलिंगवाचक एकच शब्द वापरतात. अशा ठिकाणी वाक्याच्या अर्थावरून लिंगनिर्णय करावा लागतो.

उदा. १) गोरूते गाडी टोने। (बैल गाडी ओढतो).

२) गोरू दूध देय। (गाय दूध देते).

ह्या दोन वाक्यात 'गोरू' हा उभयलिंगवाचक शब्द वापरण्यात आला आहे. पहिल्या वाक्यात त्याचा बैल असा अर्थ होतो तर दुसऱ्या वाक्यात गाय असा अर्थ होतो.]

△ △ △

वचन वचन

बंगालीत मराठी प्रमाणेच दोन वचने आहेत. एकवचन आणि अनेक-वचन यांना अनुक्रमे 'एकवचन' व बहुवचन असे म्हणतात.

अनेकवचन करावयाचे नियम

१) प्राणिवाचक शब्दांचे बहुवचन करताना अ-कारान्त शब्द असल्यास 'एत्रा' व अन्यस्वरान्त शब्द असल्यास 'त्रा' असे प्रत्यय लावतात.

उदा. बालक बालकेरा छेले छेलेरा

पाथी पाथीरा देवता देवतारा

काही स्त्रीलिंगी आ-कारान्त शब्दांना 'एत्रा' प्रमाणे 'ह्यत्रा' पण लावतात.

उदा. मा. माएरा किवा मायेरा

या याएरा किवा यायेरा

('ए' बद्दल 'य' शक्ति' मुळे 'य' ध्वनि येतो.)

२) पुष्कळवेळा नामापुढे बहुवचनी शब्द वापरून अनेकवचन करतात.

(अ) प्राणिवाचक (विशेषतः मनुष्य व देवतावाचक) शब्दांना गर्ग वर्ग, वृन्द, कुल, जन, मण्डी, दल इत्यादी बहुवचनी शब्द लावतात.

उदा. मानव मानवगर्ग श्रोता श्रोतवर्ग

छात्र छात्रवृन्द नर नरकुल

विद्वान् विद्वज्जन शिक्षक शिक्षक मण्डी

अलि अलिकुल दस्यु दस्युदल

(आ) अप्राणिवाचक शब्दानां आवाली, चय, विचय, मण्डल
माला, पाल, राशि, समुदाय, राजि, पुञ्ज, जाल, इत्यादि
बहुवचनी शब्द लावतात.

उदा. ग्रन्थ	ग्रन्थावली	धन	धनराशि
पुष्प	पुष्पये	वृक्ष	वृक्षसमुदाय
कुसुम	कुसुमनिचय	द्वीप	द्वीपपुञ्ज
नक्षत्र	नक्षत्रमण्डल	नक्षत्र	नक्षत्रराजि
पर्वत	पर्वतमाला	किरण	किरणजाल
मेष	मेषपाल		

(इ) प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक शब्दानां सकल, समूह, सब
हे बहुवचनी शब्द लावतात.

उदा. लोक	लोकसमूह	मेष	मेषसमूह
बालक	बालकसकल	पुस्तक	पुस्तकसकल
छेले	सब छेले	कथा	सब कथा

(उ) अप्राणिवाचक शब्दांच्यापुढे 'गुलि,' 'गुला' हे शब्द
वापरून अनेकवचन करतात.

'गुलि' हे लहान वस्तुकरिता व आदरार्थी वापरतात. 'गुला' हे मोठ्या
वस्तुकरिता व अनादरार्थी वापरतात.

उदा. पाता	पातागुलि (लहान पाने; आदरार्थी)
पाता	पातागुला (मोठी पाने; अनादरार्थी)
गाछ	गाछगुलि (लहान झाडे, आदरार्थी)
गाछ	गाछगुला (मोठी झाडे, अनादरार्थी)

(२ (अ) पासून (उ) पर्यंत असलेल्या अनेकवचनी शब्दानां नेहमी एक वचनी विभक्ति-
प्रत्यय लागतात.)

(३) अप्राणिवाचक वस्तुंवर जर सजीवत्वाचा आरोप करावयाचा असेल तर अप्राणिवाचक शब्दांपुढे 'त्रा' 'एत्रा' गण इत्यादि वापरतात.

उदा. गाछ	गाछेरा	वृक्ष	वृक्षगण
मेघ	मेघेरा	ग्रह	ग्रहगण
नदी	नदीरा	तारका	तारकागण

(४) प्राणिवाचक व अप्राणिवाचक शब्दांच्या पुढे अनेकत्व दर्शविणारे विशेषण वापरून त्या शब्दांचे अनेकवचन करतात.

अशा अनेकवचन केलेल्या शब्दाना नेहमी विभक्तिचे एकवचनी प्रत्यय लागतात.

उदा. अनेक लोक, बहू नदी, तिनटि गरू, कत तारा, सकल माछुय, बहू छात्र, विस्तुर माछ, प्रचूर धन, इत्यादि. अनेक लोकेरा, तिनटि गरूगुलि असे करणे चुकीचे होईल.

(५) काही वेळेला विशेषणाचे द्वित्व करून अनेकवचन साधतात.

उदा. वड़ वड़ जाहाज (अनेक जाहाज, प्रत्येकटि वड़ ; पुष्कळ जहाज, प्रत्येक (जहाज) मोठे)

भाल भाल वई (अनेक वई, प्रत्येकटि भाल)

पाका पाका फल (अनेक फल, प्रत्येकटि पाका)

परंतु ही द्विरुक्त विशेषणे नामानंतर आल्यास असा अर्थ न होता वेगळाच अर्थ होतो.

उदा. फल पाका पाका देखाछे । (फळ पिकल्यासारखे दिसते.)

(६) काही वेळेला नामाचे द्वित्व करूनसुद्धा अनेकवचन साधतात.

उदा. वाडी वाडीते चरकार घर् घर् शोना याय । घरोघर चरख्याची घर् घर् ऐकू येते. "पाताय पाताय पडे निशिर शिशिर ।" पानापानां-वर रात्रीचे दव पडते. या वाक्यात 'वाडी' व 'पाता' या नामांचे द्वित्व करून अनेकवचन साधले आहे.

(७) कधीकधी शब्दांच्या एकवचनानेच अनेकवचनाचा अर्थ होतो अशा वेळेला वाक्याचा अर्थ पाहूनच एकवचन किंवा अनेकवचन ठरवावे.

उदा. पांगले कौ ना बले छांगले कौ ना थाय ? (वेडेलोक काय बोलत नाहीत, बकरे काय खात नाहीत ?) बाघ बने थाके । (बाघ जंगलात राहतात.) आमरा माणूस देवदूत नहि । (आपण माणसे आहोत, देवदूत नाही) या वाक्यात 'पांगले' 'छांगले' 'बाघ' व 'माणूस' ह्या शब्दांचा अर्थ अनेकवचनी करावा.

(८) काही विशिष्ट अर्था विशेषनामांचेही अनेकवचन करतात.

उदा. यद्धरा आटि भाई । इथे 'यद्धरा'चा अर्थ 'यद्ध' व इतर मिळून आठ भाऊ असा होतो. इथे 'शुला' किंवा 'शुलि' वापरू नये. वापरल्यास प्रत्येक भाऊ 'यद्ध'च आहे असा अर्थ होईल.

(९) भाववाचक व क्रियावाचक नामे संख्या दर्शवित नसल्यामुळे नेहमी एकवचनीच असतात.

उदा. सौन्दर्य, कर्तव्य, चांपल्य, गमन, दर्शन, शयन इत्यादी

△ △ △

पुरुष पुरुष

बंगालीत पुरुष तीन प्रकारचे आहेत.

१) उत्तम पुरुष (प्रथम पुरुष)

आमि (मी), आमरा (आम्ही)

२) मध्यम पुरुष (द्वितीय पुरुष)

- तूई (तू), तोरा (तुम्ही)
तुच्छार्थक वा घनिष्ठताबोधक
(तुच्छार्थक किंवा जवळचे नाते दर्शविणारे)
- तूमि (तू), तोमरा (तुम्ही)
साधारण (साधारण)
- आपनि (आपण), आपनारा (आपण)
सन्तुमात्रक (आदरार्थी)

३) प्रथम पुरुष (तृतीय पुरुष)

- से (तो, ती), ताहारा (ते, त्या)
साधारण (साधारण)
- तिनि (ते, त्या), तौहारा (ते, त्या)
सन्तुमात्रक (आदरार्थी)

'उत्तम पुरुष' किंवा 'मध्यम पुरुष' ह्यांखेरीज इतर सर्व कर्त्यांचा पुरुष 'प्रथम पुरुष' होय.

△ △ △

बंगाली भाषा प्रवेश | १४१

पाठ ३ रा : कारक व विभक्ति

१

कारक कात्रक

वाक्यांत नामांचा किंवा सर्वनामांचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'कात्रक' (कारक) असे म्हणतात. भिन्न भिन्न कारकांच्या व पुरुषांच्या अर्थी नामाला, सर्वनामाला किंवा धातूला जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'विभक्ति' (विभक्ति) म्हणतात.

[संख्या, कारक व पुरुष यांचा बोध करणारी-विभक्ति] 'विभक्ति' दोन प्रकारच्या आहेत.

- १) नाम व शकृविभक्ति (नामाला व सर्वनामाला लागणारे प्रत्यय)
- २) क्रियाविभक्ति (मूळ धातूचे क्रियापदांत रूपांतर करणारे प्रत्यय)

[नाम, सर्वनाम किंवा धातूला विभक्तिप्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दाला 'पद' (पद) म्हणतात.]

कारक सहा प्रकारचे आहेत.

- १) कर्ताकारक (कर्ताकारक)
- २) कर्मकारक (कर्मकारक)
- ३) कर्तृणकारक (कर्तृणकारक)
- ४) संप्रदानकारक (संप्रदानकारक)
- ५) अपादानकारक (अपादानकारक)
- ६) अधिकरणकारक (अधिकरणकारक)

१) कर्ताकारक :- वाक्यांत जो शब्द क्रिया करतो त्याला 'कर्ता' (कर्ता) म्हणतात. कर्त्याचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'कर्ताकारक' म्हणतात.

उदा. राम यास। (राम जातो.) 'राम' हा शब्द 'कर्ताकारक' आहे.

कर्ताकारकाची प्रथमा (प्रथमा) विभक्ति असते.

- २) कर्मकारक :- क्रियापदाच्या कार्याचा जो विषय त्याला 'कर्म' (कर्म) म्हणतात. कर्माचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'कर्मकारक' म्हणतात.

उदा. राम माके डाकितेछे । (राम आईला हांक मारीत आहे.)
'माके, हा शब्द 'कर्मकारक' आहे.

कर्मकारकाची द्वितीया (द्वितीया) विभक्ति असते.

- ७) करणकारक :- कर्ता ज्याच्या सहाय्याने क्रिया पुरी करतो त्याला 'करण' (करण) म्हणतात. करणाचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'करणकारक' म्हणतात.

उदा. राम पेन्जिल दिय़ा निथे । (राम पेन्सिलीने लिहितो.)
'पेन्जिल दिय़ा' हा शब्द 'करणकारक' आहे.

करणकारकाची तृतीया (तृतीया) विभक्ति असते.

- ८) सम्प्रदानकारक :- आपली स्वतःची वस्तु दुसऱ्याकडून परत न घेण्याच्या हेतूने दिली असता त्याला 'सम्प्रदान' (संप्रदान) म्हणतात. ती वस्तु ज्याला दिली जाते त्याचा क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्याला 'सम्प्रदानकारक' (संप्रदानकारक) म्हणतात.

उदा. राम भिखारीके वख़ दितेछे । (राम भिकाऱ्याला वस्त्र देत आहे.)

या वाक्यात जे दिले जात आहे (वख़) ते 'कर्मकारक' व त्याची विभक्ति 'द्वितीया' । ज्याला दिले जात आहे (परत न घेण्याच्या हेतूने) [भिखारीके] त्याचे 'सम्प्रदानकारक' । [परंतु 'राम धोपाके कापड दितेछे ।' (राम धोब्याला कपडा देत आहे.) ह्या वाक्यात कपडा धुवून परत मिळणार असल्यामुळे 'धोपाके' ह्या शब्दाचे 'सम्प्रदानकारक' होत नाही. तसेच 'बिके' 'माहिना दाओ ।' (मोलकरणीला पगार दे.) व 'आमि तामार

थात। त्रामेशके दिलाम ।' (मी तुझी वही रमेशला दिली.) ह्या दोन्ही वाक्यात 'त्रिके' व 'त्रामेशके' ह्या दोन शब्दांचे 'सम्प्रदानकारक' होऊ शकत नाही. कारण मोलकरणीला पगार हा द्यावयालाच पाहिजे (तो दान करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.) व रमेशला स्वतःची वही न देतां दुसऱ्याची दिल्यामुळे ते दान होऊ शकत नाही.]

संप्रदानकारकाची चतुर्थी (चतुर्थी) विभक्ति असते.

- ५) अपादानकारक नामांचा वा सर्वनामांचा पतन, भीती, रक्षण, सुटका, पराजय, गमन वगैरेनी क्रियापदाशी जो संबंध असतो त्यास 'अपादानकारक' (अपादानकारक) म्हणतात.

उदा. गाछ ह्छैते राम पड़िल । (झाडावरून राम पडला.)

दिल्ली ह्छैते आसिलाम । (दिल्लीहून आलो.)

रूपा ह्छैते टाका ह्य । (चांदीपासून रुपया होतो.)

वरील वाक्यात 'गाछ ह्छैते' 'दिल्ली ह्छैते' 'रूपा ह्छैते' हे शब्द 'अपादानकारक' आहेत.

अपादानकारकाची पंचमी पञ्चमी विभक्ति असते.

- ६) अधिकरणकारक :- ज्या स्थळी, ज्या वेळी व ज्याविषयी क्रिया घडते त्याला 'अधिकरण' म्हणतात. क्रियापदाचा अधिकरणाशी जो संबंध असतो. त्याला 'अधिकरणकारक' म्हणतात.

उदा. वसन्ते कोकिल डাকে । (वसंत ऋतुत कोकिल कूजन करतो.)

'वसन्ते' हा शब्द 'अधिकरणकारक' आहे. अधिकरणकारकाची सप्तमी (सप्तमी) विभक्ति असते.

संबन्ध पद :- संबन्धपदाचा क्रियापदाशी संबन्ध नसल्यामुळे त्याला 'कारक' म्हणत नाहीत. संबन्ध पदाचा संबन्ध त्या पदापुढे येणाऱ्या नामाशी असतो.

उदा. रामेर वोन भाल गाय । (रामची बहीण चांगले गाते.)

‘ब्राह्मण’ शब्दाचा ‘ग्राह्य’ क्रियापदाशी कोणताच संबंध नसून त्यापुढे येणाऱ्या ‘(दान) ह्या नामाशी आहे.

‘ब्राह्मण’ हा शब्द ‘सम्बन्ध पद’ आहे. संबंधपदाची (पष्ठी) विभक्ति असते.

सन्धोपपन्न पद :- बोलावणे, हाका मारणे, स्तवन, स्तुती, प्रशस्ति अभिनंदन इत्यादिमध्ये संबोधन पदाचा उपयोग होतो. संबोधनपद हे वाक्याचा भाग होऊ शकत नाही.

उदा. हे राम ! कोठाय तूमि ? (हे राम, तू कुठे आहेस ?)

‘ब्राह्मण’ ह्या शब्दाचा क्रियापदाशी वा अन्य शब्दांशी काहीही संबंध नाही. म्हणून ‘ब्राह्मण’ हे ‘सन्धोपपन्न पद’ आहे.

खालील वाक्यात सर्व कारके व पदे आलेली आहेत.

हे राजन् ! तूमि निजेर जन्मदिने स्वहस्ते धनागार ह्हेते दरिद्रदिगके धन दियाछिले ।

(हे राजा ! तू भांडारांतून स्वतःच्या वाढविशी स्वतःच्या हाताने गरीबांना धन दिले होतेस.)

या वाक्यात ‘कारक’ व ‘पद’ पुढीलप्रमाणे आहेत.

हे राजन्	— संबोधन पद ;	संबोधन
तूमि	— कर्ताकारक ;	प्रथमा विभक्ति
निजेर	— सम्बन्ध पद ;	षष्ठी विभक्ति
जन्मदिने	— अधिकरणकारक ;	सप्तमी विभक्ति
स्वहस्ते	— करणकारक ;	तृतीया विभक्ति
धनागार ह्हेते	— अपादानकारक ;	पञ्चमी विभक्ति
दरिद्रदिगके	— सम्प्रदानकारक ;	चतुर्थी विभक्ति
धन	— कर्मकारक ;	द्वितीया विभक्ति
दियाछिले	— समापिका क्रिया	द्विकर्मक

শব্দবিভক্তি শব্দবিভক্তি

বঙ্গালালীল 'শব্দ-বিভক্তি' মুদ্রীল প্রমাণে আহুত.

শব্দ-বিভক্তির চিহ্ন (বিভক্তি-প্রত্যয়)

কারক	বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
কর্তা	প্রথম	১) শূন্য বিভক্তি ২) এ, য, তে, এতে,	রা, এরা, গুলি, গুলা, সকল, গণ ইত্যাদি
কর্ম	দ্বিতীয়	১) শূন্য বিভক্তি ২) কে, রে, এ, য, এরে	দিগকে, দিগে, দিগেরে, দেৱ, দেৱকে, এদের, এদেরকে
করণ	তৃতীয়	১) এ, য, তে, এতে ২) দ্বারা, দিয়া, } কর্তক, করিয়া } অনুসর্গ	দিগ দ্বারা, দিগ দিয়া, দিগ কর্তক, দিগের দ্বারা, দিগের দিয়া, দিগের কর্তক,
সম্প্রদান	চতুর্থী	কে, রে, এ, য, এরে	দিগকে, দিগে, দিগেরে, দেৱ, দেৱকে, এদের, এদেরকে,
অপাদান	পঞ্চমী	১) হইতে } ২) থেকে } অনুসর্গ ৩) চেয়ে } ৪) এ, তে, এতে	দিগ হইতে, দিগের হইতে, দিগ থেকে দিগের থেকে, দেৱ চেয়ে, ইত্যাদি
সম্বন্ধ পদ	ষষ্ঠী	র, এর, কার,	দিগের, দেৱ, এদের
অধিকরণ	সপ্তমী	এ, য, তে, যে, এতে	দিগে, দিগেতে

[ए, ह्य, (ते, एत) हे वास्तविक सप्तमीचे प्रत्यय आहेत. परंतु ते पष्ठीखेरीज सर्व विभक्तीत वापरतात. म्हणून त्यांना तिर्यक् 'विभक्ति' (तिर्यक् विभक्ति) म्हणतात.]

(१) प्रायः मनुष्यवाचक शब्दाना व मोठे किंवा उत्कृष्ट प्राणी दर्शविणाऱ्या शब्दाना 'त्रा' 'एत्रा' लावतात. निकृष्ट प्राणी व अप्राणिवाचक शब्दाना 'शुलि' 'शुला' लावतात. 'शुलि' आदरार्थी व 'शुला' अनादरार्थी वापरतात.

उदा० राजांरा, बालकेरा, वाघेरा, षोडांशुलि, गांधांशुला, वईंशुलि ।

'एत्रा' अकारान्त शब्दाना लावतात. व 'त्रा' अन्यस्वरान्त शब्दाना लावतात. 'एत्रा' हा प्रत्यय अन्यस्वरान्त एकाक्षरी शब्दाला किंवा शब्दाच्या शेवटी लागोपाठ दोन स्वर असल्यास त्यालाही लागतो.

उदा० मा - माएरा (मायेरा) ; भाई - भाईएरा (भायेरा)

(२) 'ए' 'ह्य' 'ते' हे प्रत्यय जेव्हा प्रथमेत वापरतात तेव्हा ते ज्या शब्दाना वापरतात त्या शब्दांनी सर्व जातीचा बोध होतो. सर्वसाधारणपणे अकारान्त शब्दाच्या 'त्र' चा लोप करून 'ए' प्रत्यय लावतात, आकारान्त शब्दाला 'ह्य' प्रत्यय लावतात व अन्यस्वरान्त शब्दाला 'ते' प्रत्यय लावतात.

उदा० लोके बले । (सर्व) लोक म्हणतात.

षोडाय गाडी टाने । (सर्व) घोडे गाडी ओढतात.

गरुते र्नामून करे (सर्व) गायी किंवा बैल रवंथ करतात.

अशा तऱ्हेच्या वाक्यात अनेकवचन दर्शविणारा कर्ता नेहमी एकवचनी असतो.

कर्ता अनिर्दिष्ट असल्यास, अथवा कर्त्याच्या ठायी करण किंवा अधि-करण कारकांचा भाव असल्यास कर्त्याला 'चलित' भाषेत 'ए' 'ह्य' 'ते' हे प्रत्यय लावतात.

उदा० पुलिसे निसे गेछे । पोलिस घेऊन गेले आहेत.
गोयेन्द्राय धरेछे । गुप्तपोलिसांनी पकडले आहे.
मदे सर्वनाश करले । दारुने सत्यानाश केला.
शास्त्रे बले । शास्त्र म्हणते.

तृतीया विभक्तीत हे प्रत्यय प्राणीवाचक, पदार्थवाचक व अंगवाचक
शब्दाना लावतात. त्यावेळी सर्व जातीचा बोध होत नाही.

उदा० पेन्सिले लेखे । (पेन्सिलीने लिहितो.)
नौक्याय पार हय । (होडीने पलिकडे जातो.)
हाते कर । (हातानी कर.)
पाये चल । (पायांने चाल.)
एई कल गरूते चले । (बैल हे यंत्र चालवितो.)

(मराठीत जरी 'बैल' हा शब्द प्रथमेत असला तरी बंगालीत 'गरूते'
हा शब्द तृतीया विभक्तीत आहे.)

(३) कर्मकारकात साधारणपणे विभक्तिप्रत्यय लागत नाही. कर्माचा विशेष
निर्देश करावयाचा असल्यास प्राणिवाचक शब्दास विभक्तिप्रत्यय
लावतात व अप्राणिवाचक शब्दास टा, टि, थावा, थावि, इत्यादि
लावतात. (पाठ १२ पहा)

उदा० आमि भात खाई । (मी भात खातो.)

येथे 'भात' शब्दाला विभक्तिप्रत्यय लागलेला नाही. परंतु 'ब्राह्मके
बल' (लो) । (रामला सांग) व 'घोड्याके बांध' (घो) । (घोड्याला बांध)
येथे 'के' हा विभक्तिप्रत्यय लागला आहे. (पद्यात 'के' च्या जागी 'त्रे'
'ए' 'ह्य' 'एत्रे' वापरतात. 'दिगेत्र' च्या ठिकाणी सर्व विभक्तीत ('देत्र'
वापरतात.) 'वईटि बाथ (खो)' (पुस्तक ठेव) व 'कागजथावा दाओ'
(कागद दे) येथे 'टि' व 'थावा' हे शब्द कर्माला जोडले आहेत. द्विकर्मक
वाक्यात (१) मुख्यकर्माला विभक्तिप्रत्यय लागत नाही परंतु गौण कर्माला लागतो.

उदा० शिष्य गुरुके प्रश्न जिज्ञासा करितेछे । (शिष्य गुरुला प्रश्न
विचारित आहे.)

या वाक्यांत 'प्रश्न' ह्या मुख्यकर्माला विभक्तिप्रत्यय लागलेला नाही परंतु 'शुक्राक' ह्या गौण कर्माला लागला आहे.

(२) उद्देश्य-कर्माला नेहमी विभक्तिप्रत्यय लागतो. विधेय कर्माला लागत नाही
उदा० अर्थके अनर्थेन गूल जानिबे । (पैशाला अनर्थाचे मूळ समजावे)

या वाक्यात 'अर्थाक' ह्या उद्देश्य-कर्माला विभक्तिप्रत्यय लागला आहे तर 'मूल' ह्या विधेय-कर्माला तो लागला नाही.

(३) सम्प्रदानकारकात विभक्तिप्रत्यय लागतो.

उदा० दरिद्रके वस्त्र दा० । (गरीबाला वस्त्र द्या.)

येथे 'दत्तिद्राक' या सम्प्रदानकारकात असलेल्या शब्दाला विभक्ति-प्रत्यय लागला आहे.

कधी कधी 'ए' 'ह्य' 'त' 'ह्य' हे विभक्तिप्रत्ययही लागतात.

उदा० सत्पात्रे दान करिबे । (सत्पात्री दान करावे)

देवपूजाय एकटि टाका दा० । (देवाच्या पूजेकरिता एक रूपया दे)

(४) संबंधपदाचा 'एत' हा विभक्तिप्रत्यय अकारान्त शब्दाच्या 'अ' चा लोप करून वापरतात. 'त' हा विभक्तिप्रत्यय अकारान्त +रीज अन्यस्वरान्त शब्दाना लावतात.

उदा० रामेन शार्ट । (रामचा शर्ट) रमांन शार्डि । (रमाची साडी)

छेलेर खेलना । (मुलाचे खेळणे)

'एत' हा प्रत्यय अन्यस्वरान्त एकाक्षरी शब्दाला किंवा शब्दाच्या शेवटी लागोपाठ दोन स्वर आल्यास त्या शब्दाला लागतो.

उदा० मा - मांएर (मांयेर) , जामांई - जामांईंएर (जामांईयेर)

'त' हा प्रत्यय व्यक्तीच्या नांवाचा अकारान्त उच्चार होत असल्यास त्या नावाला कधीकधी लागतो.

उदा अमूला - अमूलांर ; प्रसन्न - प्रसन्नंर ; प्रिय - प्रियंर ।

अपवाद :- राजेन्द्र-राजेन्द्रेत् महेश - महेशेत्; ('महेश' या नावातील 'श' चा पूर्ण उच्चार (श) न होता अपूर्ण उच्चार (श्) होतो. म्हणून त्याला 'त्' प्रत्यय लागला नाही.)

कांही शब्दाना 'कार' प्रत्यय लावतात.

उदा. एखनकार, सेदिनकार, आजिकार (आजिकेर), भितरकार, नीचेकार, एथानकार, येथानकार, सबईकार, सकलकार' तिनजनकार इत्यादी.

ह्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे होतो.

उदा. एखनकार (अलिकडचा, हल्लीचा), सेदिनकार (त्याकाळचा), भितरकार (आतला), एथानकार (इकडचा), सकलकार (सगळ्यांचा), तिनजनकार (तिघांचा)

(५) अधिकरणकारकांत एकवचनां 'ए' 'ह्य' 'ते' हे प्रत्यय वापरतात.

उदा. घरे, वासाय, माटिते।

शब्दात पाठोपाठ दोन स्वर शेवटी आल्यास (ह्य (ए) वापरतात.

उदा. सबईये, सबईए, (मुळ शब्द 'सबाई').

विशेष निर्देश करावयाचा असल्यास 'अ' कारान्त शब्दाला 'एते' लावतात.

उदा. घरेतेई आहे। घरातच आहे.

(६) अनेकवचनांत गण, गुला, गुलि, समूह इत्यादि शब्दांचा उपयोग केल्यास एकवचनाचा विभक्तिप्रत्यय लागतो.

उदा. लोकगुलिके, शिक्षकगणेर। [लोकगुलिदेर, शिक्षकगणदेर असे करणे चुकीचे होईल.]

△ △ △

अनुसर्ग अलुसर्ग

मूलशब्दापासून अलग राहून जे शब्द (अव्यये) विभक्तिबोध करतात. त्यांना 'अलुसर्ग' (अनुसर्ग) किंवा 'विभक्तिसूचक अव्यय' (विभक्तीसूचक अव्यय) म्हणतात. (विभक्ति-प्रत्यय मूल शब्दालाच जोडून असतो.)

अ) करणकारकाचे अनुसर्ग :- द्वारा, द्रिया, कर्तृक, करिया, सङ्ग, साथे (पद्यांत), सत्ते (पद्यांत), सह (समासान्ती) 'द्वारा' हा अनुसर्ग व्यक्तिवाचक, प्राणीवाचक व पदार्थवाचक पष्ठी-विभक्तियुक्त किंवा विभक्तिहीन पदापुढे वापरतात.

उदा. भृत्यद्वारा, भूतेरद्वारा, अश्वद्वारा, अश्वेरद्वारा, यज्ञद्वारा, यज्ञेरद्वारा, विप्रगण द्वारा, विप्रगणेर द्वारा ।

'द्रिया' हा अनुसर्ग १) व्यक्तिवाचक शब्दापुढे द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लागल्यावर येतो.

उदा. चाकरके द्रिया, चाकरदेर द्रिया, चाकरदिगके द्रिया ।

२) प्राणीवाचक व पदार्थवाचक विभक्तिहीन शब्दापुढे येतो.

उदा. गरु द्रिया, चोख द्रिया, मसला द्रिया, माछुण्लि द्रिया ।

क्वचित् व्यक्तिवाचक विभक्तिहीन शब्दापुढेही येतो.

उदा. चाकर द्रिया ।

[व्यक्तिवाचक शब्दाच्या अनेकवचनापुढे 'द्रिया' हा अनुसर्ग येऊ शकत नाही.

उदा. 'बालकणुलि द्वारा' असे होते परंतु 'बालकणुलि द्रिया' असे होत नाही]

'कर्तृक' हा अनुसर्ग विभक्तिहीन व्यक्तिवाचक नामाना किंवा सर्वनामाना लागतो.

उदा. राम कर्तृक, आमा कर्तृक ।

'करिया' हा अनुसर्ग प्राणीवाचक, वस्तुवाचक व अंगवाचक शब्दाना 'ए', 'ह', व 'ते' हे प्रत्यय लागल्यावर लावतात.

उदा० माथाय करिया, पीठे करिया, घोडाय करिया, जाहाजे करिया ।
परंतु गाडी करिया, घाटी करिया ।

'सङ्गे' (साथे, सने पद्यात) हा अनुसर्ग पष्ठीविभक्तियुक्त पदासहित वापरतात.

उदा. तोमार सङ्गे (तोमार साथे, तोमार सने पद्यात)

'सह' हा अनुसर्ग समासान्ती विभक्तिहीन पदाला जोडून वापरतात.

उदा. राम सीता लक्षण सह बने गेलें । (राम लक्ष्मण व सीतेबरोबर वनांत गेला)

[चलित भाषेत 'दिह्या' चे 'दिह्ये' व 'करिया' चे 'करे' असे रूप होते.]

आ) संप्रदानकारकाचे अनुसर्ग :—जन्या, निमित्त, प्रति, दिके, पाने (पद्यांत), अर्थ (पद्यांत), तरे (पद्यांत), हेतू (पद्यांत) कारणे (पद्यांत), लागिया (पद्यांत).

हे सर्व अनुसर्ग करिता, साठी ह्या अर्थी पष्ठीविभक्तियुक्त पदांपुढे येतात.

उदा० आमार् जन्या, पुत्रेर् निमित्त, गर्बीवेर् प्रति, बाबार हेतू, आमार् दिके (पाने) [(पद्यांत) आमा-पाने] निमित्तेर् तरे, युक्तेर् कारणे, सुखेर् लागिया । इत्यादी.

[चलित भाषेत 'जन्या' चे 'जान्या' असे रूप होते]

इ) अपादानकारकाचे अनुसर्ग :- ह्इते, थेके, चेह्ये (चाह्इते), अपेक्षा ।

ह्इते, थेके हे अनुसर्ग विभक्तिहीन पदापुढे किंवा पष्ठी-विभक्तियुक्त पदापुढे वापरतात.

उदा० गाह् ह्इते, घर थेके, माटिर् थेके । इत्यादि

চেয়ে, অপেক্ষা হৈ অনুসর্গ সাধারণত: ষষ্ঠীবিভক্তিকৃত
পদাপুটে বাপরতাত.

উদা° রামের চেয়ে, শ্যামের অপেক্ষা, শ্যাম অপেক্ষা।

[চলিত ভাষেত 'হইতে' চে 'হ'তে' অসে রূপ হোতে.]

ই) অধিকরণকারকাচে অনুসর্গ :— মাধ্য, মাঝে, (মাঝারে
পদ্বান্ত), ভিতর, (ভিতরে-পদ্বান্ত), উপর ইত্যাডি.

হে সর্ব অনুসর্গ ষষ্ঠীবিভক্তিকৃত পদাসহিত বাপরলে জাতাত.

উদা° ঘরের মাঝে, ছেলেদের মধ্যে, কামরার ভিতরে
প্রজার উপর ইত্যাডি.

△ △ △

पाठ ४ था : शब्दरूपे (नामांची)

विशेष्य शब्दरूप

१

बालक (पुलिङ्ग) बालक

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	बालक (बालक)	बालकेरा, बालकगुलि (बालके) इत्यादि
द्वितीया	बालकके (बालकास, बालकाला)	बालकदिगके बालकगुलिके इत्यादि (बालकांस, बालकांना)
तृतीया	बालकेर द्वारा बालकद्वारा बालक दिया बालक कर्तृक (बालकाने, बालकाकडून)	बालकदिगेर द्वारा बालकदिगद्वारा बालकदिगदिया बालकदिगेर द्वारा बालकगुलिर द्वारा (बालकांनी बालकाकडून)
चतुर्थी	बालकके (बालकास. बालकाला)	बालकदिगके बालकगुलिके (बालकांस बालकांना)
पञ्चमी	बालक हईते बालक थेके (बालकाहून बालकापेक्षा)	बालकदिग हईते बालकगुलि हईते बालकदिग थेके इत्यादि (बालकाहून बालकापेक्षा)
षष्ठी	बालकेर (बालकाचा-ची-चे)	बालकदेर बालकदिगेर बालकगुलिर (बालकाचा-ची-चे)

সপ্তমী বালকে
 বালকেতে
 (বালকাত)

বালকদিগেতে
 বালকদিগে
 বালকগুলিতে
 (বালকাত)

সম্বোধন হে বালক !
 (হে বালকা!)

হে বালকেরা ! ইত্যাদি
 (হে বালকানো!)

মহুযা, পুত্র, বৃদ্ধ, পিতামহ, লোক, ইত্যাদি সর্ব অকারান্ত, পুঞ্জিগী শব্দ 'বালক' প্রমাণে চালবাবে.

শব্দাচ্যে বহুবচন করতানা জর গণ, সকল ইত্যাদি বহুবচনী শব্দ বাপরলে তর ত্যানা নেহমী একবচনীচ প্রত্যয় লাবাবে.

উদা० বালক সকলকে (সর্ব মুলানা)

[বরীল রূপাংখেরীজ তৃতীয়া বিমক্ৰতীত বালককে দিয়া, বালকদিগকে দিয়া ; পঞ্চমী বিমক্ৰতীত বালকের চেয়ে, বালকের অপেক্ষা, বালকদিগের চেয়ে, বালকদিগের অপেক্ষা ইত্যাদি রূপে হোতাত.]

ফল (ক্লীবলিঙ্গ) ফল

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথমা ফল
 দ্বিতীয়্য ফল
 তৃতীয়্য ফলে, ফল দিয়া
 ফল দ্বারা
 চতুর্থী ফল
 পঞ্চমী ফল হইতে
 ষষ্ঠী ফলের
 সপ্তমী ফলে, ফলেতে
 সম্বোধন ফল

ফলগুলি
 ফলগুলি
 ফলগুলি দিয়া
 ফলগুলি দ্বারা
 ফলগুলি
 ফলগুলি হইতে
 ফলগুলির
 ফলগুলিতে
 ফলগুলি

ग्राह्य, आम्र, हात, छाथ, कान, जल, इत्यादि सर्व अकारान्त
नपुसकलिङ्गी शब्द 'फल' प्रमाणे चालवावे.

(तेल, दूध, जल (संख्येने न मोजता मापाने मोजता येणारे)
इत्यादि शब्द नेहमीच एकवचनी असतात.

नपुसकलिङ्गी शब्दात चतुर्थीचा उपयोग होत नाही टा, टि, इत्यादि
निर्देशक अव्यये जोडल्यास द्वितीयत 'क' विभक्ति-चिन्ह लागते.

उदा० फलटाके फेलिया दा०। (ते फळ टाकून दे.)

राजा (पुलिङ्ग) राजा

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	राजा	राजार, राजागण
द्वितीया	राजाके	राजादिगके
तृतीया	राजा द्वारा राजाके दिया, राजा कर्तृक	राजादिगेर द्वारा राजादिगके दिया
चतुर्थी	राजाके	राजादिगके
पञ्चमी	राजा हईते	राजादिग हईते
षष्ठी	राजार	राजादेर, राजादिगेर
सप्तमी	राजाय' राजाते	राजादिगे
संशोधन	हे राजा !	हे राजागण !

प्रजा कका मामा (धोपा इत्यादि सर्व अकारान्त पुलिङ्गी
शब्द 'राजा' प्रमाणे चालवावे.

टाका (क्लीबलिङ्ग) रुपया

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	टाका	टाकांशुलि
द्वितीया	टाका	टाकांशुलि
तृतीया	टाकाय, टाकादिया	टाकांशुलि दिया
सप्तमी	टाकाय, टाकाते	टाकांशुलिते

इतर विभक्तिची रूपे 'फल' प्रमाणे करावी.

पाता, चा, जूता, कला, इत्यादि आकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द 'टाका' प्रमाणे चालवावे. 'चा' प्रमाणे एकाक्षरी आकारान्त शब्दांचे पंथीचे एकवचन 'चाह्यत्र' किंवा 'चाएत्र' असे होते.

मा (स्त्रीलिङ्ग) आई

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	मा	मारा, मायेरा, माएरा
द्वितीया	माके	मादिगके, मायेदेर
तृतीया	मा द्वारा, मायेर द्वारा, माके दिया	मादेर द्वारा (दिया) मायेदेर द्वारा (दिया) मादिगेर द्वारा (दिया)
चतुर्थी	माके	मादिगके, मायेदेर
पञ्चमी	मा हईते, मायेर (मार) हईथेकेते, इत्यादि	मादिग हईते, मायेदेर (मादेर) हईते, थेके इत्यादि
षष्ठी	मार, मायेर, माएर	मादिगेर, मायेदेर, मादेर
सप्तमी	माते, मायेते, मायेर मध्ये	मादिगते, मादिगे, मायेदेर मध्ये मादेर मध्ये इत्यादि
सन्वोधन	मा ! मागो !	मायेरा गो ! मासकल !

माह्यत्र, माह्यदेत्र, ऐवजी अनुक्रमे मार व मादेर अशीपण रूपे येतात.

माता, बालिका, इत्यादी आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द 'मा' प्रमाणे चालवावे. (फक्त माएत्र, माह्यत्र, माह्यत्रा, माह्यदेत्र, अशी रूपे न होता मातार, मातारा, मातादेर अशी रूपे होतील.)

भाई (पुंलिंग) भाऊ

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	भाई (भाईये)	भाईरा, भाईयेरा, सब भाई, भायेरा, भाईएरा
द्वितीया	भाईके	भाईदिगके, भाईदेर, सब भाईके
तृतीया	भाईये, भाईयेर द्वारा भाईके दिया	भाईदेर द्वारा, भाईदेर दिया
चतुर्थी	द्वितीयार मत (द्वितीयप्रमाण)	
पञ्चमी	भाई हईते, भाई थेके	भाईदिगेर हईते (थेके), भाईदेर हईते (थेके)
षष्ठी	भाईयेर, भायेर	भाईदिगेर, भाईदेर, सब भाईयेर
सप्तमी	भाईयेते, भाईयेर मध्ये	भाईदेर मध्ये भाईदिगेर मध्ये
सम्बोधन	ओहे भाई ! भाई हे !	ओहे भाईयेरा !

जाम्माई, कसाई, ऋषि, मुनि, पति, इत्यादि इकारान्त पुल्लिङ्गी, स्वामी, माली, ब्रह्मचारी, इत्यादि ई-कारान्त पुल्लिङ्गी, विवि, नारी, इत्यादि इ-कारान्त व ई-कारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द 'भाई' प्रमाणे चालवाने. [फक्त जाम्माई व कसाई इत्यादि लागोपाठ दोन स्वर शेवटी असलेले शब्द सोडून इतर शब्दांत -ह्येरा, -एरा, -एर, -एते, -ह्ये व असे न होता त्याऐवजी -रा, -र, -ते असे होईल.

उदा. ऋषिरा, नारीर, विविते इत्यादि]

বই (ক্লীবলিঙ্গ) পুস্তক

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	বই	বইগুলি
ষষ্ঠী	বই এর, বইয়ের	বইগুলির
সপ্তমী	বইএ, বইয়ে	বইগুলিতে

ইतर विभक्तियोंची रूपे 'फल' प्रमाणे होतात.

मई, थई, छाई, चिनि, टूपि इत्यादि इकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्द 'वई' प्रमाणे चालवावे. [फक्त मई, थई, छाई इत्यादि लागोपाठ दोन स्वर शेवटी असलेले शब्द सोडून इतर शब्दांत -एव, -हएव, -ए, -हए, असे न होता -व, -(त, असे होईल.

उदा. चिनिर, टूपिते इत्यादि]

नदी (श्रीलिङ्ग) नदी

विभक्ति	एकवचन	बहवचन
प्रथमा	नदी	नदीগুলি, नदी सकल
द्वितीया	नदीके	नदी गুলिके, नदीसकलके
तृतीया	नदीर द्वारा	नदी गুলिर द्वारा
चतुर्थी	द्वितीयांर मत (द्वितीयेप्रमाणे)	
पञ्चमी	नदी हईते, नदी थेके इत्यादि	नदी गুলि हईते, नदी गুলि थेके इत्यादि
षष्ठी	नदीर	नदी गुलिर
सप्तमी	नदीते	नदी गुलिते
संशोधन	नदी ! नदि !	नदीसकल ! इत्यादि

नदी प्रमाणेच पृथिवि इत्यादि स्त्रीलिङ्गी गणले जाणारे नपुंसकलिङ्गी शब्द चालवावे.

সাদু (পুংলিঙ্গ) সাদু

বিভক্তি একবচন

প্রথম	সাদু সাদুতে
দ্বিতীয়	সাদুকে
ষষ্ঠী	সাদুর
সপ্তমী	সাদুতে

বহুবচন

সাদুরা
সাদুদিগকে
সাদুদের
সাদুগণে ইত্যাদি

ইतर विभक्तींची रूपे 'बालक' प्रमाणे होतात.

'सामु' प्रमाणेच 'बभ्रु' वगैरे उकारान्त पुल्लिङ्गी शब्द चालवावे.

वउ (स्त्रीलिङ्ग) वधू

विभक्ति एकवचन

प्रथमा	वउ, वउते
द्वितीया	वउके
तृतीया	वउ द्वारा, वउके दिया
चतुर्थी	द्वितीयार मत (द्वितीयप्रमाणे)
पञ्चमी	वउ हइते
षष्ठी	वउएर, वउयेर
सप्तमी	वउए, वउएते

बहवचन

वउरा, वउयेरा, वउएरा इत्यादि
वउदिगके, वउदेर इत्यादि
वउदेर द्वारा, वउदेर दिया
वउदेर हइते
वउदिगेर, वउदेर
वउदिगते, वउदेर मध्ये इत्यादि

सन्बोधन ७ वउ !

७ वउयेरा ! इत्यादि

'वउ' प्रमाणेच 'वधू' इत्यादि उकारान्त वा उकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द चालवावे.

[ক্ষত -এর, -যের, -এরা, -যেরা, -এ, -তে অসে ন হোতা -র,
-রা, -তে অসে হৌইল.

উদা. বধূর, বধূরা, বধূতে]

আলু (ক্লীবলিঙ্গ) বচন

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	আলু	আলুগুলি
ষষ্ঠী	আলুর	আলুগুলির
সপ্তমী	আলুতে	আলুগুলিতে

ইনর বিম্বকর্তাঁরী রূপে 'ফল' প্রমাণে আহেত. সাগু, চক্ষু ইত্যাদি
উকারান্ত নপুংসকলিঙ্গী শব্দ 'আলু' প্রমাণে চালবাবে.

ছেলে (পুংলিঙ্গ) মুলগা

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	ছেলে	ছেলেরা
দ্বিতীয়া	ছেলেকে	ছেলেদের
তৃতীয়া	ছেলের দ্বারা, ছেলেকে দিয়া ছেলেয়	ছেলেদের দ্বারা ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়র মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	ছেলে হইতে, ছেলের থেকে ইত্যাদি	ছেলেদের হইতে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	ছেলের	ছেলেদের
সপ্তমী	ছেলেতে, ছেলেয়, ছেলের মধ্যে	ছেলেদের মধ্যে ইত্যাদি
সম্বোধন	ও ছেলে !	ও ছেলেরা !

जेले, वेने इत्यादि एकारान्त पुल्लिंगी व 'मेघे' 'कने' इत्यादि एकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द 'छेले' प्रमाणे चालवावे.

(पेंपे (क्रीबलिङ्ग) पोपई)

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	पेंपे	पेंपेगुलि
षष्ठी	पेंपेर	पेंपेगुलिर
सप्तमी	पेंपेते	पेंपेगुलिते

इतर विभक्तींची रूपे 'फल' प्रमाणेच आहेत. 'कुंठे' 'धने' इत्यादि एकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द 'पेंपे' प्रमाणे चालवावे.

आलो (क्रीबलिङ्ग) प्रकाश, दिवा

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	आलो	आलोगुलि, आलोगुला
द्वितीय	आलो, आलोक	आलोगुलिके, आलोगुलाके
तृतीय	आलो द्वारा, आलोर द्वारा आलो दिया, आलोय	आलोगुलिर द्वारा आलोगुलि दिया आलोगुलिते इत्यादि
चतुर्थी	द्वितीयार मत (द्वितीयप्रमाणे)	
पञ्चमी	आलो हइते, आलोर थेके इत्यादि	आलोगुलि हइते इत्यादि
षष्ठी	आलोर	आलोगुलिर आलोगुलार
सप्तमी	आलोते, आलोय	आलोगुलिते आलो- गुलाते इत्यादि
संशोधन	० आलो !	० आलोगुलि !

केंचो, फाटो, इत्यादि ओकारान्त शब्द 'आलो' प्रमाणे चालवावे.

বং (ক্লীবলিঙ্গ) বং

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথমঃ বং

বংগুলি

ষষ্ঠী বংএর, বংয়ের

বংগুলির

ইतर विभक्तियोंके रूपे 'बं' प्रमाणेच आहेत. 'शिं', 'फाडिं' इत्यादि अनुस्वारयुक्त शब्द 'बं' प्रमाणे चालवावे.

गमन ও যাওয়া (ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য) जाणे

বিভক্তি একবচন

প্রথমা গমন, যাওয়া

দ্বিতীয়া গমন, যাওয়া

তৃতীয়া গমনে, গমন দ্বারা,
যাওয়ায়, যাওয়া দ্বারা

চতুর্থী উপযোগ হইত নাহী

পঞ্চমী গমন হইতে, যাওয়া হইতে

ষষ্ঠী গমনের, যাওয়ার

সপ্তমী গমনে, গমনেতে,
যাওয়ায়, যাওয়াতে

'सुथ' 'आशा' 'शयन' 'आसा' इत्यादि भाववाचक व क्रिया-वाचक नामे 'गमन' व 'याওয়া' प्रमाणे चालवावीत. ही नेहमी एकवचनीच असतात.

△ △ △

शद्धरूपे (सर्वनामांची) सर्वनाम - शब्दरूप

आमि (मी)

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	आमि (मी)	आमरा (मोरा) (आम्ही)
द्वितीया	आमाके (मोके) आमारे (मोरे) आमाय (मला)	आमादिगके आमादेर (मोदेर) आमादेरके (आम्हाला)
तृतीया	आमा द्वारा आमार द्वारा आमाके दिया (माझ्याकडून)	आमादिगेर द्वारा आमादेर दिया इत्यादि (आम्हाकडून)
चतुर्थी	द्वितीयांर मत (द्वितीयं प्रमाणं)	
पञ्चमी	आमा हईते आमार थेके (माझ्याहून, माझ्यापेक्षा)	आमादेर हईते आमादिगेर थेके इत्यादि (आमच्याहून, आमच्यापेक्षा)
षष्ठी	आमार (मोर) (माझा-झी-झे)	आमादेर (मोदेर) आमादिगेर (आमचा-ची-चे)
सप्तमी	आमाते आमार मध्ये आमाय (माझ्यात)	आमादेर मध्ये आमादिगेर मध्ये (आमच्यात)

[कंसातील विभक्तियुक्त शब्द पद्यांत वापरतात.]

তুই (তুঁ)

(তুচ্ছার্থক বা ঘনিষ্ঠতাবোধক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	তুই	তোরা
দ্বিতীয়া	তোকে (তোরে)	তোদিকে, তোদের
তৃতীয়া	তোর দ্বারা, তোকে দিয়া	তোদের দ্বারা, তোদের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়সমার্থ)	
পঞ্চমী	তোর হইতে তোর থেকে	তোদের হইতে তোদের থেকে
ষষ্ঠী	তোর	তোদের
সপ্তমী	তোতে, তোর মধ্যে	তোদের মধ্যে

তুমি (তুঁ)

(সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথমা	তুমি	তোমরা
দ্বিতীয়া	তোমাকে, তোমায়	তোমাদিগকে, তোমাদের
তৃতীয়া	তোমা দ্বারা তোমার দ্বারা তোমাকে দিয়া তোমা কর্তৃক	তোমাদিগের দ্বারা তোমাদের দ্বারা তোমাদের দিয়া ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়সমার্থ)	
পঞ্চমী	তোমা হইতে তোমার থেকে	তোমাদের হইতে তোমাদিগের হইতে তোমাদের থেকে ইত্যাদি

যষ্ঠী	তোমার	তোমাদিগের তোমাদের ইত্যাদি
সপ্তমী	তোমাতে, তোমায় তোমার মধ্যে	তোমাদিগের মধ্যে তোমাদের মধ্যে

আপনি (আব্দ)

(সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথম	আপনি	আপনারা
দ্বিতীয়	আপনাকে	আপনাদের আপনাদিগকে
তৃতীয়	আপনার দ্বারা আপনাকে দিয়া	আপনাদের দ্বারা আপনাদিগের দ্বারা আপনাদের দিয়া ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়েরদাণে)	
পঞ্চমী	আপনা হইতে আপনার থেকে	আপনাদিগের হইতে আপনাদের থেকে
ষষ্ঠী	আপনার	আপনাদিগের আপনাদের
সপ্তমী	আপনাতে আপনার মধ্যে	আপনাদিগের মধ্যে আপনাদের মধ্যে

সে (সে, তী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথম	সে;	তাহারা, তারা
দ্বিতীয়	তাহাকে, তাকে	তাহাদিগকে, তাদিকে, তাদের

তৃতীয়	তাহার দ্বারা তার দ্বারা তাহাকে দিয়া তাকে দিয়া	তাহাদিগের দ্বারা তাহাদের দ্বারা তাহাদিগকে দিয়া তাহাদের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	তাহা হইতে তার থেকে তাহার থেকে	তাহাদিগের হইতে তাহাদের হইতে তাদের থেকে
ষষ্ঠী	তাহার, তার	তাহাদের, তাদের
সপ্তমী	তাহাতে, তাতে তাহার মধ্যে, তার মধ্যে	তাহাদিগের মধ্যে তাদের মধ্যে

তিনি (নে, ন্যা)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রু, মাত্মক)

বিভক্তি একবচন বহুবচন

প্রথম তিনি তাঁহারা

বাকী সর্ব রূপে 'সে' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেচ হোতাত. দক্ষত
প্রত্যেক 'তা' বর চন্দ্রবিদ্যু দেজন মানার্থী রূপ করাবে. উদা.

ষষ্ঠী তাঁহার, তাঁর তাঁহাদের, তাঁদের

তাহা [নী (বস্ত্র)]

(বস্ত্রবাচক)

বিভক্তি একবচন বহুবচন

প্রথম সেটা, সেটি, তাহা সেগুলি, সেগুলো ইত্যাদি

দ্বিতীয় সেটাকে, সেটিকে সেগুলি, সেগুলিকে
সেখানিকে ইত্যাদি সেগুলোকে

তৃতীয়া	তাহার দ্বারা সেটাকে দিয়া ইত্যাদি	সেগুলির দ্বারা সেগুলিকে দিয়া ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	তাহা হইতে তা হতে তার থেকে সেটা থেকে ইত্যাদি	সেগুলি হইতে সেগুলি থেকে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	তাহার, তার, সেটার, সেটির ইত্যাদি	সেগুলির সেগুলার
সপ্তমী	তাহাতে, তাতে, সেটিতে, সেখানাতে ইত্যাদি	সেগুলির মধ্যে সেগুলার মধ্যে

এ (হা, হী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
প্রথম	এ	এরা, ইহারা
দ্বিতীয়া	একে, ইহাকে	এদের, ইহাদিগকে, ইহাদিগের
তৃতীয়া	এর দ্বারা, একে দিয়া ইহার দ্বারা, ইহাকে দিয়া	এদের দ্বারা, এদের দিয়া ইহাদিগের দ্বারা ইহাদিগের দিয়া
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	এর থেকে, ইহা হইতে ইহার থেকে	এদের থেকে, ইহাদিগের হইতে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	এর, ইহার	এদের, ইহাদিগের
সপ্তমী	এতে, এরমধ্যে ইহাতে, ইহার মধ্যে	এদের মধ্যে ইহাদিগের মধ্যে

ইনি (ই, ণ্য)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রু, মাত্মক)

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথম ইনি

ইহারা, এঁরা

বাক্যে সর্ব রূপে 'এ' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেচ হোতাত. ক্ষত্র
প্রত্যেক 'এ' ব 'ই' বর চন্দ্রবিদ্যু দেজন মানার্থী রূপে করাবী. উদা.

ষষ্ঠি এঁর, ইহার

এঁদের, ইহাদের

ইহা [হী (বস্তু)]

(বস্তুবাচক)

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথম এ, এটি, এটা, ইহা

এগুলি, এগুলো

দ্বিতীয়া ইহা, এ, এটি, এটা,
এটিকে, এটাকে ইত্যাদি

এগুলি, এগুলো
এগুলিকে, এগুলোকে

তৃতীয়া ইহার দ্বারা, এ দিয়া,
এটার দ্বারা ইত্যাদি

এগুলি দ্বারা, এগুলির
দ্বারা ইত্যাদি

চতুর্থী দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)

পঞ্চমী ইহা হইতে, এ থেকে,
এটা থেকে

এগুলি হইতে, এগুলি থেকে,
ইত্যাদি

ষষ্ঠি ইহার, এটির, এটার

এগুলির, এগুলার

সপ্তমী ইহাতে, এতে, এটিতে,
এটাতে, এটির মধ্যে,
ইহার মধ্যে, এটার মধ্যে

এগুলিতে, এগুলোতে,
এগুলির মধ্যে,
এগুলার মধ্যে

उ (तो, ती)
(व्यक्तिवाचक, साधारण)

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	उ	उहारा, उरा
द्वितीया	उके, उहाके	उदेर, उहादिगेर, उहादिगके

बाकी सर्व रूपे 'ए' [व्यक्तिवाचक] प्रमाणेच होतात. फक्त प्रत्येक 'ए' व 'इहा'च्या ठिकाणी 'उ' व 'उहा' लावून रूपे करावीत. उदा.

यष्टि	उर, उहार	उदेर, उहादेर
-------	----------	--------------

उनि (ते, त्या)
(व्यक्तिवाचक, सन्तुमाञ्चक)

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	उनि,	उहारा, उरा
द्वितीया	उंके, उंहाके	उंदेर, उंहादिगके

बाकी सर्वरूपे 'ए' [व्यक्तिवाचक] प्रमाणेच होतात. फक्त प्रत्येक 'ए' 'इहा' च्या ठिकाणी 'उं' व 'उंहा' लावून मानार्थी रूपे करावीत. उदा.

यष्टि	उंर, उंहार	उंदेर, उंहादेर
-------	------------	----------------

उहा [ती (वस्तु)]
(वस्तुवाचक)

ह्याची सर्व रूपे 'इहा' (वस्तुवाचक) प्रमाणेच होतात. फक्त 'ए' व 'इहा'च्या ठिकाणी 'उ' व 'उहा' लावून रूपे करावीत. उदा.

यष्टि	उहार, उटार, उटार	उण्लिर, उणुलार
-------	------------------	----------------

(যে, জী)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথমা যে

যাহারা, যারা

দ্বিতীয় যাকে, যাহাকে

যাদের, যাহাদিগের

বাকী সর্ব রূপে 'এ' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেই হোঁত। দকন
প্রত্যেক 'এ' ব 'ইহা' চ্যা ঠিকাগী 'যা' 'যাহা' লাবুন রূপে করাবীত উদা.

যষ্টি যার, যাহার

যাদের, যাহাদের

যিনি (জি, জ্যা)

(ব্যক্তিবাচক, সম্ভ্রমাত্মক)

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথমা যিনি

যাঁহারা, যাঁরা

বাকী সর্ব রূপে 'ইহা' (ব্যক্তিবাচক) প্রমাণেই হোঁত। দকন
'এ' ব 'ইহা' চ্যা ঠিকাগী 'যাঁ' ব 'যাঁহা' লাবুন রূপে করাবীত. উদা.

যষ্টি যাঁর, যাঁহার

যাঁদের, যাঁহাদের

যাহা জী (বস্তু)

(বস্তুবাচক)

হ্যান্চী সর্ব রূপে 'ইহা' (বস্তুবাচক) প্রমাণেই হোঁত। দকন
'এ' ব 'ইহা' চ্যা ঠিকাগী 'যে' ব 'যাহা' লাবুন রূপে করাবীত. উদা.

যষ্টি যেটির, যেটার, যাহার

যেগুলির, যেগুলার

কে (কোণ)

(ব্যক্তিবাচক, সাধারণ)

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথমা কে, কেহ, কেউ, কোন

কারা, কাহার

বংগালী ভাষা প্রবেশ | ১৩১

द्वितीयः काहाके, काके

कादेर, काहादेर,
काहादिगके, काहादिगेर
इत्यादि

या प्रमाणे सर्वे रूपे 'ए' (व्यञ्जिवाचक) प्रमाणेच होतात. फक्त
'ए' व 'इहा' च्या ठिकाणी 'का' व 'काहा' लावून रूपे करावीत. उदा.
वृष्टि कार, काहार कादेर, काहादेर

(के (कोण))

(व्यञ्जिवाचक, सञ्ज्ञमात्रक)

विभक्ति एकवचन

बहुवचन

प्रथमा के

काँहार, काँरा

द्वितीयः काँहाके
काँके

काँहादिगके, काँदिगके
काँदिके, काँहादेर,
काँदेर इत्यादि

याप्रमाणे सर्वे रूपे 'ए' (व्यञ्जिवाचक) प्रमाणेच होतात. फक्त
'ए' व 'इहा' च्या ठिकाणी 'काँ' व 'काँहा' लावून रूपे करावीत. उदा.
वृष्टि काँर, काँहार काँदेर, काँहादेर

कि [कोणती (वस्तु)]

(वस्तुवाचक)

विभक्ति एकवचन

बहुवचन

प्रथमा कि, कोन्, कोन्टि,

कोन्गुलि, कि-सब
कोन्गुला

द्वितीयः कि, कोन्, कोन्टा, कोन्टि

कोन्गुलि, कोन्गुला,
कोन्गुलिके, कोन्गुलाके
इत्यादि

१७२ | शब्दरूपे (सर्वनामांची)

তৃতীয়া	কি দিয়া, কিসে কিসের দ্বারা, কোন্টা দিয়া কোন্টি দিয়া, কাহা দ্বারা	কোন্গুলির দ্বারা কোন্গুলির দিয়া ইত্যাদি ইত্যাদি
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	কি হইতে, কি থেকে কিসের থেকে, কোন্টা থেকে, কোন্টি থেকে	কোন্গুলি হইতে, কোন্গুলি থেকে ইত্যাদি
ষষ্ঠী	কিসের, কোন্টির কোন্টার	কোন্গুলির, কোন্গুলার
সপ্তমী	কিসে, কোন্টিতে কোন্টাতে কিসের মধ্যে	কোন্গুলিতে, কোন্গুলির মধ্যে ইত্যাদি

নিজে (স্বতঃ)

বিভক্তি একবচন

বহুবচন

প্রথম	নিজে	নিজেরা
দ্বিতীয়া	নিজেকে নিজেরে (পদ্যাত)	নিজেদের
তৃতীয়া	নিজের দ্বারা	নিজেদের দ্বারা
চতুর্থী	দ্বিতীয়ার মত (দ্বিতীয়প্রমাণে)	
পঞ্চমী	নিজের থেকে নিজে হইতে নিজ হইতে নিজে থেকে নিজ থেকে	নিজেদের থেকে নিজেদের হইতে
ষষ্ঠী	নিজের	নিজেদের
সপ্তমী	নিজের মধ্যে	নিজেদের মধ্যে

सर्व (सर्व) व सकल (सर्व) [नित्य बहुवचनी]

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्व, सर्वा, सर्वगुलि	सकल, सकले
द्वितीया	सर्वाके, सर्वगुलिके	सकल, सकलके
तृतीया	सर्वार द्वारा, सर्वाके दिया	सकलर द्वारा सकलके दिया
चतुर्थी	द्वितीयार मत (द्वितीयप्रमाणे)	
पञ्चमी	सर्व हईते, सर्वार थेके सर्व चये	सकल हईते सकलर चये
षष्ठी	सर्वार, सर्वाकार सर्वाकार	सकलर सकलकार
सप्तमी	सर्वार मध्ये सर्वाते (पद्यांत) सर्वेते, सर्वताते (चलित)	सकलर मध्ये सकले

१) केवल व्यक्तिवाचक २) केवल वस्तुवाचक 'सकल' प्रमाणे
'अनेक' ची रूपे होतात.

उभय (दोन्ही, उभय) [नित्य एकवचनी]

विभक्ति	एकवचन
प्रथमा	उभय
द्वितीया	उभयके
तृतीया	उभयेर दिया उभयेर द्वारा
चतुर्थी	उभयके
पञ्चमी	उभय हईते
षष्ठी	उभयेर
सप्तमी	उभयेर मध्ये

'उभय' प्रमाणे 'अभूक', 'एक', 'पर', 'अपर',
'इतर', वगैरे विशेषणांप्रमाणे वापरल्या जाणाऱ्या सर्वनामांची नित्य एक-
वचनीच रूपे होतात.

पाठ ५ वा : साधु भाषा व चलित भाषा

(Standard Literary Language & standard Colloquial Language)

सुशिक्षित बंगाली लोकांच्या साहित्यात व बोलण्यात येणाऱ्या भाषेची दोन रूपे आहेत. १) साधु भाषा (साधु भाषा) २) चलित भाषा (चलित भाषा)

साधु भाषा:— साधु भाषेचा उपयोग साहित्यात पूर्वीपासून चालू आहे. मुख्यतः संस्कृतप्रधान असल्यामुळे तिच्यात गंभीरता व अभिजात सौंदर्य आहे परंतु गतिमानता नाही. साधुभाषा सर्व बंगालमध्ये एकच आहे. ती लिहिली जाते, विशेष बोलली जात नाही. बंकिमचंद्रानी व त्यांच्या अगोदरच्या साहित्यिकांनी साधु भाषेत साहित्य निर्माण केले आहे.

चलित भाषा:— चलित भाषा ही कलकत्ता व आसपासच्या बोलीभाषेवर आधारलेली आहे. ही बंगाली नाटकात व कादंबऱ्यात विशेष वापरली जाते. चलित भाषेत साधुभाषेप्रमाणे अभिजात सौंदर्य नाही परंतु गतिमानता आहे. शरत्चंद्र, रवींद्रनाथ प्रभृतींनी चलित भाषेत साहित्य निर्माण केले आहे. सध्या सर्व साहित्य चलित भाषेत निर्माण होत असल्यामुळे ह्या भाषेचा भविष्यकाळ उज्वल आहे. यापुढे साधु भाषा केवळ शास्त्रीय पुस्तकांपुरतीच मर्यादित राहिल असे म्हटल्यास ते गैर ठरणार नाही.

साधु भाषा व चलित भाषा ह्यात सर्वसाधारणपणे सर्वनामांच्या व क्रियापदांच्या रूपात विशेष फरक आहे. क्वचित् काही इतर शब्दांच्या रूपातही फरक आहे. सर्वनामाच्या साधु भाषेतील रूपात (मधील) 'इ' गाळून व क्रियापदांच्या साधुभाषेतील रूपात (मधील) 'इ' 'इत' गाळून चलित भाषेतील रूपे होतात. सर्वनामांची व काही इतर शब्दांची रूपे पुढे देण्यात येत असून क्रियापदांची रूपे वेगवेगळ्या काळांच्या रूपात दिलेली आहेत.

['चलित' हे 'साधु' रूप असून त्याचे 'चलित' रूप 'चलति' असे आहे.]

सर्वनामे

साधु	चलित	साधु	चलित	साधु	चलित
याहा	या	उँहार	ँर	ँ	ँइ
ताहा	ता	ईहार	ँर	केह	केउँ
ताहार	तार	ताहाके	ताके	काहारओ	कारो
उहार	ओर	याहाके	याके	ताहादेर	तादेर
काहार	कार	काहाके	काके	उहादेर	ओदेर
याहार	यार	ईहाके	एके	काहादेर	कादेर
ईहार	एर	उहाके	ओके	याहादेर	यादेर
याँहार	याँर	ताहाते	ताते	ताँहादेर	ताँदेर
तँहार	तँर	एईटा	एईटे	याँहादेर	याँदेर
काँहार	काँर	सेईटा	सेईटे	ईहादेर	ईदेर

अन्य प्रचलित शब्द

साधु	चलित	साधु	चलित
इच्छा	इच्छे	दिया	दिये
उपवास	उपोस, उपोष	छूईटा	छूटो
उल्टा	उल्टो	धुला	धुलो
ओषध	ओषध	नहिले	नहिले
एथनई	एथनि, एथुनि	नाई	नेई
	एफुनि	निकट	निकटे
उपर	उपरे	निमज्जण	नेमज्जण
कुषा	क्विदे	पुरातन	पुरानो
गृहिणी	गिनी	पुरोहित	पुरोत
गुँडा	गुँडो	पूजा	पूजो
कुज	कुँजो	पुरा	पुरो

करिया	करे	फिता	फिते
कुरा	कुरो	बुडिदि	बोदि
चफु	चोथ	बंसर	बहर
चारिटा	चारिटे, चारटे	बलिया	ब'ले
जन्य	जनो	बाहिर	बार, बेर
ज्योत्स्ना	जोहना	बिघा	बिषे
टाक पडा	टेको	बधू ठाकुरानी	बोठान्
टुकरा	टुकरो	बिलाति	बिलिति
ठाकुरानी दिदि	ठान्दि	बिबाह	बिये
तुला	तुलो	बुद्ध, बुड़ा	बुड़ो
तेयारी	तेरी	बिष्का	बिष्के
तिनटा	तिन्टे	भितर	भितरे
महाशय	मशाई, मशाय	सत्य	सति
मिथ्या	मिथ्ये	सक्या	सक्ये
मिष्ठ	मिष्टि	सिपाही	सेपाई
मुठा	मुठो	सूता	सूतो
मुला	मुलो	सुन	सान
रक्षा	रक्षे	हइते	ह'ते
लबन	लून		
शियाल	शेयाल		

बोलताना जोर देण्याच्या वेळी 'चलित' भाषेत शब्दांच्या मधल्या किंवा शेवटच्या व्यंजनाचे कधीकधी द्वित्व करतात.

उदा. सकाल-सकाल ; बड़-बड ; छोट-छोट ; एकेबारे-एकेबारे ;

चलित व साधु भाषा एकाच वाक्यात वापरू नये. साधु भाषेवर चलित भाषा किंवा बोली भाषा ह्यांचे मिश्रण केल्यास किंवा बंगालीतील संस्कृत शब्दांबरोबर इतर शब्दांचे मिश्रण केल्यास 'गुरुचणाली' हा दोष होतो.

उदा. वारिषिते डूब, डोबाय निमज्जन, बाल्याबेला, छेलेकाल, माता-बाप, मा-पिता ह्या सर्व ठिकाणी 'गुरुचणाली' हा दोष

झाला आहे. हे सर्व शब्द पुढीलप्रमाणे लिहावे. वारिधिते
निमज्जन, (डावाय डूब, बाल्याकाल, छेलेबेला,
माता-पिता, बाप-मा,]

उदा. आम्ही देखिया आसिव । (साधु भाषा)
आम्ही देखे आसव । (चलित भाषा)
(अर्थ-मी पाहून येईन)

ह्याऐवजी 'आम्ही देखे आसिव' किंवा 'आम्ही देखिया
आसव' असे लिहिणे चूक होईल.

(आसव - 'आसिव' चे चलित रूप देखे - 'देखिया' चे
चलित रूप)

प्रत्यक्ष कथनात (Direct Speech) अवतरण चिन्हातील वाक्य
चलित भाषेतील व अवतरण चिन्हाबाहेरील वाक्य साधु भाषेतील असले
तरी चालते.

उदा. नरेंद्र आम्हाक बलिल, "आम्ही चान ना करे बाव ना ।"
(नरेंद्र मला म्हणाला, "मी आंधोळ न करता जाणार नाही.")

[करिया, बलिया, ह्हेते इत्यादींची चलित रूपे जेव्हा
करे, वले, हते, अशी होतात तेव्हा शब्दाचा एखादा भाग
गाळला आहे असे दर्शविण्याकरिता (') हे चिन्ह वापरतात. ह्याला
'उध्व' कमा' (उध्व कॅमा) किंवा 'लुप्तचिन्ह' (लुप्तचिन्ह) असे
म्हणतात. सुप्रचलित शब्दांचे उच्चारण, व्युत्पत्ती किंवा अर्थातील भेद व्यक्त
करण्याच्या वेळी हे चिन्ह वापरण्याचा हल्ली प्रघात आहे. ह्याखेरीज हे चिन्ह
केवळ एखादा शब्द गाळला आहे हे दर्शविण्याकरिता वापरत नाहीत.

उदा. १) बले - 'बल' (बळ) ह्या नामाचे सप्तमीचे एकवचन
बले - 'बल' (बॅडू, Ball) ह्या नामाचे सप्तमीचे एकवचन
बले - 'बल' धातूच्या सामान्य वर्तमान काळाच्या तृतीय पुरुषाचे
एकवचन व अनेकवचन.

व'ले-वल्' धातूच्या 'वलिशा' ह्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप.
व'ले-वलिशा' (म्हणून) अव्ययाचे 'चलित' रूप.

२) करे - 'कर्' (हात, सोंड, किरण) ह्या नामाचे सप्तमीचे एकवचन.

करे - 'करिशा' ह्या अनुसर्गाचे तसेच 'कर्' धातूच्या
'करिशा' ह्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप.

७) ह्रात - 'ह्रात' असे लिहिले तर त्याचा उच्चार 'ह्राते' असा होईल.

'ह्रात'चा उच्चार 'ह्राते' असा होतो. (साधु भाषेतील 'ह्राते' (ह्राते ते)
मधील 'ह्रा' गाळल्यामुळे सुरवातीच्या 'ह्रा' चा उच्चार 'ह्रा' असा होतो.)]

करे -- 'कर्' धातूच्या सामान्य वर्तमान काळाच्या तृतीय पुरुषाचे
एकवचन व अनेकवचन.

△ △ △

पाठ ६ वा : काळ (१)

१

सामान्य माहिती

वाक्यातील क्रिया दाखविणाऱ्या शब्दाला 'क्रियापद' म्हणतात. क्रियापदाच्या मूळ रूपाला 'धातू' म्हणतात. धातूना 'क्रियाविभक्ति' लावून 'क्रियापद' तयार होते.

[उत्तम पुरुषाच्या सामान्य वर्तमानकाळाच्या धातुरूपातील शेवटची 'ई' काढल्यावर जे उरते त्याला धातू म्हणावे - आचार्य जोगेशचंद्र

उदा. आम्हि काज्ज करि। (मी काम करतो) यातील कर्त्ति (कर्त्+ई) मधील 'ई' काढून टाकल्यावर उरणारा 'कर्त्' हा धातू होय. त्याच प्रमाणे आम्हाला भात खाई (आम्ही भात खातो) मधील खाई (खा+ई) मधील 'ई' काढून टाकल्यावर उरणारा 'खा' हा धातू होय.

व्यंजनान्त धातूना 'आ', एकाक्षरी स्वरान्त धातूना 'उया' व इतर आकारान्त धातूना 'आव' लावून शब्दकोशात सापडणारी क्रियापदे तयार होतात.

उदा. कर्त् + आ = करी; खा + उया = खाउया; लाका + आन लाकान (नो); परंतु लिख् + आ = लेखा; दि + उया = देउया; श्रु + उया = श्रोउया, श्रोया।]

ह्या पुस्तकात धातु कंसात दिलेले असून त्याची शब्दकोशात सापडणारी क्रियापदे त्या धातूच्या अगोदर (कंसाबाहेर) दिलेली आहेत.]

बंगाली भाषेत प्रायः दीड हजार धातू आहेत. त्यांच्या घडणीनुसार सर्व धातूंचे २० गण पडतात. परंतु भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने एवढ्या खोलात शिरण्याची जरूर नसल्यामुळे यांविषयी येथे माहिती देण्यात आली नाही.

पुष्कळ धातूंची 'साधू' व 'चलित' रूपे वेगवेगळी होतात. काही धातूंची केवळ 'साधू' किंवा केवळ 'चलित' अशीच रूपे होतात. 'साधू' रूपामध्ये निरनिराळ्या गणांच्या रूपात विशेष फरक पडत नाही. परंतु 'चलित' रूपात फरक पडतो.

मराठीत ज्याप्रमाणे लिंग, पुरुष व वचनानुसार क्रियापद, बदलते. त्या प्रमाणे बंगालीत बदलत नाही. केवळ पुरुषभेदाप्रमाणे क्रियापद बदलते. त्यामुळे क्रियापदांची प्रत्येक काळी सहा रूपे 'साधू' भाषेत व सहा रूपे 'चलित' भाषेत होतात.

बंगालीत काळभेद खालीलप्रमाणे करतात.

१) सरल वा प्राथमिक वा (मौलिक काल (Simple Tenses)

२) मिश्र वा (योगिक काल (Compound Tenses)

१) (मौलिक काल :- मूळ धातूला काळवाचक व पुरुषवाचक प्रत्यय (विभक्ति) लावून जे काळ होतात त्यांना 'मौलिक काल' असे म्हणतात.

'मौलिक काल' पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) साधारण वा नित्य वा अनिर्दिष्ट वा सामान्य वर्तमान (सामान्य वर्तमानकाळ)

आ) साधारण वा नित्य वा सामान्य अतीत (सामान्य भूतकाळ)

इ) नित्यवृत्त अतीत (रीतीभूत काळ)

ई) साधारण वा सामान्य भविष्य (भविष्य काळ)

२) 'योगिक काल' :- मूळ धातूला 'इया' व 'इते' जोडून 'असमापिका क्रिया' तयार केल्यावर त्याला 'आछू' धातूची 'साधारण वर्तमान', 'साधारण अतीत' व 'साधारण

‘भविष्यत्’ ची रूपे जोडून जे काळ होतात. त्यांना ‘घोर्गिक काल’ असे म्हणतात.

‘घोर्गिक काल’ पुढील प्रमाणे आहेत.

- क) घटमान वर्तमान (अपूर्ण वर्तमानकाळ)
- ख) पुराघटित वर्तमान वा अचिरसम्पन्न अतीत (पूर्ण वर्तमानकाळ)
- ग) घटमान अतीत वा असम्पन्न अतीत (अपूर्ण भूतकाळ)
- घ) पुराघटित अतीत (पूर्ण भूतकाळ)
- ङ) घटमान भविष्यत् (अपूर्ण भविष्यकाळ)
- च) पुराघटित भविष्यत् (पूर्ण भविष्यकाळ)

(धातूच्या निरनिराळ्या रूपांचा तक्ता)

मौलिक काल

धातू करू

काळ	रूप (साधुभाषेतील)	अर्थ
१) साधारण वर्तमान	से करे	तो करतो.
२) साधारण अतीत	से करिल (लो)	त्याने केले.
३) नित्यवृत्त अतीत	से करित (तो)	तो करित असे.
४) साधारण भविष्यत्	से करिवे	तो करील.

घोर्गिक काल

- ५) घटमान वर्तमान से करितेछे तो करित आहे.
- ६) पुराघटित वर्तमान से करियाछे त्याने केले आहे.
- ७) घटमान अतीत से करितेछिल (लो) तो करित होता.
- ८) पुराघटित अतीत से करियाछिल (लो) त्याने केले होते.
- ९) घटमान भविष्यत् से करिते थाकिवे तो करित असेल.
- १०) पुराघटित भविष्यत् से करिया थाकिवे त्याने केले असेल.

सामान्य वर्तमानकाल साधारण वर्तमान

पुरुष

क्रियाविभक्ति

उत्तम पुरुष (आमि आमरा)

ई

मध्यम पुरुष (तुई, तोरा)

ईस (ञ्), स (ञ्)

(तुच्छार्थक वा घनिष्ठताबोधक)

मध्यम पुरुष (तुमि, तोमरा)

अ (ओ), ओ

(साधारण)

मध्यम पुरुष (आपनि, आपनारा)

एन (न्), न (न्)

(सम्प्रुमाञ्जक)

प्रथम पुरुष (से, ताहारा)

ए, य

(साधारण)

प्रथम पुरुष (तिनि, ताहारा)

एन (न्), न (न्)

(सम्प्रुमाञ्जक)

वरील क्रियाविभक्तितील स, ओ, न, ह्य हे प्रत्यय स्वरान्त धातूना लागतात. व ईस, ओ, एन, ए, हे प्रत्यय व्यंजनान्त धातूना लागतात. उदा. था धातूची रूपे थास, थाओ, थाव, थाह्य अशी होतात. तर कर् धातूची रूपे करिस, कर, करेन, करे अशी होतात. 'ई' हा प्रत्यय स्वरान्त व व्यंजनान्त दोन्ही धातूना लागतो.

उदा. था+ई=थाई ; कर्+ई=करि

[ईस, स इत्यादि 'स' कारान्त प्रत्यय हल्ली ईस्, स्, असे 'इसञ्' लिहिण्याचा प्रघात नसल्यामुळे ह्या पुस्तकात सर्वत्र ईस, स असे लिहिले आहेत.]

१) करा (कर) करणे

आमि, आमरा	करि ^१	(मी करतो. मी करते, आम्ही करतो)
तुई, तोरा	करिस ^२ (श्)	(तू करतोस, तू करतेस, तुम्ही करता)
तुमि, तोमरा	कर ^३ (रो)	(तू करतोस, तू करतेस, तुम्ही करता)
आपनि,	करेव ^४ (न्)	(आपण करता)
आपनारा		
से, ताहारा	करे ^५	(तो करतो, ती करतें, ते करतात, त्या करतात)
तिनि, ताहारा	करेव ^६ (न्)	(ते करतात, त्या करतात)

ही रूपे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे लिहितात.

करि^१, करिस^२, कर^३, करेव^४, करे^५, । [आपनि, आपनारा व तिनि, ताहारा याची सर्व काळी सारखीच रूपे असल्यामुळे क्रमाक ६चे रूप क्रमाक ४चे प्रमाणेच आहे असे समजावे. या पुस्तकात सर्व काळात हीच पद्धत वापरण्यात आली आहे.]

सर्वसाधारणपणे बंगालीत साधारण वर्तमान काळाची 'साधू' व 'चलित' रूपे एकच असतात. ज्यांची रूपे वेगवेगळी आहेत. त्यांची तशी देण्यात आली आहेत.

करा (कर) प्रमाणे खेला (खेल), गडा (गड्),
चडा (चड्), चला (चल्), जपा (जप्), देखा (देख्),
धरा (धर्), पडा (पड्), परा (पर्), बला (बल्),
बसा (बस्), बेचा (बेच्), इत्यादि धातू सर्व काळात चालवावें

२) आछ् 'आछा' असणे

(साधू व चलित) आछि, आछिस, आछ्, आछेन, आछे ।

३) ह्ओया (ह्) होणे

(साधू) हई, हईस, हओ, हन, (हयेन), हय ।
(चलित) हई, ह'स, हओ, हन, हय ।

इ०ह्या (इ) प्रमाणे ल०ह्या (ल) धातू सर्व काळात फक्त 'साधू' रूपात चालवावा. याची 'चलित' रूपे प्रचलित नाहीत. त्याऐवजी ने०ह्या (नि) धातूची 'चलित' रूपे वापरावी. ने०ह्या (नि) धातूची साधू रूपे प्रचलित नाहीत. त्याऐवजी ल०ह्या (ल) धातूची साधुरूपे वापरावी.

४) था०ह्या (था) खाणे

(साधू ও চলিত) थाई, थास, थां, थान, थाय।
था०ह्या (था) प्रमाणे पा०ह्या (पा) धातू सर्व काळात चालवावा

५) या०ह्या (या) जाणे

(साधू ও চলিত) याई, यास, यां, यान, याय।

६) दे०ह्या (दि) देणे

(साधू ও চলित) दिई, दिस, दां, दान, दाय।
दे०ह्या (दि) प्रमाणे ने०ह्या (नि) धातू सर्व काळात फक्त 'चलित' रूपात चालवावा ह्याची 'साधू' रूपे प्रचलित नाहीत.

७) शो०ह्या (शु) झोपणे

(साधू ও চলित) शुई, शूस, शों, शोान, शोय।
शो०ह्या (शु) प्रमाणे ह्यो०ह्या (ह्यु), टो०ह्या (टु), नो०ह्या (नु), धो०ह्या (धु), टो०ह्या (टु), हे धातू सर्व काळात चालवावे.

८) क०ह्या (कह) सांगणे

(साधू) क०ह्या, क०हिस, क०ह, क०हेन, क०हे।
(चलित) क०ह्या, क०स, क०ं, क०न, क०य।
क०ह्या (क०ह) प्रमाणे व०ह्या (व०ह), र०ह्या (र०ह), स०ह्या (स०ह), हे धातू सर्व काळात चालवावे.

९) आ०ह्या (आस) येणे

(साधू) आ०ह्या, आ०हिस, आ०ह्या, आ०ह्या, आ०ह्या।
चलित आ०ह्या, आ०हिस, आ०ह्या (वा ए०ह्या), आ०ह्या, आ०ह्या।

১০) কাটা (কাট্) কাণে

(সাধু ও চলিত) কাটি, কাটিস, কাট, কাটেন, কাটে।

কাটা (কাট্) প্রমাণে আঁকা (আঁক্), আনা (আন), কাচা (কাচ্), কাঁদা (কাঁদ), কাঁপা (কাঁপ), খাটা (খাট্), চাখা (চাখ্), ছাড়া (ছাড়্), জাগা (জাগ্), জানা (জান), ঝাড়া (ঝাড়্), টানা (টান), ডাকা (ডাক্), থাকা (থাক্), থামা (থাম্), দাবা (দাব্), নাচা (নাচ্), নামা (নাম্), পারা (পার্), ফাড়া (ফাড়্), বাঁচা (বাঁচ্), বাজা (বাজ্), ভাবা (ভাব্), ভালবাসা (ভালবাস্), মাখা (মাখ্), মারা (মার্), রাখা (রাখ্), লাগা (লাগ্), সাজা (সাজ্), হাঁটা (হাঁট্), হারা (হার্), হাসা (হাস্), ইत्याদি ধাতু সর্ব কাळाৎ চালবাবে।

১১) গাওয়া, গাহা (গাহ্) গাণে

(সাধু) গাহি, গাহিস, গাহ, গাহেন, গাহে।

চলিত), গাই, গাস, গাও, গান, গায়।

গাওয়া, গাহা (গাহ্) প্রমাণে চাওয়া (চাহ্); ছাওয়া (ছাহ্), নাওয়া, নাহা (নাহ্); বাওয়া, বাহা (বাহ্) ই ধাতু সর্ব কাळाৎ চালবাবে।

১২) লেখা (লিখ্) লিহিণে

(সাধু) লিখি, লিখিস, লিখ, লিখেন, লিখে।

(চলিত) লিখি, লিখিস, লেখ, লেখেন, লেখে।

লেখা (লিখ্) প্রমাণে কেনা (কিন্), গেলা (গিল্), ঘেরা (ঘিব্), চেনা (চিন্), চেরা (চিব্), ছেঁড়া (ছিঁড়্), জেতা (জিত্), টেকা (টিক্), টেপা (টিপ্), নেবা (নিব্), পেটা (পিট্), পেষা (পিষ্), ফেরা (ফিব্), বেঁধা (বিঁধ্), ভেজা (ভিজ্), ভিড়া, ভেড়া (ভিড়্), মেটা (মিট্), মেলা (মিল্), মেশা (মিশ্), শেখা (শিখ্), ইत्याদি ধাতু সর্ব কাळाৎ চালবাবে।

১৩) উঠা, ওঠা (উঠ্) উঠণে

(সাধু) উঠি, উঠিস, উঠ, উঠেন, উঠে।

(चलित) उठि, उठिस, उठ, उठैन, उठै ।

उठा, उठा, (उठ्) प्रमाणे कोटा (कुट्), खोंजा (खुँज्), योरा (यूर), छोटा (छुट्), जोटा (जूट्), बौंका (बुँक्), बोला (बुल्), टूटा (टूट्), डोवा (डुव्), तोला (तुल्), दोला (दुल्), पोड़ा (पुड़्), पोता (पुँत), पूजा (पूज्), फोटा (फुट्), बोबा (बुबा), बोना (बुन्), भोगा (भुग्), भोला (भुल्), मोछा (मुछ्), लोटा (लुट्), शोना (शुन्), इत्यादि धातु सर्व काळात चालवावे.

१४) लाफान (लाफा) उच्च्य मारणे

(साधुं चलित) लाफाई, लाफास, लाफां, लाफान, लाफाय ।

लाफान (लाफा) प्रमाणे बाँपान [बाँपा], डरान [डरा], तोकान (तका), ताडान (ताड़ा), दाँडान (दाँड़ा), पाठान (पाठा), पालान (पाला), वानान (वाना), वेडान (वेड़ा), मानान (माना), शासान (शासा), हाँपान (हाँपा), इत्यादीं धातु सर्व काळात चालवावे.

[(अ) 'आ' (येणे) या धातूची रूपे सध्या प्रचारात नाहीत. त्याऐवजी 'आस' धातूची रूपे वापरतात. वर्तमानकाळी 'आ' धातूचे 'एस' हे चलित रूप 'आस' धातूच्या 'आस' ह्या चलित रूपावरोवर वापरतात. वटा (वट्) -होणे, ह्या धातूची केवळ वर्तमान काळाचीच रूपे प्रचलित आहेत.

बटि, बटिस, बट, बटैन, बटे ।

वहा (वह्) न होणे, ह्या धातूची केवळ वर्तमानकाळाची रूपे प्रचलित आहेत. [वह् = व + ह्]

(साधुं) नहि, नहिस, नह, नहेन, नहे ।

(चलित) नई, न'स, नं, नन, नय ।

वार्रा (वार्र्) न शकणे, ह्या धातूची रूपे केवळ पद्यात वापरतात.

[वार्र् = व + पार्र्]

नारि, नारिस, नार, नारे । 'सञ्ज्ञमात्रक' रूपे होत नाहीत.

१८८ | सामान्य वर्तमानकाळ

आछा (आछ्) धातूची केवळ 'साधारण वर्तमान' व 'साधारण अतीत' ह्या काळाची रूपे प्रचलित आहेत. इतर काळी थाका (थाक्) असणे, राहणे, ह्या धातूची रूपे वापरतात. थाका (थाक्) धातूची 'साधारण वर्तमान' व 'साधारण अतीत' तसेच इतर काळातील रूपे 'काटा (काट्) धातूप्रमाणे होतात.

आ) 'शोया', 'कहा', 'बहा', 'लेखा', 'कोटा', इत्यादि क्रियापदाची अन्यरूपेही शब्दकोशात (विशेषतः जुन्या) आढळतात. त्यापैकी काही खाली देण्यात आली आहेत. ह्या पुस्तकात प्रचलित शब्दकोशातील रूपे सर्वत्र देण्यात आली आहेत.

प्रचलित	जुने	प्रचलित	जुने
शोया	शोण्या	सहा	सण्या
कहा	कण्या	बहा	बण्या
बहा	बण्या		
कोटा	कुटा	ह्याप्रमाणेच कोटा (कुट्) प्रमाणे चालणारी सर्व क्रियापदे आढळतात.	
खोजा	खुंजा		
घोरा	घुरा		
लेखा	लिखा	ह्याप्रमाणेच 'लेखा' (लेख्) प्रमाणे चालणारी सर्व क्रियापदे आढळतात.	
केना	किना		
चेना	चिना		

'लाहान', 'बेडान', 'दौडान', इत्यादि 'न' कारान्त क्रियापदे शेवटच्या 'न' चा 'नो' असल्यामुळे 'लाहानो', 'बेडानो', 'दौडानो', अशीही लिहिली जातात.

वाक्य

- १) आमि आम खाई।
मी आंबा खातो (- ते)
- २) आमरा कापड किनि।
आम्ही कापड खरेदी करतो.
- ३) तूई कोथाय बास ?
तू कुठे जातोस (- तेस).
- ४) तोमरा रोज केन आस ना ?
तुम्ही रोज कां येत नाही ? (विशेष जोर द्यावयाचा असल्यास) तोमरा
रोज आस ना केन ? असा बदल होतो.
- ५) एखन से केमन आछे ?
आता तो (ती) कसा (कशी) आहे ?
- ६) ताहारा चा खाय^१ ना।
ते (त्या) चहा पीत नाहीत.
- ७) तिनि प्रश्न जिञ्जासा करेन।
ते (त्या) प्रश्न विचारतात.
- ८) रमेश काहाके^२ किछुई^२ देय ना।
रमेश कोणालाही कांहीही देत नाही.
- ९) सतीश छुरि दिया पेन्सिल काटे।
सतीश सुरीने पेन्सिल तासतो.
- १०) ताहार छेले रवीन्द्र-सङ्गीत गाय।
त्याचा (तिचा) मुलगा रवींद्र-संगीत गातो.
- ११) तिनि रोज सकाले ५ टाय उठेन।
ते (त्या) रोज सकाळी पांच वाजता उठतात.
- १२) यद्द मधुके आलिङ्गन करे।
यद्द मधुला आलिंगन देतो.

- ১৩) সুশীলা সর্বদা বই পড়ে।
সুশীলা নেহমী পুস্তক বাচতে।
- ১৪) আমি তোমাকে বিশ্বাস^৩ করি না।
মাম্মা তুহুয়াবর বিশ্বাস নাহী।
- ১৫) এখন তোমার বাড়ীতে কে কে থাকে ?
সঘ্যা তুহুয়া ঘরী কোণ কোণ রাহতাত ?
- ১৬) “এক হাতে তালি বাজে না।”
একা হাতানে টাळী বাজত নাহী।
- ১৭) “নিজের দোষ কেহই দেখে না।”
স্তত:চা দোষ কোণীহী পাহাত নাহী।
- ১৮) “ছুন খাই য়ার, গুন গাই তার।”
জ্যাচে মীঠ খাতো ত্যাচে গুণ গাতো। (জ্যাচী খাবী পোळী, ত্যাচী
বাজবাবী টাळী)
- ১৯) “শুধু কথায় পেট ভরে না।”
কেবळ বোলপ্যানেচ পোট भरত নাহী।
- ২০) “পাপের ধন প্রায়শ্চিত্তে যায়।”
পাপাচা পৈসা প্রায়শ্চিত্তানে জাতো।
- ২১) “একজন সুশিক্ষিত মাতা, একশত শিক্ষকের সমান।”
এক সুশিক্ষিত মাতা শংমর শিক্ষকামমান (আহী)।
- ২২) “দরিদ্র-সেবাই ভগবানের প্রকৃত পূজা।”
গরীবাচী সেবা হীচ দেবাচী খরী পূজা (হোয়)।
- ২৩) “সাধুতাই মানব-জীবনের শ্রেষ্ঠ সম্পত্তি।”
চাংগুলপণা হীচ মানবী জীবনাচী শ্রেষ্ঠ সম্পত্তি (হোয়)।
- ২৪) “ভালবাসা^৪ কখনও বিফল হয় না।” -স্বামী বিবেকানন্দ
প্রেম কঘীহী ফুটত জাত নাহী।
- ২৫) “দরিদ্র, দুঃখী দুর্বল, সকলেই কি তোমার ঈশ্বর নহে ?”
স্বামী বিবেকানন্দ
দরিদ্রী, দুঃখী দুবळे (হে) সর্বহী তুজা দেব নাহীত কায ?

- २७) “तोमार हृदये प्रेम आहे ता?” श्रीमती विवेकानन्द
तुझ्या हृदयांत प्रेम आहे ना ?
- २९) “ए जगते मानुष निजेर घर निजेई तैर्री करे।”
या जगांत मनुष्य स्वतःचे घर स्वतःच तयार करतो.
- २८) “बाहूबले श्रीमिगण सुखभोग करे।
दुर्बल अलस दोष देय अदृष्टेरे ॥”
हाताच्या सामर्थ्यावर मेहनती लोक सुख उपभोगतात. दुर्बल व
आळशी नशिवाला दोष देतात.
- २९) “मानुष ये परिवारे जन्मग्रहण करे, से परिवारई ताहार
शिक्षालाभेर प्रथम क्षेत्र।”
मानुष ज्या घरांत जन्म घेतो, ते घरच त्याच्या शिक्षणाचे पहिले क्षेत्र
(असते)

१) [‘थाओघ्या’ हे क्रियापद खाणे, पिणे, (सिगारेट, विडी) ओढणे ह्या सर्व
अर्थी बंगालीत वापरतात. पिणे ह्या अर्थी बंगालीत ‘पान करा’ हे
क्रियापद वापरतात. परंतु त्याचा विशेष उपयोग करण्याचा प्रघात नाही.

उदा० से मद खाय । तो दाह पितो.
से चूरुट खाय । तो चिहट ओढतो.
से जन खाय । तो पाणी पितो.
से जन पान करे । असे क्वचितच म्हणतात.

२) कोणत्याही शब्दापुढे ‘ओ’ जोडल्यास त्याचा ‘सुध्दा’ असा अर्थ होतो व
‘ई’ जोडल्यास त्याचा ‘च’ असा अर्थ होतो. विशेष जोर देण्याकरिताच
‘ओ’ व ‘ई’ शब्दाना जोडून वापरतात.

उदा. घोडा गाडी टाने । घोडा गाडी ओढतो.
घोडाओ गाडी टाने । घोडामुद्धां गाडी ओढतो.
(केवल) घोडाई गाडी टाने । (फक्त) घोडाच गाडी ओढतो.
घोडा गाडीओ टाने । घोडा गाडीमुद्धां ओढतो.
घोडा (केवल) गाडीई टाने । घोडा (फक्त) गाडीच ओढतो.

३) विश्वास ठेवणे, अपमान करणे, थड्डा करणे तिरस्कार करणे, उपहास करणे, पूजा करणे इत्यादि क्रियापदांच्या वेळी ज्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा, ज्याचा अपमान करावयाचा, ज्याची थड्डा करावयाची त्याची बंगालीत द्वितीया विभक्ति असते.

उदा० सकले ताहाके विश्वास (अपमान, ठाट्टा, घुणा, उपहास, पूजा, भय, निन्दा, शंका, भक्ति, सम्मान,) करे।

परंतु 'सकले ताँहार पूजा (निन्दा) करे' व 'सकले ताँहार उपर विश्वास करे' असेही म्हणतात.

ह्याचप्रमाणे रक्षण करणे, हत्या करणे, ह्या क्रियापदांच्या वेळी सुध्दा ज्याचे रक्षण करावयाचे, ज्याची हत्या करावयाची त्याची द्वितीया विभक्ति असते

उदा० से ताहाके हत्या (बध) करिल (लो)। त्य.ने त्याची हत्या (बध) केली.

आमि तोमाके रक्षा करिव (बो)। मीं तुझे रक्षण करीन.

४) ज्याच्यावर प्रेम करावयाचे त्याची बंगालीत द्वितीया विभक्ती असते.

उदा० "सोनार बांग्ला ! आमि तोमाय (तोमाके) भालवासि।"
रबीन्द्रनाथ

'भालवासि' हे क्रियापद 'भाल वासि' असे दोन शब्द वेगळे करूनही वापरतात. परंतु ते 'भालवासि' असे लिहिणेच योग्य आहे.

'भालवासि' हे नाम म्हणून वापरल्यास शब्द वेगळे करून लिहिल्यावर वेगळाच अर्थ होतो.

उदा० बोस्वाइते आमि भालवासि पेलाम ना। मुंबईत मला प्रेम मिळालें नाही.

बोस्वाइते आमि भाल वासि पेलाम ना। मुंबईत मला चंगली जागा मिळाली नाही.

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा. :-

(१) तो पुस्तक वाचतो. (२) दिनकर विडी ओढतो. (३) मी कपडे करतो (नेसतो). (४) ते बंगाली भाषा शिकतात. (५) तू काय करतोस ? (६) मांजर उंदीर खाते. (७) नारायण मासे पकडतो. (८) सुनन्दा कुव्याला मारते. (९) मी राष्ट्रध्वजाला प्रणाम करतो. (१०) तो मावशीच्या घरी जातो. (११) आमची शाळा रोज सकाळी आठ वाजता भरते. (१२) तुझ्याजवळ किती रुपये आहेत? (१३) आपण मला पुष्कळ मदत करता? (१४) हरि मधूला हांक मारतो. (१५) ते कुठे राहतात? (१६) तो नदीत पोहतो. (१७) मी नेहमी सावध राहतो. (१८) तो सोन्याचे दागिने बनवितो. (१९) तो चावी कुठे ठेवतो? (२०) तुला ज्योतिषशास्त्र माहित आहे काय? (२१) तो महेशला ओळखतो. (२२) मी एक पत्र लिहितो. (२३) तू माझ्या घरी येत नाहीस. (२४) कुंदा फार सुन्दर नाचते.

शब्द

विडी	विड़ी	कपडे, कपडा	कापड़
नेसणे	परा (पर)	शिकणे	शेखा (शिक्ष)
मांजर	बिड़ाल	उंदीर	ईदूर
मासा	माछ	पकडणे, धरणे	धरा (धर)
कुत्रा	कुकुर	मारणे	मारा (मार)
राष्ट्रध्वज	जातीय पताका	मावशी	मांसी, मांसीमा
सकाळ	सकाल	आठ वाजता	८ टाय
भरणे	भरा (भर) परंतु या वाक्यात मुरु होंगे या अर्था.		

आरम्भ हওয়া

जवळ	काछे	केवढे	कत
मदत करणे	साहाय्य करा	हाक मारणे	डाका (डाक्)
कुठे	कोथाय	पोहणे	साँतार काटा

सावध	सतर्क, सावधान	सोने	सोना
दागिना	गहना, अलङ्कार	वनविणे	तेरि करा
चावी	चावि	ठेवणे	राथा (राथ्)
जाणणे, माहीत	जाना (जान्)	ओळखणे	चेना (चिन्)
असणे		पत्र	चिठि

झाछ :- लहान लहान असे पुष्कळ मासे असा अर्थ असल्यास 'झाछ'चे अनेकवचन करीत नाहीत. परंतु मोठे व निरनिराळ्या जातीचे मासे असल्यास 'झाछुलि' असे अनेकवचन करतात. साधारणतः 'झाछ' असे एकवचन वापरण्याचा प्रघात आहे.

झाप्पोझा :- मावशी, काक्री, आत्या इत्यादीना बंगालीत आदरार्थी **झाप्पोझा**, **काकीझा** वा **थुडोझा**, **पिसिझा** असे म्हणण्याची पध्दत आहे. तसेच मुलीला व सुनेला हांक मारण्याच्या वेळी 'झा' व 'वोझा' म्हणण्याचा प्रघात आहे.

टोका -हा शब्द साधारणतः एकवचनीच वापरतात.

সামান্য ভূতকাল সাধারণ অতীত

পুরুষ

ক্রিয়াবিভক্তি

আমি, আমরা

ইলাম (ম্)

তুই, তোরা

ইলি

তুমি, তোমরা

ইলে

আপনি, আপনারা

ইলেন (ন্)

সে, তাহারা

ইল (লো)

তিনি, তাঁহারা

ইলেন (ন্)

[চলিত রূপে সাধারণপণে ক্রিয়াবিভক্তীল 'ই' গাঙ্কন করতাত]

করা (কর্)

(সাধু) করিলাম, করিলি, করিলে, করিলেন, করিল।

(চলিত) করলাম, করলি, করলে, করলেন, করলে।

আছ্

(সাধু ও চলিত) ছিলাম, ছিলি, ছিলে, ছিলেন, ছিল (পদ্যাত আছিল
অসে পণ রূপ য়ে)

হওয়া (হ্)

(সাধু) হইলাম, হইলি, হইলে, হইলেন, হইল।

(চলিত) হ'লাম, হ'লি, হ'লে, হ'লেন, হ'ল,।

থাওয়া (থা)

(সাধু) থাইলাম, থাইলি, থাইলে, থাইলেন, থাইল।

(চলিত) থেলাম, থেলি, থেলে, থেলেন, থেলে।

याওয়া (या)

(साधु) याईलाम, याईलि, याईले, याईलेन, याईल ।

(चलित) गेलाम, गेलि, गेले, गेलेन, गेल ।

['याওয়া' ची 'साधु' पेक्षा 'चलित' रूपेच साधुभाषेत वापरतात]

दोया (दि)

(साधु) दिलाम, दिलि, दिले, दिलेन, दिल ।

(चलित) दिलाम, दिलि, दिले, दिलेन, दिले ।

शोया (शु)

(साधु) शुईलाम, शुईलि, शुईले, शुईलेन, शुईल ।

(चलित) शुलाम, शुलि, शुले, शुलेन, शुल ।

कहा (कह्)

(साधु) कहिलाम, कहिलि, कहिले, कहिलेन, कहिल ।

(चलित) कहिलाम, कहिलि, कहिले, कहिलेन, कहिल ।

आसा (आस्)

(साधु) आसिलाम, आसिलि, आसिले, आसिलेन, आसिल ।

(चलित) एलाम, एलि, एल, एलेन, एल ।

वा

(चलित) आसलाम, आसलि, आसले, आसलेन, आसल ।

(‘आसा’ ची ‘एलाम’ ‘एलि’ इत्यादि ‘चलित’ रूपे वास्तविक ‘आ’ धातूची आहेत. व ती ‘आसा’ च्या ‘आसिलाम’ ‘आसिलि’ इत्यादि व ‘आसलाम’ ‘आसलि’ इत्यादि ‘साधु’ व ‘चलित’ रूपापेक्षा जास्त प्रचलित आहेत. पन्नात ‘आसिलाम’ चे ‘एरू’ असे रूप होते.)

काटा (काट्)

- (साधु) काटिलाम, काटिलि, काटिले, काटिलेन, काटिल,
(चलित) काटिलाम, काटिलि, काटिले, काटिलेन, काटिले, (सकर्मक)
काटिल (अकर्मक)

गाहा (गाह्)

- (साधु) गाहिलाम, गाहिलि, गाहिले, गाहिलेन, गाहिल ।
(चलित) गाहिलाम, गाहिलि, गाहिले, गाहिलेन, गाहिल ।

लेखा [लिथ्]

- (साधु) लिखिलाम, लिखिलि, लिखिले, लिखिलेन, लिखिल ।
(चलित) लिखिलाम, लिखिलि, लिखिले, लिखिलेन, लिखिले ।

उठा [उठ्]

- (साधु) उठिलाम, उठिलि, उठिले, उठिलेन, उठिल ।
(चलित) उठिलाम, उठिलि, उठिले, उठिलेन, उठिल ।

लाफान [लाफा]

- (साधु) लाफाइलाम, लाफाइलि, लाफाइले, लाफाइलेन,
लाफाइल ।
(चलित) लाफालाम, लाफालि, लाफाले, लाफालेन, लाफाल ।

नारा [नार]

- (साधु) नारिलाम, (नारिह्), नारिलि, नारिले, नारिले, (नारिला) ।
'सञ्जु माञ्जक' रूपे होत नाहीत.

[[१] क्रियापदे सकर्मक असल्यास त्याच्या 'चलित' भाषेतील 'प्रथम
पुरुष साधारण'च्या रूपात 'ल'च्या ऐवजी 'ले' येतो. व
अकर्मक असल्यास 'ल' तसाच राहतो.

उदा० करले, बलले, खेले, दिले; लिखले, गाह काटले । (सकर्मक)
शुल, गेल, ह'ल, लाफाल, समय काटल । (अकर्मक)

परंतु हा नियम सर्वमान्य नाही. कब्रल, बलल, (खल, दिल, असेही लिहितात.

(२) 'चलित' भाषेमध्ये -लाम् च्या बदल -लूम, -(लम, पण येते. पद्यात -रू येते.

उदा. करलाम, करलूम, करलेम, (करिळु) पद्यात
क'ल्लाम, क'ल्लूम, क'ल्लेम असे पण बोलतात.

कलकत्याच्या मौखिक भाषेत लूम विशेष वापरतात.

वाक्ये

- १] रमेश ७ महेश सेथाने बसिल ।
रमेश व महेश तिकडे बसले.
- २] आमि आमर बङ्गुर^१ सङ्गे एलाम ।
मी माझ्या मित्राबरोबर आलो किंवा मी माझ्या मैत्रिणीबरोबर आले
- ३] आपनि এই पुस्तिका पडिलेन कि ?
आपण ही पुस्तिका वाचली काय ?
- ४] তিনি এই গ্রামে বাস করিলেন ।
ते या गावात राहिले.
- ५] दिल्लीতে आपनि कि कि देखिलेन ?
दिल्लीत आपण काय काय पाहिले ?
- ६] माद्राज आपनार केमन^२ लागिल ?
मद्रास आपल्याला कसे वाटले ?
- ७] आमि यখন बोझाईते छिलाम तখন तूमि कोथाय छिले ?
मी जेव्हा मबईत होतो तेव्हा तू कोठे होतास ?
- ८] शङ्कर काल सकाले मासिमर बाड़ी^३ गेल ।
शंकर काल सकाळी मावशीच्या घरी गेला.
- ९] आमि तोमाके २०शे तारिखे एकटि चिटि पाठाईलाम ।
मी तुला २० तारखेला एक पत्र पाठविले.

- १०] से पढ़ाशुना केन करिल ना ।
त्याने अभ्यास का केला नाही ?
- ११] ग्रामेर लोकेरा चोरके भय करिल ।
गावातल्या लोकाना चोराची भीती वाटली.
- १२] पनरोजन खेलोयाड मयदाने नामिल ।
पंधरा खेळाडु मैदानांत उतरले.
- १३] काल^४ वृष्टि हईल कि ?
काल याऊस पडला काय ?
- १४] नरेन्द्र अनेक भाल जिनिष आनिल ।
नरेद्राने पुष्कळ चांगल्या वस्तु आणल्या.
- १५] ँ खोंडा भिखारीके आमि हासपाताले देखिलाम ।
त्या लंगड्या भिकाऱ्याला मी ईस्पतळांत पाहिले.
- १६] आमार प्रतिवेशी आमार जन्य मधू किनिल ।
माझ्या शेजाऱ्याने माझ्याकरिता मध खरेदी केला.
- १७] जयशीर घरे^५ एकटि सीतार छवि छिल ।
जयश्रीच्या खोलींत सीतेचे एक चित्र होते.
- १८] सेई दिने आमि सेथाने गेलाम ।
त्याच दिवशी मी तेथे गेलो.
- १९] अन्नक्षण आगे तौहार भोजन हईल ।
थोड्या वेळापूर्वी त्यांचे भोजन झाले.
- २०] “ ईश्वरचन्द्र केवल विद्यारई सागर छिलेन ना, तिनि दरार ओ
सागर छिलेन ।
ईश्वरचन्द्र केवल विद्येचेच सागर नव्हते तर ते दयेचें पण सागर होते.
- (१) बंगालीत ‘वक्नु’ या शब्दाचा अर्थ मराठीतल्या प्रमाणे भाऊ असा न
होता मित्र असा होतो. ‘भाऊ’ला बंगालीत **भाई** म्हणतात.
पुरुषाची स्त्री मैत्रीण असल्यास तीला ‘वाक्कती’ म्हणतात परंतु
स्त्रीची जर मैत्रीण असेल तर तीला ‘वक्नु’ च म्हणण्याची रीत आहे.

(२) लाग्ना (वाढणे या अर्थी) ङाल लाग्ना (आवडणे), पछ्ण्ड इडुह्या, (पसंत असणे) तृषुषा पाडुह्या (तहान लागणे) वगैरे क्रियापदं असलेली वाक्ये नित्य कर्मणि किंवा भावे प्रयोगात होतात व त्यांचा कर्ता षष्ठीविभक्तीत व क्वचित् द्वितीया विभक्तीत असतो. क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषी (प्रथम पूरुष) ँकवचनी असते.

उदा. वोंश्याई आमार ङाल लागल । मला मुंबई आवडली.
मिष्ठी आमार पछ्ण्ड इय । मला मिठाई आवडते. (पसंत पडते)
आमार वड तृषुषा पाईयाछे । मला फार तहान लागली आहे.

त्याचप्रमाणे जवळ असणे, मालकी असणे (व ह्या उलट नसणे) अशा तऱ्हेच्या वाक्यातही ज्याच्याजवळ असणे (किंवा नसणे) त्याची षष्ठी वापरतात व क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषी (प्रथम पूरुष) ँकवचनी असते.

उदा. आमार ँकटि सुन्दर कलम आछे । माझ्याजवळ ँक चांगली लेखणी आहे.

ताहार टांका आछे किञ्च बुद्धि नाही । त्याच्याजवळ पैसा आहे, पण बुद्धी नाही.

ललितार कि माता-पिता नाही ? ललितेला आई-वडिल नाहीत काय ?

परंतु लाग्ना (लागणे), पशुव्द कर्ता (पसंत करणे) या अर्थी वरील नियम लागू नाही.

उदा. ँकटि पांथर आमाके लागल । मला ँक दगड लागला.

आमि मिष्ठी पछ्ण्ड करि । मी मिठाई पसंत करतो.

आमि तांहाके पछ्ण्ड करि ना । मला तो आवडत नाही.

(शदशः मी त्याला पसंत करीत नाही.)

(३) क्रियापद गमनार्थक असेल तर (व इतर काही ठिकाणी) जिथे जावयाचे त्या शब्दाला कधी कधी विभक्ति-प्रत्यय लागत नाही.

उदा. से वाडी गेल । तो घरी गेला.

से दिल्ली याईवे । तो दिल्लीला जाईल.

बाड़ी चल । घरी चल.
काशी पाठाओ । काशीला पाठव.
से बाड़ी नाई । तो घरी नाही.

(४) कालवाचक शब्दापुढे कधीकधी विभक्ति-प्रत्यय येत नाही.

उदा. काल एनाम । काल आलो.

ए समय से कोथाय । ह्यावेळी तो कुठे (आ)?

से गत बत्सुर मारा गेल । गेल्यावर्षी तो वारला.

कधी कधी (विशेषतः चलित भाषेत) 'क' विभक्ति-प्रत्यय लागतो.

उदा. आजके (आज), कालके (काल, उद्यां), सेदिनके (त्या दिवशी)

(५) 'घट' ह्या शब्दाचा अर्थ मराठीतल्याप्रमाणे घर असा बंगालीत साधारणतः करत नाहीत. 'घट' म्हणजे घरातली एक खोली.

उदा. पंढार घर अभ्यासाची खोली; आंगार घर माझी (स्वतःची) खोली घर ह्या अर्थी बंगालीत 'बाड़ी (-ड़ि)' हा गब्द वापरतात.]

अभ्यास (१)

(१) मी घरीं होतो. (२) मी काल संध्याकाळीं ते काम संपविलें
(३) हेमचंद्राने पुण्याला हें चित्र विकत घेतलें. (४) विजया रस्त्याच्या वळणावर उभी राहिली. (५) तुम्ही फुले कां तोडलीत? (६) आपण त्याचा अपमान केलेत, म्हणून तो आज आला नाही. (७) मोरोपंत एक मोठे कवी होते. (८) तिनं पुस्तकावर आपले नांव लिहिले. (९) पंडितजीनी चौपाटीवर भाषण केले. (१०) मी गेल्या शुक्रवारी सर्कस पाहिली, (११) गुरुजीनी पुष्कळ प्रश्न विचारले. (१२) न्यायाधीशानी आरोपीला सक्तमजूरीची शिक्षा दिली. (१३) तो उशीरा स्टेशनवर पोहोचला. (१४) प्रकाशने मला काहीही सांगितले नाही (१५) शांता प्रवेशपरीक्षेत पास झाली. (१६) सुजाताला कोणतेही बक्षिस मिळाले नाही (१७) मंत्रीमहाशय बरोबर पांच वाजता विमानातून उतरले (१८) मी आपणाला ओळखले नाही. (१९) आम्ही त्याच्या घरी पत्ते खेळलो. (२०) तिच्याजवळ पन्नास रुपये होते.

शब्द

संध्याकाळ	सन्ध्यावेला,	रस्त्याचे वळण	रास्तार मोड
	विकाल	उभे राहणे	दांडान (दांडा),
तोडणे	हॅंड़ा, (हॅंड़्)	अपमान करणे	अपमान करा
म्हणू	सेईजन्य, ताई (चलित)		
एक	एक ; येथे पुष्कळांतील एक या अर्थी		एकजन
आपले	निजेर	भाषण करणे	बळता करा
गेल्या	गत		(वा देण्या)
सर्कस	सार्कस	न्यायाधीश	विचारक
आरोपी	आसामी	शिक्षा	साजा
सक्तमजूरी	सश्रम कारावास	उशीरा	देरीते
पोहचणे	पोछा (पोछ्)	पास होणे	पास करा,
कोणते	कोन		उत्तीर्ण हण्या
बक्षिस	पुरस्कार	बरोबर	ठिक
पत्ते	तास	खेळणे	खेला [खेल्]
पन्नास	पक्षशा		

△ △ △

রীতিমূতকাল (নিত্যবৃত্ত অতীত)

পুরুষ

ক্রিয়াবিভক্তি

আমি, আমরা

ইতাম্ (ম্)

তুই, তোরা

ইতীস্ (ম্)

তুমি, তোমরা

ইতে

আপনি, আপনারা

ইতেন্ (ন্)

সে, তাহারা

ইত (নো)

তিনি, তাঁহারা

ইতেন্ (ন্)

করা (কর্)

(সাধু) করিতাম, করিতিস, করিতে, করিতেন, করিত।

(চলিত) ক'রতাম, ক'রতিস, ক'রতে, ক'রতেন, ক'রত।

থাকা (থাক্)

(সাধু) থাকিতাম, থাকিতিস, থাকিতে, থাকিতেন, থাকিত।

(চলিত) থাকতাম, থাকতিস, থাকতে, থাকতেন, থাকত।

হওয়া (হ্)

(সাধু) হইতাম, হইতিস, হইতে, হইতেন, হইত।

(চলিত) হ'তাম, হ'তিস, হ'তে, হ'তেন, হ'ত।

থাওয়া (থা)

(সাধু) থাইতাম, থাইতিস, থাইতে, থাইতেন, থাইত।

(চলিত) থেতাম, থেতিস, থেতে, থেতেন, থেত।

যাওয়া (যা)

(সাধু) যাইতাম, যাইতিস, যাইতে, যাইতেন, যাইত।

(চলিত) যেতাম, যেতিস, যেতে, যেতেন, যেত।

দেওয়া (দি)

(সাধু ও চলিত) দিতাম, দিতিস, দিতে, দিতেন, দিত ।

শোয়া [শু]

(সাধু) শুইতাম, শুইতিস, শুইতে, শুইতেন, শুইত ।

(চলিত) শুতাম, শুতিস, শুতে, শুতেন, শুত ।

কহা [কহ্]

(সাধু) কহিতাম, কহিতিস, কহিতে, কহিতেন, কহিত ।

(চলিত) কইতাম, কইতিস, কহিতে, কহিতেন, কহিত

আসা (আস্)

(সাধু) আসিতাম, আসিতিস, আসিতে, আসিতেন, আসিত ।

(চলিত) আসতাম, আসতিস, আসতে, আসতেন, আসত ।

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিতাম, কাটিতিস, কাটিতে, কাটিতেন, কাটিত ।

(চলিত) কাটতাম, কাটতিস, কাটতে, কাটতেন, কাটত ।

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিতাম, গাহিতিস, গাহিতে, গাহিতেন, গাহিত ।

(চলিত) গাইতাম, গাইতিস, গাইতে, গাইতেন, গাইত

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিতাম, লিখিতিস, লিখিতে, লিখিতেন, লিখিত ।

(চলিত) লিখতাম লিখতিস, লিখতে, লিখতেন, লিখত ।

উঠা (উঠ্)

(সাধু) উঠিতাম, উঠিতিস, উঠিতে, উঠিতেন, উঠিত ।

(চলিত) উঠতাম, উঠতিস, উঠতে, উঠতেন, উঠত ।

लाफान (लाफा)

- (साधु) लाफाईताम, लाफाईतिस, लाफाईते, लाफाईतेन, लाफाईत ।
(चलित) लाफाताम, लाफातिस, लाफाते' लाफातेन, लाफात ।

नारान (नार)

नारिताम, नारितिस, नारिते. नारित । 'सङ्गमाञ्जक' रूपे होत नाहीत.

['चलित' भाषेमध्ये -तामच्या बदल -तूम,-(तम पण येते.

उदा. करताम, करतूम, करतेम ।

कताम, कतूम, कतेम असे पण बोलतात.

कलकत्याच्या मौखिक भाषेत -तूम विशेष वापरतात.]

वाक्ये :-

- १) यदि आमि राजा ह'ताम ।
जर मी राजा असतो. (झालो असतो.)
- २) छेलेबेलाय' आमि माछ खाईताम किन्तु एथन खाई ना ।
लहानपणी मी मासे खात असे परंतु आता खात नाही.
- ३) तिनि शीतेर दिनेण प्रोतःभ्रमण करितेन ।
ते थंडीच्या दिवसात सुद्धा सकाळी फिरावयास जात असत.
- ४) यदि तिनि आरण किंछूदिन बाँचितेन तबे भाल हईत ।
जर ते आणखी काही दिवस जगले असते तर बरे झाले असते.
- ५) यदि आमार काछे टाका थाकित तबे अमि दान करिताम ।
जर माझ्याजवळ रुपया (पैसे) असता (असते) तर मी दान केला असता.
(केले असते.)
- ६) यदि आपनि निर्मलबाबुके चिठी लिथितेन, तबे तिनि आसितेन ।
जर आपण निर्मलबाबूना चिठी लिहिली असतीत, तर ते आले असते.

- १) यदि आमी रमेशके बलिताम, तबे से वीणा बाजाइत।
जर मी रमेशला सांगितले असते तर त्याने वीणा बाजविली असती.
- ८) यदि से एथाने आसित, तबे आमार निकट हइते साहाय्य
पाइत।
जर तो इकडे आला असता तर त्याला माझ्याकडून मदत मिळाली
असती.
- ९) एक समये मेयेरा पाठशालाय बाइत ना।
एकेकाळी मुली शाळेत जात नसत.
- १०) सुरेश कथनओ नोऱा कापडु परित ना।
सुरेश कधीही मळके कपडे घालत नसे.
- ११) तूमि पेयारार अपेक्षा दाडिमई पछन्द करिते।
तू परुपेक्षा डाळीबच्च पसंत करित असस.
- १२) यदि ताहारा कठोर परिश्रम करित तबे (ताहारा) कुतकार्य
हइत।
जर त्यांनी खूप मेहनत केली असती तर ते यशस्वी झाले असते.
- १३) महात्मा कबीर प्रतिदिन सकाल बेला भगवानेर प्रार्थना
करितेन।
महात्मा कबीर रोज सकाळी देवाची प्रार्थना करित असत.
- १४) रामबाबू प्रताप आमार वाडीते आसितेन आर आमी तांहाके
एक गेलास सरबत दिताम।
रामबाबू रोज माझ्या घरी येत असत व मी त्याना एक गेलास सरबत
देत असे.
- १५) “बाँचिताम से मूहूर्ते मरिताम यदि।” रबीन्द्रनाथ
त्या घटकेला मेलो असतो तर जगलो असतो.

[वरील पैकी यदि.....तबे ह्या प्रकारच्या वाक्यात प्रथम
कर्त्याच्या पुरुषाप्रमाणे पहिल्या वाक्यातील क्रियापद व दुसऱ्या कर्त्याच्या
पुरुषाप्रमाणे दुसऱ्या वाक्यातील क्रियापद असते हे लक्षात ठेवावे.

अशा तऱ्हेची वाक्ये दोन तऱ्हांनी तयार करता येतात.

- १) यदि..... तवे वापरून
- २) अममापिका क्रिया वापरून

उदा. १) यदि तूमि वाडी वेचिते, तवे अनेक टाका पाईते।

२) वाडी वेचिले तूमि अनेक टाका पाईते।

वरील वाक्यांचा भावार्थ एकच आहे. शब्दशः भाषांतर पुढीलप्रमाणे होईल.

- १) जर तू घर विकले असतेस, तर (तुला) पुष्कळ पैसा मिळाला असता.
- २) घर विकण्याने तुला पुष्कळ पैसा मिळाला असता.

[पुष्कळवेळा दुसऱ्या लंहेने भाषांतर करणे मराठी वाक्यरचनेच्या दृष्टीने चमत्कारिक होण्याचा संभव असतो.]

१ 'छाल(तला)'चा अर्थ बालपण असा आहे. मग ते मुलाचे असो वा मुलीचे असो. मुलीचे बालपण म्हणून (माशा(तला) असे लिहिणे चूकीचे होईल.

अभ्यास (३)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

(१) जर तू आला असतास, तर आपण गेलो असतो. (२) जर आपण त्याला सांगितले असतेत, तर त्याने फोटो काढला असता. (३) संजीव रोज पान खात असे. (४) सुट्टीत मी वाचनालयात पुस्तके वाचीत असे. (५) लहानपणी आजोबा आम्हाला पुष्कळ गोष्टी सांगत असत. (६) तो काहीही करीत नसे केवळ आळसात वेळ घालवीत असे. (७) ते माझी वारंवार भेट घेत असत. (८) जर आग लागली असती तर सगळे जळून गेले असते. (९) त्यांच्या बरोबर माझी वारंवार भेट होत असे. (१०) जर तू दिले असतेस तर मी अवश्य घेतले असते. (११) जर आपण काल नाटक पहावयाला गेलो असतो तर खूप वास झाला असता. (१२) कुळकर्णी गुरुजी आम्हाला संस्कृत शिकवीत असत. (१३) रमेशला अंधाराची पुष्कळ भीति वाटत असे. (१४) पूर्वी मी मिठाई खात नसे, आता मांसही खात नाही. (१५) तो जर परदेशी गेला असता तर त्याला खूप मान मिळाला असता.

२०८ | रीति भूतकाळ

শব্দ :-

ফটো কাহণে	ফটো তোলা	পান	পান
বাচনালয়	পাঠাগার	সুটী	ছুটি
আজোবা	দাদামহাশয়	গোপ্ত	গল্প
কেবল	শুধু, কেবল	আলস	আলস্য
বেল ঘালবিণে	কাল কাটান	বারংবার	বারংবার
ধেট হোণে	দেখা হওয়া	ধেট ঘেণে	দেখা করা
আগ	আগুন	সগলে	সমস্ত
মান	সন্মান	মিঠাই	মিষ্টি
মাংস	মাংস	পরদেশ	বিদেশ
জলণে	পোড়া (পুড়্) ইথে 'জলুন' যা অর্থী পুড়িয়া হী অসমাপিকা ক্রিয়া বাপরাবী.		
ঘেণে	লওয়া (ল), নেওয়া (নি)	অবসয়	অবশ্য
নাটক	নাটক	পহাণে	দেখা (দেখ্.) ইথে
'পহাবযালা' যা অর্থী	'দেখিতে' হী অসমাপিকা ক্রিয়া' বাপরাবী		
লাস হোণে	কষ্ট পাওয়	দিকবিণে	পড়ান (পড়া),
অঁঘার	আঁধার, অন্ধকার,		শেখান (শেখ)
ধিণে	ভয় করা	পূর্বা	আগে, পূর্বে

△ △ △

ভবিষ্যকাল সাধারণ ভবিষ্যৎ

আমি, আমরা	ইব (ন্‌)
তুই, তোরা	ইবি
তুমি, তোমরা	ইবে
আপনি, আপনারা	ইবেন (ন)
সে, তাহারা	ইবে
তিনি তাঁহারা	ইবেন (ন)

['সাধারণ ভবিষ্যৎ' মध्ये 'মধ্যম পুরুষ' (সাধারণ ও সম্ভ্রমাত্মক) व 'प्रथम पुरुष' (সাধারণ ও সম্ভ্রমাত্মক) যাंची रूपे सारखीच असतात.]

करा (कर्)

- (साधु) करिब, करिबि, करिबे, करिबेन, करिबे ।
(चलित) करब, करबि, करबे, करबेन, करबे ।

थाका (थाक्)

- (साधु) थाकिब, थाकिबि, थाकिबे, थाकिबेन, थाकिबे ।
(चलित) थाकब, थाकबि, थाकबे, थाकबेन, थाकबे ।

होया (ह)

- (साधु) हईब, हईबि, हईबे, हईबेन, हईबे ।
(चलित) हब, हबि, हबे, हबेन, हबे ।

थाओया [था]

- (साधु) थाईब, थाईबि, थाईबे, थाईबेन, थाईबे ।
(चलित) थाब, थाबि, थाबे, थाबेन, थाबे ।

যাওয়া [যা]

(সাধু) যাইব, যাইবি, যাইবে, যাইবেন, যাইবে।

(চলিত) যাব, যাবি, যাবে, যাবেন, যাবে।

দেওয়া [দি]

(সাধু) দিব, দিবি, দিবে, দিবেন, দিবে।

(চলিত) দেব (দেবো), দিবি, দেবে, দেবেন, দেবে।

শোয়া (শু)

(সাধু) শুইব, শুইবি, শুইবে, শুইবেন, শুইবে।

(চলিত) শোব (শোবো), শুবি, শোবে, শোবেন, শোবে।

কহা [কহ্]

(সাধু) কহিব, কহিবি, কহিবে, কহিবেন, কহিবে।

(চলিত) কইব, কইবি, কইবে, কইবেন, কইবে।

ল্যান্তপ্রমাণে

ক'ব, ক'বি, ক'বে, ক'বেন, ক'বে। (বিশেষ প্রচারাৎ নাহীত)

আসা [আস্]

(সাধু) আসিব, আসিবি, আসিবে, আসিবেন, আসিবে।

(চলিত) আসব, আসবি, আসবে, আসবেন, আসবে।

কাটা [কাট্]

(সাধু) কাটিব, কাটিবি, কাটিবে, কাটিবেন, কাটিবে।

(চলিত) কাটব, কাটবি, কাটবে, কাটবেন, কাটবে।

গাহা [গাহ্]

(সাধু) গাহিব, গাহিবি, গাহিবে, গাহিবেন, গাহিবে।

(চলিত) গাইব, গাইবি, গাইবে, গাইবেন, গাইবে

ল্যান্তপ্রমাণে

গা'ব, গা'বি, গা'বে, গা'বেন, গা'বে।

লেখা (লিখ্)

- (সাধু) লিখিব, লিখিবি, লিখিবে, লিখিবেন, লিখিবে।
(চলিত) লিখব, লিখবি, লিখবে, লিখবেন, লিখবে।

উঠা [উঠ্]

- (সাধু) উঠিব, উঠিবি, উঠিবে, উঠিবেন, উঠিবে।
(চলিত) উঠব, উঠবি, উঠবে, উঠবেন, উঠবে।

লাফান [লাফা]

- (সাধু) লাফাইব, লাফাইবি, লাফাইবে, লাফাইবেন, লাফাইবে।
(চলিত) লাফাব, লাফাবি, লাফাবে, লাফাবেন, লাফাবে।

নারা [নার্]

নারিব, নারিবি, নারিবে, নারিবে। 'সম্ভ্রমাত্মক' রূপে হৌত নাহীত।

বাক্যে

- ১) তুমি দুই বৎসর পরে উপাধিধারী হইবে।
তু দোন বর্ষানী পদবীঘর হাশীল।
- ২) সকলে তাকে ঠাট্টা করিবে।
সর্বজন ত্যাচী খদ্বা করতীল।
- ৩) পরীক্ষা শেষ হইবার পর সে বইগুলি বেচিবে।
পরীক্ষা সপল্যাৱর তো পুস্তকে বিকীল।
- ৪) মাঘবী ছয় মাসের মধ্যে বাংলা ভাষা শিখিবে।
মাঘবী সহা মহিন্যাত বংগালী ভাষা শিকেল।
- ৫) আমি আজ সারাদিন শুইব।
মী আজ সারা দিবস স্রোপেন।
- ৬) পণ্ডিত জহরলাল নেহেরু র বীজ্ঞ-স্মরক ভবনের উদ্ঘাটন করিবেন।
পণ্ডিত জৱাহরলাল নেহরু রবীন্দ্র স্মারক ভবনাচৈ উদ্ঘাটন করতীল।

- ৭) আগামী রবীন্দ্র-জন্মতিথির অনুষ্ঠানে তিনি একটি গান গাহিবেন।
যেহা রবীন্দ্র-জয়ন্তীচ্য সন্মারম্মাত তে এক গাণে গাতীল.
- ৮) এই খেলায় যে দল জিতবে সেইটি পুরস্কার পাইবে।
যা খেলাত জো সধ জিকেল ত্যালা বধীস মিঠেল.
- ৯) তিনি কাল সন্ধ্যাবেলা তোমার বাড়ীতে তোমার সঙ্গে দেখা
করিবেন।
তে উছা সন্ধ্যাকাঠী তুহ্ম্যা বরী তুলা মটতীল.
- ১০) দীপাবলীর ছুটিতে মাধব পূনা যাইবে।
দিবাঠীচ্য রজেত মাধব পুণ্ডালা জাইল.
- ১১) নরেন্দ্র তোমাকে বিশ্বকবি রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরের 'সঞ্চয়িতা' দিবে।
নরেন্দ্র তুলা বিশ্বকবি রবীন্দ্রনাথ ঠাকুরাंची 'সंचयिता' देईल.
- ১২) আমি ত প্রবেশদ্বারে থাকিবই।
মী তর প্রবেশদ্বারাवर असेनच.
- ১৩) এই অপরাধের জন্য তুমি কি তাহাকে শাস্তি দিবে না?
ह्या अपराधाकरिता तू त्याला शिक्षा करणार नाहीस काय?
- ১৪) হাঁ, আমি হয়ত পরশু অপূর-সংসার ছবিটি দেখিব।
होय, मी कदाचित् परवा 'अपूर-संसार' चित्रपट पाहीन.
- ১৫) মোহন এই পাঠ ১১ই বৈশাখের আগে শেষ করিবে।
मोहन हा घडा वैशाखच्या अकरा तारखेच्या आत पूर्ण करील.
- ১৬) না, আমি শীলাকে এই সপ্তাহের মধ্যে চিঠি লিখিব না।
नाही, मी शीलाला या आठवड्यात पत्र लिहिणार नाही.
- ১৭) কবিরাজ আঙ্গুর হইতে একটি ঔষধ তৈরি করিবেন।
वैद्यराज द्राक्षांपासून एक औषध तयार करतील.
- ১৮) আমাদের দেশের যুবকেরা নিজের দায়িত্ব কখন বুঝিবে?
आपल्या देशातील तरुणवर्ग स्वतःची जबाबदारी कव्हा ओळखील?
- ১৯) চার বৎসর পরে তোমার সম্পত্তি চারগুণ হইবে।
चार वर्षानी तुझी संपत्ति चौपट होईल.

२०) महात्मा गान्धी सर्वदा बलिथेन, “अहिंसाई भारतवर्षेर उक्तार करिबे।”

महात्मा गांधी नेहमी म्हणत असत, ‘अहिंसाच भारताचा उध्दार करील.’

[१) बंगालीत ‘पदवी’ ह्या अर्थी ‘उपाधि’ हा शब्द वापरतात. बंगाली शब्द ‘पदति (-ती)’ चा अर्थ आडनाम असा अर्थ होतो.

२) एकटि :- टा, टि, टौ ह्याच्या अर्थाकरिता पाठ १२पहा.

३) काल :- काल व उद्या ह्या अर्थी बंगालीत ‘काल’ शब्द वापरतात. क्रियापदाच्या काळावरून त्याचा काल किंवा उद्या असा ठरवावा.

उदा. आमि काल सक्यावेला वाडीते छिनाम । मी काल संध्याकाळी घरी होतो.

आमि काल सक्यावेला वाडीते थाकिव ना । मी उद्या संध्याकाळी घरी राहणार नाही.

जेव्हा काल व उद्या असा स्पष्टच फरक करावयाचा असेल तेव्हा ‘काल’ च्या अगोदर ‘गत’ व ‘आगामी’ हे शब्द वापरतात.

उदा. गत काल काल; आगामी काल उद्या.

‘गतकाल’ व ‘आगामीकाल’ मधल्या ‘काल’ ला ‘के’ विभक्तिप्रत्यय लागत नाही.

उदा. आमि गत काल किछूई करिनाम ना । मी काल काहीही केले नाही. आमि आगामी काल कोथाओ याईव ना । मी उद्या कुठेही जाणार नाही.

‘काल’ प्रमाणेच ‘पत्रञ्ज’ (परवा) व ‘तत्रञ्ज’ (तिरवा) च्या अगोदर ‘गत’ व ‘आगामी’ हे शब्द वापरून फरक करतात.

४) ‘हौ’ :- ‘होय’ या अर्थी बंगालीत ‘हौ’ (बोलीभाषेत ‘हौं’) व ‘नाही’ या अर्थी ‘वा’ वापरतात. होय महाराज, नाही महाराज (हिंदीतल्या ‘जी हाँ’, ‘जी नहीं’ प्रमाणे) असे आदरार्थी म्हणावयाचे शब्दास

‘आञ्ज ह्रीं’ आञ्ज वा’ असे म्हणतात. ‘जी ह्रजुर’ (कुहमा-
प्रमाणे होईल या अर्थी) बदल ‘घ आञ्जा (-ञ्ज)’ वापरतात.

५) ७७ :- पट या अर्थी संख्यावाचक विशेषणाला ‘७७’ लावतात.
उदा. छुंण, द्विंण, दुप्पट, पांचण, पांचपट.)

अभ्यास [४]

(१) मी येत्या वर्षी कलकत्यास जाईन. (२) तू मला पत्र लिहिशील काय?
(३) देवेन व परेश झडे तोडतील. (४) उद्या पाऊस पडेल काय? (५) मी
रांगेत उभा राहणार नाही. (६) तो एक घड्याळ विकत घेईल. (७) उद्यापासून
बस येथे थांबणार नाही. (८) शास्त्रीजी १४ जानेवारीला मुंबईला येतील.
(९) ह्या कळ्या लवकरच फुलतील. (१०) मी ही पुस्तके विकणार नाही.
(११) तू हे वाद्य वाजवशील काय? (१२) ह्यापुढे मी रोज व्यायाम करीन.
(१३) पावसाशिवाय शेती चांगली होणार नाही. (१४) आपण सत्याग्रहांत
भाग घ्याल काय? (१५) उद्यांच्या सभेत मृणालिनी भाषण करील. (१६)
मी पुष्कळ जोराने वल्हे मारीन. (१७) त्यांच्या कृपेमुळे आपली सर्व संकटे
दूर होतील. (१८) आपण तेथे फार वेळ राहणार काय? (१९) येथे
आपणाला शाकाहारी खाद्यपदार्थच मिळतील. (२०) स्वतःच्या तिकिटाबरोबर
तुझेही तिकिट मी विकत घेईन.

शब्द

पाऊस	वृष्टि	रांग	लाईन
घड्याळ	घडि	बस	बास
थांबणे	थामा (थाम्)	कळी	कूँडि
लवकर	शीघ्र	फुलणे	फोटा (फुट्)
विकणे	बेचा (बेच)	वाजविणे	वाजान (वाजा)
ह्यापुढे	अतःपर	शिवाय	बिना
शेती	कृषिकार्य	भाग घेणे	अंशग्रहण करा
वल्हे मारणे	दाँड टाना	संकट	बिन्न, बाधा
उद्यांच्या	कालकेर	शाकाहारी	निरामिष
तिकिट	टिकिट		

△ △ △

पाठ ७ वा : असमापिका क्रिया (असमापिका क्रिया)

धातूला 'इया' 'इते', व 'इले', जोडून 'असमापिका क्रिया' तयार होतात. लिंग, वचन, पुरुष व कालभेदानुसार त्यात काहीही फरक पडत नाही.

१) इया

धातू + इया	साधू	चलित
कर् + इया	करिया	क'रे
आस् + इया	आसिया	एसे
थाक् + इया	थाकिया	थेके
ह + इया	हइया	ह'ये
था + इया	थाइया	थेये
या + इया	गिया (याइया)	गिये
दि + इया	दिया	दिये
शु + इया	शुइया	शुये
कह् + इया	कहिया	क'ये
काट् + इया	काटिया	केटे
गाह् + इया	गाहिया	गेये
लिख् + इया	लिथिया	लिथे
उठ् + इया	उठिया	उठे
लाफा + इया	लाफाइया	लाफिये
तुल् + इया	तुलिया	तुले
देख् + इया	देथिया	देथे
रह् + इया	रहिया	र'ये
शुन् + इया	शुनिया	शुने
बल् + इया	बलिया	ब'ले
ल + इया	लइया	--

নি + ইয়া	—	নিয়ে
বহ্ + ইয়া	বহিয়া	ব'য়ে
আন্ + ইয়া	আনিয়া	এনে
বুঝ্ + ইয়া	বুঝিয়া	বুঝে
চাহ্ + ইয়া	চাহিয়া	চেয়ে

২) ইতে

ধাতু + ইতে	সাধু	চলিত
কর্ + ইতে	করিতে	করতে
আস্ + ইতে	আসিতে	আসতে
থাক্ + ইতে	থাকিতে	থাকতে
হ + ইতে	হইতে	হ'তে
খা + ইতে	খাইতে	খেতে
যা + ইতে	যাইতে	যেতে
দি + ইতে	দিতে	দিতে
শু + ইতে	শুইতে	শুতে
কহ্ + ইতে	কহিতে	কইতে
কাট্ + ইতে	কাটিতে	কাটতে
গাহ্ + ইতে	গাহিতে	গাইতে
লিখ্ + ইতে	লিখিতে	লিখতে
উঠ্ + ইতে	উঠিতে	উঠতে
লাফা + ইতে	লাফাইতে	লাফাতে
তুল + ইতে	তুলিতে	তুলতে
দেখ্ + ইতে	দেখিতে	দেখতে
রহ্ + ইতে	রহিতে	রইতে
শুন্ + ইতে	শুনিতে	শুনতে
বল্ + ইতে	বলিতে	বলতে
ল + ইতে	লইতে	—
নি + ইতে	—	নিতে
বহ্ + ইতে	বহিতে	বইতে

আন্ + ইতে
বুঝ্ + ইতে
চাহ্ + ইতে

আনিতে
বুঝিতে
চাহিতে

আনতে
বুঝতে
চাইতে

৩) ইলে

ধাতু + ইলে

সাধু

চলিত

কৰ্ + ইলে
আস্ + ইলে
থার্ধু + ইলে
নহ্ + ইলে
হ্ + ইলে
খা + ইলে
যা + ইলে
দি + ইলে
শু + ইলে
কহ্ + ইলে
কাট্ + ইলে
গাহ্ + ইলে
লিখ্ + ইলে
উঠ্ + ইলে
লাফা + ইলে
তুল্ + ইলে
দেখ্ + ইলে
রহ্ + ইলে
শুন্ + ইলে
বল্ + ইলে
ল + ইলে
নি + ইলে
বহ্ + ইলে
আন্ + ইলে

করিলে
আসিলে
থাকিলে
নহিলে
হইলে
খাইলে
গেলে (যাইলে)
দিলে
শুইলে
কহিলে
কাটিলে
গাহিলে
লিখিলে
উঠিলে
লাফাইলে
তুলিলে
দেখিলে
রহিলে
শুনিলে
বলিলে
লইলে
—
বহিলে
আনিলে

করলে
এলে (আসলে)
থাকলে
নইলে
হ'লে
খেলে
গেলে
দিলে
শুলে
কইলে
কাটলে
গাইলে
লিখলে
উঠলে
লাফালে
তুললে
দেখলে
রইলে
শুনলে
বললে
—
নিলে
বইলে
আনলে

बुक् + ईले
चाह् + ईले

बुखिले
चाहिले

बुबले
चाहिले

[5) करिले, करले व करिते, कराते ह्या असमापिका क्रियासारखीच 'कर' ह्या धातूची 'मध्यम पुरुष साधारण'ची सामान्य भूतकाळाची व रीतिभूतकाळाची 'साधू' व 'चलित' रूपे होतात. इतर क्रियापदांच्या वावरीतही असेच होते.

2) 'करिया', 'लिथिया', 'उठिया', 'तुलिया', 'देथिया', 'शुनिया', 'बलिया', इत्यादि असमापिका क्रियांची 'चलित' रूपे ('करे', 'लिथे', 'उठे', 'तुले', 'देथे', 'शुने', 'बले', इत्यादि) सामान्य वर्तमानकाळाच्या प्रथम पुरुष साधारण' च्या (लुञ्जिचिह्न वगळता) 'साधू' भाषेतील रूपां-प्रमाणेच आहेत.

3) 'थाकु' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप 'थके' (थाकिया), 'दि' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'साधू' रूप 'दिया' 'इ' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'साधू' रूप 'इहिते' व 'चाह्' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप 'चाह्ये' (चाहिया) ही तृतिया व पंचमी विभक्तिच्या अनुसर्गासारखीच आहेत.

8) 'था' धातूच्या सामान्य भूतकाळाच्या 'मध्यम पुरुष साधारण' चे 'चलित' रूप 'थले' (थाहिले), 'था' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप 'थले' (थाहिले), 'थल्' धातूच्या सामान्य वर्तमानकाळाच्या 'प्रथम पुरुष साधारण' चे रूप 'थले' व 'थल्' धातूच्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप 'थले' (थलिया) ही सारखीच आहेत.

अशा प्रत्येक वेळी संदर्भावरून अर्थ जाणावा.]

वाक्ये:—

- १) से निजेर यथासर्वस्व दिया दिल ।
त्याने आपले सर्वस्व देऊन टाकले.
- २) से माठेर मावाथने शुईया पडिल ।
तो मैदानाच्या मध्यभागी झोपला.
- ३) चें चाईया चें चाईया ताहार गला शुकाईया गेल ।
ओरडून ओरडून त्याचा घसा मुकून गेला.
- ४) रमेश तँहाके ना बलिया आपिसे याईवे ना ।
रमेश त्यांना न सांगता ऑफिसला जाणार नाही.
- ५) आमि এই काज करिंते पारिव ना ।
मी हे काम करू शकणार नाही.
- ६) देखिंते देखिंते चोर पलाईया गेल ।
बघता बघता चोर पळून गेला.
- ७) आमाके कलिकता याईते^३ हईवे ।
मला कलकत्याला जावे लागेल.
- ८) बाबा महाशय काल आसिले এই काज हईत ।
बाबा काल आले असते तर हे काम झाले असते.
- ९) सूर्य अस्त गेले पाखीरा वासाय फिरिल ।
सूर्य अस्ताला गेल्यावर पक्षी घट्याकडे निघाले.
(इंग्रजीतल्या Nominative Absolute प्रमाणे ही रचना आहे.)
- १०) ई छोट मेयेर बकूता शुनिया सकले आशुर्थायित हईल ।
त्या लहान मुलीचे भाषण ऐकून सर्व आश्चर्यचकित झाले.
- ११) कपिला गोरू जीवित थाकिले ताहार बाछाके एत छुंथ
भोग करिंते हईत ना ।
कपिला गाय जिवंत असती तर तिच्या वासराला एवढे दुःख भोगावे
लागले नसते.
- १२) संवाद पत्र ना थाकिले लोकेरा अज्ञानतापूर्ण थाकित ।
वर्तमानपत्रे नसती तर लोक अज्ञानी राहिले असते.

- १७) टाका पाईले के कि ना करे ?
पैसे मिळाल्यावर कोण काय करीत नाही?
- १८) तिन वृद्ध हईयाओ चोथे देखिते पारेंन ।
वृद्ध असूनसुद्धा ते डोळ्यांनी पाहू शकतात.
- १९) “ताहारा संस्कृत व्याकरणेअर अनेक किछू शिथिया लईत ।
संस्कृत व्याकरणातील पुष्कळशा गोष्टी ते शिकून घेत.
- १७) अन्न लोकेरा चलिते गेले, ताहादिगके अन्य लोकेर हात धरियाई चलिते हय ।
आंधळ्यांना चालावयाचे असेल, तर त्यांना दुस-या माणसाचा हात धरूनच चालावे लागते.
- १९) “मरिते चाई ना आमि [एई] सुन्दर डुवने ।” रवीश्रनाथ
(ह्या) सुंदर जगात मी मरू इच्छित नाही.
- १८) “काँटा हेरि’ कास्त केन कमल डूलिते ?”
‘काटा पाहून’ कमळ उपटण्यापासून तू निवृत्त कां होतोस?
[‘हेरि’ (हेरिया-पाहून); हेवा ((हेव्)-पाहणे; या धातूची
रूपे केवळ पद्यात येतात.]
- १९) “जम्मिले मरिते हवे, अमर के, कोथा, कवे ?” (हेमचन्द्र
बन्द्योपध्याय) जन्मल्यावर मरायला होणारच, अमर कोण, कुठे, केव्हा?
- २०) “वृद्धि हईलेई क्षय आछे, उन्नति हईलेई पतन हय, संयोग
हईलेई वियोग घटे, जीवन हईलेई मरण हईया थाके ।”
-श्रीश्वरचन्द्र विद्यासागर
वृद्धि झाल्यासच क्षय आहे, उन्नति झाल्यासच पतन होते, संयोग
झाल्यासच वियोग घडतो, जीवन असल्यासच मृत्यु येतो.
- (१) बंगालीत मारून टाकले, कापून टाकले या अर्थी ‘झारिया (फलिल’
‘काटिया (फलिल’ अशी रचना करतात. मराठीतील ‘टाकणे’ या
क्रियापदाचा वरच्याप्रमाणे उपयोग होत असल्यास त्या त्या काळी
‘फेला (फेल्)’ या धातूचा उपयोग करतात. परंतु देऊन टाकणे
या अर्थी ‘दिया दिल’ वापरतात.

কাপত কাপত ম্হণালা, “মী পুন্হা ইকডে কধীচ য়েণার নাহী” (৭০) হুবা নসেল
 তর আপণ এক ধণসুঘ্দা জগু শকণার নাহী. (৭১) খেডায়লা মিডাল্যাস
 লহান মুলে ফার খুশ হোতাত. (৭২) তুলা মূবই সোডাবীচ লাগেল. (৭৩)
 একা রাবীচ ত্যানে হে পুস্তক বাচুন টাকলে. (৭৪) সুধাकरতুলা সর্ব কাংহী
 সমজাবুন দেইল. (৭৫) তো হাত জোডুন ম্হণালা, “আপণ মলা কাংহী মদত
 করাল কাং?” (৭৬) রামবাবু হমালারা এক রুপয়া বখিস দেউন গেলে. (৭৭)
 উত্তম উত্তম ভজনে ঐকুন শ্রোতৃবৃন্দ খুশ জালা. (৭৮) ত্যানে বিনাকারণ
 ভাঙণ করণ্যাস সুরুবাত কেলী. (৭৯) দরোডেখোরাল সাত বর্ষে তুংগাচী হুবা
 খাবী লাগলী. (২০) তো জাংই দেউন ম্হণালা, “মিত্রা, তুজে ম্হণণে বরোবর
 আহে.”

শব্দ

তপাসণে	পরিক্ষা করা, পরंतু যা	ঠিকানা দেখা (দেখ)	বাপরাবে.
সোডণে	ছাড়া (ছাড়)	শকণে	পারা(পার)
শোধ লাবণে	আবিষ্কার করা	ফুকট	বুখা
বেল দবডণে	সময় কাটানো	উত্তর	জবাব
ঘোটালাঘাংত পডণে	দ্বিধায় পড়া	ফারচ	বড়ই
জাংই দেণে	হাই তোলা	বিনাকারণ	মিছামিছি
ভাঙণ	বাগড়া	দরোডেখোর	ডাকাত
পুন্হা	আবার	ইকডে	এদিকে, এখানে
হুবা, বারা	বাতাস	কধীহী	কখনও
ধণ	দণ্ড	সমজাবণে	বোঝান (বুঝা)
হাত জোডুন	হাত জোড় করিয়া	হমাল	কুলী
বখিস	বকশিশ	নিঘুন জাণে	চলিয়া যাওয়া

पाठ ८ वा : काळ (२)

१

अपूर्ण वर्तमान व पूर्ण वर्तमान

(घटमान वर्तमान व पुराघटित, वर्तमान)

पुरुष

क्रियाविभक्ति

	घटमान	वर्तमान	पुराघटित	वर्तमान
आमि, आमरा	इतेछि		इयाछि	
तुई, तोरा	इतेछिस (श्)		इयाछिस (श्)	
तुमि, तोमरा	इतेछ (ञ)		इयाछ (ञ)	
आपनि, आपनारा	इतेछेन (न्)		इयाछेन (न्)	
से, ताहारा	इतेछे		इयाछे	
तिनि, ताहारा	इतेछेन (न्)		इयाछेन (न्)	

अपूर्ण वर्तमान

(घटमान वर्तमान)

करा (कर्)

(साधु) करितेछि, करितेछिस, करितेछ, करितेछेन, करितेछे ।

(चलित) करछि, करछिस, करछ, करछेन, करछे ।

['साधु' रूपे लक्ष्मण ठेवण्याची सोपी पध्दत :-

'करिते' या असमापिका क्रियेला 'आछ्' धातूची सामान्य वर्तमान-काळाची रूपे 'आ'चा लोप करून जोडणे.

उदा. करिते + *आछि = करितेछि,

करिते आछिस = करितेछिस

* प्रत्येक ठिकाणी आ चा लोप होतो.

२२४ | अपूर्ण वर्तमान व पूर्ण वर्तमान

করিতে + *আছ = করিতেছ
করিতে + আছেন = করিতেছেন
করিতে + আছে = করিতেছে

ইतर धातूंच्या बाबतीतसुद्धा त्या त्या धातूंच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरील प्रमाणेच रूपे होतात.]

थाका (थाक्)

(साधु) थाकिते + आछि = थाकितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थाकछि, थाकछिस, थाकछ, थाकछेन, थाकछे ।

होया (ह)

(साधु) हॱते + आछि = हॱतेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) हॱछि, हॱछिस, हॱछ, हॱछेन, हॱछे ।

थाओया (था)

(साधु) थाॱते + आछि = थाॱतेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थाॱछि, थाॱछिस, थाॱछ, थाॱछेन, थाॱछे ।

याओया (या)

(साधु) याॱते + आछि = याॱतेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) याॱछि, याॱछिस, याॱछ, याॱछेन, याॱछेन ।

दोया (दि)

(साधु) दिते + आछि = दितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) दिॱछि, दिॱछिस, दिॱछ, दिॱछेन, दिॱछे ।

शोया (शु)

(साधु) शुॱते, + आछि = शुॱतेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) शुॱछि, शुॱछिस, शुॱछ, शुॱछेन, शुॱछे ।

* प्रत्येक ठिकाणी आ चा लोप होतो.

कह् (कह्)

- (साधु) कहिते + *आछि = कहितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) कहिछि, कहिछिस, कहिछ, कहिछेन, कहिछे ।

आसा (आस्)

- (साधु) आसिते + आछि = आसितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) आसछि, आसछिस, आसछ, आसछेन, आसछे ।

काटा (काट्)

- (साधु) काटिते + आछि = काटितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) काटिछि, काटिछिस, काटिछ, काटिछेन, काटिछे ।

गाह् (गाह्)

- (साधु) ग्राहिते + आछि = ग्राहितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
गाहिते + आछि = गाहितेछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) ग्राहिछि, ग्राहिछिस, ग्राहिछ, ग्राहिछेन, ग्राहिछे ।

त्याचप्रमाणे

गाच्छि, गाच्छिस, गाच्छ, गाच्छेन, गाच्छे ।

लेखा (लिख्)

- (साधु) लिखिते + आछि = लिखितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) लिखिछि, लिखिछिस, लिखिछ, लिखिछेन, लिखिछे ।

उठा (उठ्)

- (साधु) उठिते + आछि = उठितेछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) उठिछि, उठिछिस, उठिछ, उठिछेन, उठिछे ।

लाफान (लाफा)

- (साधु) लाफाहिते + आछि = लाफाहितेछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) लाफाहिछि, लाफाहिछिस, लाफाहिछ, लाफाहिछेन, लाफाहिछे ।

* प्रत्येक ठिकाणी आ चा लोप होतो.

पूर्ण वर्तमान
(पुत्राघाटित वतमान)

करा (कर)

(साधु) करियाछि, करियाछिस, करियाछ, करियाछेन, करियाछे ।
(चलित) करेछि, करेछिस, करेछ, करेछेन, करेछे ।

['साधु' रूपे लक्षात ठेवण्याची सोपी पध्दत :-

'करिया' या असमापिका क्रियेला 'आछ्' धातूची सामान्य वर्तमानकाळाची रूपे 'आ' चा लोप करून जोडणे.

उदा. करिया + *आछि = करियाछि
करिया + आछिस = करियाछिस
करिया + आछ = करियाछ
करिया + आछेन = करियाछेन
करिया + आछे = करियाछे

इतर धातूंच्या बाबतीतसुध्दा त्या त्या धातूंच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरील प्रमाणेच रूपे होतात.]

थाका (थाक्)

(साधु) थाकिया + आछि = थाकियाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थेकेछि, थेकेछिस, थेकेछ, थेकेछेन, थेकेछे ।

होया (ह)

(साधु) होया + आछि = होयाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) हयेछि, हयेछिस, हयेछे, हयेछेन, हयेछे ।

थाओया (था)

(साधु) थाओया + आछि थाओयाछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थेयेछि, थेयेछिस, थेयेछ, थेयेछेन, थेयेछे ।

प्रत्येक ठिकाणी आ चा लोप होतो.

याওয়া (या)

(साधु) गिया + *आछि = गियाछि । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) गेछि, गेछिस, गेछ, गेछेन, गेछे ।

किंवा

गियेछि, गियेछिस, गियेछ, गियेछेन, गियेछे ।

देওয়া (दि)

(साधु) दिया + आछि = दियेछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) दियेछि, दियेछिस, दियेछ, दियेछेन, दियेछे ।

शोया (शु)

(साधु) शुईया + आछि = शुईयाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) शुयेछि, शुयेछिस, शुयेछ, शुयेछेन, शुयेछे ।

कहा (कह्)

(साधु) कहिया + आछि = कहियाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) कयेछि, कयेछिस, कयेछ, कयेछेन, कयेछे ।

आसा (आस्)

(साधु) आसिया + आछि = आसियाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) एसेछि, एसेछिस, एसेछ, एसेछेन, एसेछे ।

काटा (काट्)

(साधु) काटिया + आछि = काटियाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) केटेछि, केटेछिस, केटेछ, केटेछेन, केटेछे ।

गाहा (गाह्)

(साधु) गाहिया + आछि = गाहियाछि याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

त्याचप्रमाणे

(साधु) गैया + आछि = गैयाछि अशी पण रूपे होतात.

(चलित) गेयेछि, गेयेछिस, गेयेछ, गेयेछेन, गेयेछे ।

* प्रत्येक ठिकाणी आ चा लोप होतो.

লেখা (লেখ্)

- (সাধু) লিখিয়া + *আছি = লিখিয়াছি যাপ্রমাণে ইतर রূপে করণে.
(চলিত) লিখেছি, লিখেছিস, লিখেছ, লিখেছেন, লিখেছে।

উঠা [উঠ্]

- (সাধু) উঠিয়া + আছি = উঠিয়াছি যাপ্রমাণে ইतर রূপে করণে.
(চলিত) উঠেছি, উঠেছিস, উঠেছ, উঠেছেন, উঠেছে।

লাফান (লাফা)

- (সাধু) লাফাইয়া + আছি = লাফাইয়াছি যাপ্রমাণে ইतर রূপে করণে.
(চলিত) লাফিয়েছি, লাফিয়েছিস, লাফিয়েছ, লাফিয়েছেন, লাফিয়েছে।

বাক্যে (ঘটমান বর্তমান)

- ১) আমি গল্পের বই পড়িতেছি।
মী গোপ্টীকে পুস্তক বাচীত आहे.
- ২) তাহার বোন কেন দৌড়াইতেছে?
ত্যাচী বহীণ কা ধাবত आहे?
- ৩) রাস্তায় শত শত গাড়ী যাইতেছে।
रस्त्यातून शेंकडों गाड्या जात आहेत.
- ৪) তিনি এদিক্-ওদিক্ দেখিতে দেখিতে যাইতেছেন।
ते इकडे-तिकडे पहात पहात खात आहेत.
- ৫) সে মিথ্যা কথা বলিতেছে।
तो खोट बोलत आहे.
- ৬) সূর্য এখন উঠিতেছে।
सूर्य आता उगवत आहे.
- ৭) অরুণ পাগলের মত আবোল-তাবোল বকিতেছে।
अरुण वेड्यासारखा असंबद्ध (अर्थहीन) बडबडत आहे.
- ৮) শীলা তাহার মার সঙ্গে কাপড় কিনিতে যাইতেছে।
शीला तिच्या आईबरोबर कपडा खरेदी करायला जात आहे.

* प्रत्येक ठिकाणी आ न्ना लोप होतो.

- ৯) আমরা বাংলা ভাষায় ব্যাকরণ শিখিতেছি।
আম্হী বাংলা ভাষেঁে ব্যাকরণ শিকত আহীত।
- ১০) পুরস্কার পাইবার জন্য সীতা খুব কষ্ট করিতেছে।
বন্ধীস মিডবিণ্ণাকরিতা সীতা ফার মেহনত করীত আহেঁে।
- ১১) দরজি তোমার পাজামা সেলাই করিতেছে।
শিণী তুঞ্জী বিজার শিবত আহেঁে।
- ১২) ঐ মন্দ প্রথাগুলি আমাদের সমাজ হইতে উঠিয়া যাইতেছে।
ত্যা বার্ট চালাী আমন্ধ্যা সমাজাতুন নাহীশা হীত আহেঁে।
- ১৩) আমি তোমার আচরণ আর সহ্য করিতে পারিতেছি না।
মী তুঞ্জী বাগণুক যাপুডে সহন করু শকত নাহী।
- ১৪) আমরা সালিসের রায় গ্রহণ করিতে স্বীকার করিতেছি।
আম্হী পঁচাৰে মত মান্য করণ্ণ্যার্বে কবুল করীত আহী।
- ১৫) তিনি বলিলেন যে রমেশ তাঁহার সমস্ত ধনসম্পত্তি উড়াইয়া
দিতেছে।
তে ম্হণালে কি রমেশ ত্যাঁচী সৰ্ব্ব ধনদীলত ফুকুন টাকীত আহেঁে। (উডবীত আহেঁে।)

বাক্যে পুরাঘটিত বর্তমান

- ১) আমার বড় তুষ্ট^১ পাইয়াছে (বা লাগিয়াছে)
মলা ফার তহান লাগলী আহেঁে।
- ২) আমার মামাত বোন পুনা হইতে আসিয়াছে।
মাজী মামেবহীণ পুণ্ণ্যাহুন আলী আহেঁে।
- ৩) আপনার কি খুব কষ্ট হইয়াছে।
আপল্যালা ফার তাস পডলা (আহেঁে) কায়?
- ৪) ভয় নাই, ঔষধ খাইয়াছ ত?
ময় নাহী, (ঘাবরু নকোস), আঁঘষ ঘেতলে আহেস না?
- ৫) তাঁহার ছেলের অসুখ হইয়াছে।
ত্যাঁচা মুলগা আজারী জালা (পডলা) আহেঁে।

- ७) 'क्षण आला भाग्याचा' ছবির অগ্রিম বুকিং আরম্ভ হইয়াছে।
'क्षण आला भाग्याचा' चित्रपटाची आगाऊ तिकिट विक्री सुरु झाली आहे.
- ९) এই बालकेरी उत्तम शिक्षा पाईयाছে।
या मुलांना चांगले शिक्षण मिळाले आहे.
- ८) এই बंसर अनेक नूतन नूतन पुस्तक प्रकाशित हईयाছে
या वर्षी पुष्कळ नवीन नवीन पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.
- ९) तिनि सकल बिग्न अतिक्रम करियाछेन।
त्यानी सर्व संकटावर मात केली आहे.
- १०) आमि बलिते दुःखित हईतेछि ये ताहार मद थाओया
अभ्यास हईया गियाछे।
त्याला दारू पिण्याचे व्यसन जडले आहे हे सांगताना मला दुःख होत आहे.
- ११) आमि এই बईखाना विशेष करिया देथियाछि।
मी हे पुस्तक फार बारकाईने पाहिले आहे.
- १२) बिनयबाबु ताहार चाकरके ताड़ाइया दियाछेन।
बिनयबाबूंनी त्यांच्या नोकराला हाकलून दिले आहे.
- १३) एखन कतटा वाजियाछे ? सओया तिनटा हईयाछे कि ?
आता किती वाजले आहेत? सव्वातीन झाले (आहेत) काय?
- १४) तेल छिलना बलिया वातिटा निबिया गियाछे।
(‘बलिह्या’ चा अव्यय म्हणून वापर केला आहे.)
तेल नव्हते म्हणु दिवा विझला आहे.
- १५) तिनि वैज्जानिक जगते बेश सुख्याति लाठ करियाछेन।
त्यानी शास्त्रीय जगतांत पुष्कळ कीर्ती मिळविली आहे.
- १६) ईश्वरचंद्र विद्यासागर निजेर आयेर अधिकांश भाग
दुःखीर दुःख निवारन करिबार जन्य ब्यय करियाछेन।
ईश्वरचंद्र विद्यासागरांनी स्वतःच्या उत्पन्नाचा पुष्कळसा भाग दुःखी लोकांचे
दुःख दूर करण्याकरिता खर्च केला आहे.
- १) अशा प्रकारचे वाक्य नित्य भावे प्रयोगी असते.

आमार क्कुषा पाईयाछे । मला भूक लागली आहे.
 आमार घुम पाईतेछे । मला झोप येत आहे.
 आमार झर हईयाछे । मला ताप आला आहे.
 तोंमार कि शीत लागछे ? तुला थंडी वाजत आहे काय?
 तोंमार कि खूब लेगेछे ? तुला फार लागले आहे काय?

ह्या वाक्यात कर्ता नेहमी प्रुटीविभक्तियुक्त असतो.

२) बंगालीत 'वातू' हा शब्द सभ्य लोकांच्या नांवाच्या पुढे सन्मानार्थक लावण्यात येतो. (बाबू म्हणजे लहान मुलगा असा अर्थ होत नाही.)

उदा. शरंगबाबू, बक्किसबाबू, सुभाषबाबू ।

वातू हा शब्द नावाच्या पहिल्या भागाला लागतो. संपूर्ण नावाला लागत नाही. शरंगचंद्रवातू, बक्किसचंद्रवातू, सुभाषचंद्रवातू असे होणार नाही.

'वातू' हा शब्द आडनावालाही लागतो.

उदा. दत्तबाबू, देवबाबू, घोषबाबू.]

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

(१) मी आता फिरावयास जात आहे. (२) आता बाहेर पाऊस पडत आहे. (३) तू आता काय करीत आहेस? (४) शैलेन्द्र आपल्या मित्राला सिगरेट देत आहे. (५) ते रमणविषयी विचारीत आहेत. (६) पंचवार्षिक योजनांमुळे आपल्या देशाची उन्नती होत आहे. (७) माझ्याबरोबर कोण कोण येत आहे. (८) तेथे एक मुलगा ओरडत आहे. (९) ते टेबलावर बुक्का मारीत आहे. (१०) शिक्षेच्या भीतीने चोर थरथर कापत आहे. (११) त्याने गणेशचतुर्थीच्या दिवशी चंद्र पाहिला आहे. (१२) अरविंदने एक फणी विकत घेतली आहे. (१३) डॉ. राधाकृष्णन मुंबईला आले आहेत. (१४) त्याने दोनशे रुपयांच्या वस्तु खरेदी केल्या आहेत. (१५) आंब्याच्या

२३२ | अपूर्ण वर्तमान व पूर्ण वर्तमान

झाडावर एक पोपट बसला आहे. (१६) मनोहरने तुझे घड्याळ लपवून ठेवले आहे. (१७) त्याने आपली पाटी फोडली आहे. (१८) तू डाळिंबे कुठे विकलीस? (१९) आरडाओरड करून तू माझी झोप मोड केली आहेस. (२०) मी जे आपणाला सांगितले आहे ते पूर्णपणे खरे आहे.

शब्द :-

डाळींब	दाडिम	पाटी	स्लेट, सेलेट
झोप	घुम	पूर्णपणे	सम्पूर्ण
फोडणे	भाङ्गान (भाङ्गा)	फिरणे	वेडान (वेडा)
पाऊस पडणे	वृष्टि होण्या	सिगारेट	सिगारेट
विषयी	सम्बन्धे	पंचवार्षिक योजनेमुळे	पाचसाला
			परिकल्पना दरून
कोण कोण	के के	तेथे	सेथाने
ओरडणे	टॅचान (टॅचा),	टॅचामेचि करा	
टॅबल	टॅबिल	बुक्का	किल
थरथर	थरथर करिया	फणी	चिकनि
दोनशे	दुईशत, दु'श	वस्तु	जिनिय
पोपट	टिया, टियापाथी	लपविणे	लुकान (लुका)

△ △ △

अपूर्ण भूत व पूर्ण भूत (घटमान अतीत ও পুরাঘটিত অতীত)

পুরুষ

ক্রিয়াবিভক্তি

	ঘটমান অতীত	পুরাঘটিত অতীত
আমি, আমরা	ইতেছিলাম (ম্)	ইয়াছিলাম (ম্)
তুই, তোরা	ইতেছিলি	ইয়াছিলি
তুমি, তোমরা	ইতেছিলে	ইয়াছিলে
আপনি, আপনারা	ইতেছিলেন (ন্)	ইয়াছিলেন (ন্)
সে, তাহারা	ইতেছিল (লি)	ইয়াছিল (লি)
তিনি, তাঁহারা	ইতেছিলেন (ন্)	ইয়াছিলেন (ন্)

ঘটমান অতীত

(সাপ্) করিতেছিলাম, করিতেছিলি, করিতেছিলে, করিতেছিলেন, করিতেছিল।

(চলিত) করছিলাম, করছিলি, করছিলে, করছিলেন, করছিল।

[চলিত মধ্যে করছিলুম্ ব পদ্যাত করছিলেম্ অহী পণ 'ছিলাম' বদল 'ছিলুম' ব 'ছিলেম', ঝাপরুন রূপে হোতাত.]

'সাপ্' রূপে লক্ষাত ঠেবণ্যাচী সোপী পধ্দত :—

'করিতে' যা অসমাপিকা ক্রিয়েলা 'আছ্' ধাতুচী সামান্য ভূতকাळाচী রূপে জোড়ণে.

উদা. করিতে + ছিলাম = করিতেছিলাম।

করিতে + ছিলি = করিতেছিলি।

২৩৪ | अपूर्णभूत व पूर्णभूत

करि॒ते + छि॒ले = करि॒तेछि॒ले
करि॒ते + छि॒लेन = करि॒तेछि॒लेन
करि॒ते + छि॒ल = करि॒तेछि॒ल

इतर धातुंच्या बावतीतसुद्धा त्या त्या धातुच्या असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन वरील प्रमाणेच रूपे होतात.]

थाका (थाक्)

(साधु) थाकि॒ते + छि॒लाम = थाकि॒तेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थाकि॒तेछि॒लाम, थाक॑छि॒लि, थाक॑छि॒ले, थाक॑छि॒लेन, थाक॑छि॒ल

हउया (ह)

(साधु) ह॒इते + छि॒लाम = ह॒इतेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) ह॒छि॒लाम, ह॒छि॒लि, ह॒छि॒ले, ह॒छि॒लेन, ह॒छि॒ल ।

थाउया (था)

(साधु) था॒इते + छि॒लाम = था॒इतेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) था॒छि॒लाम, था॒छि॒लि, था॒छि॒ले, था॒छि॒लेन, था॒छि॒ल ।

याउया (या)

(साधु) या॒इते + छि॒लाम = या॒इतेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) या॒छि॒लाम, या॒छि॒लि, या॒छि॒ले, या॒छि॒लेन, या॒छि॒ल ।

दिउया (दि)

(साधु) दि॒इते + छि॒लाम = दि॒इतेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) दि॒छि॒लाम, दि॒छि॒लि, दि॒छि॒ले, दि॒छि॒लेन, दि॒छि॒ल ।

शोया (शु)

(साधु) शु॒इते + छि॒लाम = शु॒इतेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) शु॒छि॒लाम, शु॒छि॒लि, शु॒छि॒ले, शु॒छि॒लेन, शु॒छि॒ल ।

कहा (कह्)

(साधु) क॒इते + छि॒लाम = क॒इतेछि॒लाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) कइतेछिलाम, कइतेछिलि, कइतेछिले, कइतेछिले ।

किवा

कछिलाम, कछिलि, कछिले, कछिलेन, कछिले ।

आसा (आस्)

(साधु) आसिते + छिलाम = आसितेछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे

(चलित) आसछिलाम, आसछिलि, आसछिले, आसछिलेन, आसछिल ।

काटा (काट्)

(साधु) काटिते + छिलाम = काटितेछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे

(चलित) काटछिलाम, काटछिलि, काटछिले, काटछिलेन, काटछिल ।

गाहा (गाह्)

(साधु) गाहिते + छिलाम = गाहितेछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे

किवा गौहिते + छिलाम = गौहितेछिलाम अग्री पण रूपे होतात

(चलित) गाछिलाम, गाछिलि, गाछिले, गाछिलेन, गाछिल ।

लेखा (लिख्)

(साधु) लिखिते + छिलाम = लिखितेछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे

(चलित) लिखछिलाम, लिखछिलि, लिखछिले, लिखछिलेन, लिखछिल ।

उठा (उठ्)

(साधु) उठिते + छिलाम = उठितेछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे

(चलित) उठछिलाम, उठछिलि, उठछिले, उठछिलेन, उठछिल ।

लाफान [लाफ]

(साधु) लाफाहिते + छिलाम = लाफाहितेछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे

(चलित) लाफाछिलाम, लाफाछिलि, लाफाछिले, लाफाछिलेन, लाफाछिल ।

पूर्ण भूत (पुराघटित अतीत)

करा (कर्)

(साधु) करियाछिलाम, करियाछिलि, करियाछिले, करियाछिलेन,
करियाछिल ।

(चलित) करेछिलाम, करेछिलि, करेछिले, करेछिलेन, करेछिल ।

[चलितमध्ये कवेछिलुम व पद्यात कवेछिलेम अशी पण
'छिलाम' बदल 'छिलुम' व 'छिलेम' रूपे होतात.]

['साधु' रूपे लक्षात ठेवण्याची सोपी पध्दत :—

'करिया' या असमापिका क्रियेला 'आछ्' धातुची सामान्य भूतकाळाची
रूपे जोडणे.

इतर धातुच्या वावतीत सुध्दा त्या त्या धातुच्या असमापिका क्रियेचे
रूप घेऊन वरीलप्रमाणेच रूपे होतात.]

करिया + छिलाम = करियाछिलाम

करिया + छिलि = करियाछिलि

करिया + छिले = करियाछिले

करिया + छिलेन = करियाछिलेन

करिया + छिल = करियाछिल

थाका (थाक्)

(साधु) थाकिया + छिलाम = थाकियाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) थेकेछिलाम, थेकेछिलि, थेकेछिले, थेकेछिलेन,
थेकेछिल ।

हउया (ह)

(साधु) हईया + छिलाम = हईयाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.

(चलित) हयेछिलाम, हयेछिलि, हयेछिले, हयेछिलेन, हयेछिल ।

थाওয়া (था)

- (साधु) थाईया + छिलाम = थाईयाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) थेयेछिलाम, थेयेछिलि, थेयेछिले, थेयेछिलेन, थेयेछिल ।

याइया (या)

- (साधु) गिया + छिलाम = गियाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) गियेछिलाम, गियेछिलि, गियेछिले, गियेछिलेन, गियेछिल ।

देওয়া (दि)

- (साधु) दिया + छिलाम = दियाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) दियेछिलाम, दियेछिलि, दियेछिले, दियेछिलेन, दियेछिल ।

शोया (शु)

- (साधु) शुईया + छिलाम = शुईयाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) शुयेछिलाम, शुयेछिलि, शुयेछिले, शुयेछिलेन, शुयेछिल ।

कहा (कह्)

- (साधु) कहिया + छिलाम कहियाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) कयेछिलाम, कयेछिलि, कयेछिले, कयेछिलेन, कयेछिल ।

किवा

कहेछिलाम, कहेछिलि, कहेछिले, कहेछिलेन, कहेछिल ।

आसा [आस्]

- (साधु) आसिया + छिलाम = आसियाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) एसेछिलाम, एसेछिलि, एसेछिले, एसेछिलेन, एसेछिल ।

काटा [काट्]

- (साधु) काटिया + छिलाम = काटियाछिलाम । याप्रमाणे इतर रूपे करणे.
(चलित) केटेछिलाम, केटेछिलि, केटेछिले, केटेछिलेन, केटेछिल ।

গাহা [গাহ্]

- (সাপু) গাহিয়া + ছিলাম = গাহিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইतर রূপে করণে।
(চলিত) গেয়েছিলাম, গেয়েছিলি, গেয়েছিলে, গেয়েছিলেন,
গেয়েছিল।

লেখা [লিখ্]

- (সাপু) লিখিয়া + ছিলাম = লিখিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইतर রূপে করণে।
(চলিত) লিখেছিলাম, লিখেছিলি, লিখেছিলে, লিখেছিলেন,
লিখেছিল।

উঠা [উঠ্]

- (সাপু) উঠিয়া + ছিলাম = উঠিয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইतर রূপে করণে।
(চলিত) উঠেছিলাম, উঠেছিলি, উঠেছিলে, উঠেছিলেন, উঠেছিল।

লাফান (লাফা)

- (সাপু) লাফাইয়া + ছিলাম = লাফাইয়াছিলাম। যাপ্রমাণে ইतर
রূপে করণে।
(চলিত) লাফিয়েছিলাম, লাফিয়েছিলি, লাফিয়েছিলে,
লাফিয়েছিলেন, লাফিয়েছিল।

वाक्ये घटमान अतीत

- ১) আমি একটি ছবি আঁকিতেছিলাম।
मी एक चित्र काढीत होतो.
- ২) যখন সে কাঁদিতেছিল তখন তুমি কেন হাসিতেছিলে ?
तो जेव्हा रडत होता तेव्हा तू का हसत होतास?
- ৩) সে একটা বেতের চেয়ার বেচিতেছিল।
तो एक बेताची खुर्ची विकत होता.
- ৪) ম্যানেজার সাহেব সকল কর্মচারিকে ধমকাইতেছিলেন।
मॅनेजरसाहेब सर्व कामगाराना धमकावित होते.

- ५) बालकेरा यथन खेला करिंतेछिल, तथन तिनि घुमाईतेछिलेन ।
मुले जेव्हा खेळत होती तेव्हा ते झोपत होते.
- ७) हरिनाथ ओ मतिलाल चौपाटीर बालिते हाँटितेछिल ।
हरिनाथ व मतिलाल चौपाटीच्या बाळूत चालत होते.
- १) आकर बर बिरबलके पराजित करिबार सुयोग खुँ जितेछिल ।
अकर बर बिरबलचा पराभव करण्याची संघि शोधत होता
- ८) पृथिवी शुद्ध^१ लोक ताहार (वा ताहाके) निन्दा करिंतेछिल ।
सर्व जगातले लोक त्याची निन्दा करीत होते.
- ९) गत रात्रिते आमि अनेकक्षण पर्यस्त तोमार अपेक्षा करिंते
छिलाम ।
काल रात्री मी पुष्कळवेळपर्यंत तुझी वाट पहात होतो.
- १०) आमि याहा बलितेछिलाम ताहा तोमरा एखन करिंतेछ ।
मी जे बोलत होती, ते तुम्ही आता करीत आहा.
- ११) तुमि की ए बिषये गत काल भाबितेछिले ?
तू या बिषयावर काल विचार करीत होतास काय ?
- १२) तुमि ए बिषये गत काल कि भाबितेछिले ?
तू या बिषयावर काल कसला विचार करीत होतास ?
- १३) छेले आसिबे बलिया मा सकल जिनिष प्रसुत करिया
राथितेछिल ।
मुलगा येईल म्हणून आई सर्व वस्तु तयार करून ठेवत होती.
- १४) यथन वातास बहितेछिल, तथन गाछेर पातांगुलि नडितेछिल ।
जेव्हा वारा बहात होता, तेव्हा झाडाची पाने हालत होती.
- १५) नौकाथानि श्रोतेर बिपरीत दिके याईतेछिल ।
होडी प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशला जात होती.
- १६) दोकाने चाकर हुँ काय धूमपान करिंतेछिल ।
दुकानात नोकर हुक्का ओढत होता.

१२) ताहार दादामहाशयेर नामे ताहार नाम राखा हईयाछिल ।
त्याच्या आजोबांचे नांव त्याला ठेवण्यात आले होते.

१३) तिनि गोविन्दके सत्ता हईते बाहिर करिया दियाछिमेन ।
त्यानी गोविंदाला सभेच्या बाहेर घालवून दिले होते.

१४) आमार मा एकादशीर दिने उपवास करियाछिलेन ।
माझ्या आईने एकादशीच्या दिवशी उपास केला होता.

१५) आपनि हुकूम दियाछिलेन बलियाई परेशन एई काजटा
करिया फेलियाछे ।

आपण हुकूम दिला होता म्हणूनच परेशने हे काम करून टाकले आहे.

[१] 'शुद्ध' चा मराठीप्रमाणेच पवित्र, निर्मळ, निर्दोष असा अर्थ होतो.
परंतु त्याचे इतरही अर्थ होतात.

पृथिवीशुद्ध लोकेरा

जगातील सर्व लोक.

ग्रामशुद्ध लोकेरा

गावातील सर्व लोक.

जमिजिरेत शुद्ध घरवाडी

जमीनजुमल्यासह घरदार.

२) 'थानि'च्या अर्थाकरिता पाठ १२ पहा.

३) 'वाइ' :- सामान्य वर्तमानकाळाच्या पुढे 'वाइ' आल्यास त्याने पूर्ण
वर्तमानकाळाचा किंवा पूर्ण भूतकाळाचा बोध होतो. अशा वेळी 'वा'
वापरत नाहीत. ['चलित' भाषेत 'वाइ'चे 'वि' किंवा 'वेइ'
असे रूप होते.)

उदा. स देखे नाई (देखेनि - चलित) ।

त्याने पाहिले नाही (किंवा नव्हते.)

तूमि खांणु नाई (खांणुनि - चलित) ।

तू खाल्ले नाहीस (किंवा नव्हतेस.)

आमि बलि नाई (बलिनि - चलित) ।

मी बोललो नाही (किंवा नव्हतो.)

२४२ | अपूर्ण भूत व पूर्ण भूत

अञ्जु - करिशाछे ना, करिशाछिल ना। अञ्जु - 'करे नाई'।

अञ्जु - करेछे ना, करेछिल ना। अञ्जु - 'करे नि'।

इतर सर्व काळी त्या त्या काळच्या क्रियापदाच्या रूपापुढे 'ना' हे अव्यय येते.

उदा. से याय ना - तो जात नाही. (सामान्य वर्तमान)

से खाईतेछे ना - तो खात नाही. (अपूर्ण वर्तमान)

से करिल ना - त्याने केले नाही. (सामान्य भूतकाळ)

से बलिंत ना - तो बोलत नसे. (रीति भूतकाळ)

से बलिंतेछिल ना - तो चालत नव्हता. (अपूर्ण भूतकाळ)

से लिथिबे ना - तो लिहिणार नाही. (सामान्य भविष्यकाळ)

'नाई' च्या इतर वापरांकरिता पाठ १६ पहा.]

अभ्यास (२)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

- (१) नंदबाबूची मुलगी मिनी वागेत फुले तोडीत होती. (२) घोबी-घाटावर घोबी कपडे धूत होते. (३) शेतकरी विळघाने गवत कापीत होते. (४) जनेत तोच दाढीवाला खेळणी विकत होता. (५) मुले स्टेडियमच्या दिशेने धावत होती. (६) कालच्या समारंभात तो पियानो वाजवीत होता. (७) निळघा आकाशात पक्षी थव्यांनी उडत होते. (८) मी मोहनदासांच्या दुकानात सावण विकत घेत होतो. (९) त्यावेळी आपण सांताक्रुज विमानतळावर जाण्याच्या तयारीत होता. (१०) कोळी मासे पकडत होते व आम्ही पोहत होतो. (११) माझ्या लहानपणी मी पुष्कळ पतंग उडविले होते. (१२) तुम्ही मुंज झाली होती तेव्हा तुम्हे वय काय होते? (१३) त्यांच्याबरोबर आम्ही दार्जिलिंग पहावयास गेलो होतो. (१४) श्रीकृष्णाने सांदीपनींच्या आश्रमात शिक्षण घेतले होते. (१५) त्याने लिफाफ्यामधून एक कागद बाहेर काढला होता. (१६) नोकरीकरीता तू जो अर्ज पाठविला होतास त्यात पुष्कळ चुका होत्या. (१७) हा राजवाडा इ. स. १४७० मध्ये पूर्णपणे जळून गेला होता. (१८) ईश्वरचंद्र विद्यासागरांनी जवळ जवळ पंचवीस पुस्तके लिहिली होती. (१९) पंडिता रमाबाईंचा विवाह एका बंगाली बॅरिस्टरशी झाला होता. (२०) रवींद्रनाथ ठाकुरांनी रशियन राज्यक्रांतीनंतर सोव्हियेत रशियाची सफर केली होती.

शब्द :-

तोडणे	छेँडा (छिँड्)	घोत्री	धोपा, रजक
(कपडे) धुणे	(कापड़) काचा	(काच्) शेतकरी	कुयक, चाबा, चायी
विला	कास्ते	गवत	घास
जत्रा	मेला	खेळणे	खेलना
दाढीवाला	दाड़िওয়़ाला	दियेला	दिके
घावणे	दोँडान (दोँडा)	कालच्या	कालकेर
बाजविणे	बाजान (बाजा)	थव्यानी	बाँके बाँके
सावण	सावान	विमानतळ	विमानघाँटी
तयारीत असणे	} उदयत हওয়া	कोळी	जेले
वेतात असणे		व, आणि	आर
पतंग	घुड़ि	उडविणे	उड़ान (उड़ा)
मुंज	पैता	वय	वयस
केवढे	कत	शिक्षण	शिक्षा
लिफाफा	खाम	नोकरी	चाकरि
अर्ज	आरजि	चूक	भूल
राजवाडा	राजप्ऱासाद	पूर्णपणे	पुरापुरि
जळून जाणे	पूड़िया बाওয়া	जवळ जवळ	प्राय
पंचवीस	पँचिष	राज्यक्रान्ति	विप्लव
सफर	सफर		

△ △ △

অপূর্ণ भविष्यकाल व पूर्ण भविष्यकाल घटमान भविष्यत् ও পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ

[হ্যা দোন্হী কাळांना कोणत्याही विशिष्ट क्रियाविभक्ति नाहीत.]

घटमान भविष्यत्

घटमान भविष्यत् काळाची रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे 'इते' प्रत्यय लागलेले असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन त्यापुढे 'थाक्' धातूची सामान्य भविष्यकाळाची रूपे जोडतात. चलित रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे 'इते' प्रत्यय लागलेले चलित रूप घेऊन त्यापुढे 'थाक्' धातूची सामान्य भविष्यकाळाची चलित रूपे जोडतात.

करा (कर्)

साधु

आमि, आमरा

करिते + থাকিব = করিতে থাকিব

তুই, তোরা

করিতে + থাকিবি = করিতে থাকিবি

তুমি, তোমরা

করিতে + থাকিবে = করিতে থাকিবে

আপনি, আপনারা

করিতে + থাকিবেন = করিতে থাকিবেন

সে, তাহারা

করিতে + থাকিবে = করিতে থাকিবে

তিনি, তাঁহারা

করিতে + থাকিবেন = করিতে থাকিবেন

চলিত করতে থাকব, করতে থাকবি, করতে থাকবে, করতে থাকবেন,
করতে থাকবে, করতে থাকবেন।

যাप्रमाणेच इतर धातूंची 'घटमान भविष्यत्' काळाची रूपे होतात.

(‘कরिते थाकवि’ हे दोन्ही शब्द अलग अलग लिहाने.)

पुत्राघटित भविष्यत्

‘पुत्राघटित भविष्यत्’ काळाची-रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे ‘इया’ प्रत्यय लागलेले असमापिका क्रियेचे रूप घेऊन त्यापुढे ‘थाक्,’ धातूची सामान्य भविष्यकाळाची रूपे जोडतात. चलित रूपे तयार करताना त्या त्या धातूचे ‘इया’ प्रत्यय लागलेले चलित रूप घेऊन त्यापुढे ‘थाक्,’ धातूची सामान्य भविष्यकाळाची चलित रूपे जोडतात.

करा (कर)

आमि, आमरा	करिया + थाकिव = करिया थाकिव
तुई, तोरा	करिया + थाकिवि = करिया थाकिवि
तुमि, तोमरा	करिया + थाकिवे = करिया थाकिवे
आपनि, आपनारा	करिया + थाकिवेन = करिया थाकिवेन
से, तहारा	कधिया + थाकिवे = करिया थाकिवे
तिनि, तहारा	करिया + थाकिवेन = करिया थाकिवेन

(चलित) करे थाकव, करे थाकवि, करे थाकवे, करे थाकवेन,
करे थाकवे, करे थाकवेन

याप्रमाणेच इतर धातूंची पुत्राघटित भविष्यत् काळाची रूपे होतात. (‘करिया थाकिव’ हे दोन्ही शब्द अलग अलग लिहावे.)

वाक्ये घटमान भविष्यत्

- १) यथन तुमि वेडाईते थाकिवे तथन आमि पडिते थाकिव ।
तू ज्यावेळेला भटकत असशील त्यावेळेला मी वाचीत असेन.
- २) यथन तिनि आसिवेन तथन आमि काज करिते थाकिव ।
जेव्हा ते येतील तेव्हा मी काम करित असेन.
- ३) ए समय रमेश कापडुंलि काचिते थाकिवे ।
यावेळी रमेश कपडे धुत असेल.
- ४) तुमि काल सकाले विमानेर खेला देखिते थाकिवे ।
तू उद्या सकाळी विमानांचा खेळ (acrobatics) बघत असशील.

- ৫) কাল সকালবেলা ১০ টার সময় মালতী হার গাঁথিতে থাকিবে।
তুয়াঁ সকালী ৭০ বাজতা মালতী হার গুফত অসেল.
- ৬) কুলিরা স্টেশনে বোঝা তুলিতে থাকিবে।
হমাল স্টেশনাঁত অঁজ্ঞে উচলত অসতীল.
- ৭) বালকেরা বইগুলি ছিঁড়িতে থাকিবে।
মুলে পুস্তকে ফাডীত অসতীল.
- ৮) ওই বাঁদরটা লাফাইতে থাকিবে।
তে মাকড় উড্চা মারত অসেল.
- ৯) তোমার ভগিনিপতি বাজারে কি কি কিনিতে থাকিবেন ?
তুজ্ঞে মেহুণে বাজারাঁত কায কায বিকত ঘেত অসতীল ?
- ১০) আমাদের স্বেচ্ছাসেবকগণ সমস্ত জিনিস পত্র ভাল করিয়া
রাখিতে থাকিবে।
আমনে স্বয়সেবক সৰ্ব সামান নীট ঠেবীত অসতীল.

বাক্যে (পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ)

- ১) অভয় রসগোল্লা খাইয়া থাকিবে।
অভয়নে রসগুলা খাল্লা অসেল.
- ২) পুলিশ এত দিনের মধ্যে চোরকে ধরিয়া রাখিবে।
পোলিসাঁনী এতদিনে দিবসাত চোরলা পকডলা অসেল.
- ৩) রনজিৎ হয়ত লুকোচুরি ছবি দেখিয়া থাকিবে।
রণজিত্তনে কদাচিত্ত 'লুকোচুরী' সিনেমা বঘিতলা অসেল.
- ৪) সকাল থেকেই টিকিটের জন্ম লাইন লাগিয়া থাকিবে।
সকালপামুনত তিকিটাকরিতা রাং লাগলী অসেল.
- ৫) তিনি পেয়ারা গাছ কাটিয়া থাকিবেন।
ত্যাঁনী পেহুনে জাড তোডলে অসেল.
- ৬) আমার চলিয়া যাইবার পর আমার মা কাঁদিয়া থাকিবে।
মী নিঘুন গেল্যাবর মামী আই রডলী অসেল.
- ৭) রমন শঙ্করকে চিঠি লিখিয়া থাকিবে।
রমণনে শঙ্করলা চিঠী লিহিলী অসেল.

- ८) तूमि हयत ७ कथा बलिया थाकिवे, किन्तु ताहा आमर मने नाई ।
तू कदाचित ती गोष्ट मला सांगितली असशील परंतु ती माझ्या
लक्षात नाही.
- ९) से कौ मुख, हयत मतिनालके टाकांगुलि दिया थाकिवे ।
किती मूर्ख आहे तो! कदाचित त्याने मतिलालला पैसे दिले असतील.
- १०) मरना निजेई मव किछू करिया एथन मायाकान्ना काँदिते थाकिवे ।
सरला स्वतःच सर्व काही करून आता नकाशु ढळीत असेल.

[१) 'हयत' च्या वापराकरिता पाठ १६ पहा.]

अभ्यास (३)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा.

- (१) आता गुराखी पावा वाजवीत असेल आणि गायी रवंथ करीत असतील.
- (२) शकुंतला आगगाडीत जेवत असेल. (३) मुनील स्वामी चिन्मयानंदांचे भाषण ऐकत असेल. (४) तू उद्या दिवसभर ओरडत असशील. (५) दोन दिवसानी मी यावेळेला रत्नागिरीला जात असेन. (६) गोट्या नाशिकला द्राक्षे खात असेल. (७) आपण कृष्णा नदीत पोहत असू. (८) सोनु ज्यावेळेला गवत कापीत असेल त्यावेळेला रामु गात असेल. (९) येत्या रविवारी रमण सकाळी ११ पासून संध्याकाळी ५ पर्यंत क्रिकेट खेळत असेल. (१०) माळी बगीच्यात पाणी शिंपडत असतील. (११) दोन महिन्यांच्या आतच मी ज्ञानेश्वरी वाचून संपविलेली असेल. (१२) सहा वाजल्यानंतर चारूलता बाहेर गेली असेल. (१३) दिल्लीला तू टेलिव्हिजन बघितला असशील. (१४) तो दुपारी दोन वाजल्यापासून रांगेत उभा राहिला असेल. (१५) कृष्णकांतने गोव्याहून कांही ना कांही आणले असेल. (१६) हमालाने डोक्यावरून ओझे नेले असेल. (१७) त्याला ह्या महिन्याचा पगार मिळाला असेल. (१८) शेतकऱ्यांनी आपापल्या शेतात बी पेरले असेल. (१९) रोग्याला पहायला डॉक्टर आले असतील. (२०) वादळामुळे आंबे पडले असतील.

२४८ | अपूर्ण भविष्यकाल व पूर्ण भविष्यकाल

शब्द

पावा	बेणु	खंथ करणे	जावर काटा ; रोमथून करा
आगगाडी	रेलगाडी	जेवणे	भोजन करा खाण्यादाण्या करा
दिवसभर	सारादिन	शिपडणे	छिटान (छिटा) सेचन करा
आतच	मध्येई	नंतर	परे
टेलिव्हिजन	टेलिभिशन	काही ना काही	किछू ना किछू
आणणे	आना (आन)	डोक्यावरून	मांथाय करिया
ओझे	बोवा	(बाहून) नेणे	बहा (बह) बहन करा
पगार	बेतन, माईने	आपापल्या	निज निज
शेत	फ़े़त्र	वी	बीज
पेरणे	बपन करा	बादळामुळे	बाडेर फले

[डोक्यावरून, खांद्यावरून, हातावर घेऊन, पाठीवरून या अर्थी बंगालीत माथास्य करिया, काँधे करिया, हाते करिया, पीठे करिया, अशी रचना करतात. त्याप्रमाणे बसने, ट्रेनने, प्लेनने, जहाजाने, गाडीने, लोड्याने या अर्थी बासे करिया, ट्रेने करिया, प्लेने करिया जाहाजे करिया, घाटि करिया, गाडी करिया, अशी रचना करतात. पाठ ३, तृतीया विभक्तीचे अनुसर्ग पहा.]

△ △ △

पाठ ९ वा : अर्थविचार क्रिया प्रकार

बंगालीत तीन प्रकारचे अर्थ (Moods) आहेत.

- १) निर्देशक वा निर्धारक वा अवधारक भाव (स्वार्थ)
 - २) अरुञ्जाबोधक वा निघोजक भाव (आज्ञार्थ)
 - ३) संघोजक वा घटवास्तुरापेक्षित भाव (संकेतार्थ)
- (‘भाव’ च्या एवजी ‘प्रकार’ असे पण म्हणतात.)

- १) निर्देशक भाव :- ज्यावेळी वाक्यातील कर्ता होकारार्थी किंवा नकारार्थी क्रिया दर्शवितो अथवा प्रश्नवाचक असतो. तेव्हा त्या वाक्याचा ‘निर्देशक भाव’ असतो.

उदा. से मेयेटि नाचि तेहे । ती मुलगी नाचत आहे.

आमि आज अपिसे याईव ना । मी आज ऑफिसला जाणार नाही.
तुमि कि थावे ? तू काय खाणार ?

- २) अरुञ्जाबोधक भाव :- जे वाक्य आज्ञा, विनंती, प्रार्थना, आशीर्वाद, शाप आदि भाव दर्शविते, त्या वाक्याचा ‘अरुञ्जा भाव’ असतो.

उदा. आपन चरकाय तेल दाओ । आपल्या कामावर लक्ष ठेव. (शब्दशः :- स्वतःच्या चरख्याला तेल दे.)

आमार एकटि काज करुन । माझे एक काम करा.

“बाँचाओ, करुनासिद्धु ! भिखारी राघवे ।” हे करुणासिद्धु ! भिकारी (असलेल्या) राघवाला वाचव.

दीर्घजीवी हओ । दीर्घायुषी हो.

ताहार सर्वनाश हउक । त्याचा सत्यानाश होवो.

आज्ञार्थाचे काळभेदाप्रमाणे दोन प्रकार पडतात.

অ) বর্তমান অল্পজ্ঞা — মন দিয়া লেখাপড়া কর। লক্ষপূর্বক
অধ্যাস কর.

আ) ভবিষ্যৎ অল্পজ্ঞা — সদা সত্য কথা বলিবে। নেহমী খরে বোলাবে.

৩) সংযোজক ভাব একাচ বাক্যাত জেহা একা ঘটনেচা সংব্রংধ
দুসন্যা ঘটনেশী জোডলা জাতো তেহা ত্যা বাক্যচা 'সংযোজক
ভাব' অসতো.

উদা সে আসিলে আমিও যাইব। কিবা যদি সে আসে তবে আমিও
মাইব। जर तो आला तर मी मुद्दा जाईन.

বঙ্গালীত প্রত্যেক অর্থাकरिता वेगवेगळे धातूंना लागणारे प्रत्यय नाहीत.
केवळ 'निर्देशक भाव' व 'अल्पज्ञाबोधक भाव' यांनाच
वेगवेगळे प्रत्यय आहेत. 'यदि', 'यत्र', 'कि', 'तबे', 'तहा
हईले' इत्यादि अव्ययांचा व 'निर्देशक भाव' दर्शविणाऱ्या क्रियापदांचा
उपयोग करून 'संयोजक भाव' दर्शविला जातो.

उदा. আমি যদি যাই তবে সে যাইবে না। जर मी गेलो तर तो
जाणार नाही.

ছেলেমেয়েদের এমন ভাবে শিক্ষা দিতে হইবে, যাহাতে তাহারা
দেশের উন্নতি করিতে পারে। ज्यामुळे ती देशाची प्रगती करतील
असे शिक्षण मुलामुलींना दिले पाहिजे.

कधी कधी (विशेषतः बोलीभाषेत) 'निर्देशक भाव' दर्शविणाऱ्या
क्रियापदांचा उपयोग करून 'अल्पज्ञाबोधक भाव' पण दर्शविला
जातो.

उदा. तूमि यावे। तू जा.
तूमि थावे। तू खा.
तूमि करवे। तू कर.

आन्वर्थ अनुज्ञा

१

वर्तमान अनुज्ञा
वर्तमान अनुज्ञा

पुरुष

क्रियाविभक्ति

आमि, आमरा

रूप नाइ

तुई, तोरा

तूमि, तोमरा

आपनि, आपनारा

(प्रत्यक्ष)

अ (ओ), उ, अह (हो) [पद्यात]
उ (न्), न (न्)

से, ताहारा

तिनि, तँहारा

(परोक्ष)

उक (क्), क
उन (न्), न (न्)

वरील क्रियाविभक्तीतील उ, न, क हे प्रत्यय स्वान्त धातूना व अ, उन, उक हे प्रत्यय व्यंजनान्त धातूना लागतात.

[आन्वर्थान्त 'आमि, आमरा' ची रूपे होत नाहीत. 'मध्यम पुरुष' च्या वेळेला आज्ञा, हुकुम वगैरे प्रत्यक्ष करता येतो. म्हणून त्याला 'प्रत्यक्ष अनुज्ञा' असे म्हणतात तर 'प्रथम पुरुष' च्या वेळेला आज्ञा, हुकुम वगैरे अनुपस्थितीत द्यावा लागतो म्हणून त्याला 'परोक्ष अनुज्ञा' असे म्हणतात.]

करा(कर्)

तुई, तोरा

तूमि, तोमरा

आपनि, आपनारा

से, ताहारा

तिनि, तँहारा

१
कर्

२
कर (रो), करह (हो)

३
करन् (न्)

४
करक (क्)

५
करन् (न्)

ही रूपे थोडक्यात पुढील प्रमाणे आहेत.

(साधू) कर, कर, करून, करक
(चलित) साधूर समान

थाका (थाक्)

(साधू) थाक्, थाक थाकून, थाकुक
(चलित) साधूर समान

होया (ह)

(साधू) ह, ह०, हउन, हउक
(चलित) ह, ह०, ह'न, ह'क

थाओया [था]

(साधू) था, था०, थान, थाक
(चलित) साधूर समान

याओया (या)

(साधू) या, या०, यान, याक
(चलित) साधूर समान

दोया (दि)

(साधू) दे, दा०, दिन, दिक
(चलित) साधूर समान

शोया (शु)

(साधू) शो, शो०, शुन, शुक
(चलित) साधूर समान

कहा (कह्)

(साधू) क, कह, कहन, कहक
(चलित) क, क०, क'न, क'क

आसा (आस्)

(साधू) आय, एस (आईस), आसन, आसुक।
(चलित) साधूर समान

काटा (काट्)

(साधू) काट्, काटि, काटून, काटूक

(चलित) साधूर समान

गाहा (गाह्)

(साधू) गा, गाह, गाहन, गाहक

(चलित) गा, गाओ, गान, गोक

लेखा (लिथ्)

(साधू) लेख्, लिथ, लिथून, लिथूक,

(चलित) लेख्, लेख, लिथून, लिथूक

उठा (उठ्)

(साधू) उठ्, उठि, उठून, उठूक

(चलित) उठ्, उठ, उठून, उठूक

लाफान [लाफा]

(साधू) लाफा, लाफाओ, लाफान, लाफाक

(चलित) साधूर समान

पुष्कळदा 'मध्यम पुरुष' व 'प्रथम पुरुष' यांच्या 'सम्प्रयात्रक' रूपाना 'उन' प्रत्ययाऐवजी 'साधारण वर्तमान' चा 'एन' प्रत्यय वापरतात. परंतु असे करणे चुकीचे आहे.

उदा. आपनारा दया करिया देखून। ('देखेन' नव्हे) आपण वृपया पहावे.
आसून महाशय। ('आसेन' नव्हे) यावे महाराज.

काही वाक्यात 'आमि' 'आमरा' कर्ता असताना अरुञ्जा 'भाव' असल्यास त्या वेळी 'साधारण वर्तमान'ची रूपे वापरतात

उदा. चल आमरा याई। चल, आपण जाऊया. आमि बाडी याई ? मी.
घरी जाऊ का ? आमि एथन आसि। मला आता जाऊ द्या.

[मराठीत 'वरं, मी येतो तर' असे आपण म्हणतो तेव्हा क्रिया जाण्याची असते. अशा वेळी बंगालीत क्रिया जरी जाण्याची असली तरी 'आसा' हे क्रियापद वापरतात.]

भविष्यत् अनुज्ञा ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা

পুরুষ

ক্রিয়াবিভক্তি

আমি, আমরা

রূপ নাই

তুই, তোরা

স (স্), ইস (স্)

তুমি, তোমরা

ইও(ইয়ো)

আপনি, আপনারা

ইবেন(ন্)

সে, তাহারা

} পরোক্ষ

ইবে

তিনি তাঁহারা

ইবেন(ন্)

বরীল ক্রিয়াবিধক্ৰীতীল 'স' প্রত্যয় স্বরান্ত ধাতুনা ব 'ইস' প্রত্যয়
ব্যংজনান্ত ধাতুনা লাগতো.

তুই, তোরা

করিস (স্)

তুমি, তোমরা

করিও (করিয়ো)

আপনি, আপনারা

করিবেন

সে, তাহারা

করিবে

তিনি, তাঁহারা

করিবেন

হী রূপে খোড়ক্ৰিয়াত পুঠীলপ্রমাণে লিহিতাত.

(সাধু) করিস, করিও(-য়ো); (চলিত) করিস, ক'রো

ইतर রূপে সাধারণ ভবিষ্যৎ চ্যা রূপপ্রমাণে অসল্যামুলে
দিলেলে নাহীত.

থাকা (থাক্)

(সাধু) থাকিস, থাকিও(-য়ো); (চলিত) থাকিস, থেকো

হওয়া (হ্)

(সাধু) হইস, হইও(-য়ো); (চলিত) হ'স, হ'য়ে

খাওয়া (খা)

(সাধু) খাস, খাইও(-য়ো); (চলিত) খাস, খেয়ে

যাওয়া (যা)

(সাধু) যাস, যাইও(-য়ো); (চলিত) যাস, যেয়ে

দেওয়া [দি]

(সাধু) দিস, দিও(-য়ো); (চলিত) সাধুর সমান

শোয়া [শু]

(সাধু) শুস, শুইও(-য়ো); (চলিত) শুস, শুয়ে

কহা (কহ্)

(সাধু) কহিস, কহিও(-য়ো); (চলিত) ক'স, ক'য়ে

আসা (আস্)

(সাধু) আসিস, আসিও(-য়ো); (চলিত) সাধুর সমান

কাটা (কাট্)

(সাধু) কাটিস, কাটিও(-য়ো); (চলিত) কাটিস, কেটে

গাহা (গাহ্)

(সাধু) গাহিস, গাহিও(-য়ো); (চলিত) গাস, গেয়ে

লেখা (লিখ্)

(সাধু) লিখিস, লিখিও(-য়ো); (চলিত) লিখিস, লিখে

উঠা (উঠ্)

(সাধু) উঠিস, উঠিও(-য়ো); (চলিত) উঠিস, উঠে

লাফান [লাফা]

(সাধু) লাফাস, লাফাইও(-য়ো); (চলিত) লাফাস, লাফাইও(-য়ো)

पुष्कळा 'येन' शब्दापुढे त्या त्या धातूची 'साधारण वत मान' काळाची 'प्रथम पुरुष साधारण' व 'प्रथम पुरुष सप्तमात्मक' रूपे ठेवूनही 'भविष्यत् अरुञ्ज' साधतात.

से येन आसे । त्याने यावे.
तिनि येन करेन । त्यानी करावे.

वाक्ये वत मान अरुञ्ज

- १] तूमि ताडाताडि यां ।
तु लगीलगा जा
- २] आमाके एक मुठ्ठा चाल दां ।
मला एक मूठ तांबुळ द्या.
- ३] दया करिया एकट्टे अपेक्षा करुन ।
कृपा करुन जरा वाट पहा.
- ४] आपनि आगे चनुन आमि ऐं आसछि ।
आपण पुढे जा, मी (हा) आताच येतो.
- ५] तोमरा चा वा कफि खां ना, दूध पान कर ।
तुम्ही चहा किवा कॉफी पिऊ नका, दुध प्या.
- ६] तोमार भाइके डाकिया आन ।
तुझ्या भावाला इथे बोलव. (शब्दशः बोलावून आण).
- ७] आमादेर परिश्रम सफल हडक ।
आमची मेहनत फळाला येऊ द्या.
- ८] सतीश ऐं काजटा करुंक
सतीशला हे काम करू द्या.
- ९] एखन कि करा याक ?
आता काय करावे.
- १०] एकटा साधारन साडी परिया आय ।
एक साधी साडी नेसून ये.

বাক্যে ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা

- ১] ছাত্রগন ! কখনও পাঠে অবহেলা করিও না।
বিদ্বার্থ্যানো! অধ্যাসালা কধীহী টংল মংল কল নকা.
- ২] মন দিয়া লেখাপড়া করিবে।
লক্ষপূর্বক অধ্যাস করাবা.
- ৩] আপনি পথ্য সেবন করিবেন, অসুখ ছর হইয়া যাইবে।
আপণ পথ্য পালাবে, আজার দুর হৌইল.
- ৪] সবান্ধবে আগমনপূর্বক কার্যসৌষ্ঠব করিবেন।
মিত্রাসহ য়েজন কার্যাস শোভা আণাবী.
- ৫] মনে রাখ' আবার যেন এই রকম না হয়।
লক্ষাত ঠেব! পুন্হা অসে হোতা কামা নয়ে.
- ৬] বৃথা সময় কাটাইও না।
বেল চুকট ঘালবু নকা.
- ৭] তাঁহাকে বলিয়া দাও, তিনি যেন এখানে আসেন।
ত্যানী য়েথৈ যাবে অসে ত্যানা সাগা.
- ৮] কখনও মনে নিরাশ হইও না।
কধীহী মনানে নিরাশ হৌক নকা.
- ৯] অনুগ্রহ করিয়া আমাকে 'আনন্দমঠ' আর একবার দিবেন।
মেহরবানী করুন (আপণ) মলা 'আনন্দমঠ' পুন্হা একদা ঘাবে.
- ১০] অনুগ্রহপূর্বক আপনি পরশু আমার বাড়ীতে আসিবেন।
মেহরবানী করুন আপণ পরবা মাঙ্ঘা ঘরী যাবে.
- [১] কৃপা করুন, মেহরবানী করুন (please, kindly) যা অর্থী বংগালীত
'দয়া করিয়া' 'কৃপা করিয়া' 'অনুগ্রহ করিয়া'
'অনুগ্রহপূর্বক' বাপরতা.
- ২) 'যেন'চ্যা বাপরাকরিতা পাঠ ১৬ পহা.]

△ △ △

पाठ ९ वा :

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा:—

(१) जगदीशला पकडून इकडे घेऊन ये. (२) एक चांगले कपाट विकत घे. (३) प्रभाकरला 'तो चाकू देऊन टाक. (४) त्याला कुठे पाहिजे तिथे जाऊ द्या. (५) तुमची पुस्तके तुम्ही चांगल्या जागी ठेवा. (६) अरे गिरीश, इकडे ये आणि मंदाताईना हे कॅलेंडर दे. (७) त्याला दारु पिऊ द्या किंवा दुसरे काही करू द्या, तुम्ही आपापले काम करा. (८) हा ठराव आपण आम्हाला समजावून सांगा. (९) त्याला धक्का मारून अंगणाच्या बाहेर घालवून दे. (१०) रोग्याच्या खोलीत कधीही गडबड करू नये. (११) रोज सकाळी फिरावयास जावे. (१२) तू कोणा-बरोबरही भांडण करू नकोस. (१३) आपण चहा पिऊन बाजारात जावे. (१४) आपण एक महिन्याच्या आत परत यावे. (१५) तुम्ही रोज दोन तास पोहावे. (१६) हे पुस्तक जेव्हा सवड होईल, तेव्हा आपण वाचावे. (१७) परवा त्याने जावे असे त्याला तू उद्या सांग. (१८) श्रीनिवासला येथे येऊ देऊ नकोस.

शब्द

कपाट	आलमारी	जागा	जायगा
ठराव	प्रस्ताव	धक्का	धाका
अंगण	उठान, प्राङ्गण, अङ्गण		
सवड	फूरसट, अवकाश, अवसर		

△ △ △

पाठ १० वा : क्रियावाचक नामे; औचित्यार्थक,
नकारार्थक व प्रश्नार्थक वाक्ये.

१

क्रियावाचक नामे
क्रियावाचक विशेष्य

(अ) मूल धातूला 'इवा' ('चलित' भाषेत 'वा') प्रत्यय जोडून क्रियावाचक नामे तयार होतात. उदा. कर् + इवा = करिवा ही 'इवा' युक्त नामे नेहमी षष्ठीविभक्तियुक्तच वापरली जातात. म्हणून पुढे इवा + त्र = इवात्र जोडून रूपे देण्यात आली आहेत. (द्यांचा साधारणतः विशेषणाप्रमाणे उपयोग केला जातो.)

['इवा' युक्त क्रियावाचक नामाला 'मात्र' जोडल्यास 'ती क्रिया घडताक्षणीच' असा त्याचा अर्थ होतो.

उदा. करिवामात्र = करताक्षणीच
याइवामात्र = जाताक्षणीच]

धातू + इवार	साधू	चलित
कर् + इवार	करिवार	करवार
थाक् + इवार	थाकिवार	थाकवार
ह + इवार	हइवार	हवार
खा + इवार	खाइवार	खावार
या + इवार	याइवार	यावार
दि + इवार	दिवार	देवार
शु + इवार	शुइवार	शौवार
कह् + इवार	कहिवार	कइवार [कवार]
आस् + इवार	आसिवार	आसवार

काट् + ईवार	काटिबार	काटिबार
गाह् + ईवार	गाहिबार	गाईवार
लिथ + ईवार	लिथिबार	लिथवार
ऊठ् + ईवार	ऊठिबार	ऊठवार
लाफा + ईवार	लाफाईवार	लाफाबार

(आ) मूळ धातू व्यंजनान्त असेल तर 'आ' एकाक्षरी स्वरान्त असेल तर 'ओया' व इतर स्वरान्त धातूना 'आन' (आनो) जोडून ही क्रियावाचक नामे तयार होतात. ही क्रियावाचक नामे नित्य एकवचनी असतात व याना चतुर्थीखेरीज सर्व विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. (पाठ ४ था, 'घाओया' पहा) संबोधनार्थी यांचा उपयोग होत नाही. यापैकी काही क्रियावाचक नामांचा ज्यावेळी विशेषणाप्रमाणे वापर होतो. त्यावेळी त्याना विभक्तीप्रत्यय लागत नाहीत. उदा. (शाना गान—ऐकलेले गाणे; काचा कापड—घुतलेला कपडा, काटा गाछ—तोडलेले झाड.

[क्रियापदाचे शद्वक्रोपात सापडणारे रूपच ह्या क्रियावाचक नामांचेही रूप असते.]

धातू+आ [ओया, आन] साधू

चलित

कर् + आ	करा	करा
थाक् + आ	थाका	थाका
ह + ओया	हओया	हओया
था + ओया	थाओया	थाओया
या + ओया	याओया	याओया
दि + ओया	देओया	देओया
शु + ओया (अनियमित)	शोया	शोया
कह् + आ	कहा	कओया
आस् + आ	आसा	आसा
काट् + आ	काटा	काटा
गाह् + आ (अनियमित)	गाओया	गाओया

लिख् + आ	लेखा (लिखा)	लेखा
उठ् + आ	उठा (उठा)	उठा
लाफ् + आनो	लाफानो	लाफानो
दाँडा + आनो	दाँडानो	दाँडानो
वेडा + आनो	वेडानो	वेडानो

वाक्ये

- १] এখন কাজ करिबार समय हईयाछे ।
आता काम करण्याची वेळ झाली आहे.
- २] ए कथा बलिबार समय এখন हय नाई ।
ही गोष्ट सांगण्याची वेळ अजून झालेली नाही.
- ३] तोमाके अनेक किछु दिवार आमार इच्छा छिल ।
मला तुला पुष्कळ गोष्टी घावयाची इच्छा होती.
- ४] छोट शिंशु याहा किछु देखे, सबई खाईवार जिनिष बलिया
मने करे ।
लहान मूल जे कांही पहाते, तें सर्व खाण्याची वस्तु आहे असे समजतें.
- ५] बलिबार समय से अनेक किछु बले, किन्तु काज करिबार समय से
इतसुत करे ।
बोलण्याच्या वेळी तो खूप बोलतो. परंतु काम करण्याच्या वेळी तो कांकू करतो.
- ६] भाल छेलेरा खाईवार समय थाय, पडिबार समय पडे,
चांगली मुले खाण्याच्या वेळी खातात, अभ्यास करण्याच्या वेळी अभ्यास
खेलिबार समय खेला करे ।
करतात, खेळण्याच्या वेळी खेळतात.
- ७] एइरकम मन्द काज करा भाल नय ।
अशी वाईट गोष्ट करणे चांगले नव्हे.
- ८] तोमार थांया-दांया हईयाछे कि ?
तू जेवला आहेस काय ?

- ৯] তাহার চিঠি লেখা কখন শেষ হইবে ?
ত্যাঁকে পত্র লিহিণেঁ কেহ্না পুরে হৌইল ?
- ১০] আমার আর এখানে থাকা হইবে না ।
মাক্তে যাপুহেঁ য়েথ্ৰে রাহণেঁ হৌণার নাহী.
- ১১] তাহার মদ খাওয়ার বদ অভ্যাসের কথাটা আমারও শোনা আছে ।
ত্যাঁচ্যা দাহ পিণ্যাঁচ্যা বাইট সংবযীবদল মী পণ একলৈঁ আহে.
- ১২] আমি অনেকক্ষন ধরিয়া তাহার অপেক্ষা করিতেছি, কিন্তু এখনও
তাহার আসা হয় নাই
মী বন্যাঁচ বেলাপামুন ত্যাঁচী বাট পহাত আহে, পর্তু অজুনপর্যন্ত ত্যাঁচৈঁ
য়েণেঁ জ্বালে নাহী. (তো আলা নাহী)
- ১৩] ছুটির কথা শুনিবামাত্র আমি খুশী হইলাম ।
রজৈঁচী গৌষ্ট একতাঁচ মী খুপ জ্বালো.
- ১৪] তিনি আসিবামাত্র সকলে কাজ করিতে লাগিল ।
তে য়েতাঁধণীঁচ সর্বজণ কাম কহঁ লাগলে.
- ১৫] গুরুমহাশয় যাইবামাত্র ছেলেরা বগড়া করিতে লাগিল ।
গুহজী জাতাঁচ মুলে ভাঁড়ু লাগলী
- ১৬] তোমার বলাতেই আমি সব কিছু জানিলাম ।
তুহুয়া বৌলপ্যাঁবহনচ মলা সর্ব কাহী সমজলে.
- ১৭] সাঁতার-কাটায় তাহার শরীরের গঠনটা বদলাইয়া গিয়াছে ।
পৌহু্যামুঠে ত্যাঁচ্যা শরীরাকী ঠেবণ বদলুন গেলা আহে.
- ১৮] তাঁহার আসার পূর্বেই আমরা কাজটি শেষ করিয়াছিলাম ।
তে য়েথ্যাঁচ্যা অগৌদরচ আম্হী কাম সঁপবিলে. হৌতে.
- ১৯] সূর্য অস্ত যাওয়ায় আমরা বাড়ী ফিরিলাম ।
সূর্য অস্তালা গেলামুঠে আম্হী ঘরী পরতলো.
- ২০] সূর্য অস্ত্র যাইবার পর আমরা মাঠে বসিলাম ।
সূর্য অস্তালা গেলামবর আম্হী মঁদানাঁত বসলো.
- ২১] তাহারা খেলা দেখিবার জন্ত দাঁড়াইয়াছিল ।
তে খেলেঁ পাহুঁয়াকরিতা উমৌ হৌতে.

२२] डॉक्टरांबाबू तांहाके वाँचाईबाब जख्य अनेक छेष्टी करिलेन ।
डॉक्टरांनी त्यांना वाचविण्याकरिता खूप प्रयत्न केले.

२३] महेशेरा पितारा मुत्तु हणुयाय, तांहाके चाकरि करिते हईल ।
महेशेचे वडिल मरण पावल्यामुळे त्याला नोकरी करावी लागली.

२४] छुष्टे लोकेर त्तोबांमोद करार कोनणु माने हय ना ।
दुष्ट व्यक्तीची खुशामत करण्यांत कांहीच अर्थ नाही.

[१ धरिष्या चा हा उपयोग लक्षात घ्यावा. याचा उपयोग केवळ कांही
काळापासून व काही काळपर्यंत अशा अर्थी पूर्वीपासून चालत असलेल्या
क्रियेच्या वेळी करतात.]

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा:—

१ वाचनालयांत वाचनीय अशी कोणकोणती पुस्तके आहेत ? (२) मला
पाहतांच तो भीतीने पळून गेला. (३) त्याला मरायलामुद्धा वेळ नाही (४)
मंत्रीपद ही रस्त्यांत सांपडणारी वस्तु नव्हे, त्याकरितां पुष्कळ कष्ट करावे
लागतात. (५) औषध घेताच तो ओकला. (६) आपणांला भेटण्यासाठी मी येथे
आलो आहे. (७) रविवारी चौपाटीवर उभे रहाण्यालामुद्धा जागा मिळत
नाहीं. (८) बोलण्याचा प्रयत्न कर, मुक्यासारखे राहण्यात काय फायदा ?
(९) चोरी केल्यामुळे त्याला मार खावा लागला. (१०) आपल्या आगमना-
मुळे आम्ही अगदी पूर्णपणे निश्चित झालो. (११) पावसात भिजल्यामुळे तिला
सर्दी झाली आहे. (१२) पुरावा नसल्यामुळे न्यायाधीशांनी त्याची सुटका केली.
(१३) इतक्या उशीरा खाण्यामुळे त्याला गरम खाद्यपदार्थ मिळत नाहीत.
(१४) मी अजूनपर्यंत मदनलालच्या जाण्याची वाट पहात होतो. (१५)
दुसऱ्या मजल्यावरून पडल्यामुळे त्याचे हातपाय मोडले आहेत.

शब्द

मरणे	मरण	ओकणे	बसि करण
मुका	बोवा	अगदी पूर्णपणे	एकेबारे
पुरावा	प्रमाण	सुटका करणे	अव्याहति देणुया

दुमरा मजला तेतला [बंगालीत तळमजल्याला 'एकतला', दुसऱ्यामजल्याला
'दोतला' म्हणतात.]

२६४ | क्रियावाचक नामे

औचित्यार्थक वाक्ये

औचित्यार्थक वाक्यात क्रियावाचक नामापुढे 'उचित' हा शब्द ठेवतात. वर्तमानकाळी क्रियापद अध्याहृत राहते. नकारार्थी वाक्यात 'नह्' धातूचे 'नह्' रूप येते. भूतकाळी 'आह्' धातूचे 'छिल' रूप होते.

तोमार ईहा करा उचित ।

तू हे करणे योग्य (उचित) आहे.

छेलेबेलाय पडांशुना करा उचित ।

लहानपणी अभ्यास करणे योग्य आहे.

विदेशी जिनिष व्यवहार करा उचित नह् ।

परदेशी वस्तु वापरणे योग्य नाही.

तखन तोमार बाडी यांया उचित छिल ।

त्या वेळेला तू घरी जाणे योग्य होते.

एखन प्रदीपटा ज्वालान उचित ।

आता दिवा लावणे योग्य आहे.

ताहाके कौ निमन्त्रन करा उचित छिल ना ?

त्याला आमंत्रण करणे योग्य नव्हते काय?

ना बलिया परेर जिनिष लया उचित नह् ।

न सांगता दुसऱ्याची वस्तु घेणे योग्य नव्हे.

तोमादेर पितामाताके माख करा उचित ।

तुम्ही आईवडिलांच्या आज्ञेत राहणे योग्य आहे.

ताहादेर ईहा बोवा उचित छिल ।

त्यांनी हे समजणे योग्य होते.

ताहादिगके सतर्क करा उचित छिल ।

त्यांना सावध करणे योग्य होते.

नकारार्थक वाक्ये

नकारार्थक वाक्यात ता, तांछे ही अव्यये व 'तह्' धातुची वर्तमानकाळाची रूपे वापरतात. ही सर्वसाधारणपणे वाक्याच्या शेवटी येतात.

आमरा सक्यावेलाय वाडीते थाकि ना ।
आम्ही संध्याकाळी घरी नसतो.

से एई काज करिते पारिबे ना ।
तो हे काम करू शकणार नाही.

आमरा मांस खाई ना ।
आम्ही मांस खात नाही.

आमरा मांस खाई नाई
आम्ही मांस खाल्ले नाही.

ताहार वाडीते रेडिओ नाई ।
त्यांच्या घरी रेडिओ नाही.

परनिन्दा करिते नाई ।
दुसऱ्याची निंदा करू नये.

आमि सेथाने याईते उपयुक्त नहि ।
मी तेथे जाण्यास योग्य (व्यक्ति) नाही.

तूमि त कचि थोका नओ ?
तू तर कोवळा मुलगा नाहीस?

लोकटा कोन काजेर नय ।
तो मनुष्य कोणत्याही उपयोगाचा नाही.

रमेश तोमर मत साहसी नहे ।
रमेश तुझ्यासारखा धाडशी नाही.

आमार निजेर बलिते किछुई नाई ।
माझ्याजवळ स्वतःचे असे म्हणावयास काहीही नाही.

आमाके ना चने एमन लोक नाई ।
मला ओळखत नाही असा कोणताही मनुष्य नाही.

তাহার না আছে ঘর, না আছে দার,
ত্যালা না ঘর না দার.

আমি না হেসে থাকতে পারি না।
মী ন হসতা রাহু শকত নাহী.

তুমি না থাকিলে, আমার লেখাপড়া হইত না।
তু নসতাস তর মাল্লৈ শিখণ জ্বালৈ নসতে.

আমার উপায়ান্তর নাই।
মলা দুসরা মার্গ নাহী.

আমি কখনও পাহাড়ে উঠি নাই।
মী কধীচ ডাংরাবর চড়লো নাহী.

প্রশ্নার্থক वाक्ये

প্রশ্নার্থক वाक्यात के, कि, कोन्, कत, कबे, कथन,
केन, केम्न, कोथाय, किरूप, नाकि, ना, इत्यादि प्रश्नवाचक
सर्वनामे व अव्यये वापरतात.

तुमि के ? कि कर ?
तू कोण (आहेस)? काय करतोस?

से तोमाके कत चिठि लिखियाछे ?
त्याने तुला किती पत्रे पाठविली आहेत?

तिनि कबे आसबेन ?
ते केव्हा (कोणत्या दिवशी) येणार आहेत?

से कथन याईवे ?
तो केव्हा (कोणत्या वेळी) जाणार आहे?

तोमार ना असुथ हईयाछिल ?
तू आजारी होतास ना?

आमरा कोथाय याईतेछि ?
आपण कुठे जात आहो?

आमरा ताहार वाडीते याईव केन ?
आपण त्याच्या घरी का जावे?

से बाङ्गाली छिल नाकि ?
तो बंगाली होता कि काय ?

तुमि एटा करिबे ना नरेंद्रके बलि ?
तू हे करशील का नरेंद्राला सांगू ?

से किरूप लोक ? 'आसिब बलियाओ आसे नाई ।
तो कसा मनुष्य आहे (कोणत्या तऱ्हेचा)? 'घेईन' असे सांगून मुद्रा
आला नाही.

एटा कि ? मद ना विष ?
हे काय आहे? दाह कि विष ?

आमि बुवा केह नई ?
मी कोणीच नाही वाटते ?

ताते कति कि ?
त्यात नुकसान कसले ?

बाडीर सब ठिक त ?
घरचे सर्व ठिक आहे ना ?

केमन आछ ? ठिक त ?
कस काय ? बर आहे ना ?

खोया नोट कि पाओया यावे ?
हरबलेली नोट काय परत मिळेल ?

तुमि कोथा हईते आसियाछ ? कोथाय यावे ?
तू कुठून आलास ? कुठे जाणार ?

कोन् छेलेटा तोमके गालागालि दियेछे ?
कोणत्या मुलाने तुला शिव्या दिल्या ?

△ △ △

पाठ ११ वा : काळांचा वापर कालेर वावहार

१

५) साधारण वर्तमान

(अ) जेव्हा एखादी क्रिया स्वभावतःच घडते. तेव्हा 'साधारण वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. से प्रतिदिन व्यायाम करे। तो रोज व्यायाम करतो.

(आ) ऐतिहासिक किंवा पौराणिक घटनेचे वर्णन करताना भूतकाळावद्दल कधी कधी 'साधारण वर्तमान' काळ वापरतात.

उदा. राम सत्यपालनेर जन्य बने यान। राम सत्य पाळण्याकरिता वनांत गेला.

भगवान् कृष्ण अर्जुनके बलेन, "याहा ईच्छा ताहाई कर। भगवान् कृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, "जशी (तुझी) इच्छा असेल तसेच कर."

(इ) प्रसिद्ध लेखकांची वचने उद्धृत करताना 'साधारण वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. बंकिमचंद्र बलेन, "पुष्प आपनार जग्य फुटे ना। पारेर जग्य तोमार हृदय कुसुमके प्रसूटित करिओ।"

बंकिमचंद्र म्हणतात, "फूल स्वतःकरिता फुलत नाही. दुसऱ्याकरिता तुमचे हृदय-पुष्प विकसित करा."

(ई) निषेधार्थक वाक्यात 'वांई' चा उपयोग केला असता पूर्ण वर्तमान व पूर्ण भूत दर्शविण्याकरिता 'साधारण वर्तमान' काळाचा वापर करतात.

उदा. से किछुई करे नाई। त्याने काहीही केले नाही.

(उ) 'उत्तम पुरुष' च्या 'वर्तमान अरुज्जा' च्या वेळी पण 'साधारण वर्तमान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. चल, आमरा याई। चल, आपण जाऊया.

(ॐ) कधी कधी भूतकाल व भविष्यकाल दर्शविण्याकरिता 'घथन' 'घन' ह्यांच्याबरोबर (किंवा हे शब्द नसतानाही) 'साधारण वत'मान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. तिनं यथन आसेन, तथन आमरा याईतेछिलाम। ते जेव्हा आले तेव्हा आम्ही जात होतो.

“आशीर्वाद करून, ए यात्रा येन रक्का पाई।” ह्यावेळेला सर्व काही ठिक होईल असा मला आशीर्वाद द्या.

तिनि आसेन त भाल हय। जर ते आले तर वरं होईल.

२) घटमान वत'मान

(अ) जी क्रिया अजूनही चालूच आहे, संपलेली नाही, ती क्रिया दर्शविण्याकरिता 'घटमान वत'मान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. से वई पडितेछे। तो पुस्तक वाचत आहे.

(आ) एखादी घटना प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर घडत आहे असे चित्र उभे करण्यासाठी 'घटमान वत'मान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. सीता देखिलेन, एकटि वानर गाछ हईते लफ मारिया तौहार समुथे आसितेछे। एक वानर झाडावरून उडी मारून आपल्यासमोर येत आहे असे सीतेने पाहिले.

(ई) जी क्रिया थोडी अगोदर संपली आहे किंवा थोड्या वेळात संपेल अशी क्रिया दर्शविण्याकरिता 'घटमान वत'मान' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. आमी एई वाडी हईते आसितेछि (आसिलाम)। मी हा आताच घराहून आलो आहे.

आमी आजई दिल्ली याईतेछि (याईव)। मी आजच दिल्लीला जाणार आहे (जाईन):

৩) পুরাঘটিত বর্তমান

জী ক্রিয়া নুকতীচ জ্বালেী অসুন ত্যা ক্রিয়েচে ফল অজুন চালু আহে
তী ক্রিয়া দর্শবিণ্যাকরিতা 'পুরাঘটিত বর্তমান' কাळाचा
उपयोग करतात.

उदा. आम्ही ताहाके चिठि लिथियाँछि । मी त्याला पत्र लिहिले आहे.

४) साधारण अतीत

(अ) जी क्रिया नुकतीच झालेली आहे ती क्रिया दर्शविण्याकरिता 'साधारण
अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. आम्ही शुद्ध चा खायलांम । मी केवळ चहा प्यालो.

(आ) पूर्वी घडलेल्या ऐतिहासिक किंवा पौराणिक घटनांचे वर्णन करताना
'साधारण अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. रामचन्द्र रावणके हत्या करिलेन । रामचंद्रानी रावणाला ठार मारलें.
छत्रपती शिवाजी मोगलदेर सङ्गे युद्ध करिलेन । छत्रपती
शिवाजीने मोगलांशी युद्ध केले.

५) नित्यवृत्त अतीत

(अ) जी क्रिया भूतकाळात नेहमी होत असे ती क्रिया दर्शविण्याकरिता
'नित्यवृत्त अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. छेलेबेलाय आम्ही माछ खायतांम । लहानपणी मी मासे खात असे.

(आ) क्रिया अपूरी असून आशा किंवा संभाव्यता दर्शवित असेल तर
'नित्यवृत्त अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. यदि से पडांशुना करित तबे पुरस्कार पाईत ।

किंवा से पडांशुना करिले पुरस्कार पाईत ।

जर त्याने अभ्यास केला असता तर त्याला बक्षिस मिळाले असते.

(इ) एखादी अपूरी इच्छा व्यक्त करण्याकरितासुद्धा 'नित्यवृत्त अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. यदि आमि राजा हईताम । मी राजा झालो असतो तर !
यदि आमि पांथी हईताम । मी पक्षी झालो असतो तर !

७) घटमान अतीत

जी क्रिया भूतकाळात चालू होती, संपली नव्हती ती क्रिया दर्शविताना 'घटमान अतीत' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. वृष्टि हईतेछिल । पाऊस पडत होता.

९) पुराघटित अतीत

जी क्रिया भूतकाळी होऊन गेली व जिचे फल अजून चालू नाही ती क्रिया दर्शविताना 'पुराघटित अतीत' चा उपयोग करतात.

उदा. आमरा गत बंसर कलिकाता गियाछिलाम ।
आम्ही गेल्या वर्षी कलकत्याला गेलो होतो.

८) साधारण भविष्य

(अ) जी क्रिया भविष्यकाळात घडेल ती क्रिया दर्शविताना 'साधारण भविष्य' काळाचा उपयोग करतात.

उदा. आमि तांहांर सजे देखा करिव । मीं त्याला भेटेन.

(आ) कधी कधी भूतकाळातली क्रिया सुद्धा 'साधारण भविष्य' काळाचा उपयोग करून दर्शवतात.

उदा. हठां बंगड़ा 'हईवे' इहा आमार् धारणार् बाहिरे छिल ।
एकाएकी भांडण होईल हे माझ्या ध्यानीमनी सुद्धा नव्हते (शब्दशः कल्पनेच्या बाहेर होते.)

९) घटमान भविष्य

जी क्रिया भविष्यकाळात घडत राहील ती क्रिया दर्शविताना 'घटमान

ভবিষ্যৎ' কাব্যচা উপযোগ করতাত.

উদা. সে কাজ করিতে থাকিবে। তো কাম করিত অসেল.

১০) পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ

জী ক্রিয়া ভূতকাळী ঘড়লী অসেল বা হোণ্যাচা সংভব অসেল তী ক্রিয়া
দর্শনিতানা 'পুরাঘটিত ভবিষ্যৎ' কাব্যচা উপযোগ করতাত.

উদা. সে হয়ত এই কাজ করিয়া থাকিবে।

त्याने कदाचित हे काम केले असेल.

তুমি দিয়া থাকিবে, কিন্তু আমার তাহা মনে নাই।

तु दिले असशील, पण ते माझ्या लक्षात नाही.

△ △ △

असमापिका क्रियांचा वापर असमापिका क्रियांचा प्रयोग

१) ईया

(क्रिया घडल्यावर या अर्थी)

उदा. से ताहाके छई कथा सुनाईया चूप करिल ।
त्याने त्याला दोन गोष्टी ऐकवून गप्प केले.

(कारण दर्शविण्याकरिता)

उदा. अतिरिक्त श्रम करिया से कृश हईयाछे ।
पुष्कळ मेहनत केल्यामुळे तो बारीक झाला आहे.

(पुनः पुनः होणारी क्रिया दर्शविण्याकरिता)

उदा. टॅचाईया टॅचाईया ताहार गला सुकाईया गेल ।
ओरडून ओरडून त्याचा घसा सुकून गेला.

(संयुक्त क्रियापदाप्रमाणे उपयोग)

उदा. से पांथीटाके मारिया फेलिल । त्याने पक्षाला मारून टाकले.

२) ईते

अ) उद्देश, शक्ति, आदेश, इच्छा आरंभ, परिणाम इत्यादि, दर्शविण्याकरिता
ईते' युक्त असमापिका क्रियांचा उपयोग करतात.

उदा. (उद्देश) आमि तौमाके एई छवि देखाईते आसियाछि ।
मी तुला हे चित्र दाखविण्याकरिता आलो आहे.

(शक्ति) से बेशी हाँटिते पावे ना । तो फार चालू शकत नाही.

(आदेश) तौमाकेई पडिते हईवे । तुलाच वाचावे लागेल.

(इच्छा) से बईंछलि पडिते चाय । तो पुस्तके वाचू इच्छितो.

(आरंभ) तिनि गान गाहिते लागिलेन । ते गाणे गाऊ लागले.

(परिणाम) से मरिंते जले बाँप दिज । त्यानें मरण्याकरिता पाण्यात उडी मारली.

(निषेध) मद थाईते नाई । दारू पिऊ नये.

(आ) 'इते' युक्त असमापिका क्रिया दोनदा वापरल्यास, पुन्हा पुन्हा तीच क्रिया घडणे, क्रमिकता व तात्कालिकता दर्शविते.

(पुन्हा पुन्हा तीच क्रिया घडणे या अर्थां)

ई वृद्ध लोकटि काशिते काशिते आसितेहे ।

(क्रमिकता) तों वृद्ध मनुष्य खोकत खोकत येत आहे.

देथिते देथिते आं धार हईल ।

(तात्कालिकता) बघता बघता काळोख पडला.

“सेउँ तिते पद देवौ राथिते राथिते ।

सेउँ ति हईल सोना देथिते देथिते ॥”

सेऊँतीवर देवीने पाय ठेवताच, बघता बघता तिचे सोन्यात रूपान्तर झाले.

[सेउँ ति - होडीत शिरलेले पाणी बाहेर फेकण्याचे भांडे]

(इ) कधी कधी क्रियापदार्थां पण 'इते' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात.

उदा. ताहाके बलिते देखिलाम । त्याला बोलताना पाहिले. (तो बोलत आहे, ते मी पाहिले या अर्थां)

७) इले

(आ) दोन क्रियापदामधील कार्यकारण संबंध दर्शविण्याकरिता 'इले' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात.

उदा. तुमि आसिले आमि राईव । तू आलास तर मी जाईन.

टीका ना पाईले से काज करिबे केन ? पैसे मिळाले नाहीत तर तो काम कशाला करील ?

(आ) एकाच क्रियेने दोन्ही क्रियांचा काळ सूचित झाला असता दोहोपैकी एक काळ दर्शविण्याकरिता 'इले' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात.

(इंग्रजीत याला Nominative Absolute) म्हणतात.

उदा. सूर्य अस्त गेले ताहारा वाडी गेल ।

सूर्य अस्ताला गेल्यावर ते घरी परतले.

আজ্ঞার্থ অনুজ্ঞা

(১) বর্তমান অনুজ্ঞা

আদেশ, উপদেশ, প্রার্থনা, আশীর্বাদ, শাপ ইত্যাদি দর্শবিষয়াকরিতা ‘বর্তমান অনুজ্ঞা’ চা উপযোগ করতাত.

উদা. (আদেশ) নলটি বন্ধ কর। নল বন্দ কর.

(উপদেশ) এই খারাপ অভ্যাস ত্যাগ কর। হী বার্টট সবয় সোডুন দে.

(ইচ্ছা) আমার মনোবাঞ্ছা পূর্ণ হউক। মাজী ইচ্ছা পূর্ণ হোবো.

(প্রার্থনা) “বাটাঁও আমার প্রাণ, হে করুণাসিকু।” হে করুণা-
সাগরা! মাজে প্রাণ বাচব.

(আশীর্বাদ) তোমার মঙ্গল হউক। তুজে কল্যাণ হোবো.

(শাপ) তোমার সর্বনাশ হউক। তুজে বাটোলে হোবো.

(বিনতী) আমাকে কিছু টাকা দিন। মলা কাহী হুপয়ে ছা.

২) ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা

‘বর্তমান অনুজ্ঞা’ প্রমাণেচ আদেশ, উপদেশ, প্রার্থনা, আশী-
র্বাদ, শাপ ইত্যাদি দর্শবিষয়াকরিতা ‘ভবিষ্যৎ অনুজ্ঞা’ চা
উপযোগ করতাত.

উদা. (আদেশ) এখানে গণ্ডগোল করিও না। ইকডে গডবড করু নকোস.

(উপদেশ) রৌড়ে দৌড়াইও না। উনহাত ধাবু নকোস.

(বিনতী) আপনি আমাকে একটা বই দিবেন। আপণ মলা এক
পুস্তক ছাবে.

(প্রার্থনা) সকলে সবাক্কেবে আগমনপূর্বক কার্ব-সৌষ্ঠব করিবেন।
সর্বানী মিত্রাসহ যেকন কার্যস শোভা আণাবী.

△ △ △

पाठ १२ वा : निर्देशक व अनिर्देशक प्रत्यय, अनिश्चितार्थक व अनेकवचनार्थक शब्द

१

निर्देशक प्रत्यय निर्देशक प्रत्यय

निर्दिष्ट प्राणी किंवा वस्तु दर्शविण्याकरिता नामाला किंवा सर्वनामाला बंगालीत एकवचनी टा, टि, (टी), थावा, थावि, गाछा, गाछि, ट्रे, ट्रेक, ट्रेकु, ट्रेकुन, हे प्रत्यय लावतात. हे प्रत्यय नामापुढे किंवा सर्वनामापुढे येऊन कर्त्याशिवाय इतर कारकात त्यांना नाम-विभक्ति-प्रत्यय लागतात.

१) टा, टि, टी

(अ) हे प्रत्यय व्यक्तिवाचक, प्राणीवाचक व पदार्थवाचक नामांना त्याच-प्रमाणे सर्वनामांना लावतात. टा, प्रत्यय अनादर किंवा बोजडपणा दर्शवितो व टि, प्रत्यय आदर किंवा सौष्ठव दर्शवितो.

उदा. তাঁহার মেয়েটি খুব ভাল কিন্তু ছেলেটা যে বড় ছরম্ব ।
त्यांची मुलगी फार चांगली आहे परंतु मुलगा फार खट्याळ आहे.
छेलेटिके किछू दिते हवे ।
मुलाला काहीतरी दिले पाहिजे.
“सेटोके कसे दमन करते ह'ल ।” रबीन्द्रनाथ
त्याचे कसून दमन करावे लागले.

नुसत्या 'लोक' शब्दाचा अर्थ 'कोणताही मनुष्य' असा होतो.
'लोकटि' शब्दाचा 'तो मनुष्य' (निर्दिष्ट आदरार्थी) असा अर्थ होतो.
'लोकटा' शब्दाचा 'तो मनुष्य' (निर्दिष्ट, अनादरार्थी) असा अर्थ होतो.
(आ) संख्यावाचक विशेषणांपुढे टा, टि वापरतात.

उदा. पाँचটা लोक, तिनटि मेये दशटा टोका ।

संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'चलित' भाषेत 'टा' चे 'चलित' रूप '(टि)' हे वापरतात.

उदा. राश्ट्राय चारटे लोक छिल । रस्त्यात चार माणसे होती.

(इ) (विशेषनामाना) कधी कधी 'टा' हा निर्देशक प्रत्यय अतिशय घनिष्टता दर्शविण्यास वापरतात.

उदा. सतीशटा बोंका किञ्च मीनाटि खूब चालाक । सतीश मूर्ख आहे परंतु मीना फार चतुर आहे.

(क) 'टि', 'टा', हे निर्देशक प्रत्यय भाववाचक नामांना पण लावतात.

उदा. ँर हांमिंति वड मिंष्टि तिचे हसणे फार गोड आहे.

आमंर श्वाश्ट्याटो नष्टे श्ये गेछे । माझी तव्येत खालावली आहे.

(ड) कधी कधी 'टि', 'टा', हे प्रत्यय विभक्तियुक्त पदांपुढे पण येतात.

उदा. आमंर छविटि भाल, तोंमंरटा थारंपं । माझे चित्र चांगले आहे, तुझे खराब आहे.

(येथे 'तोमंरटा' हा 'तोमंर छविटा' याचा संक्षेप आहे.)

[इंग्रजीतल्या 'a', 'an' ह्या अनियामक उपपदांबद्दल बंगालीत 'एकटा' व 'एकटि' वापरतात. परंतु सर्वसाधारणपणे ते अध्याहृत [उश् वा अरुञ्ज] असते.

उदा. a good boy (एकटि) भाल छेले ।

an honest man (एकटि) माधु लोक ।

a bad practice (एकटा) वद अभ्यास ।

इंग्रजीतल्या 'The' ह्या नियामक उपपदांबद्दल बंगालीत एकत्रचनी 'टा', 'टि' वापरतात, अनेकत्रचनी 'गुला', 'गुलि' वापरतात.

उदा. This is the boy এই से छेलेटा ।

The book is very nice बईटि खूब मनोरम ।

The good boy भाल छेलेटि

The good boys ভাল ছেলেগুলি]

'The' च्या इतर अर्थी बंगालीत 'टो', 'टि', वापरत नाहीत.

उदा. The tiger बाघ, The sun सूर्य

२) थान, थाना, थानि

(अ) हे प्रत्यय केवळ चौकोनी किंवा चपट्या पदार्थवाचक नामाना लावतात. 'थाना' प्रत्यय वस्तूचा मोठेपणा, बोजडपणा किंवा अनादर दर्शवितो व 'थानि' प्रत्यय वस्तूचा लहानपणा, सौष्ठव किंवा आदर दर्शवितो. 'थान' हा प्रत्यय अनादरार्थी वापरतात.

छुरिथाना-सुरा; छुरिथानि-सुरी; मूथथान-तोंड.

(आ) संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'थान', 'थाना', 'थानि', वापरतात.

उदा. पाँचथानि खाता-पांच वह्या, चारथाना कापड-चार कपडे
कतथाना-केवढे पाँचथाना वई-पांच पुस्तके.

एकथान कापड A piece of cloth

कापडथाना-The piece of cloth

(७) गाछ, गाछि, गाछा

(अ) हे प्रत्यय केवळ बारीक, गोल किंवा लांबट पदार्थवाचक नामाना लावतात. 'गाछि' प्रत्यय आदर किंवा सौष्ठव दर्शवितो. 'गाछा' प्रत्यय अनादर किंवा बोजडपणा दर्शवितो. 'गाछ' हा प्रत्यय अनादरार्थी वापरतात.

उदा. छुडिगाछि (छडी), मांणागाछि (माळ), नाठिगाछा (लाठी), चूनगाछा (केस), थडगाछ (गवत).

(आ) संख्यावाचक विशेषणाना 'गाछ', 'गाछा', 'गाछि', लावतात.

उदा. पाँचगाछा नाठि (पांच लाठ्या), तिनगाछि छुडि (तीन छड्या), एकगाछ दडि (एक दोरी).

[‘चलित’ भाषेत ‘ग्राछा’, व ‘ग्राछि’, चे ‘ग्राछ’, मध्ये रूपांतर करून पुढे ‘टो’, ‘टि’ लावण्याचा प्रघात आहे.

उदा. आमार् नाठिगाछटा (वा छुडिगाछटि) कइ ? माझी लाठी किवा छडी कुठे आहे ?]

(8) ट्रे, ट्रेक, ट्रेकू, ट्रेकुव

थोडासा या अर्था वंगालीत ‘एक’ शब्दाला ‘ट्रे’ व इतर शब्दाना ‘ट्रेकू’, ‘ट्रेक’, ‘ट्रेकुव’ लावतात.

उदा. आम्हाके एकट्रे जल दांउ । मला थोडे पाणी दे.
एतट्रेकू जल तुमि आम्हाके दिले ? एवढंच पाणी तू मला दिलस ?
छथट्रेकू सब थेयेछ त ? (थोडस) दूध सगळ प्यालास ना ?
एतट्रेकू वा एतट्रेकुन छेले-एवढासा मुलगा.

‘ट्रे’ व ‘ट्रेक’ याना ‘थानि’ जोडून संख्यावाचक विशेषणाना ‘ट्रेथानि’ व ‘ट्रेकथानि’ लावतात. [‘थाना’ जोडण्याचा

प्रघात नाही. “एकट्रेथानि किञ्च एकट्रेथाना नय ।” रवीन्द्रनाथ]

उदा. “अल्ल एकट्रेथानि श्चानेर मध्ये विपिन एवंग् कुदे घुमाइतेछे ।”
(शरंगचन्द्र)

अगदी थोड्याशाच जागेत विपिन व क्षुदे (क्षुदिराम) झोपले आहेत.

अनिर्देशक प्रत्यय अनिर्देशक प्रत्यय

बंगालीत एकच अनिर्देशक असा 'एक' हा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय जेव्हा शब्दाला जोडून येतो तेव्हाच त्याला 'अनिर्देशक प्रत्यय' म्हणतात.

उदा. एक ये छिल राजा। एक होता राजा. ह्या वाक्यात 'एक' हा 'अनिर्देशक प्रत्यय' होऊ शकत नाही. परंतु जन पाँचक लोक। अंदाजे पांच माणसे. ह्या ठिकाणी (पाँच+एक = पाँचक) 'एक' हा प्रत्यय आहे.

साधारणतः '-एक' हा प्रत्यय संख्यावाचक विशेषणाना लावतात.

उदा. जन छयेक लोक। अंदाजे सहा माणसे.

थान सातेक बई। अंदाजे सात पुस्तके.

गुंटी तिनैक आपेल। अंदाजे तीन सफरचंदे.

'-एक' हा प्रत्यय '-टा' व '-थान' याना लावून (टा+एक = -टाक ; थान+एक = -थानैक) '-टाक व '-थानैक' हे प्रत्यय तयार होतात. '-टाक' व '-थानैक' प्रत्यय 'अंदाजे एक' ह्या अर्थी मोजण्याच्या, तोलण्याच्या, मापण्याच्या वस्तु किंवा भांड्यांच्या वेळी वापरतात.

उदा. टाकाटाक लागवे। (अंदाजे) एक रुपया लागेल.

पोसाटाक छुध दाओ। (अंदाजे) एक पावशेर दूध दे.

क्रोशटाक येते हवे। (अंदाजे) एक कोस जावे लागेल.

घाटिटाक जल दाओ। (अंदाजे) एक लोटा पाणी दे.

मनथानैक सन्देश किन (नो)। (अंदाजे) एक मण संदेश (पेढ्या-सारखीच एक मिठाई) विकत घे.

माईलथानैक हाँटते हवे। (अंदाजे) एक मैल चालावे लागेल.

△ △ △

अनिश्चितार्थक शब्द अनिश्चितार्थक शब्द

५) (गोटा, गुट्टि)

यांचा उपयोग 'अंदाजे, अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर करतात.

उदा. गोटा दश टोका - अंदाजे दहा रुपये.

गोटा चलिश फूल - अंदाजे चाळीस फुले.

गोटा (वा गुट्टि) कतक बदमाईस छेले - काही (संख्येने कमी) बदमास मुलगे.

ह्या वाक्यात संख्यावाचक विशेषणांपुढे '-व्रक' हा 'अनिर्देशक प्रताह' जोडल्यास 'अंदाजे' हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. गोटादशक टोका - अंदाजे दहा रुपये

गुट्टि चलिशक फूल - अंदाजे चाळीस फुले.

संख्यावाचक विशेषणाना जोडून 'गोटा' 'गुट्टि' हे शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही किंवा 'केवळ', 'फक्त' असा अर्थ होतो.

उदा. एकगोटा पान - एक पान किंवा केवळ एक पान.

पांचगुट्टि बोन - पांच बहिणी किंवा केवळ पांच बहिणी.

['गोटा' शब्दाचा विशेषण म्हणून उपयोग केल्यास 'संपूर्ण' 'अखंड' असा अर्थ होतो.

उदा. से गोटा देशटा दथल करिन । त्याने संपूर्ण देश पादाक्रांत केला.

'गुट्टि' हा शब्द दोनदां आल्यास (गुट्टिगुट्टि) त्याचा क्रियाविशेषण म्हणून 'हळूहळू', 'हळूहळू पाय टाकून' ह्या अर्थी उपयोग होतो.

उदा. तिन गुट्टिगुट्टि चलिशा श्ले पळ्ळिलेन । ते हळूहळू चालत हॉलवर पोहोचले.]

२) थान

ह्याचा उपयोग 'अंदाजे', 'अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर (विशेषतः वस्तुवाचक नामाच्या वेळी) करतात.

उदा. थान पँचिस बई - अंदाजे पंचवीस पुस्तके.

थान एगार लाठी - अंदाजे अकरा लाठ्या.

ह्या वाक्यांत संख्यावाचक विशेषणाच्या पुढे '-एक' हा 'अनिर्देशक प्रत्यय' लावल्यास अंदाजे हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. थान पँचिशेक बई - अंदाजे पंचवीस (एक) पुस्तके.

थान एगार-एक लाठी - अंदाजे अकरा (एक) लाठ्या.

संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'थान' शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही (निर्देशक प्रत्यय पहा).

उदा. पँचथान गाडी - पांच गाड्या

७) गाछ

ह्याचा उपयोग 'अंदाजे' 'अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर (विशेषतः वस्तुवाचक नामांच्या वेळी) करतात.

उदा. गाछ एकूश नौका - अंदाजे एकवीस होड्या.

'एकूश' ला '-एक' हा 'अनिर्देशक प्रत्यय' जोडल्यास अंदाजे हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. गाछ एकूशेक नौका - अंदाजे एकवीस (एक) होड्या.

संख्यावाचक विशेषणांपुढे 'गाछ' शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही. (निर्देशक प्रत्यय पहा.)

उदा. एकगाछ लाठी - एक लाठी.

८) जन

ह्याचा उपयोग 'अंदाजे' 'अदमासे' ह्या अर्थी संख्यावाचक विशेषणा अगोदर व्यक्तिवाचक नामाच्या वेळी करतात.

उदा. जन छय लोक अंदाजे सहा माणसे जन तिन कूषक अंदाजे तीन शेतकरी

ह्या वाक्यात संख्यावाचक विशेषणापुढे 'एक' हा 'अनिर्देशक प्रत्यय' जोडल्यास 'अंदाजे' हा अर्थ अधिकच स्पष्ट होतो.

उदा. जन छय़ेक लोक अंदाजे सहा (एक) माणसे
जन तिनैक कुशक - अंदाजे तीन (एक) शेतकरी

संख्यावाचक विशेषणापुढे 'जव' शब्द आल्यास त्याचा अर्थ होत नाही.

उदा. पाँचजन लोक - पांच माणसे
आठजन पूनिश - आठ पोलीस

८) थाविक, थावैक

ह्याचा उपयोग 'थोडासा' ह्या अर्थी साधारणतः 'अक' शब्दाच्या अगोदर त्याला जोडून करतात.

उदा. थाविककण अपेक कर। थोडा वेळ वाट पहा.

[नुसत्या 'थाविक' शब्दाचा उपयोग 'जरा' 'थोडा वेळ' ह्या अर्थी करतात.

उदा. थाविक सबूर कर। जरा सबूर कर.]

पण ह्या वेळी 'अनिश्चितार्थक शब्द' म्हणून ह्याची गणना होत नाही. (कारण 'थाविक' 'शब्दापुढे कोणतेही नाम नाही) ह्याच अर्थी जेव्हा 'एकट्टे' चा उपयोग करतात. त्यावेळी त्याचीही 'निर्देशक प्रत्यय' म्हणून गणना होत नाही.

उदा. एकट्टे दौडाओ। जरा उभा राहा.

'थाविक' च्या पुढे साधारणतः 'टा' येतो.

उदा. थाविकटा तेल दाओ। थोडेसे तेल घा.

थाविकटा अवकाश पाईले आम्हि तोंमोर काज करिव। थोडीशी फुरसत मिळाली कि मी तुझे काम करीन.

'थावैक' ह्या शब्दाचा 'अंदाजे एक' असा अर्थ होतो.

उदा. सेर थावैक पेड़ा दाओ। अंदाजे एक शेर पेढे दे.

অনেকবচনার্থক শব্দ বহুবচনার্থক শব্দ

গুলা (চলিত গুলা), গুলি

হে প্রত্যয় ব্যক্তিবাচক (বিশেষত: বোলী ভাষেত), প্রাণিবাচক ব পদার্থ-
বাচক নামাণা অনেকবচনার্থী লাগতাৎ. 'গুলা' প্রত্যয় অনাদরার্থী ব 'গুলি'
প্রত্যয় আদরার্থী বাপরাতাৎ.

উদা. পরীক্ষা শেষ হইবার পর বইগুলি ভাল করিয়া বাঁধিয়া রাখিব।
পরীক্ষা সপল্যাৱর পুস্তকে চাংল্যা রীতীনে বাঁধুন ঠেবীন.

পরীক্ষা শেষ হইবার পর বইগুলো ছিঁড়িয়া ফেলিব। পরীক্ষা
সপল্যাৱর পুস্তকে ফাঙুন টাকীন.

লোকগুলো বড় ছুঁষ্ট। (তী) মাণসে ফার দুষ্ট আহেত.

লোকগুলি পরম ধার্মিক। (তী) মাণসে ফার ধার্মিক আহেত.

△ △ △

पाठ १३ वा : विभक्ति-प्रत्ययांचा वापर विभक्ति प्रयोग

१

बंगालीतील निरनिराळ्या कारकांचे विभक्ति-प्रत्यय तीसऱ्या पाठात देण्यात आले आहेत. परंतु प्रत्येक कारकात तिथे दिलेल्या त्या त्या कारकांच्या विभक्ति-प्रत्ययांखेरीज इतर विभक्ति-प्रत्यय पण वापरतात. त्याची माहिती असणे बंगाली भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टिने आवश्यक आहे. प्रत्येक कारकातील निरनिराळ्या विभक्ति-प्रत्ययांचा वापर पुढील वाक्यांवरून लक्षात घ्यावा.

१) कर्ताकारक

प्रथमा - श्याम वाड्डी श्याय । श्याम घरी जातो.

द्वितीया - आम्हाकेश्याय श्याय । मला जावे लागेल.

तृतीया - राम कर्तृक रावण निहत श्याय । रामाकडून रावण मारला गेला.

ताहाकेश्याय ए काज श्याय ना । त्याच्याकडून हे काम होणार नाही.

पंचमी - 'आमा श्यायत ह्येन कार्य श्याय ना साधन ।' मला असले काम जमणार (नाही. शब्दशः साध्याकडून असले काम साध्य होणार नाही.)

षष्ठी - आमार श्यायदाश्याय श्याय । माझे जेवण झाले आहे. आमार श्याय श्याय ना । माझे जाणे होणार नाही.

सप्तमी - गवतात दुध देय । गायी दुध देतात.

घोडाश्याय श्याय । घोडे गवत खातात.

लोके श्याय । लोक निंदा करतात.

पण्णिते श्याय पण्णिते । पण्णित शास्त्राचा अभ्यास करतात.

कर्ताकारकात जेव्हा सप्तमीचे 'प्र', 'श्याय', 'ते', हे प्रत्यय लागतात तेव्हा कर्ता सर्व जात दर्शवितो. तसेच जेव्हा एकाच जातीचे वेगवेगळे कर्ते

एकच क्रिया करतात. तेव्हापण सप्तमीचे 'ए', 'ह', 'त' हे प्रत्यय वापरतात.
 उदा. पण्डिते पण्डिते शास्त्रचर्चा करे। पंडित (आपापसांत) शास्त्रचर्चा करतात.
 गरुते गरुते लडाई करितेछे। बैल (आपापसात) झुंजत आहेत.

२) कर्मकारक

प्रथमा - इरिणटि व्याघ्र कर्तृक निहत हईल। वाघाकडून हरीण मारले गेले.

छेले खूँजिते गियाछिनाम। मुलाला शोधायला गेलो होतो.

द्वितीया - राम श्यामके डाकितेछे। राम श्यामला हाक मारीत आहे.
 ताहारा बसगोला खाईतेछे। ते रसगुल्ले खात आहेत.

सप्तमी - “हेन जने मारिले नाहिक कोन पाप।”
 अशा माणसाला मारण्यात काही पाप नाही.
 “शुक्रजने कर नति।” रबीन्द्रनाथ
 वडिल मंडळीना नमस्कार करा.

३) करणकारक

प्रथमा - ताहारा तास (तास दिया) खेलितेछे।
 ते पत्ते खेळत आहेत.

तोके बाँटा (बाँटा दिया) मारिया ताड़ाइया दिव।
 तुला झाडू मारून हाकलून देईन.

आमरा छाथ दिया देखि, कान दिया सुनि।
 आपण डोळ्यानी पाहतो, कानानी ऐकतो.

कुली माथाय करिया बोबा बहन करितेछे।
 हमाल डोक्यावरून ओझे नेत आहे.

पंचमी - এই पुस्तक हईते (पुस्तक द्वारा) कोन ज्ञानलाभ हईवे ना
 ह्या पुस्तकामुळे कोणतेही ज्ञान मिळणार नाही.

षष्ठी - ताँतेर (ताँत दिया) तैर्री कापड़ देखिते सुन्दर।
 हातमागाचे कापड छान दिसते. (शुद्ध: दिसावयास छान असते.)

सप्तमी - हाते काज कर। हातानी काम करा.

व्यायामे स्वास्थ्यं भालं ह्य । व्यायामाने प्रकृति चांगली होते.

- प्रथमा - नौकाते (वा नौकाय) नदी पार हउयां याय ।
होडीने नदी ओलांडता येते. (नौकाते - नौका करिया ।

(३) संप्रदानकारक

- चतुर्थी - दरिद्रके धन दाउ । गरीबाला धन द्या.
षष्ठी - ऋषिकुमारेरौ याञ्जुर (यज्ञेर जग्य) काठ आनित ।
ऋषिकुमार यज्ञाकरिता लाकडे आणीत असत.
सप्तमी - “अन्नजने देह आलो, मृतजने देह प्रान । रवीन्द्रनाथ
आंधळचाला प्रकाश द्या, मेल्ल्याला प्राण द्या.
“सर्व कर्मफलं श्रीकृष्णं करिषु अर्पण । सर्वं कर्मफलं मी
श्रीकृष्णाला अर्पण केले आहे.

(५) अपादानकारक

- प्रथमा - रमेश रोज ईस्कुल (ईस्कुल हईते) पालिये खेलते याय ।
रमेश रोज शाळेतून पळून खेळावयास जातो.
तृतीया - ताहार नाक दिया (नाक हईते) रक्त बहिते लागिल ।
त्याच्या नाकातून रक्त वाहू लागले.
पंचमी - “कोथा ह्'ते आसि कोथा भेसे याई ।” आपण कुठून
येतो (आणि) कुठे तरंगत जातो.
क्रोध ह्'ते जन्मे मोह, मोह ह्'ते श्रुतिर
विभ्रम । - गौता क्रोधापासून मोहाचा जन्म होतो, मोहापासून
स्मृतिभ्रंश होतो.
षष्ठी - “वेथाने वाघेर (वाघ हईते) भय सेथानेई सक्या ह्य ।
जिथे वाघापासून भीती असते तिथेच संध्याकाळ होते. (भित्यापाठी
ब्रह्मराक्षसः.)
सप्तमी - “विपदे (विपद हईते) मोरे रक्षा” कर, ए नहे मोर
पार्थना ।” - रवीन्द्रनाथ संकटापासून तू माझे रक्षण कर ही माझी
प्रार्थना नाही.

“सादा मोघे (मेघ इहेते) वृष्टि हय ना ।” पांड्या ढगांपासून पाऊस पडत नाही.

(६) अधिकरणकारक

- प्रथमा - सदिन तुमि बाडी छिले ना । त्यादिवशी तू घरी नव्हतास.
द्वितीया - छेलेरा वई लईया घरके (घरे) याय । मुले पुस्तके घेऊन घरी जातात.
तृतीया - वलाय नदी दिया गाछ भासिया याय । पुरात नदीतून झाडे वहात जातात.
पंचमी - आमि नोका इहेते (नोक्याय उठिया) देखिलाम । मी होडीवरून पाहिले.
सप्तमी - सकल स्थाने ईश्वर आछेन । देव सर्व ठिकाणी आहे.
“ध्यानेते देखिल आमि कमलालोचने ।” ध्यानात मी कमलालोचनाला (त्रिष्णूला) पाहिले.

(कमलालोचने :- येथे सप्तमीचा ‘ए’ प्रत्यय कर्मकारकात वापरला आहे.)

△ △ △

कारकाशिवाय विभक्तींचा वापर

प्रथमा

(१) नामांचा निर्देश करताना

जरा, व्याधि ও मृत्यु इहादेर हात केह एड़ाइते पांरे ना ।
महातारपण, रोग व मृत्यु याना कोणीही टाळू शकत नाही. (शब्दशः
यांचा हात कोणीही टाळू शकत नाही.)

“आरव, मिशर, पारश्र, तुरकि, तातार, तिब्वत - अश
कव कि ?” हेमचन्द्र
अरवस्थान, इजिप्त, इराण, तुर्कस्थान, तार्तरी, तिब्वेद-इतर काय सांगू ?

(२) अव्ययाना जोडून

उद्यम बिना उन्नति हईवे ना ।
उद्योगाशिवाय उन्नति होणार नाही.

“**पुत्र** भिन्न मातृदैव्य के करे मोचन ?” - ज्योतिरिन्द्रनाथ
मुलाशिवाय आईचे दैव्य कोण दूर करतो ?

पण्डित **व्यतीत** केहई ईश बुक्खिबे ना ।
पंडिताशिवाय कोणालाही हे समजणार नाही.

ए ग्रामे **रामभाऊ** बलिया केहई नाई ।
ह्या गावात रामभाऊ म्हणून (नावाचा) कोणीही नाही.

(३) संबोधनाच्या वेळी

“कोथा हईते आसियाछ, **नदि**” - जगदीशचन्द्र
हे नदी, तू कुठून आलीस ?

हमलता, कत बड़ हयैछिस ।
हेमलता, तू कित्ती मोठी झालीस !

द्वितीया

- (१) 'धिक' व 'धन्यवाद' शब्दांच्या वेळी

धिक् **तोमाके** । तुझा धिक्कार असो.

ठांहाके आमार् धन्यवाद जानिओ । त्यांना माझा धन्यवाद कळव.

धन्य **तोमाके**, परीक्षाय प्रथम क्रमांक पेयेछ ।

परीक्षेत पहिला नंबर आल्यावदल तुझे अभिनंदन असो.

- (२) 'दिया' अनुसर्ग असताना

तोमाके दिया এই काज हईबे ना ।

तुझ्याकडून हे काम होणार नाही.

- (३) शिवाय ह्या अर्थी असलेल्या अव्ययांच्या वेळी

तोमाके छाड़ा आमार् काज हईबे ना ।

तुझ्याशिवाय माझे काम होणार नाही.

ताहाके बिना आमि कोथाओ याईते पारि ना ।

त्याला सोडून मी कुठेही जाऊ शकत नाही.

आपनाके भिन्न आमि आर काहाके बलि ?

आपणाशिवाय मी आणखी दुसऱ्या कोणाला सांगू ?

- (४) नमस्कारसूचक शब्दांच्या वेळी

ठांहाके आमार् शत नमस्कार । त्यांना आमचे शोकडो नमस्कार (असोत)

- (५) 'तय' शब्दांच्या वेळी

आमि **तोमाके** एक तिलओ तय करि ना ।

मी तुला तीळभरही घाबरत नाही.

पंचमी

- (१) स्थान व वेळ ह्यांचे परिमाण दाखविताना

कलिकाता इहेते बोम्बाई १२०० माईल दूर ।
कलकत्याहून मुंबई १२०० मैल दूर आहे.

बाल्याकाल इहेते तिन खूब परीश्रमी छिलेन ।
लहानपणापासून ते खूप मेहनती होते.

से बुधवार इहेते अरे त्रुगितेछे ।
तो बुधवारपासून तापाने आजारी आहे.

(२) तुलनेच्या वेळी

धन इहेते मान बड़ । पैशापेक्षा मान मोठा आहे.

(३) फरक दाखविण्याच्या वेळी.

अज्ञता इहेते मुखता पृथक नहे ।
अज्ञानाहून मूर्खपणा वेगळा नाही.

४ दिशा दाखविण्याच्या वेळी

बोम्बाई रत्नगिरि इहेते (किंवा रत्नगिरिर) उत्तरे ।
रत्नगिरीच्या उत्तरेला मुंबई आहे.

नदीं आमार वाडो इहेते (किंवा वाडौर) दक्षिणे ।
नदी आमच्या घराच्या दक्षिणेला आहे.

पष्ठी

१ अंग-संबंधाच्या वेळी

हातीर दात (हत्तीचा दात), हरिणेर शिंग (हरिणाचे शिंग)
सिंहेर केशर, (सिंहाची आयाळ)

२ विशेषणांच्या वेळी

गुणेर भाई (गुणाचा (गुणी) भाऊ), निरिह प्रकृतिर लोक ।
(शांत स्वभावाचा मनुष्य)

२९२ | कारंकांशिवाय विभक्तिचा वापर

(३) अभेद किंवा रूपक संबंधी

दयार सागर (दयेचा सागर); मानेर मन्दिर (मनरुपी मंदिर)

(४) 'जञ्ज' 'निमित्त' इत्यादि अनुसर्गांच्या वेळी.

आमार जञ्ज (माझ्यासाठी); ताहार निमित्त (त्याच्यासाठी).

(५) 'तुला' व 'सह' ह्या किंवा ह्या अर्थी इतर शब्दांच्या वेळी.

दयार तुला गुन आर नाई। दयेसारखा दुसरा गुण नाही.

"हृदये याहार दया सागरेर सम।" -हेमचन्द्र
सागराप्रमाणे ज्याच्या हृदयात दया आहे.

दुष्टेर सहित मित्रता करिते नाई। दुष्टांशी मैत्री करू नये.

(६) तुलना करताना

धनेर चेये ज्ञान वड। पैशापेक्षा ज्ञान मोठे आहे.

सकालेर थेके भानुमतीई बुद्धिमान।

सर्वात भानुमतीच बुद्धिमान आहे.

(७) 'उपर' 'अग्र' 'पश्चा' 'नीचे' इत्यादि शब्दांच्या वेळी.

आमि छुरिखानि टेविलेर उपर राथियाछि।

मी टेवलावर मुरी ठेवली आहे.

टेविलेर नीचे से नूकियेछिल। तो टेवलाखाली लपला होता.

ताहार अग्रे केह याईते पारे ना।

त्याच्यापुढे कोणी जाऊ शकत नाही.

आमि ताहार पश्चा आसियाछि। मी त्याच्या नंतर आलो आहे.

(८) निर्धारणार्थी (गुण किंवा दोषांमुळे सर्व स्वजातीयांपैकी एखाद्यालाच

अलग करणे याला निर्धारण (निर्धारण) म्हणतात.

पशुदेर सेरा सिंह (सिंह सर्व पशूत श्रेष्ठ आहे.)

पाथोदेर सेरा अँगल (गरुड सर्व पक्षात श्रेष्ठ आहे.)

माछेर सेरा रुई (रोहित मासा सर्व माशात श्रेष्ठ आहे.)

(९) दिशा दाखविण्याच्या वेळी.

भारतवर्षा उभरे हिमालय पर्वत विद्यमान ।
भारताच्या उत्तरेला हिमालय पर्वत आहे.

सप्तमी

(१) कारण दाखविण्याच्या वेळी.

से लज्जाय माथा निचू करिल । तिने लाजेने मान खाली केली.
“दधीचि त्र्यजिला तन्नू देवेर मङ्गले ।”
दधीचीने देवांच्या कल्याणासाठी वेहत्याग केला.

(२) एकाच जातीचे कर्ते एकच क्रिया करतात तेव्हा

षाँडे षाँडे लडाई (वैलांची झुंज)
पिता पुत्रे कलह अति निन्दनीय ।
बाप-लेकांचे भांडण अतिशय निन्द्य आहे.

(३) सारखेपणा किंवा भिन्नता दाखविण्याच्या वेळी.

मानुषे मानुषे कथन कथन एमन सादृश्च थांके ये, एकजनके
देखिले आर एकजनके मने पडे ।
माणसामाणसात कधी कधी इतका सारखेपणा असतो की, एकाला
पाहिले कि दुसऱ्याची आठवण होते.

भारते ओ विलाते आकाश-पाताल तफां ।
भारतात व विलायतेत जमीन-अस्मानाचा फरक आहे.

(४) क्रियाविशेषणालाही सप्तमीचा प्रत्यय लागतो.

जोरे चल (जोरात चाल). स्वराय गमन कर (त्वरीत जा).

(५) निर्धारणार्थी.

मानुषे नापित धूर्त, पञ्फोते वायस । प्रवाद (म्हण)
माणसात न्हावी व पद्म्यात कावळा हे धूर्त असतात.
नदीते गङ्गा श्रेष्ठ । नद्यात गंगा श्रेष्ठ आहे.

(६) अध्याहृत असमापिका क्रियेच्या कर्माच्या वेळी.

ताहार कथाय (कथा सुनिय) आंमि आवक् इईलाम ।
त्याचे बोलणे ऐकून मी आवाक् झालो.

(७) सह ह्या अर्थी सप्तमी वापरतात. (विशेषतः पद्यात)

“कि फुले तुलना दिते आहे बल टापाते (टांपार महित) ?”-
-हेमचन्द्र चांफ्याच्या फुलाबरोबर कोणत्या फुलाची तुलना करता येते ?

(८) आवश्यकता ह्या अर्थी.

धाने आमर कोन प्रयोजन नाई ।

पैशाची मला काहीच आवश्यकता नाही.

आर आमर अजूरोये काज नाई ।” विद्यासागर
यापुढे मला आंगठीची आवश्यकता नाही.

(९) ज्या शब्दामुळे एखादी व्यक्ती किंवा वस्तु सूचित केली जाते, त्या शब्दाला सप्तमीचा प्रत्यय लागतो.

तिनि जातिते ब्राह्मण । ते जातीने ब्राह्मण (आहेत, होते).

(१०) ज्याच्यामुळे दुसरी क्रिया घडून येते त्या शब्दाला सप्तमीचा प्रत्यय लागतो

छात्रादये कमलिनौ विकसित ह्य ।

चंद्रोदयामुळे कमळीण विकसित होते.

कुरङ्ग वींशीर रावे मातोयारा ह्य ।

बासरीच्या आवाजामुळे हरीण वेडेपिसे होते.

△ △ △

पाठ १४ वा : विशेषणांचे तारतम्य विशेषणत्र तारतम्य

बंगालीत विशेषणांचे तारतम्य व्यक्तविषयाच्या दोन पध्दती आहेत.

१) बंगाली पध्दत

२) संस्कृत पध्दत

१

बंगाली पध्दत

(क) दोन व्यक्ति किंवा वस्तूंची तुलना करण्याच्या वेळी 'अपेक्षा', 'चाह्य', 'चाहते', 'थके', 'हहते', 'तुलनाय' 'झापो', इत्यादि शब्दांचा उपयोग करतात. हे शब्द नेहमी ज्यांची तुलना करावयाची त्यांच्या मध्ये येतात. ('झापो' शब्द नंतर येतो.) व विशेषणात कोणताही फरक होत नाही. ज्यांची तुलना करावयाची त्यांपैकी पहिल्या नामाला पष्ठी विभक्तिचा 'त्र' प्रत्यय लागतो अगर कोणताही प्रत्यय लागत नाही.

उदा. राम अपेक्षा (वा रामेर अपेक्षा) शाम बड़। रामपेक्षा श्याम मोठा आहे.

गुळापेक्षा साखर चांगली

शीलार चाहते नीला छोट। शीलपेक्षा नीला लहान आहे.

गया हहते काशी भाल। गयेपेक्षा काशी चांगली आहे.

सोनांर थेके रूपार दाम कम। सोन्यापेक्षा चांदीची किमत कमी असते.

यादव ओ माधवेर मध्ये बलवान् के ? यादव व माधवमध्ये बलवान् कोण आहे ?

ईउरोपेणेर तुलनाय एशिया बड़। युरोपपेक्षा आशियाखंड मोठे आहे.

(शब्दज्ञः - युरोपच्या तुलनेने आशियाखंड मोठे आहे.)

(ख) दोन व्यक्ति किंवा वस्तूंची तुलना करण्याच्या वेळी फरक विशेष स्पष्ट करून दाखवावयाचा असल्यास 'अनेक', 'अधिक', 'अल्प',

‘একটু’, ‘কম’, ‘খুব’, ‘বেশী’, ইत्याদি শব্দ বাপরতাৎ. (হে শব্দ বিশেষণাচ্চা অর্থ মর্যাদিত করতাৎ ম্হণূন ত্যানা ‘বিশেষণেত্র বিশেষণ’ ম্হণতাৎ.)

উদা. সোনার থেকে রূপার দাম অনেক (বা খুব) কম। সোন্দ্যাপেধা চাঁদীচী কিমত পুঙ্কল কমী আহে।

কুকুর আর ঘোড়ার মধ্যে বেশী (বা অধিক) উপকারী কে? কুনা ব ঘোড়া যাং অধিক উপকারী কোণ আহে?

সেও তোমার অপেক্ষা কম বুদ্ধিমান্ নয়। তীসুদ্রা তুধ্যাপেধা কমী বুদ্ধিমান নাহী।

এ ঘর অপেক্ষা ও ঘর একটু ছোট। যা খোলীপেধা তী খোলী জরাশী লহান আহে।

বাঘের অপেক্ষা চিতাবাঘ অল্প ছোট। বাঘাপেধা চিত্তা খোড়া লহান অসতী।

(গ) দোন্ পেধা অধিক ব্যক্তি বা বস্তুচী তুলনা করণ্য্যচ্যা বেলেী ‘সর্বাাপেক্ষা’, ‘সবার চেয়ে’, ‘সব চেয়ে’, ‘সবার অপেক্ষা’, ‘সব চাইতে’, ‘সব থেকে’ ইत्याদী শব্দ বাপরতাৎ. জ্যা ব্যক্তি বা বস্তু গুণাৎ অধিক অসতাৎ ত্যাঁচ্যাপুটে হে শব্দ যেতাৎ. জ্যা ব্যক্তিমধ্যে বা বস্তুমধ্যে হ্যা ব্যক্তি কিংবা বস্তু শ্রেষ্ঠ ঠরতাৎ ত্যা ব্যক্তিবাচক কিংবা বস্তুবাচক নামালা ষষ্ঠীচা ‘ত্র’ প্রত্যয় লাগুন ত্যাপুটে ‘ম্যাপ্যে’ কিংবা ‘ম্যাত্রে’ হে শব্দ যেতাৎ.

উদা. ক্লাসের মধ্যে উমেশ সর্বাাপেক্ষা (সবার অপেক্ষা) বড়। ক্লাসমধ্যে উমেশ সর্বাৎ মোঠা আহে।

মেয়েদের মধ্যে রমা সবার চেয়ে (সব চেয়ে) সুন্দরী। মুলীমধ্যে রমা সর্বাৎ সুঁদর আহে।

পাঁচ ভাইয়ের মধ্যে ছোট ভাইটি সব চাইতে চালাক। পাঁচ ভাবামধ্যে গ্রাকটা ভাও সর্বাৎ চতুর আহে।

জানোয়ারদের মধ্যে হাতী সব থেকে বড়। জন/বরাং হতী সর্বাৎ মোঠা আহে।

হিমালয় পর্বতের সমস্ত সৃষ্টিগুলির মধ্যে এভারেষ্ট সব চেয়ে উঁচু। হিমালয় পর্বতাচ্যা সর্ব গিররাত এভরেস্ট সর্বাৎ উঁচু আহে।

संस्कृत पद्धत

विशेषण शब्द संस्कृत असल्यास त्याला १) 'तत्र' व 'तत्र' २) 'ऋह्यस्' व 'इष्ट' हे प्रत्यय लागतात. 'तत्र' व 'ऋह्यस्' हे प्रत्यय दोघांची तुलना करण्याच्या वेळेस आणि 'तत्र' व 'इष्ट' हे प्रत्यय अनेकांची तुलना करण्याच्या वेळेस वापरतात.

[५]

विशेषण	'तत्र'-योगे	'तत्र'-योगे
उच्च	उच्चतत्र	उच्चतम
लघु	लघुतत्र	लघुतम
गुरु	गुरुतत्र	गुरुतम
हीन	हीनतत्र	हीनतम
मूर्ख	मूर्खतत्र	मूर्खतम
बृहत्	बृहत्तत्र	बृहत्तम
महत्	महत्तत्र	महत्तम
अल्प	अल्पतत्र	अल्पतम
प्रिय	प्रियतत्र	प्रियतम
सुदृ	सुदृतत्र	सुदृतम
बलवान् (बलरत्)	बलवत्तत्र	बलवत्तम

[स्त्रीलिंगी विशेषणाना 'तत्र' च्या ऐवजी 'तत्रा' व 'तत्र' च्या ऐवजी 'तत्रा' हे प्रत्यय वापरतात.

उदा.	महत्	महत्तत्रा	महत्तमा
	गुरु	गुरुतत्रा	गुरुतमा

वाक्ये :

- १) एशिया ईउरोप अपेक्षा बृहत्तत्र ।
आशियाखंड युरोपपेक्षा मोठे आहे.

- २) चंद्र पृथिवी अपेक्षा मृदुतर ।
चंद्र पृथ्वीपेक्षा लहान आहे.
- ३) आमगाछ हईते तालगाछ उच्चतर ।
आंब्याच्या झाडापेक्षा ताडाचे झाड उंच असते.
- ४) तिनटि वृक्षेर मध्ये एईटि मृदुतम ।
तीन झाडांमध्ये हे सर्वात लहान आहे.
- ५) पदार्थेर मध्ये हीरक कठिनतम ।
सर्व वस्तूंमध्ये हीरा अतिशय कठीण आहे.

[२]

विशेषण	'ङ्गिहसु'-योगे	'ईठ'-योगे
गुरु	गर्रीयान् (गर्रीयस्)	गरिष्ठ
लघु	लघीयान् (लघीयस्)	लघिष्ठ
महत्	महीयान् (महीयस्)	महिष्ठ
बहु	+भूयान् (भूयस्)	+भूयिष्ठ
बलवत्	बलीयान् (बलीयस्)	बलिष्ठ
वृद्ध	{ वर्षीयान् (वर्षीयस्) +ज्यायान्* (ज्यायस्)	{ वरिष्ठ* +ज्येष्ठ
प्रशस्य	+श्रेयान् (श्रेयस्)	+श्रेष्ठ
युवा (युवन्)	{ यवीयान्* (यवीयस्) +कनीयान् (कनीयस्)	{ यविष्ठ* +कनिष्ठ
अल्प	{ अलीयान्* (अलीयस्) +कनीयान् (कनीयस्)	{ अलिष्ठ* +कनिष्ठ

* ही रूपे सध्या प्रचलित नाहीत.

+ ही रूपे अपवादात्मक आहेत.

[स्त्रीलिंगी विशेषणाना 'ङ्गिहसु' च्या ऐवजी 'ङ्गिहसी' व 'ईठ'
च्या ऐवजी 'ईठा' हे प्रत्यय वापरतात.

उदा.	गुरु	गर्रीयसी	गरिष्ठा
	महत्	महीयसी	महिष्ठा

बलब॑
ब॒ळ

बली॑यसी
भू॒यसी

बलि॑ष्ठा
भू॒यिष्ठा

वाक्ये :

- १) महाभारत जगतेर श्रेष्ठ महाकाव्य ।
महाभारत (हे) जगातील श्रेष्ठ महाकाव्य आहे.
- २) ईश्वर महान हईतेओ महীয়ान् ।
ईश्वर मोठ्याहूनही मोठा आहे.
- ३) आमार पुत्रादिगेर मध्ये এইटि कनिष्ठ, ओईटि ज्येष्ठ ।
माझ्या मुलांमध्ये हा सर्वात लहान व तो सर्वात मोठा आहे.
- ४) ताहादेर मध्ये रामई बलिष्ठ ।
त्यांच्यामध्ये रामच सर्वात बलवान आहे.
- ५) तूमि वृद्ध हईतेओ वर्षियान् ।
तू म्हातान्याहूनही म्हातारा आहेस.
- ६) व्याघ्र अपेक्षा सिंह बलीयान् ।
बाघापेक्षा सिंह बलवान आहे.

अनेकदा 'तत्र' व 'तस्म', 'ऋह्यस्' 'इष्ठ' प्रत्ययान्त विशेषणे तुलना न दर्शविता गुणांची अधिकता दर्शवितात.

उदा. घोरतर (अत्यन्त घोर) विपद; अतिशय मोठे संकट.

गुरुतर (अत्यन्त गुरु वा कठिन) समस्या; अतिशय अवघड समस्या.

भूयसी (अनेक) प्रशंसा; खूप प्रशंसा.

महत्तम (अतिशय महत्) कर्तव्य; अतिशय महत्त्वाचे कर्तव्य.

बलिष्ठ (बलशाली) बाळ; सामर्थ्यवान बाहु.

तेज्जीयान् (अतिशय तेजस्वी) पुरुष; अतिशय तेजस्वी पुरुष.

कधी कधी घन, कर्मी, धर्मी, पापी इत्यादि विशेषणाना 'इष्ठ' प्रत्यय लावून घनिष्ठ (अतिशय घन), (कर्मिष्ठ अतिशय कर्मी), धर्मिष्ठ (अतिशय धर्मी), पापिष्ठ अतिशय पापी) अशी रूपे होतात. परंतु यांची 'ऋह्यस्' प्रत्यय

लागून रूपे होत नाहीत. 'तज्जस्' शब्दाला 'तैह्यस्' प्रत्यय लागून (तज्जैह्यान् ((तज्जैह्यस्) असे रूप होते परंतु याला 'इष्ठ' प्रत्यय लागत नाही. कधी कधी 'इष्ठ' प्रत्ययांत विशेषणाना 'तत्र' व 'तत्र' हे प्रत्यय लावून बंगालीत तारतम्य दाखविले जाते. (असे करणे व्याकरणदृष्ट्या चुकीचे असले तरी ते प्रचलित आहे.)

उदा. श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम, बलिष्ठतर, बलिष्ठतम।

अभ्यास (१)

पुढील वाक्यांचे बंगालीत भाषांतर करा:—

(१) मुंबईपेक्षा कलकत्ता मोठे आहे. (२) यदुपेक्षा मधु अधिक मेहनती आहे. (३) रमेश व महेश ह्या दोघांत आपला कोणावर अधिक विश्वास आहे. (४) माझी लाठी तुझ्या लाठीपेक्षा जराशी लहान आहे. (५) तो मुलगा सर्वांत बदमाश आहे. (६) तूच माझा सर्वांत प्रिय मित्र आहेस. (७) बर्गातील विद्यार्थांत सर्वांत बुद्धिमान कोण आहे. (८) शाळेतल्या विद्यार्थांत अशोक सर्वांत चांगला बॅटस्मन आहे. (९) साऱ्या जगात लंडनची लोकसंख्या सर्वांत जास्त आहे. (१०) जननी व जन्मभूमि स्वर्गापेक्षाही मोठी आहे. (११) मराठी कवीत मोरोपंत श्रेष्ठ आहेत. (१२) न्युयार्कमधील एम्पायर स्टेट बिल्डिंग जगातील सर्व बिल्डिंग्सहून उंच आहे.

शब्द

मेहनती-प्रयत्नशील बदमाश-बदमाईश लोकसंख्या-जनसंख्या

पाठ १५ वा : धातूंचे प्रकार

बंगालीत धातूंचे मुख्यतः तीन प्रकार आहेत.

- १) (मौलिक वा सिद्ध धातू (मूल धातु) :— जे धातु स्वयंसिद्ध आहेत. ज्यांचे विश्लेषण केले असता अन्य कोणताही धातु किंवा प्रत्यय दिसून येत नाही त्यांना 'मौलिक धातू' म्हणतात.

कर, बल, चल, देख, पड, हास, था, लाफा, वेडा इत्यादि.

- २) साधित धातू (साधित धातु) :— ज्या धातूंचे विश्लेषण केले असता मूळाशी 'मौलिक धातू' दिसून येतो किंवा शब्दानां प्रत्यय लागून जे धातु तयार होतात त्यांना 'साधित धातू' म्हणतात. ह्या धातूंचे मुख्यतः तीन प्रकार आहेत.

- अ) प्रयोजक धातू (वा णिजन्त धातू) :- मूल धातूला 'आ' किंवा 'ओया' हे प्रत्यय लागून प्रयोजक धातू तयार होतात.

उदा. कर + आ = करा ; देख + आ = देखा;
था + ओया = थाओया; हास + आ = हासा

ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'व'कारान्त असतात.

उदा. करान (करा), देखान (देखा); थाओयान (थाओया); हासान (हासा)

- आ) नामधातू :- नामांना किंवा विशेषणांना 'आ' प्रत्यय लागून 'नामधातू' तयार होतात.

उदा. बेत + आ = बेता ; हात + आ = हाता ; बाहिर + आ = बाहिरा, बेरा ; आंगु + आ = आंगुआ, एगा

ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'व'कारान्त असतात.

उदा. बेतान (बेता) ; हातान (हाता);
बेरान, बेरान (बेरा) ; एगान (एगा)

काही नामातील अन्य 'अ' गाळूनही 'नामधातू' तयार होतात. उदा. घाम—→घाम्; फल—→फल; ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'आ' कारान्त असतात. उदा. घामा (घाम्); फला (फल)।

इ) धवव्याञ्जक धातू :- ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दाना 'आ' प्रत्यय लागून 'धवव्याञ्जक धातू' तयार होतात.

उदा. कनकन + आ = कनकना; चडचड + आ = चडचडा

मूळ ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दही 'धवव्याञ्जक धातू' असू शकतो.

उदा. हँच, धूँक्, फूँक्, फूँस्

ह्या धातूंपैकी पहिल्या प्रकारच्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'न' कारान्त व दुसऱ्या प्रकारच्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी रूपे 'आ' कारान्त असतात.

उदा. कनकनान (कनकना); चडचडान (चडचडा) हँचा (हँच); धोंका (धूँक्); फूँका, फोंका (फूँक); फोंसा (फूँस्)

ह्याखेरीज अज्ञात उत्पत्ती असलेले कांही धातु आहेत.

उदा. गजा, बिला, लेला, गुंटा, गुंढा, गुंढा इत्यादि.

ह्या धातूंची शब्दकोषात सापडणारी क्रियापदे 'न' कारान्त असतात.

उदा. गजान (गजा), बिलान (बिला), लेलान (लेला), गुंटान- (गुंटा), गुंढान (गुंढा), गुंढान (गुंढा)

७) संयोगमूलक धातू (संयोगमूलक धातु) नाम व विशेषणादिपुढे 'कत्', 'ह', 'था', 'दि' इत्यादी मूळधातू ठेवून 'संयोग-मूलक धातू' तयार होतात.

उदा. जिञ्जासा कर्, दान कर्, राजी ह, मार था, जबाब दि इत्यादि.

ह्या धातूची क्रियापदे मूळ धातूंच्या क्रियापदांप्रमाणे असतात.

उदा. जिज्ज्वास करी (जिज्ज्वास कर); राजी हण्वा (राजी ह);
मरि थण्वा (मरि थ), जवड देण्वा (जवड दि) ।

‘धवव्याख्यक धातू’ यांचा ‘वाड धातू’ मध्येच अंतर्भाव केला जातो. ‘व’ कारान्त क्रियापदांतील अन्त्य ‘न’ चा ‘नो’ उच्चार होत असल्यामुळे ती ‘(वा’ कारान्तही लिहिली जातात.

उदा. करान, करानो; थण्वा, थण्वा; अगन, अगनो;
कनकनान, कनकनानो; इत्यादि]

‘मूलिक वा सिद्ध धातू’ ह्यांच्याबद्दल पाठ ६ पासून पाठ १० पर्यंत माहिती देण्यात आली आहे. या पाठांत फक्त ‘साधित धातू’ व ‘संश्लेषमूलक धातू’ ह्यांचाच विचार करावयाचा आहे.

△ △ △

प्रयोजक क्रियापद प्रयोजक वा णिजस्तु क्रिया

कर्ता जेव्हा स्वतः क्रिया न करता दुसऱ्याकडून ती क्रिया करवून घेतो तेव्हा त्या वाक्यातील क्रियापदाला 'णिजस्तु वा प्रयोजक क्रिया' असे म्हणतात. कर्ता जेव्हा स्वतः क्रिया करतो तेव्हा त्या वाक्यातील क्रियापदाला 'अणिजस्तु क्रिया' म्हणतात. जो क्रिया घडवून आणतो त्याला 'प्रयोजक कर्ता'+ व ज्याच्याकडून घडवून आणतो त्याला 'प्रयोजक कर्म' म्हणतात. 'प्रयोजक कर्ता'+ नेहमी प्रथमेत असतो. 'प्रयोजक कर्म' नेहमी द्वितीया किंवा तृतीया विभक्तित असते. मराठीत ज्यावेळी प्रयोजक वाक्यात 'त्याच्याकडून' असा शब्दप्रयोग होतो त्यावेळी बंगालीत 'प्रयोजक कर्म' तृतीया विभक्तित असते. (त्याच्याकडून - ताहाके दिया, ताहार द्वारा) परंतु ज्यावेळी 'त्याला' असा शब्दप्रयोग होतो त्यावेळी 'प्रयोजक कर्म' द्वितीया विभक्तित असते. (त्याला ताहाके)

(अणिजस्तु) नीला चिठ्ठी पडितेहे. नीला पत्र वाचत आहे.

(प्रयोजक) मा नीलाके दिया चिठ्ठी पडिहतेहे.

आई नीलाकडून पत्र वाचवून घेत आहे.

(अणिजस्तु) अन्न त्रात खीवे. अन्न भात जेवील.

(प्रयोजक) आमी अन्नके भात खीईव.

मी अन्नयला भात भरवीन

मूळ धातू (मौलिक धातू) व्यंजनान्त असेल तर त्याला 'आ' लागून 'प्रयोजक धातू' तयार होतो. मूळ धातू एकाक्षरी स्वरान्त असल्यास त्याला 'ओया' लागून 'प्रयोजक धातू' तयार होतो. मूळ धातू दोन किंवा अधिक अक्षरे असून स्वरान्त असल्यास त्याचा 'प्रयोजक धातू' होत नाही. अशा वेळी दुसऱ्या धातूचे सहाय्य घेऊन प्रयोजक वाक्य तयार होते. 'प्रयोजक धातू' ची सर्व काळांची

प्रयोजक धातु व त्यांची रूपे

मूल वाङ्मय धातु+आ (उया)	प्रयोजक धातु	प्रयोजक क्रिया क्रियावाचक विशेष्य (साधु रूप)	प्रयोजक क्रिया प्रयोजक धातु +क्रियाविभक्ति (साधु रूप)	(चलित रूप)
कर+आ	करा	(१) करान	करा+इ=कराई	कराई
था+उया	था+उया	था+उयान	था+उया+य=था+उयाय	था+उयाय
दे+उया	देउया	देउयान	देउया+इलाम=देउयाइलाम	देउयालाम
शु+उया	शुया	शुयान	शुया+इल=शुयाइल	शुयाल
काट्+आ	काटा	काटान	काट्+इतम=काटाइतम	काटातम
लिख्+आ	लिखा	लिखान, लेखान	लिखा+इत=लिखाइत	लिख्+त, लेखात*
उठ्+आ	उठा	उठान, उठान	उठ्+इव=उठाइव	उठ्+व, उठाव*
पड्+आ (बासण, गिकण ह्या अर्थी)	पडा	पडान	पड्+इवे=पडाइवे	पडावे
शिख्+आ	शिखा	शिखान	शिखा+इतेछि=शिखाइतेछि	शिखाच्छि, शेखाच्छि*
देख्+आ	देखा	देखान	देखा+इतेछे=देखाइतेछे	देखाच्छे

जाग्+आ	जागा	जागान	जाग+इयाच्=जागाइयाच्	जागयच्
वस+आ	वसा	वसान	वस+इयाच्=वसाइयाच्	वसियेच्
चल्+आ	चला	चलान	चला+इते=चलाइते	चलाच्छलाम
शुन+आ	शुना	शुनान	शुना+इते=शुनाइते	शुनाच्छिल+
ल+ओया	लओया	लओयान	लओया+इयाच्छिलाम =लओयाइयाच्छिलाम	रूप नाइ
धु+ओया	धोया	धोयान	धोया+इयाच्छिल=धोयाइयाच्छिल	धुइयेच्छिल
नड्+आ	नडा	नडान	नडा+इया=नडाइया	नडिये
आन+आ	आना	आनान	आना+इया=आनाइया	आनिये
काच्+आ	काचा	काचान	काचा+इया=काचाइया	काचिये
रट्+आ	रटा	रटान	रटा+इया=रटाइया	रटिये
गल्+आ	गला	गलान	गला+इते=गलाइते	गलाते
चव्+आ	चरा	चरान	चरा+इते=चराइते	चराते
चाप्+आ	चापा	चापान	चापा+इते=चापाइते	चापाते
जान्+आ	जाना	जानान	जाना+इते=जानाइते	जानाते
बाड्+आ	बाडा	बाडान	बाडा+इले=बाडाइले	बाडांले
डाक्+आ	डाका	डाकान	डाका+इले=डाकाइले	डाकाले

(2)

নাম+অ	নামা	নামনি	নামাইলে=নামাইলে	নামালে
পর+অ	পরা	পরান	পরাইলে=পরাইলে	পরালে
বাঁচ+অ	বাঁচা	বাঁচান	বাঁচা+ও=বাঁচাও	বাঁচাও
বাজ+অ	বাজা	বাজান	বাজা+ও=বাজাও	বাজাও
বাড়+অ	বাড়া	বাড়ান	বাড়া+ন=বাড়ান	বাড়ান
মাখ+অ	মাখা	মাখান	মাখা+ন=মাখান	মাখান
সর+অ	সরা	সরান	সরা+ইও=সরাইও	সরিও
সাজ+অ	সাজা	সাজান	সাজা+ইও=সাজাইও	সাজিও
হাস+অ	হাসা	হাসান	হাসা+ইবেন=হাসাইবেন	হাসাবেন
ছাপ+অ	ছাপা	ছাপান	ছাপা+ইবেন=ছাপাইবেন	ছাপাবেন
মাড়া+অ	মাড়া	মাড়ান	মাড়া+ইবার=মাড়াইবার	মাড়াবার
উড়+অ	উড়া	উড়ান, ওড়ান	উড়া+ইবার=উড়াইবার	উড়, বার, ওড়াবার ⁺
জুট+অ	জুটা	জুটান, জোটান	জুটা+ইবার=জুটাইবার	জুট ⁺ বার, জোটাবার ⁺
ডুব+অ	ডুবা	ডুবান, ডোবান	ডুবা+ইবার=ডুবাইবার	ডুব ⁺ বার, ডোবাবার ⁺
পুড়া+অ	পুড়া	পুড়ান, পোড়ান	পুড়া+ইবার=পুড়াইবার	পুড় ⁺ বার, পোড়াবার ⁺
বুঝ+অ	বুঝা	ঝান, বোঝান	বুঝা+ইবার=বুঝাইবার	বুঝ ⁺ বার বোঝাবার ⁺

(৩)

(৪)

[(५) प्रयोजक धातूंची सर्वकाळांची रूपे येथे दिली आहेत. 'घटमान भविष्य' व 'पुराघटित भविष्य' ची रूपे विशेष प्रचलित नाहीत. तरीपण तीं रूपे करावयाची झाल्यास अगोदरच्या 'असमापिका क्रिया' चे 'प्रयोजक असमापिका क्रिया' मध्ये रूपान्तर करून त्यापुढे 'साधारण भविष्य' ची 'थाक्' धातूची रूपे ठेवावी. (२) प्रयोजक धातूंच्या 'प्रयोजक असमापिका क्रिया' ह्यांची रूपे येथे दिली आहेत (७) प्रयोजक धातूंची 'वर्तमान अलुप्ता' व 'भविष्य अलुप्ता' ची रूपे येथे दिली आहेत. (८) प्रयोजक धातूंची 'इवार' प्रत्यय लागून होणारी रूपे येथे दिली आहेत.

लिथान, लेथान ; षुनान, शोनान ; उडान, उडान ; जुटान, जोटान ; इत्यादि प्रयोजक क्रियापदांप्रमाणेच लिथन, षुनन, उडन, जुटन इत्यादि क्रियापदेही शब्दकोषांत सांपडतात. नाडा, पाडा, चाला, इत्यादि क्रियापदे 'प्रयोजक धातू' प्रमाणे दिसतात व त्यांचा अर्थही साधारणतः प्रयोजक क्रियापदांप्रमाणे असतो. परंतु ह्या क्रियापदांत नाड्, पाड् चाल् हे 'मौलिक धातू' आहेत. नाडा, पाडा, चाला, ही 'अधिजन्त' क्रियापदे आहेत, तसेच तीं नाडान, पाडान, चालान ह्या प्रयोजक क्रियापदांचे 'प्रयोजक धातू' आहेत. खाली दिलेल्या अर्थावरून हे स्पष्ट होईल.

नाडा (नाड्) - (स्वतः) हालविणे नाडान (नाडा) - (दुसऱ्याकडून) हालविणे
पाडा (पाड्) - (स्वतः) पाडणे पाडान (पाडा) - (दुसऱ्याकडून) पाडविणे
चाला (चाल्) - चालणे चालणे चालान (चाला) - चालविणे.

साधारणतः चालणे ह्या अर्थी चला (चल्) हे क्रियापद वापरतात, चालणे ह्या अर्थी चाला (चाल्) हे क्रियापद वापरतात व चालविणे ह्या अर्थी चालान (चाला) हे क्रियापद वापरतात. पडा (पड्) - पडणे ह्या अर्थी 'पड' धातूचा 'प्रयोजक धातू' पाडान (पाडा) हा होतो.

* हे चिन्ह असलेली रूपे पहिल्या रूपांपेक्षां जास्त प्रचलित आहेत.]

अकर्मक क्रियापदापासून तयार झालेले प्रयोजक क्रियापद सकर्मक होते.
एककर्मक क्रियापदापासून तयार झालेले प्रयोजक क्रियापद द्विकर्मक होते.
द्विकर्मक क्रियापदापासून तयार झालेले क्रियापद द्विकर्मकच राहते.

अणिजस्त

(९) अकर्मक

घुडि उडितेहे ।
पतंग उडत आहे.

मेधा शुईतेहे ।
मेधा झोपत आहे.

(२) एककर्मक

विजय बांग्ला भाषा
शिखिबे ।
विजय बंगाली भाषा शिकेल.

* महेश भात खाईतेहे ।

महेश भात खात आहे.

(७) द्विकर्मक

छेलेटि भिथारोके वस्त्र
दितेहे ।

(तो) मुलगा भिकाऱ्याला वस्त्र
देत आहे.

प्रयोजक

सकर्मक

श्याम घुडि उडितेहे ।
श्याम पतंग उडवीत आहे.

मा मेधाके शोयाईतेहेन ।
आई मेधाला झोपवीत आहे.

द्विकर्मक

आमि विजयके बांग्ला
भाषा शिखाईब ।
मी विजयला बंगाली भाषा
शिकवीन.

दिदि महेशके भात
खांणयाईतेहे ।
ताई महेशला भात भरवीत आहे.

मा छेलेटिर द्यारा (वा छेले-
टिके दिया) भिथारोके
वस्त्र देणयाईतेहेन ।

आई (त्या) मुलाकडून भिका-
ऱ्याला वस्त्र देववीत आहे.

आमि आपनाके एकटि
प्रश्नु जिज्ञासा करिलाम ।

मी आपणास एक प्रश्न विचारला.

वाक्ये

अणिजस्त

मेयेटि काँदितेछे ।

(ती) मुलगी रडत आहे.

गाछ हईते फल पडिल ।

झाडावरून फळ पडले.

लतिका छवि देखितेछे ।

लतिका चित्र पहात आहे.

आमि एकटि गन्न शुनिव ।

मी एक गोष्ट ऐकेन.

आमि कमलाके एकटि चिठि
लिखिब ।

मी कमलाला एक पत्र लिहीन.

चाकर एकटि गेलास
भाङ्गियाछे ।

नोकराने एक ग्लास फोडले आहे.

तिनि आमा द्वारा (वा आमाके
दिया) आपनाके एकटि
प्रश्नु जिज्ञास करीलेंन ।

त्यानी माझ्याकडून आपणास एक
प्रश्न विचारला.

प्रायोजक

राम मेयेटिके काँदाईतेछे ।

राम (त्या) मुलीला रडवीत आहे.

श्याम गाछ हईते फल पाडा-
ईल ।

श्यामने झाडावरून फळ पाडले.

प्रभावती लतिकेके छवि
देखाईतेछे ।

प्रभावती लतिकेला चित्र दाखवीत
आहे.

तुमि आमाके एकटि गन्न
शुनाईवे ।

तू मला एक गोष्ट ऐकवशील.

आपनि आमाके दिया
कमलाके एकटि चिठि
लिखाईबेन ।

आपण माझ्याकडून कमलाला एक
पत्र लिहवाल.

तिनि चाकरके दिया एकटि
गेलास भाङ्गियाछेन ।

त्यानी नोकराकडून एक ग्लास
फोडवीले आहे.

তুমি ইহা করিতে চাও ।

তু হে করু ইচ্ছিতাম্ ।

ধোপা কাপড়গুলি ধুইতেছে

ঘোবী কপড় ধুত आहे ।

आमि 'ययाति' उपन्यास
पढितेछि ।

मी 'ययाती' कादंबरी वाचीत आहे ।

वाडीते आलोटा ज्वलिते-
छिल ।

घरात दिवा पेटत होता ।

से केन हासिल ?

तो कां हसला ?

नौकाटि समुद्रे डुबिल ।

होडी समुद्रात बुडाली ।

आमि ताहा बुक्खिव ।

मला ते समजेल ।

आमि तोमाके दिया इहा
कराईते चाई ।

मी तुझ्याकडून हे करवु इच्छितो ।

मीताराम धोपाके दिया
कापडुंलि धोयाईतेछे
सीताराम धोब्याकडून कपडुं धुवून
घेत आहे ।

आमार बावामहाशय आमा द्वारा
'ययाति' उपन्यास पढाई-
तेछेन ।

माझे वडिल माझ्याकडून 'ययाति'
कादंबरी वाचवून घेत आहेत ।

मा वाडीते आलोटा ज्वाला-
-ईतेछिलेन ।

आई घरात दिवा पेटवीत होती ।

तुमि ताहाके हासाईले केन ।

तु त्याला कां हसविलेस ?

जलदस्युरा नौकाटि समुद्रे
डुबाईल ।

चाच्यांनी होडी समुद्रात बुडवीली ।

शङ्कर आमाके ताहा बुक्खाईवे
(वा बुक्खाईया दिवे) ।

शंकर मला ते समजावील ।

[+महेश भ्रात खायतेछे ।' या 'अणिकुल' वाक्याचे
प्रयोजक दोन पद्धतीनी करता येईल.

- १) दिदि महेशके भ्रात खायतेछे । व (२) दिदि महेशके
दिया भ्रात खायतेछे । पहिल्या वाक्याचा अर्थ 'ताई महेशला
भ्रात भरवीत आहे' असा होतो तर दुसऱ्या वाक्याचा अर्थ 'ताई

महेशला भात खायला लावीत आहे' असा होतो.]

भाववाचक नामाना (क्वचित् विशेषणांही) 'करा' हा 'प्रयोजक धातू' जोडून 'प्रयोजक' (संयोगमूलक) धातू ' तयार करतात.

उदा. स्नान करा, दांड करा, पान करा, भोजन करा, गान करा, शयन करा इत्यादि.

वाक्ये
अण्विज्ञप्त

प्रयोजक

निर्मला स्नान करितेहे.

निर्मला आंघोळ करित आहे.

से टेबिलेर काछे दांडाईल.

तो टेबलाजवळ उभा राहिला.

अरविन्द औषध पान करिल.

अरविंद औषध प्याला.

मी निर्मलाके स्नान करीतेहे
(वा करीया दितेहे)।

आई निर्मलाला आंघोळ घालीत आहे.

अविनाश तहाके टेबिलेर सामने दांड करील।

अविनाशने त्याला टेबलाजवळ उभे केले,

आमि अरविन्दके औषध पान करीलाम।

मी अरविंदाला औषध पाले.

काही प्रयोजक वाक्ये

१) "निजे ना खाईयाओ माता पिता सन्तानके खांण्यन"।
स्वतः न खाताही आईबाप मुलाना खायला घालतात. (शब्दशः खाववितान्त.)

२) "तुमि आमामके ये पथे चालाईवे आमि सेई पथे चलिव।"
तू मला ज्या मार्गाने चालवशील त्याच मार्गाने मी चालीन.

३) "प्रफुल्लेर शांशुडि पा छडाईया पाका चूल तुलाईतेछिलेन।
प्रफुल्लची सामू पाय पसरून पिकलेले केस काढून घेत होती. -बंकिमचंर

३१४ | प्रयोजक क्रियापद

- ४) “०रा एकदिन डाईनि व'ले निरपराधके पुड़ियेछे ।” -रवीन्द्रनाथ
त्यानी एके दिवशी डाकिण समजून एका निरपराधी स्त्रीला जाळले आहे.
- ५) “चालाते जाने ना तबू चालावे ।” -शरत्चन्द्र
चालविता येत नाही तरी चालविणार.
- ७) “येथाने पाईवे छाई उड़ाईया देखे ताई ।
पाईले पाईते पार अमूल्य रतन ।” -भारतचन्द्र
जिथें राख मिळेल तिथे ती फुंकून पहा. तुम्हाला मिळाले तर अमोल
रने मिळू शकेल.
- १) “आलो सन्मन्ने शत शत वक्तुता करार अपेक्षासामात्र एकटि
देशलाई-एर काटि आलाईले वक्तव्य विषयटि बेशी परिष्कार
हईवे ।
प्रकाशासंबंधी शोकडो भाषणे करण्यापेक्षा साध्या आगपेटीची एक कांडी
पेटविल्याने बोलण्याचा विषय अधिक स्पष्ट होईल.
- ८) “राजार मते बेशे तुमि साजाओ ये शिशुरे,
पराओ वारे मनिरतन हार ।” -रवीन्द्रनाथ
चढवून सारा साज सजविले बाळ सानुले छान,
राजेशाही वेश त्याचा गळघात किमती 'चिन' - अनु. भास्कर चौधरी.
- ९) “फुलेर मतन आपनि फुटाओ गान,
हे आमर नाथ, एई तो तोमार दान ।” - रवीन्द्रनाथ
फुलाप्रमाणे तू आपण होऊन (माझे) गाणे खुलवितोस.
हे माझ्या प्रियकारा, हे तर तुझे दान आहे.
- १०) पर छुःखे छुःखी ह'ते कर उपदेश,
टाकिते परेर दोष करह आदेश,
सदा येन येई दया परेर देखाई,
दयामय सेई दया चाई तब ठाई । -दशरथ गुप्त
दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होण्याचा उपदेश कर. दुसऱ्याचे दोष झाकण्याचा
आदेश कर. हे दयामय ! जी दया मी नेहमी दुसऱ्यांना दाखवितो, त्याच
दयेची मी तुझ्या ठायी प्रार्थना करतो.

नामधातु नामधातू

बंगालीत नामाला किंवा विशेषणाला 'आ' प्रत्यय जोडून 'नामधातू' तयार करतात. क्वचित् नामांतील किंवा विशेषणांतील अन्त्य 'अ' चा लोप करूनही 'नामधातू' तयार होतात. नामधातूंची सर्व काळांतील 'साधू' भाषेतील रूपे 'लाहा' धातुप्रमाणे होतात. 'चलित' भाषेतील रूपांत थोडा फरक होतो परंतु तो सहज समजून येण्यासारखा आहे. ज्यावेळी नामांतील किंवा विशेषणांतील 'अ' चा लोप करून 'नामधातू' तयार होतात त्यावेळी त्या धातूंची सर्व काळांतील 'साधू' व 'चलित' भाषेतील रूपे 'कव', 'काट्', 'लिथ्', 'उठ्' इत्यादि धातूंप्रमाणे होतात. ['आ' कारान्त नामधातूंची शब्दकोषांत सांपडणारी रूपे 'व' कारान्त असतात. उदा. जूठा (नामधातू)+आव=जूताव (क्रिया) व्यंजनान्त नामधातूंची रूपे 'आ'कारान्त असतात.

उदा. फल (नामधातू)+आ=फला (क्रिया)

मूल शब्द

नाम धातू

काम (काम)	कामान (कामा) - कमविणें, क्षौरकर्म करणे
हात (हाता)	हातान (हाता) - हस्तगत करणे
जूता (जोडा)	जूतान (जूता) - जोड्याने मारणे
लाठी (लाठी, काठी)	लाठान (लाठी) - लाठीने मारणे
वेत (वेत)	वेतान (वेता) - वेताने मारणे
मुथ (तांड)	मुथान (मुथा) - उत्सुक होणे
ठेङ्गा (लाठी)	ठेङ्गान (ठेङ्गा) लाठीने मारणे
विष (विष)	विषान (विषा) - विषारी होणे
तास (पत्ते)	तासान (तासा) - पत्ते पिसणे

फेन (फेंस)	फेनान (फेना) - फेसाळणे.
किल (मूठा, बुक्का)	किलान (किला) - बुक्के मारणे.
लता (लता)	लतान (लता) - वेलीप्रमाणें पसरणे.
छोबल (दंश)	छोबलान (छोबला) - दंश करणें.
चापड (थप्पड)	चापडान (चापडा) - थप्पड मारणे.
धसका (कोसळून पाडण्या- सारखा, सैल, कमजोर)	धसकान (धसका) - कोसळून पडणे, सैल होंगें, कमजोर होंगें.
छोप (छाप, डाग, (रंगाचा थर)	छोपान (छोपा) रंगविणे.
शूल (सूळ, वेदना, पोटशूळ)	शूलान (शूला) वेदना होंगे.
चड़ (चापटी, थप्पड)	चड़ान (चड़ा) थप्पड मारणे.
छल (फसवणूक)	छलान (छला) फसविणे.
बाँटा (झाडू)	बाँटान (बाँटा) झाडू मारणे.
थमक (थांबत थांबत चालणे, हावभाव करीत चालणे)	थमकान (थमका) एकाएकी थांबणे.
रङ्ग, रङ् (रंग)	रङ्गान (-ङ्-) [रङ्गा -ङ्] रंगविणे.
कोदाल (कुदळ)	कोदलान (कोदला) कुदळीनें माती खणणे.
ठक (ठक, फसविणारा)	ठकान [ठका] फसविणे.
चाबुक (चाबुक)	चाबुकान (चाबका) चाबकानें मारणे.
राङ्गा, राङ्गा (लाल, गोरा)	राङ्गान (-ङ्गा-) [राङ्गा (-ङ्गा)] लाल रंगाने रंगविणे, रंगविणे.
धमक (धमकी, भर्त्सना)	धमकान (धमका) धमकावणे, भर्त्सना करणे.
तल (तळ)	तलान (तला) तळाला जाणे, चांगल्यारीतीने समजणे.
फल (फळ)	फलान (फल) फळाला येणे.
चमक (आश्चर्य, भीती, शुद्ध)	चमकान (चमका) दचकणे, चमकणे.

दावड़ि (धमकी, भर्त्सना, दावड़ान (दावड़ा) धमकी देणे, भर्त्सना करणे,
पाठलाग) पाठलाग करणे.

आँचड़ (ओरखडा) आँचड़ान (आँचड़ा) ओरखडणे, (केस) विचरणे.

आगल (दाराचा अडसर, आगलान (आगला) देखरेख करणे, पहारा करणे
देखरेख)

शुथा (सुकलेला) शुथान (शुथा) सुकणे, सुकविणे.

घन (दाट, निबिड) घनान (घना) घनीभूत होणे किंवा करणे.

आग (अग्रभाग, सर्वांत पुढे आगान (आगा) } पुढे होणे.
असलेला, सर्वांत उंच असलेला अगन (अगा) }

बाहिर (बाहेर) (पद्यांत) बाहिरान (बाहिरा) बाहेर होणे.
(चलित भाषेत) बेरनो, बेरुनो (बेरा) बाहेर जाणे.

बुड़ा (वृद्ध) बुड़ान (बुड़ा) वृद्ध होणे.

कम (कमी) कमा [कम्] कमी होणे, न्हास पावणे.

टक (आंवट) टका (टक्) आंवणे, आंवट होणे.

चेतः (मन) चेता (चेत्) सावध होणे, शुद्धीवर येणे.

जन्म (जन्म) जन्मान (जन्मा) उत्पादन करणे, उत्पन्न होणे, जन्मणे,

घाम (घाम) घामा (घाम्) घामाघूम होणे.

घामान (घामा) दमविणे, शिणविणे.

उँचा (उँ-), उँचू (उँ-) उँचानो, उँचनो, उँचानो, (उँचा)

(उच्च, उदार, उत्कृष्ट) वर उच्चलणे, वर करणे, उगारणे.

शुँता (काठी, कोंपर, शुँतान (शुँता) काठी, कोंपर. शिंग इत्यादिनी,
शिंग इत्यादिनी धक्का मारणे, दुशी मारणे.

दिलेला धक्का)

थेवड़ा (चपटा) थेवड़ान (थेवड़ा) चपटे करणे.

चेपटा (चपटा) चेपटान (चेपटा) चपटे करणे.

थावल (पंजा) थावलान (थावला) पंजा मारणे.

थापड़ (-व-) थप्पड, थापड़ान (-व-) थप्पड मारणे.

चपराक)

वाक्ये:—

- १) ँ लुककुतलु ङुलुकु ङुलुकुलुलु ।
तु मनुषुतु मुललल ललतुनल मलरुल.
- २) तलहलरल डुरलुतु डलकल कलमललुलुलु ।
तु डुडुकळ डुसल मलळवतुल.
- ३) डुरुडुमहलशुतु ङुललडुडुगुकु डुडुकललुतुलुङुन ।
गुरुकु वलुडुतुतुतुलल डुडुकलवुतु अलहुतु.
- ४) तलहलरु अलङुरण डुडुखललु सकलुलु तलहलकु कुतुतुलुलुलु ।
तुतुतु अलङुरण डुडुहललु तर सगळु तुतुलल कुतुडुङुतुनल मलरतुल.
- ५) तलहलरु सनुकुडु अडुडुडुडु डुडुडु वलुडुडुडुडु गललुडुडु ।
तुतुतुतुतुतुतुतुतु डुडुडु डुडु खरलव (शुडुडुडुडु: वलुडुडुडु) डुडुडु अलहु.
- ६) ङुलुलुलुलु डुडुडुडुडुडुलुलु ङुलुलुतुतु वलुडुडु डुडुडुडुडुडु कुतुतु डुडुडुडुडुडु अलङु ।
डुडुडुडुडुडुडु डुडुडुतु डुडुडु डुडुडुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु अलहुतु.
- ७) अडुडुडुडु तडुडुडुडुडु कथुन डुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडु ?
डुडुडुडु तडुडुडुडुडु डुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडु ?
- ५) अलवलरु अलु डुडुडुडु खलरलडु कलकु कडुडुडुडु वलुडुडुडुडुडु तुडुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडुडुडु ।
डुडुडुडु अडु डुडुडुडु कलडु डुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडु डुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडुडुडु ।
- २) अडुडुडु डुडुडुडुडु अलु लुकुकुकु कुतुतुतुतु लडुडु कडुडु डुडुडुडुडु ।
डुडु अडुडुडु तर तुतु डुडुडुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडुडु ।
- १०) डुडुडुडुडु डुडुडुडु डुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडुडु ।
गडुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडुडु ।
- ११) ङुलुलुलुलु त नडुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडु ।
डुडुडुडु डुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु (कलडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु ।)
- १२) अडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडुडुडु डुडुडुडुडु ।
डुडु डुडुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडुडु ।
- १३) डुडुडुडुडुडु लुकुकु डुडुडुडु डुडुडुडुडु ।
डुडुडुडुडुडु डुडु डुडुडुडु डुडुडुडुडु डुडुडुडुडुडु ।

- १४) साप सचराचर क्रुद्ध हईलेई छोबलाय ।
साप साधारणतः रागावल्यावरच दंश करतो.
- १५) चूल आँचड़ाईते आँचड़ाईते तिन अज्जान हईया गेलें ।
केस विचरत असतानांच त्या बेशुद्ध पडल्या.
- १६) हरि छेलेटिके विना दोषे चड़ाईल ।
त्या मुलाला विनाकारण थपडा मारल्या.
- १७) এই सम्पत्ति এখন के आगलाय ।
ह्या संपत्तीची आता कोण देखरेख करतो.
- १८) “अस्तगामी सूर्येर रश्मि पश्चिम आकाशके राँडाईया तुलिल ।”
अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याच्या किरणांनी आकाशाच्या पश्चिमेच्या भागाला
लाल रंगाने रंगविले.
- १९) “फेनाईया उठे वक्षित बुके पुञ्जित अभिमान ।”
प्रतारणा झालेल्या हृदयात गोळा झालेला राग फेसाळून उठतो.
- २०) “आषाढ सक्या घनिये एल, गेल रे दिन वये ।” रवीश्रनाथ
आषाढ ऋतूतील संध्याकाळ दाटून आली, दिवस तर निघून गेला.
- २१) “मनके ना राँडये षोर्गी, कापड़ राँडाले कि हबे ?”
हे योगी, मनाला न रंगविता कापड रंगविण्यात काय फायदा? (शब्दज्ञः
रंगवून काय होणार?)

ध्वन्यनुकरणात्मक धातु धवत्याञ्चक धातु

ध्वन्यनुकरणात्मक शब्दाला 'आ' जोड़ून साधारणतः 'धवत्याञ्चक धातु' तयार होतात. क्वचित्, नामापासून होणाऱ्या 'धवत्याञ्चक धातु' च्या वेळी 'आ' जोड़ून 'धवत्याञ्चक क्रिया' तयार होते व त्या 'धवत्याञ्चक क्रिया' मधील 'आ' काडून टाकल्यास 'धवत्याञ्चक धातु' मिळतो.

उदा. शॅाचि (शिक) ह्या शब्दातील शिकेचा आवाज 'शॅाच्' होय. ह्या 'शॅाच्' शब्दाला 'आ' जोड़ून 'शॅाचा' (शिकणे) ही 'धवत्याञ्चक क्रिया' तयार होते. 'शॅाचा' मधील 'आ' काडून टाकल्यास 'शॅाच्' हा 'धवत्याञ्चक धातु' होय. 'धवत्याञ्चक धातु' ची सर्वकाळाची 'साधू' व 'चलित' भाषेतील रूपे 'लाफा' प्रमाणे होतात. 'शॅाच्' धातूची रूपे 'काटे' प्रमाणे 'फुँक', 'फुँम्', 'धुँक' ह्या धातूंची रूपे 'उँठ' प्रमाणे होतात.

अनुकार शब्द (ध्वन्यनुकरणात्मक शब्द) धवत्याञ्चक धातु

शॅाचि (शिक)	शॅाचान (शॅाचा) शिकणे.
शॅाफ (दम, धाप)	शॅाफान (शॅाफा) धापा टाकणे.
शॅाक (हांक मारण्याकरिता, ओरडणे)	शॅाकान (शॅाका) हांक मारण्याकरिता. ओरडणे.
फुँक (फुंक, फुत्कार)	फुँका, फुँका (फुँक्) फुत्कार करणे, फुंकणे.
फुँम (जोराने श्वास सोडण्याचा आवाज, सापाची गर्जना, रागाचे ओरडणे.)	फुँमा (फुँम्) 'फुँम् फोस्' आवाज करणे, रागाने ओरडणे.

धुँकनि (धाप)

थेँक (कोल्ह्याचा किंवा कुट्याचा राग दर्शविणारा आवाज, कठोर बोलणे.)

कनकन (कणकण, वेदना किंवा अतिशय थंडी प्रदर्शित करणारे अव्यय.)

गुनगुन (गुणगुण)

करकर (लहान दगडांच्या घर्षणाचा आवाज, वेदना, दुखी.)

कलकल (गोड अस्पष्ट आवाज, पाण्याच्या प्रवाहाचा आवाज, पक्ष्यांची किलविल, कलकलाट)

चकमक् (चकमक्)

चक्चक् (चक्चक्)

चडचड (कापड फाडताना होणारा आवाज, झाड मोडल्यावर होणारा आवाज.)

छटफट (तडफड)

बट्पट् (पंख फडफडविण्याचा आवाज, फडफड)

बक्बक् (झकझक)

बान्बान् (झन्झन् असा आवाज, कणकण.)

धुँका थौंका (धुँक्) धापा टाकणे.

थेँकान (थेँका) 'थेँक् थेँक्' आवाज करून राग प्रदर्शित करणे, तोंड वाकडे करून मोठ्या आवाजात राग प्रदर्शित करणे.)

कनकनान (कनकना) कणकणणे ठणकणे, कुडकुडणे.

गुनगुनान (गुनगुना) गुणगुणणे.

करकरान (करकरा) वेदना होणे. दुखणे.

कलकलान (कलकला) गोड अस्पष्ट आवाज करणे, किलविल करणे.

चकमकान (चकमका) चकमक् करणे, चकाकणे, चमकणे.

चक्चकान (चक्चका) चकाकणे.

चडचडान (चडचडा) 'चडचड' असा आवाज होणे.

छटफटान (छटफटा) तडफडणे.

बट्पटान (बट्पटा) (पंख) फडफडविणे.

बक्बकान (बक्बका) झकझक करणे, झळकणे, झगझगणे.

बान्बानान (बान्बाना) 'झन्झन्' असा आवाज करणे किंवा होणे, (डोके) कणकणणे.

বাঁলমল (লখলখ)	বাঁলমলান (বাঁলমলা) লখলখণে, লুকলুকণে.
বুপ্‌বুপ (झुपुझुप অসা আবাজ)	বুপবুপান (বুপবুপা) झुपुझुप আবাজ করীত পড়ণে.
টনটন (বেদনেমুळे होणारी अस्वस्थता प्रदर्शित करणारा शब्द.)	টনটনান (টনটনা) ठणकणे, टरटरणे.
টলমল (डळमळ)	টলমলান (টলমলা) डळमळणे, (होडी) डगमगणे.
টড়ফড় (धडधड, तडफड)	ধড়ফড়ান (ধড়ফড়া) धडधडणे, तड- फडणे.
ফরফর (पातळ वस्तूचा हवेत उडताना होणारा 'फडफड' असा आवाज)	ফরফরান (ফরফরা) 'ফড্‌ফড্‌' অসা আবাজ হোণে কিবা করণে.
মচমচ (चावण्याचा आवाज, चामडे कडक असल्यास चालताना होणारा जोड्याचा आवाज.)	মচমচান (মচমচা) মচ্‌মচ্‌' অসা আবাজ করণে.
মড়মড় (हाड किवा लाकूड मोड- ण्याचा आवाज.)	মড়মড়ান (মড়মড়া) 'মড্‌মড্‌' অসা আবাজ করণে.
মশমশ (नवीन जोड्याच्या चाम- ड्याचा आवाज.)	মশমশান (মশমশা) 'মশ্‌মশ' অসা আবাজ করণে.
শনশন, সনসন (अतिशय वेग दर्शविणारा शब्द.)	শনশনান (শনশনা) সনসনান (সনসনা) অতিশয় বেগানে জাণে কিবা বাহণে.

वाक्ये :-

- ১) শ্যাম সর্বদা গান গুনগুনাইয়া বেড়ায়।
শ্যাম নেহমী গাণী গুণগুণত ভটকতী.
- ২) বসন্ত হাঁফাইতে হাঁফাইতে হাজির হইবার পর হাঁচিল।
বসন্ত ঘাষা ঢাকীত ঢাকীত হ্জর জ্বাল্যাভর শিকলা.

- ৩) শিঙা ফুঁকিবার পর অল্পঠানটি আরম্ভ হইল ।
শিঙা ফুকল্যাৱর সমারম্ভ সুরু জালা.
- ৪) বেশী শীত পড়িয়াছে বলিয়া তাহার দাঁত কনকনাইতেছে ।
ফার খন্ডী পডলী আহে ম্হনুন ত্যানে দাঁত ঠণকত আহিত.
- ৫) চামড়া নরম না হইলে জুতা মচমচায় ।
চামড়ি নরম নসল্যাস জোড়া মন্মন্ম্ আৱাজ করতৌ.
- ৬) অনেক পুরান অশ্বথ গাছ বিছ্যতের আঘাতে চড়চড়াইল ।
ফার জুনেঁ পিপল্যানে জাড বীজ পডল্যামুলে চড্চড্ আৱাজ করীত মোডলে.
- ৭) সে জোর গলায় হাঁকে বলিয়া ছেলেরা তাহার কাছে যাইতে ভয়
করে ।
তৌ মোঠয়ানে অোরডতৌ ম্হনুন মুলে ত্যাচ্চ্যাজবল জাৱয়াস ঘাৱরতাত.
- ৮) ভয়ে তাহার বুক ধড়ফড়াইতেছিল ।
ধীতীনে ত্যাচী ছাতী ধডধডত হাতী.
- ৯) “বুপবুপিয়ে বৃষ্টি ষখন বাঁশের বনে পড়ে ।”
বুপবুপ্ অসা আৱাজ কলুন জেহ্না বাবুচ্চ্যা বনাত পাডস পডতৌ.

△ △ △

সংযোগমূলক ধাতু সংযোগমূলক ধাতু

কর হ, খা, যা, দি, পা, ইত্যাদি 'মৌলিক' ধাতুশী নামাচা, বিশেষণাচা কিংবা ধ্বন্যনুক্রমাत्मক শব্দাচা সংযোগ করুন হে ধাতু তয়ার করতাত.

(১) কর ধাতু

গান কর, পান কর, স্নান কর, লাভ কর, যোগ কর, পাক কর, ঠাট্টা কর, রক্ষা কর, স্বীকার কর, প্রহার কর, শুরু কর, আরম্ভ কর, সাক্ষাৎ কর, আদায় কর, বদল কর, নালিশ কর, আরাম কর, নিশ্চয় কর, দেবী কর, ইচ্ছা কর, ভাগ কর, সন্দেহ কর, শোক কর, ব্যাখ্যা কর, পূর্ণ কর, অনুসরণ কর, ঘৃণা কর, শ্রবন কর, গোপন কর, রচনা কর, প্রকাশ কর, আঘাত কর, মন্তব্য কর, তামাসা কর, প্রাণ-ধারণ কর, তৈয়ারী কর, গুলি কর, নিক্ষেপ কর, নমস্কার কর, লুকুম কর, জিজ্ঞাসা কর, ইত্যাদি.

২) হ ধাতু

সমর্থ হ, একমত হ, রাজী হ, প্রত্যক্ষ হ, প্রতারিত হ, উদয় হ, উদিত হ, বিপদ হ, যুদ্ধ হ, ছেলে হ, মেঘ হ, ধান হ, আয় হ, টাকা হ, বেলা হ, বয়স হ, পরিণত হ, সমাপ্ত হ, স্বাধীন হ, সময় হ, ভোর হ, ভয় হ, চাকরি হ, সুখ হ, উপযুক্ত হ, ইত্যাদি.

(৩) খা ধাতু

হাবুড়ু খা, ঘুরপাক খা, ধাক্কা খা, চক্কর খা, মার খা, ঘুষ খা, মাথা খা, চুমু খা, টাকা খা, খাপ খা, হাওয়া খা, পাক খা, মিশ খা ইত্যাদি.

(৪) যা ধাতু

অস্ত যা, দিন যা, প্রান যা, টাকা যা, মান যা, জাত যা,
চুরি যা, নিদ্রা যা, বাদ যা ইত্যাদি.

(৫) দি ধাতু

উত্তর দি, জবাব দি, শাস্তি দি, সাজা দি, দণ্ড দি, ধাক্কা দি,
তালিম দি, শিক্ষা দি দোল দি, ভোট দি, হামাগুড়ি দি, টাকা দি,
ভিক্ষা দি, বর দি, মেয়ে দি, প্রান দি, জল দি,
উপাধি দি, মুড়ি দি, ঠেস দি, মন্দির দি, বেড়া দি, পূজা দি,
বলি দি, ফল দি, আগুন দি, আঁচ দি, ঔষধ দি, মার দি,
ঘুৰি দি, গালি দি, বাধা দি, হাত দি, পা দি, খিল দি, বিবাহ দি,
দায়িত্ব দি, ভার দি, ফোঁটা দি, পরিচয় দি, সংবাদ দি, ছুটি দি,
অনুমতি দি, ঝাড়ু দি, পরীক্ষা দি ইত্যাদি

(৬) পা ধাতু

চিঠি পা, মাহিনা পা, চাকরি পা, চাকর পা, জবাব পা,
সাড়া পা, উপদেশ পা, পয়সা পা, ফল পা, কান্না পা, ক্ষুধা পা,
তৃষ্ণা পা, ঘুম পা, গন্ধ পা, শীত পা, ব্যথা পা, ভয় পা, কষ্ট পা,
আনন্দ পা, মজা পা, আরাম পা, হাসি পা, বৃদ্ধি পা, লজ্জা পা,
হুঃখ পা, যত্ননা পা, ইত্যাদি

৭ বাড়্ ধাতু

শরীর বাড়্, বয়স বাড়্, লোক বাড়্, মেয়ে বাড়্, ভাত বাড়্, ইত্যাদি

৮ মার্ ধাতু

ছুরি মার্, চাবুক মার্, পেরেক মার্, জাত মার্, বিষ মার্,
রস মার্, টাকা মার্, পকেট মার্, তালি মার্, কাঁক মার্, অন্ন মার্,
হুক্, মার্, হাঁক মার্, চড়্ মার্, টান মার্, গুলি মার্, লাঠি মার্,

पथ मार, उँकि मार, ईशारकि मार, चाल मार, फूर्ति मार,
मटका मार, गुडि मार, छूट मार, दोड मार

ह्या सर्व धातूची सर्व काळातील रूपे करताना त्यातील 'मौलिक' धातूच्या अगोदरची नामे, विशेषणे किंवा ध्वन्यनुकरणात्मक शब्द तसेच राहून फक्त 'मौलिक' धातूना क्रियाविभक्ति लागते.

वाक्ये :-

- १) से बोका त्हाई सकले त्हाके ठाट्टा करे ।
तो मुख असल्यामुळे सर्वजण त्याची थट्टा करतात.
- २) आमी स्नान करिया पूजा करिते आरंभ करिव ।
मी आंघोळ करून पूजा करावयास सुरवात करीन.
- ३) आजके तूमि सारादिन बेशी खेटेछ, एखन एकटू आराम कर ।
आज तू सारादिवस पुष्कळ मेहनत केली आहेस, आता जरा विश्रांति घे.
- ४) पुलिश डाकातके गुलि करिया हत्या करिल ।
पोलिसांनी दरोडेखोराला गोळी झाडून ठार केले.
- ५) सूर्य अस्त याईवार पर चंद्र उदित हईल ।
सूर्य अस्ताला गेल्यावर चंद्र उगवला.
- ६) त्हाहार बेश ठाका हयेछे, एखन से काहाकेओ माने ना (बा
ग्राह करे ना)
त्याच्याजवळ पुष्कळ पैसा झाला आहे, आता तो कोणाचीच पर्वा करीत नाही.
- ७) त्हाहार यावार समय हईवार पर सकले त्हाके नमस्कार करिया
कांदिते लागिल ।
त्याच्या जाण्याची वेळ झाल्यावर सर्वजण त्यांना नमस्कार करून रडू लागले.
- ८) तूमि कि रकम लोक हे' निजेर डूल कथन ओ शीकार कर ना ।
कथा तऱ्हेचा मनुष्य आहेस तू ! स्वतःची चूक कधीच कबूल करीत नाहीस.

- ९) से हाँण्या खईते वेड़ाईते गेल, किन्तु ताहाके मार खईया
फिरिया आसिते हईल ।
तो हवा खाण्याकरिता फिरावयास गेला, परंतु त्याला मार खाऊन
परत यावे लागले.
- १०) सौतार काटिते जानित ना बलियाई हाबुडुबु खईया मारा
गियाछे ।
त्याला पोहायला येत नव्हते म्हणूनच तो गटगळ्या खाऊन मेला.
(शब्दशः तो पाहोणे जाणत नव्हता.)
- ११) छोट शिंपु यखन हामाणुडि दिये अगिये आसे, तखन ताहाके
बुके करे राखते आमार ईच्छा हय ।
लहान मूल जेव्हा रांगत पुढे येते, तेव्हा त्याला छातीशी धरून ठेवण्याची
मला इच्छा होते.
- १२) ताँहार अनुचरगण ताँहार जन्म प्रान दितेओ राजी हईल ।
त्याचे अनुयायी त्याच्याकरिता प्राण द्यायलामुद्रा तयार झाले.
- १३) आमि तोमार चिठ्ठि जबाब दियेछि अनेक आगे किन्तु এখনओ
तोमार कोन चिठ्ठि पाई नि ।
मी तुझ्या पत्राचे उत्तर पूर्वीच पाठविले आहे, परंतु अजुनही तुझे
कोणतेच पत्र मला मिळाले नाही.
- १४) साजा पाईवार भय पाईया छेलेरा पलाईया गेल ।
शिक्षा मिळण्याची भीति वाटून मुले पळून गेली.
- १५) वयसेर सङ्गे ओर शरीर वेड़ेछे, किन्तु बुद्धि एकटुओ वाड़ेनि ।
वयाबरोबर त्याचे शरीर वाढले आहे. परंतु बुद्धि जरासुद्धा वाढली
नाही.
- १६) “कत वड़े आमि, कहे नकल हीराटि ।
ताई तो सन्देश करि नह ठिक खाँटि ॥ -रवीन्द्रनाथ
नकली हीरा म्हणतो “मी केवढा मोठा आहे.” म्हणूनच तू खरा नाहीस
असा मला संशय येतो.

- ১৭) “পলাশ ফুল হইতে আত্রফল উদগত হয় না।” -রামায়ণী কথা
পলসাত্ৰ্যা ফুলাপাসুন আত্র্যাচে ফল পঁদা হৌত নাহী.
- ১৮) “হাস্ত্রমুখে অদৃষ্টেই করব মোরা পরিহাস।”
হঁস-ত্ৰ্যা চেহ-য়ানে আত্ৰী দৈবাত্ৰা উপহাস কহঁ.
- ১৯) “শাসন করা তারই সাজে সোহাগ করে যে।” রবীন্দ্রনাথ
জো প্রেম করতো ত্ৰ্যালাচ শিখা করণে জোভতে.
- ২০) “নীচাশয়েরা দুঃখে নিমগ্ন হইলেও নিজ দুর্কর্ম বিস্মৃত হইয়া দৈবকে
নিন্দা করে।” রবীন্দ্রনাথ
নীচ মাণসে দুঃখাত বুড়ুন গেলী তরীমুছদাং স্বত:চী হৃচ্চক্ৰত্য়ে বিসরুন
দৈবাত্ৰী নিদা করতাত.

पाठ १६ : अन्ययाचा वापर

१

शद्धयोगी अन्यये पदाव्ययौ अव्याह

(अ) बरोबर, सह या अर्थी (सहार्थक):- सह, सहित, सफ़्फ़ इत्यादि.

आमि तोंमोर सफ़्फ़ आसिव । मी तुझ्याबरोबर येईन.

तोंहार सहित के के गियाछे ? त्याच्याबरोबर कोण कोण गेले आहे ?

(आ) करिता, साठी या अर्थी (विमित्तार्थक) :- जन्य, विमित्त, विमित्ते, तत्रे, लागिया इत्यादि. शेवटची दोन अन्यये पद्यात येतात.

कि जन्य तूमि एत बकाबकि करितेछ ?

कशासाठी तू एवढी बडबड करीत आहेस ?

आमोर निमित्त तूमि कि कि आनियाछ ?

माझ्याकरिता तू काय काय आणले आहेस ?

“सुखेर लागिया ए घर बांधिल्ल, अनले पुडिया गेल ।” चण्डिदास मुखाकरिता मी हे घर बांधलें (ते) आगीनें जळून गेलें.

“सकलेर तरे सकले आमरा

प्रत्येके आमरा परेर तरे ।” -कामिनी राय

आपण सर्व सर्वाकरिता आहोत. आपल्यापैकी प्रत्येकजण दुसऱ्याकरिता आहे.

(इ) शिवाय या अर्थी (विवार्थक) :: विना, छाडा, व्यातित, तिन, विहवे (पद्यात) इत्यादि.

कारण विना कार्य हय ना । कारणाशिवाय काम होत नाही.

तोंहार मुखे टांका छाडा अन्य कथाई नाई ।

त्याच्या तोंडी पैशाशिवाय दुसरी गोष्टच नाही.

রাম ব্যতীত কেহ ইহা করিতে পারে না।
রামাশিবায হে কোণী করু শকত নাহী.

সে মদ খাওয়া ভিন্ন কিছু জানে না।
ল্যালা দারু পিণ্ডাশিবায (দুসরে) কাহী ঠাক্ক নাহী.

অনুমতি বিনা ভিতরে আসিতে নাই।
পরবানগীশিবায আঁত যেউ নয়ে.

“উদ্যম বিহনে কার পুরে মনোরথ।” —কৃষ্ণচন্দ্র মজুমদার
উদ্যাংগাশিবায কোণাচঁ মনোরথ, পূর্ণ হোঁতাত ?

(ই) সারস্বা, প্রমাণে হ্যা অর্থী (সম্মার্থক) :- ব্যাহ্ব, যত,
যতন ইল্যাদি.

মহাপুরুষেরা দেবতার ন্যায় পূজনীয়।
মহাপুরুষ দেবতাপ্রমাণে পূজ্য অসতাত.

মনের মতন বই পেলে আর কিছুই চাই না।
মনাসারস্বে পুস্তক মিলালে ম্হণজে মলা আণস্বী কাঁহী নকো.

ফুলের মত কোমল আর ছুনিয়াতে কি আছে ?
ফুলাসারস্বে কোমল যা জগাত দুসরে কায আহে.

(উ) পেক্ষা হ্যা অর্থী তুলনা করতানা :- (তুলনার্থক) অপেক্ষা,
চেয়ে, থেকে ইল্যাদি.

হিমালয় বিদ্যেয় অপেক্ষা উচ্চতর। হিমালয় বিদ্যপর্বতাপেক্ষা কঁচ
আহে.

সতীশের চেয়ে মহেশ বয়সে বড়। সতীশপেক্ষা মহেশ বয়ানে মোঠা
আহে.

চিনির থেকে গুড়ের দাম কম। সাখরেপেক্ষা গুড়াচা দর কমী আহে.

उभयान्वयी अव्यये समूह्यी अव्याय

(अ) संयोजक (संयोजक) :- एवं, ओ, आर, आरओ, अपिच, अधिकञ्च इत्यादि.

सतीश एवं गिरीश छुई भाई । सतीश व गिरीश हे दोघे भाऊ आहेत. राम ओ श्याम बाजारे याईवे । राम व श्याम बाजारांत जातील. तूमि आर आमि वेड़ाईते याईव । तू व मी फिरावयास जाऊं.

(आ) वियोजक (वियोजक) :- वा, अथवा, किंवा, नचेण, नतुवा, नहिले इत्यादि.

आमि याहा करि वा याहा बलि ताहा तूमि जान । मी जे करतो किवा बोलतो ते तुला ठाऊक आहे.

“आघात खेये बाँचि किंवा आघात खेये मरि ।” घाव खाऊन जगेन किवा घाव खाऊन मरेन.

आमार काज आहे, नतुवा (वा नहिले) आमि आसिताम । मला काम आहे नाहीतर मी आलो असतो.

(इ) संकोचन (संकोचक) किञ्च, परञ्च, तथापि, तबु, अथच, वरं प्रत्यूत, वरञ्च इत्यादि.

ताहाके केह भालबासे ना वरं सकले घुना करे । त्याच्यावर कोणीच प्रेम करत नाहीत उलट सगळे त्याचा तिरस्कार करतात.

आमार सङ्गे ताहार बने ना, प्रत्यूत वगडा हय । माझ्याशी त्याचे पटत नाही उलट भांडण होते.

तिनि रोगा, अथच कर्मठ । ते कृश आहेत, परंतु कामसु आहेत. से कर्मठ किञ्च ताहार उपस्थितबुद्धि नाई । तो कामसु आहे परंतु त्याच्याजवळ प्रसंगावधान नाही.

তুমি সকলের সঙ্গে ঝগড়া করিতে থাক, পরন্তু মনে রাখিও সকল মানুষ সমান নহে।

तु नेहमी सर्वाविरोधर भांडण करतोस परंतु सर्व माणसे सारखी नसतात हे लक्षांत ठेव.

[किन्तु, लहान वाक्यांत व प्रबुद्ध, मोठ्या वाक्यांत वापरतात.]

“पडाशुना करिया कोन लाड नाई, बरख छेले माटि हईवे
इहई लोकेर धारणा छिल।” रबीन्द्रनाथ

शिकून कांही फायदा नाही, उलट मुलांचा सर्वांताश होईल, हीच लोकांची कल्पना होती.

(ई) हेतुबोधक (हेतुबोधक) :— ये, सूत्रां, अतएव, येहेतु, काजेई, केवना, कारण इत्यादि.

तिनि एकजन धनी लोक काजेई टाका उडाते पारेन।

ते श्रीमंत आहेत, म्हणून पैसा उडवू शकतात.

आमाके बाडीते থাকिते हईल, अतएव आसिते पारिलाम ना। मला घरी राहावे लागले, म्हणून मी येऊ शकलो नाही.

तिनि निजेर सभक्के किछुई बलेन ना सूत्रां तांहार सभक्के आमि किछुई जानि ना। ते स्वतःसंबंधी कांहींच बोलत नाहीत. म्हणून त्यांच्यासंबंधी मला कांहीही ठाऊक नाही.

से आपिसे वाय नाई, कारण तांहार स्त्री असुसु। त्याची पत्नी आजारी असल्यामुळे ती ऑफिसांत गेला नाही.

से आसे नि, येहेतु से असुसु। तो आजारी आहे, म्हणून तो आला नाही.

तिनि आजके कलेजे पडावेन ना, केवना तांहार गला भेङ्गेछे ते आज कॉलेजमध्ये शिकविणार नाहीत कारण त्यांचा घसा बसला आहे.

[अशा वाक्यांत वाक्याचा जो भाग कारण दर्शवितो त्याच्या सुरवातीला ‘कारण’, ‘केवना’, ‘येहेतु’ येतात आणि कारण दर्शविल्यानंतर राहणाऱ्या मुख्य वाक्याच्या सुरवातीला ‘काजेई’, ‘सूत्रां’, ‘अतएव’ ही अव्यये येतात.]

तुमि से आनते बलले तई एनेछि ।
तू आणायला सांगितलेस म्हणून मी आणले.

(३) जोड-अव्यये (नित्यासह्युक्ती) यदि...तवे, येमन....
तेमन, यद्यपि....तथापि, यदि०....तबु०, यत....तत,
वरुं....तथापि, केवल ना....०, ह्यु...नय, एत....(ये,
याई....अमनि इत्यादि.

यदि मशाय कामडाय तवे अरु हय ।
डांस चावले तर ताप येईल.

“येमन कर्म तेमन फल ।” जसे कर्म तसे फल.

यद्यपि से गरीब, तथापि से सुखी ।
तो गरीब असला तरी सुखी आहे.

यदि० सूर्य अस्तु यय नई तबु० अझकार हईयाछे ।
सूर्य मावळला नाही तरी अंधार झाला आहे.

“यत वडु मुख नय, तत वडु कथा ।”
लहानतोंडी मोठा घास.

वरुं ना थाईया मरिब तथापि काहार० समुखे हात पातिब ना ।
न खाता मरेन, परंतु कोणाहीपुढे हात पसरणार नाही.

“इश्वरचंद्र विद्यासागर केवल विद्यारई सागर छिलेन ना, तिनि
दयार० सागर छिलेन ।”

ईश्वरचंद्र विद्यासागर केवल विद्येचेच सागर नव्हते तर दयेचेपण सागर होते.

हय काज कर, नय चलिंया या० ।

काम करायचे असेल तर कर, नाहीतर चालू लाग.

एत व्याथा हछे ये आमि काजकर्म करते पारि ना ।

एवढ्या वेदना होत आहेत कि मी काम करू शकत नाही.

याई चोर वाडीते टुकेछे, अमनि धरा पडेछे ।

चोर घरात शिरला नाही तोच पकडला गेला.

△ △ △

কেবলপ্রয়োগী অব্যয়ে অনন্তর্যী অব্যয়

(অ) আনন্দ বা আশ্চর্যবোধক (হর্ষ ও বিশ্বাসসূচক) মরি, আ মরি, হো, হো হো ! বাঃ ! কি বলিহারি, আহা, বেশ, তাই তো, ইত্যাদি.

বাঃ ! কি চমৎকার বই ।

মরি মরি ! এমন অপরূপ আর দৃশ্য কখনও দেখি নি ।

আহা ! কি সুন্দর মূর্তি !

‘মোদের গরব মোদের আশা;

আ-মরি বাংলা ভাষা ।’ -অতুল প্রসাদ সেন

“বলিহারি’ বঙ্গনারী তোমার মহিমা ।” -হেমচন্দ্র

(আ) খেদসূচক (খেদসূচক) হায়, হায়রে, উঃ, রে, আঃ, উহ্ ইত্যাদি.

“অসময়ে হায় ! হায় ! কেহ কারো নয় ।”

হায়রে কত বড় ভুল করেছি ।

উঃ ! কি খারাপ কাজ করেছ ।

(ই) নিরস্কারসূচক (ঘৃণা ও বিরক্তি সূচক) ছাই, ছিছি, দূর দূর, বাম বাম, ঠিক ঠিক, ইত্যাদি.

“ছি ছি ছি এমন কথা বলিবার নয় ।” রবীন্দ্রনাথ

রাম রাম’ তোমার মত ছুঁ লোকের কথাও শোনা উচিত নহে ।

(ঈ) অনুমোদন বা প্রশংসাসূচক (অনুমোদন ও প্রশংসাসূচক) বেশ, ধন্য, বাহবা, সাবাস, বাঃ !, বা ! বা ! ইত্যাদি.

সাবাস’ যা করেছ বেশ ভালই করেছ ।

প্রবেশিকা পরীক্ষায় প্রথম হয়েছ’ ধন্য তোমাকে ।

(৩) ভয়সূচক (ভয় বা আতঙ্কসূচক) বাপ্, বাপ্বে
বাপ্, মাগো, ওমা, একি, ইত্যাদি।

বাপরে বাপ' ডাকাতেরা এসেছে।
ওমা কি মুস্কিলে পড়েছি।

(জ) সংমতিসূচক (সম্মতিসূচক) হাঁ, হ্যাঁ, হুঁ, বাটে,
আচ্ছা, যে আঞ্জে, যে আঞ্জা, আঞ্জে, হাঁ ইত্যাদি।

হাঁ! আমি তোমার কথা মত কাজ করিতে রাজী আছি।
আচ্ছা, আমি কাল তোমার বাড়ীতে আসিব।
আঞ্জে হাঁ' আমরা আপনার হুকুম মানি।

(এ) নকাসূচক (অসম্মতিসূচক) না, না তো, না,
বাটে, আদৌনা, মাটেই না ইত্যাদি।

না, আমি খাব না।
ছেলেটা পাঠশালায় যায় কিন্তু মোটেই পড়ে না।

(ঐ) প্রশ্নবোধক (প্রশ্নবোধক) ত, কি, নাকি, না, কেন
ইত্যাদি।

খেয়েছ ত? তুমি কি করবে? তুমি ছুটিতে বাড়ী যাবে নাকি?
সে কেন এসেছিল?

(ঐ) সংবোধনসূচক (সম্বোধনসূচক) অয়ি, অরে, ও,
ওরে, রে, ওগো, ওহে, লো, ওলো, ভো, হাঁগো,
হারে, রে, ইত্যাদি।

“অয়ি ভুবনমনমোহিনী।” রবীন্দ্রনাথ

“ওহে সুন্দর, হে সুন্দর।” রবীন্দ্রনাথ

ওরে! তুই কোথায় আছিস রে?

ও রাম! এদিকে আয় ত বাবা।

ওগো! শুনছ?

“মনি মুক্তা, রতন কি আছে লো জগতে

যাহে নাহি অবহেলি লভিতে সে ধনে।” মাইকেল মধুসূদন দত্ত

[अग ! माणिक, मोती, रत्न इत्यादि कोणत्या वस्तु ह्या जगात आहेत कि ज्यांची उपेक्षा मी ते धन मिळविण्याकरितां करणार नाही.]

“भो राजन्! गर्भ परिहर ।”

“रे सति, रे सति काँदिल पशुपति ।” हेमचन्द्र

वरीलपैकी लो, ओलो, हँलो ह्या संबोधनसूचक अव्ययांचा केवळ स्त्रियाच उपयोग करतात.

(औं) काही अव्ययांचा वाक्यात नीट अर्थ होत नाही परंतु त्यामुळे वाक्याची शोभा वाढते व काही वेळा वाक्याचा अर्थ विशेष स्पष्ट होतो. अशा अव्ययाना ‘वाक्यालंकार अव्याय’ (वाक्यालंकार अव्यये) म्हणतात.

त, ता, वा, मने, ये, सेई, ना, नाकि, वुबि, गे, वैकि, इत्यादि.

त - आमी त किछूई वुबि नाई । मला तर काहीच समजले नाही.

ता - ता तूमि एले कथन ? तर मग तू आलास केव्हा ?

ना - याक ना । करक ना । जाऊंया ना. करू द्या ना.

वा - नाई वा गेले । गेला नाहीस तर.

वुबि - आमी वुबि केउ नई ? मी कोणीच नाही वाटते ?

मने - “बदि गौर ना हईत कि मने हईत ?”

जर गौर (महाप्रभू चैतन्य) झाले नसतें तर काय झाले असते ?

ये - बास एल ये । बस आली की !

सेई - “पति हवे सेई से ताहार ।” अखेर तो तिचा पति होईल.

गे - याकगे । जाऊ द्या. मरूक गे । मरू द्या.

वै कि - आसवे त ? आसव वै कि । येणार ना ? हो, येईन तर.

नाकि - तूमि नाकि राग करेछिले !

तू किनई रागावला होतास ! किंवा तू रागावला होतास ना ?

△ △ △

अव्ययांचा अनेकार्थी वापर

५) ७

(‘व’, ‘आणि’ ह्या अर्थी दोन शब्द जोडण्यास उपयोग करतात. सुद्धा ह्या अर्थी हे अव्यय शब्दाला जोडून येते.)

तांहार सुख ७ दुःख छुईटाई समान ।

त्याना सुख व दुःख दोन्हीही सारखीच आहेत.

वईटार नाम७ शुनि नाई । पुस्तकाचे नांवसुद्धा मी ऐकलेले नाही.

से एवारो७ उतरीर्ण हईवे ना । तो यावेळोलाही पास होणार नाही.

से निरेट मूर्ख हईते पारे, किंस्तु तूमि७ येमन ।

तो अगदी मूर्ख असू शकेल, परंतु तू तरी काय आहेस ? (तू सुद्धा त्याच्या- सारखाच आहेस ह्या अर्थी)

आमि गेले ७ याईते पारि । मी गेलो तर जाईन.

तोमार आसा७ या, या७या७ ताई ।

तुजे येणे व जाणे ही दोन्हीही सारखीच आहेत.

तूमि करिव बलिया७ कर नाई ।

तू करीत म्हणून कबुल करूनसुद्धा केले नाहीस.

तोमाके कृपण बलले७ हय ।

तुला चिक्कू म्हटले तरी चालेल. (म्हणणे योग्य ठरेल)

आमि ताहार कथाटा शुनिया७ शुनि नाई ।

मी त्याचे बोलणे नीट ऐकले नाही. (ऐकले न ऐकल्यासारखे केले)

आमि७ एथन काज करिव । मीसुद्धा आता काम करीन.

आमि एथन७ काज करिव ।

मी आतासुद्धा (किवा अजुनही) काम करीन.

[‘७’ चा सर्वनाम, विशेषण किंवा संबोधनसूचक (विस्मयसूचक इत्यादि) अव्यय म्हणूनही वापर होतो.]

३३८ | अव्ययांचा अनेकार्थी वापर

उदा. ও কিছুই করতে পারবে না। তো কাহীহী করু শকণার নাহী. (সর্বনাম)
ও লোকটা বড় ছুষ্ট। তো মনুষ্য ফার দুষ্ট आहे. (विशेषण)

ও মাসে সে হাসপাতালে ছিল।

गेल्या महिन्यात तो इस्पितळात होता. (विशेषण)

“ও পারতে সর্বসুখ আমার বিশ্বাস।” -রবীন্দ্রনাথ

त्या पलिकडच्या किनाऱ्यावर सर्व सुख आहे अशी मला खात्री आहे.
(विशेषण)

ও শ্যাম! তুই যাচ্ছিস কোথায়?

अरे श्याम! तू कुठे जात आहेस. (संबोधनसूचक अव्यय.)

ও, তাই নাকি! हां, अस्सं काय! (विस्मयसूचक अव्यय)

ও, মনে পড়েছে সেই কথা। हा आता ती गोष्ट आठवली. (स्मरण-
सूचक अव्यय)

‘एतत्’ चा उपयोग ‘व’, ‘आणि’ ह्या अर्थी दोन वाक्याश किंवा
वाक्ये जोडण्याकरिता करतात.

तिनि स्नान करिया एवंग फलाहार करिया आपिसे गेलें।
ते स्नान करून व फलाहार करून ऑफिसला गेले.

से परीक्षाय उत्तीर्ण हईल एवंग छात्रवृत्तिओ पाईल।
तो परीक्षेत पास झाला व त्याला शिष्यवृत्तिही मिळाली.]

२) आर

(‘व’, ‘आणि’ ह्या अर्थी दोन शब्द जोडण्याकरिता ‘आर’ चा
उपयोग करतात.)

सतीश आर गिरीश सर्कास देखिते याईवे।

सतीश व गिरीश सर्कस पहायला जातील.

तुमि आर आमि कि करिते पारि?

तू व मी काय करु शकतो?

अनेक लिथियाछि आर किछुई लिथिव ना।

(आतापर्यंत) पुष्कळ लिहिले आहे, यापुढे काहीही लिहिणार नाही.

आर ओर बाड़ी याओया उचित नय ।
पुन्हा त्याच्या घरी जाणे योग्य नाही.

आमि काज करिव आर ना करिव, तोमार कि ?
मी काम करीन किवा करणार नाही, तुझे काय जाते?

से तोमाके भालबासे आर तूमि ताहाके गालागालि दाओ ।
तो तुझ्यावर प्रेम करतो, परंतु तू त्याला शिन्व्या देतोस.

या हवार ह'ये गेछे, से कथा आर केन ?
जे व्हायचे ते होऊन गेले, आता ती गोष्ट कशाला ?

आर से दिन आसिबे ना ।
आता (किवा यापुढे) तो दिवस येणार नाही. (किवा ते दिवस येणार नाहीत.)

एमन अपरूप सौन्दर्य आर कोथाओ देखिनि ।
असे अप्रतिम सौंदर्य पूर्वी कुठेच पाहिले नव्हते.

ता आर बलते ?
ते काय सांगायला पाहिजे ?

आर एकदिन तूमि आमार बाड़ीते एस ।
पुन्हां कधीतरी (एके दिवशीं)तूं माझ्या घरी ये.

से आर एथाने आसे ना ।
तो हल्ली इथं येत नाही.

चोखे देखा आर काने शोना, छोटोर मध्ये अनेक तफांग ।
डोळ्यांनी पाहणे आणि कानानी ऐकणे ह्या बोधांत फार फरक आहे.

से दिन एकथानि हाजार टाकार नोट पुडियेछिलाम आर कि ।
मी त्या दिवशी हजार रुपयांची एक नोट जवळ जवळ जाळलीच होती कि.

आमि आर अपेक्षा करिते पांरि ना ।
मी आणखी वाट पाहू शकत नाही.

पांगल आर कि !
किती वेडा आहेस तू! (किवा) वेडा कि काय?

तार आर कथा आहे ?
त्यानं कांहीही बोलण्याची आवश्यकता नाही किवा त्याच्याविषयी काय सांगायला पाहिजे?

তুমি যাহা বলিলে তাহা আর আমি শুনি নাই ।
তু জে বোললাস তে (কাহীহী) মী একলে নাহী.

“টাকা কি আর অমনি আসে?”

পৈসা কায় অসাচ যেতী ?

আর যদি বিপদই হয়, আমাকে তার কর ।

সংকট আলিচ তর মলা তার কর.

“ধানগাছে কি আর তক্তা হয়?”

গবতাপাসুন কায় ফলী হোতে ?

[‘আর’ চা বিশেষণ ম্হণুনহী ব্যপর হোতী.

আমি ছাড়া আর কেহ ইহা জানে না ।

মাহয়াশিবায় হে কোণালহী ঠাক্ক নাহী.

আর এমন জিনিষ পাওয়া যাবে না ।

হ্যাসারখী দুসরী বস্তু মিলাণার নাহী.

আর বছর আমার ভয়ানক গেছে ।

গেলে বর্ষ মলা ফার বাইট গেলে.

আর রবিবারের মধ্যে কাজ শেষ করিতে হইবে ।

যেত্যা রবিনারচ্যা আত কাম সম্পিলে পাহিজে.]

৩) আবার

তুমি আবার তাঁহার কাছে যাও ।

তু পুন্হা ত্যাঁচ্যাজবল জা.

বজ্জ হইতে কঠোর আবার ফুল হইতে নরম ।

বজ্রাধেধা কঠিণ তরীমুদ্ভা ফুলাধেধা নরম.

যে তোমার সঙ্গে সর্বদা ঝগড়া করে তাহাকে আবার সাহায্য
করবে ?

জী তুজ্যাবরৌবর নেহমী ভাঙতী, ত্যালা তু মদত করণার ?

অনেকে তাঁহাকে মানে, আবার অনেকে তাঁহাকে গালি দেয় ।

পুঙ্কল লোক ত্যাঁনা মানতাত, তর পুঙ্কল লোক ত্যাঁনা শিব্যা বেতাত.

से, आवांर टाका खरुच करवे ?
तो, आणि पैसे खर्च करणार ?

आमि ताहाके आमर वाडीते रेखेछि । कि आवांर करव ?
मी त्याला माझ्या घरी ठेवले आहे. आणखी मी काय करणार ?

माथा व्याथा आवांर पेठेर असुख हणुय तनि कुश हईयाछेन ।
(आघीच) डोकेदुखी, आणि त्यात पुन्हा पोटात बिघाड झाल्यामुळे ते कुश
झाले आहेत.

8) वरुं, वरुं

एई अपमान सह करुं अपेक्षा वरुं चाकरि छेडे देणुयई भाल ।
हा अपमान सहन करणुयापेक्षा नोकरी सोडणेच (अधिक) चांगले.

ताहाके केह भाल वासे नुं वरुं सकले घुणी करे ।
त्याच्यावर कोणीच प्रेम करीत नाही उलट सगळे त्याचा तिरस्कार करतात.

तुमि वरुं डांजुंर डाक ।
तू डॉक्टरना बोलाव. (तू डॉक्टरना बोलावणे योग्य होय ह्या अर्थी.)

तारुं चेरुं एटां वरुं भाल ।
त्यापेक्षा हे काहीसे चांगले आहे.

वरुं नुं खईया मरिव तथुंअि काहारुं सभुंखे हात पातिव
नुं ।

मी न खाता मरेन, परंतु कोणाही पुढे हात पसरणार नाही.

आमि मारि नुंई वरुं सेई मारिआछे ।
मी मारले नाही, उलट त्यानेच मारले.

९) कि

तुमि कि वावे ?
तू जाणार काय ?

कि बालक कि धणी सकलेई नाचिंते लार्गिल ।
मुले काय किंवा म्हातारे काय सर्वचजण नाचायला लागले.

['कि' चा सर्वनाम, विशेषण किंवा क्रियाविशेषण म्हणूनही वापर होतो.

উদা. “সমুদ্র তরঙ্গবালু তুলি কি কহিছে স্বর্গ জানে।” -রবীন্দ্রনাথ
সমুদ্র লাটাহুপি হাত উচলুন কায় সাংগত आहे ते स्वर्ग जाणतो. (सर्वनाम)

“कि आर बलिव आमि ?” -चण्डीदास
मी आणखी काय सांगू ? (सर्वनाम)

कि क'रे ऐ वईटा तूमि पेले ?
हे पुस्तक तुला कसे मिळाले ? (क्रियाविशेषण)

कि आनन्द ! नाचछ ये ।
नाचत आहेस तो ! केवढा आनंद झाला आहे तुला ?

[‘कि’ शब्दावर विशेष जे र दर्शविण्याकरिता ‘को’ वापरतात.

उदा. তোমার কী হয়েছে ?
তুলা কায় জ্বালে आहे ?]

৬) যে

कि ये हवे के जाने ?
काय होणार कुणास ठाऊक ?

से बलिल ये वृष्टि हईवे ना ।
तो म्हणाला कि पाऊस पडणार नाही.

से ये काज करवे ना ता जानि ।
तो काम करणार नाही हे मी जाणतो.

तूमि ये आनते बलले ताई एनेछि ।
तू आणायला सांगितलेस म्हणून मी आणले

तूमि किछुई थेले ना ये ?
तू काहींच खाल्ले नाहीस ?

ई ये वास आसछे ।
ती (पहा) बस येत आहे.

[‘ये’ चा सर्वनाम किंवा विशेषण म्हणूनही वापर होतो.

उदा. ये येते चाय ताके येते दाओ ।
ज्याला जायच असेल त्याला जाऊ द्या. (सर्वनाम)

आमादेर आमेर से से (वा ये केह) ए कथा जाने ।
आमच्या गावांतील प्रत्येकाला ही गोष्ट ठाऊक आहे. (सर्वनाम)
से लोकटा तोमाय ठिकियेछे, से अखन धरा पड़ेछे ।
ज्या माणसाने तुम्हाला फसविले तो आता पकडला गेला आहे. (विशेषण)]

१) तो (त), ता, ताई, ताईत, ताईते

केमन आछेन ? भाल तो ?

कसं काय ? वरं आहे ना ?

एतदिन खेटेछि किन्तु किछुई तो ह'ल ना ।

इतके दिवस मी मेहनत केली परंतु काहीच झाले नाही.

डाक्टरांबाबु, रोगीके एकवार देखून तो ।

डाक्टरसाहेब रोग्याला एकदा तपासा ना.

तुमि बाडी यावे तो ?

तू घरी जाणार ना ?

तुमि तो आर कचि खुकि नओ ?

तू तर आता कोवळी मुलगी नाहीस ?

तुमि तो दिले, किन्तु आमि ताहा निते पारि ना ।

जरी तू दिलंस तरी मी तें घेऊ शकत नाही.

तुमि यदि ओके बलते चाओ बल, से तो तोमार किछुई सुनवे ना ।

तुला जर त्याला सांगायचं असेल तर सांग, परंतु तो तुझे काहीही

ऐकणार नाही.

वाँचते चाओ तो डाक्टरां डोक ।

जगायचे असेल तर डाक्टरांना बोलव.

आज तो आमि कोथाओ याईव ना

आज तरी मी कुठेही जाणार नाही.

तिनि तो एरूप बलेंन नाई ?

तें तर असें म्हणालें नाहीत ना ?

सेई तो रमेशचंद्रेर मेये ।

तीच तर रमेशचंद्राची मुलगी.

যাও তো ভালই ।
গেলাম তর বর হোইল.

সে তো সেদিনকার ছেলে ।
তো তর কালচা পোর आहे.

সে যে প্রথম শ্রেণীতে পাশ করবে তার ত কথা নাই ।
তো প্রথম শ্রেণীতে पास হোইল, ছাত মুচীচ শংকা নাহী.

তা তুমি এলে কখন ?
(বর মগ) তু আলাস কেহা ?

রোজই তোমার ওখানে যাব যাব ভাবি তা আর সময় হয়ে
ওঠে না ।

রোজ মী তুহ্যাকউে য়েইন অসে ম্হণতো পরंतু যাবযাস বেळ মিळत नाही.

তা তোমার কি কথা শুনি ।

ঠিক आहे (किंवा जाऊ द्या), तुझे काय म्हणणे आहे ते मला ऐकू द्या.

['ता' हे 'ताहा' ह्या सर्वनामाचे 'चलित' रूपही आहे.

उदा. ता आर बलते ? ते काय सांगायला पाहिजे ?]

से किछुई जानेना ताई चुप क'रे থাকे ।

त्याला काहीही माहित नाही म्हणून तो गप्प बसतो.

तुमि बडई अज्ञान; ताईत एमन कथा बल ।

तु अगदीच अडाणी आहेस, म्हणूनच असे बोलतोस.

ताईत, ठिक कथाई बलेळ ।

बरोबर आहे, तू योग्य तेच बोललास.

ताईत, एखन कि करा याय ?

मग आता काय करावे?

बाबार असुथ करेछिल ताईते आमि आसते पारिनि ।

बडिल आजारी होते म्हणून मी येऊ शकलो नाही.

ताके आसते बलेछिलाम ताईते से एकथा बलले ।

त्याला मी यावयास सांगितले होते, त्याला त्याने हे उत्तर दिले.

से तोमाके हयत किछु बलेछे, ता व'ले कि तुमि ओके मारबे ।
तो बुला काही म्हणाला असेल, म्हणून तू त्याला मारणार कि काय ?

[ता व'ले हे 'ताई वलिघा'चे 'चलित' रूप आहे.]

['ताई' हे 'ताहाई' चे 'चलित' रूप असल्यामुळे त्याचा
सर्वनामाप्रमाणे पण वापर होतो.

उदा. तुमि या बलेछ ताई करेछि । तू जे सांगितलेस तेच मी
केले आहे.]

४) वटे

ताई ठिक वटे, आमार झुल हयेछे ।

(तुम्ही सांगता) ते बरोबर आहे, माझी चूक झाली आहे.

वटे ! रघुनाथ विलात गेछे ?

रघुनाथ विलायतेला गेला आहे हे खरे आहे काय ?

तिनि धनी लोक वटे, किन्तु ताते आमार कि ?

ते श्रीमंत आहेत हे खरे आहे, परंतु त्याचा मला काय फायदा ?

वीर वटे ! रनक्केत्र देखेई पालिये एल ।

वीर (आहे) खरा ! रणांगण पाहताच पळून आला.

वटे, एखन बुक्छेछि तार मने कि छिल ।

हां, आता समजले त्याच्या मनात काय होते ते.

२) वई, वै, वै कि,

तिनि छूष वई आर किछूई खान ना ।

ते दुधाबिरीज आणखी काही घेत नाहीत.

तुमि एकजन सामाग्य केरानी वै त नय ।

तू केवळ एक सामान्य कारकून आहेस. (सामान्य कारकुनापेक्षा तुझ्यात
आणखी काही नाही.)

एटा ताहार चालाकि वई त नय ।

ही केवळ त्याची लबाडी आहे. (आणखी काही नाही)

গ্রামে একটি বই ভাল কবিরাজ নাই।

গাবাত কেবল একচ চাংলা বৈয় आहे. (शब्दशः गावात एकाखेरीज दुसरा चांगला वैय नाही.)

आसवे त ? आसव वै कि ।

येशील ना ? हो, येईन तर.

कत ? दश टाका लागवे ? ता वै आर कि ?

किती ? दहा रुपये लागतील ? होय, त्यापेक्षा आणखी काय लागणार ?

तोमार सद्धे देखा करव बई कि ?

होय, मी तुला नक्कीच भेटेन.

“मा तोमा बई आर केउ नई ।” रामकृष्ण परमहंस
आई ! तुझ्यागिवाय मला दुसरा कोणी नाही.

50) वा

आमरा या करि वा या बलि ता तूमि त जान ।

आम्ही जे करतो किवा जे बोलतो ते तुला तर ठाऊक आहे.

राम वा ई कथा बलेछे ।

कदाचित् रामने ती गोष्ट सांगितली असेल.

तोमारई वा याईवार आवश्यकता कि ?

तुझ्याच जाण्याची काय आवश्यकता आहे ?

नई वा गेले ?

(समझा) नाही गेलास तर ?

बांग्ला बई पड़वेई वा के ? एथाने त केउ बांग्ला जाने ना ।

बंगाली पुस्तके कोण वाचिल ? इथे तर कोणालाच बंगाली येत नाही.

केउ वा थाय, केउ वा गाय, केउ वा नाचे, केउ वा पड़े,

केउ वा घुमाय ।

कोणी खातात, कोणी गातात, कोणी नाचतात, कोणी वाचतात तर

कोणी झोपतात.

ईहा सुनिया ताहार बड़ राग हईवे, हईलेई वा ।

हे ऐकून त्याला फार राग येईल, येऊ द्या.

बलई वा कि आर करई वा कि ?
बोलतोस काय आणि करतोस काय ?

राम वा मन्द किसे, श्याम वा भाल किसे ?
राम कोणत्या बाबतीत वाईट आहे आणि श्याम कोणत्या बाबतीत बरा आहे.

आमिई वा तोमार सङ्गे आसब केन ?
मी तरी तुझ्याबरोबर कां यावे ?

वा ! तूमि এখনओ थाओ नाई ?
काय ! तू अजूनही गेला नाहीस ?

वा ! अविनाश वा ! तूमिई ईशुकुलेर नाम राखले ।
शाबास ! अविनाश शाबास ! तूच शालेच नाव राखलस.

५५) ई

तूमिई त ताहाके बलियाछिले ।
तूच तर त्याला सांगितले होतेस.

तिनिई आमर मामा ।
तेच माझे मामा.

आमि त ताहाई चाई ।
मला तर तेच पाहिजे.

तिनटि छेलेई परीक्षाय अनुत्तीर्ण हईयाछे ।
तीनही मुलगे परीक्षेत नापास झाले.

भोजन करियाई वाड्डी थाईब ।
जेवलो कि लगेच घरी जाऊं.

आमिई ताहाके खाता दियाछि ।
मीच त्याला वही दिली.

आमि ताहाकेई खाता दियाछि ।
मी त्यालाच वही दिली.

आमि ताहाके (केवल) खाताई दियाछि ।
मी त्याला (फक्त) वहीच दिली.

তিনি আসিলেই সকলে কাজ করিতে লাগিল ।

তে যেতাচ সৰ্বজণ কাম করু লাগলে.

তুমি তাঁহার সামনে দাঁড়াতেই পারবে না ।

তু ত্যাंच्यासमोर उभाच राहू शकणार नाहीस. (त्यांच्याशी तुझी तुलनाच होऊ शकणार नाही. ह्या अर्थी)

काल तोंमाके आसितेई हईवे ।

उद्या तुम्हाला यावेच लागेल.

आमार এই काल शेष हवेई हवे ।

माझे हे काम उद्या खालीने पूर्ण होईल. (शब्दशः होईलच होईल)

से त आमामेदर निन्दा करवेई ।

तो तर आमची निंदा करीलच.

किछूतेई किछू ह'ल ना ।

कशाचाच काही उपयोग झाला नाही.

से त आमामेदर वाडीते आसेई ना ।

तो तर माझ्या घरी येतच नाही.

तुमि आमामेदर खाताटा निलेई निते पारते ।

तु माझी वही अवश्य घेऊ शकतोस.

तुमि सेथाने गेलेई पार, के तोंमाके धरे रेथेछे ।

तुला जायचं असेल तर तू जा. तुला कोणी अडवल आहे ?

बललेई ह'ल ? किछू करते हय ना बुधि ?

बोललं कि झालं ? काही करावं लागत नाही वाटतं ?

तार माके घरेर लक्ष्मी बललेई हय ।

त्याच्या आईला (त्याच्या) घराची लक्ष्मी म्हटले तरी चालेल.

मा सुधी ह'लेई ह'ल ।

आई सुधी असली म्हणजे झालं.

केऊ किछू बलुक ना केन, काहाकेई वा मानि ?

कोणी काही म्हणेना का, मी कोणाची पर्वा करतो आहे ?

यदि बाजारे याई, तोर जन्य किछू ना किछू आनवई ।

जर बाजारात गेलोच तर तुझ्याकरिता काही ना काही आणीन.

निजेर उन्नतिई यदि तोमरा चां, ताहा हईले एकमात्र अथा-
वसाय छाड़ा अन्य कोन उपाय नाई ।

स्वतःच्या उन्नतिचीच जर तुमची इच्छा असेल, तर चिकाटीखेरीज दुसरा
कोणताही उपाय नाही.

“थतई करिबे दान ततई वाडिबे मान ।”

जितके (जास्त) तुम्ही दान कराल तितका (जास्त) तुमचा मान वाढेल.

केनई वा आमी चिर-पवित्र रघुवंशे जन्मग्रहण करियाछिलाम ?”

कमाला मी (ह्या) चिर-पवित्र रघुवंशात जन्म घेतला ?

१२) ह्यत, बोध ह्य, वुक्कि

ह्यत-कदाचित, बोध ह्य-असे मला वाटते, वुक्कि-असे मला वाटते.

ह्यत तुमि मने करेछिले आमी आसव ना ।

कदाचित मी येणार नाही असा तू विचार केला असशील.

ह्यत ताहार टाका शेष ह'ये गेछे ।

कदाचित त्याचे पैसे संपले असतील.

आमार ह्यत आज झर हवे ।

मला कदाचित आज ताप येईल. (किवा मला आज ताप येईल असे वाटते.

आज बोध ह्य तौहार आसा हईबे ना ।

आज त्याचे येणे हाणार नाही असे मला वाटते.

बोध ह्य तिनि किछूई जानेन ना ।

त्याना काहीच ठाऊक नाही असे मला वाटते.

आशांर वयस वुक्कि छूई वंसर ।

आशाचे वय दान वर्षे आहे असे मला वाटते.

काल थेके वुक्कि तोमादेर कलेज बन्द हवे ।

उद्यांपासून तुमचे कालिज बंद होईल असे मला वाटते.

से वुक्कि निजेर पकेट थेके खरच करे ।

तो स्वतःच्या खिशातून खर्च करतो असे मला वाटते.

[‘बोध ह्य’ ह्या शब्दात ‘बोध’ हे नाम व ‘ह्य’ हे क्रियापद
असले तरी त्या दोन्ही शब्दाचा अव्ययाप्रमाणे वापर होतो तसेच ‘वुक्कि’ हे

(बाबा (बुबा) के वर्तमानकाळी 'उत्तम पूरुष' के रूप असले तरी त्याचाही अव्ययाप्रमाणे वापर होतो.]

१७) मात्र

नाम मात्र राजा ।

नामधारी राजा

आमि ऋणमात्र सेथाने दाडाव ।

मी ऋणभरच तिथे उभा राहीन

मात्र एहीटुकु दुध तुमि आमाय दिले ?

केवळ एवढसच दुध त् मला दिलस?

तिनि सबेमात्र रशिया गेछेन ।

ते नुकतेच रशियाला गेले आहेत.

तिनि आसिवामात्र सकले चूप करिल ।

ते येताच सर्वजण गप्प वसले.

मनुष्यमात्रेई भूल हय ।

प्रत्येक माणसाकडून चूक (ही) होतेच.

मात्र आमि एही काज करियाछि ।

मीच हे काम केले आहे.

आमि एही काज मात्र करियाछि ।

मी (केवळ) हेच काम केले आहे.

आमि कथा बलियाछि मात्र ।

मी फक्त असे म्हटले आहे.

(परंतु म्हणण्याप्रमाणे कांहीही केले नाही.)

१८) बलिया, बाले

जायगाटा दूर बलिया आमि सेथाने बाई नाई ।

(ती) जागा लांब असल्यामुळे मी तिकडे गेलो नाही.

मृत बलिया सकले ताहाके पुडिया फेलिल ।

मेली असे समजून तिला सर्बानी जाळून टाकले.

तिनि এই बलिया शपथ करियाछैन ।
त्यानी अशी शपथ घेतली आहे.

आमि ताहाके विद्वान् बलिया जानिताम ।
मी त्याला विद्वान समजत होतो.

तुमि कि बलिया गेलासटि भाङ्गिले ?
तू हे ग्लास का फोडलेस?

से आसव व'ले एल ना ।
तो येईन असे कबूल करुनमुघ्दा आला नाही.

से दुर्बल बटे, किस्तु ता व'ले तुमि कि ताके घृणा करवे ?
तो अशक्त आहे हे खरे आहे, पण म्हणून काय तू त्याचा तिरस्कार
करणार?

बुष्टि हईल बलिया आसिते पारिलाम ना ।
पाऊस पडला म्हणून मी येऊ शकलो नाही.

से ईहा नाश्या बलिया मने करे ।
हे योग्य आहे असे तो समजतो.

[‘बलिया’ हे बला (बल) च्या असमापिका क्रियेचेही रूप आहे.

एई बलिया से चलिया गेल ।
असे सांगून तो निघून गेला.

तुमि आमाके ना व'ले गेले केन ?
तू मला न सांगता का गेलास ?]

१५) घेत

(१) जसे काही, जणू काही या अर्थी

तिनि येन आमार बाबार मत ।
ते मला अगदी बडलासारखे आहेत.

तुमि येन ईहार किछुई जान ना ।
तुला जणू काही यातले काहीच माहीत नाही.

३५२ | अव्ययांचा अनेकार्थी वापर

আমি যেন আমাতে নাই ।
মী জসা কাহী স্বত:মধ্যে নাহী. (ইতকা মী স্বত:লা বিসরলো आहे
I am not myself)

তুমি যেন একজন বিদূষক ।
তু জসা কাহী এক বিদূষকच आहेस.

(২) কল্পনা করা, সমজা যা অর্থী.

এটা যেন চন্দ্র, আর এটি পৃথিবী ।
সমজা, হা চন্দ্র आहे व ही पृथ्वी आहे.

আমি যেন এটা করিলাম -ইহাতে তোমার ক্ষতি কি ?
সমজা মী অসে কেলে ত্যাৎ তুझे काय नुकसान आहे ?

আমার কথা যেন মিথ্যা তোমার কথা ত সত্য ?
সমজা মাজ্জে बोलणें खोटे आहे, तुझे बोलणें तर खरे आहे ?

(৩) অসে দিসতে, অসে বাটতে হ্যা অর্থী

আপনাকে যেন কোথায় দেখেছি ।
आपणाला कुठ तरी पाहिले आहे असे वाटते.

আজ যেন বৃষ্টি হইবে ।
आज पाऊस पडेल असे दिसते.

(৪) ইপারা দেण्याच्या वेळी.

দেখ, আবার যেন এই রকম না হয় ।
पहा, पुन्हा असे होता कामा नये.

তুমি যেন শেষে বলিও না, আমি কিছুই জানতাম না ।
मला काहीही माहीत नव्हते असे तू शेवटी बोलू नकोस.

(৫) প্রার্থনা, ইচ্ছা ব্যক্ত করতানা

ঈশ্বর যেন আপনাকে দীর্ঘজীবী করেন ।
परमेश्वर आपणाला दीर्घायुषी करो.

আপনি যেন বিজয়ী হ'ন ।
आपण विजयी व्हावे.

(६) तुलनेच्या वेळी

सुन्दर येन कन्दर्प ।
मदनाप्रमाणे सुंदर.

नील येन आकाश ।
आकाशाप्रमाणे निळे.

(७) ज्यामुळे ह्या अर्थी.

एमन साजा दांउ येन से आवांर चुरि नां करे ।
(ज्यामुळे) तो पुन्हा चोरी करणार नाही अशी त्याला शिक्षा कर.

तिनि एमन भावे अनुरोध करियांछेन, येन आमि काल आसि ।
त्यानी अशारितीनें मला विनंती केली आहे की, ज्यामुळे मी उद्या
(त्यांच्याकडे) जावे.

(८) संभव असणे ह्या अर्थी

ए येन बाहिरेर लोक, ग्रामेर सबक्के किछूई जाने ना, किस्तु
तुमि त सब जान ?

हा बाहेरचा मनुष्य असेल, ह्याला गावासंबंधी काहीही माहोती नसण्याचा
संभव आहे. परंतु तुला तर सर्व माहित आहे.

(९७) ना (पूर्ण वर्तमान व पूर्णभूत ह्याखेरीज सर्व नकारार्थी वाक्यात
ह्याचा उपयोग करतात.)

आमि सिगारेट खाईव ना ।

मी सिगरेट ओढणार नाहीं.

आमि ताहांर वाड्डीते याई ना ।

मी त्याच्या घरी जात नाहीं.

इहा करिंउ ना ।

असे करू नकोस

तुमि करवे ना आमि करव ?

तू करशील कि मी करू ?

তুমি না আমাকে বলেছিলে ?
তুব মলা ম্হালা হোতাস না ?

মনে ক'রে দেখ না ।
আঠবুন পহা না. (আঠবণ্যাচা প্রযত্ন কর).

আমায় যেতে দাও না ।
মলা জাऊ দে না,

জল দাও না, (আমার) বড় তৃষণ পেয়েছে ।
পাণী দে না, মলা ফার তহান লাগলী आहे.

গরীবের কতই না সুখ ?
গরীবালা কিতী মুখ आहे ? (সুখাচা অভাব आहे. ह्या अर्था)

গরীবের কতই না দুঃখ ?
গরীবালা কেवळ दुःख आहे ? (भरपूर दुःख आहे ह्या अर्था)

যাও না, আমি কি তোমায় মানা করেছি ?
জা না, মী কায তুলা মনাই কেলী आहे?

যভই বল না কেন ? তা হবে না ।
কাহীহী ম্হটলেস तरी ते होणार नाही.

একি ? আজও তুমি আপিসে এলে না ।
হে কায ? আজ মুদ্রা তু আঁফিসাত আলা নাহীস ?

গরীবের কিছুই নাই -না অন্ন না বস্ত্র ।
গরীবালা কাহীহী নাহী-না অন্ন না বস্ত্র.

আমাকে না বলিয়া তুমি কোথায় গিয়াছিলে ?
মলা ন সাগতা তু কুঠে গেলা হোতাস ?

তাহাকে কিছু বললে না ত ?
ত্যালা কাহী সাগিতলে নাহীস না ?

আমি না হেসে থাকতে পারি না ।
মী হসু আবরু শকত নাহী.

কেউ না কেউ সেখানে যাবেই ।
কোণী না কোণী তিকউ জাইলব.

ना, आमि कला खाई नि ।
नाहीं, मी केळे खाल्ले नाही.

१९) नाकि

तुमि नाकि सेथाने यावे ?
तू तिथे जाणार हे खरे आहे काय ?

ताई नाकि ? तुमिओ देखेछ ?
अस्सं काय ? तूसुद्धां पाहिलंस ?

से नाकि चुरि क'रे पालिये गेछे ?
तो चोरी करून पळून गेला आहे हे खरे नाही काय ?

आमि नाकि आपनार उपर राग करियाछिलाम ।
मी किनई तुमच्यावर रागावलो होतो.

शुनियाछि तुमि नाकि कलिकता याईवे ।
तू कलकच्याला जाणार असे मी ऐकले आहे.

माथा थाराप हयेछे नाकि ? करछ कि ?
वेड तर नाही ना लागलं ? काय करत आहेस ?

१८) नाई (चलित वि, वेई)

[‘वि’ हे क्रिया घडली नाही हया अर्थाच ‘चलित’ भाषेत वापरतात.
‘वेई’ हे नाही आहे (अभाव) व नाही हया अर्था ‘चलित’ भाषेत
वापरतात.]

(१) वर्तमानकाळातील क्रियापदापुढे आल्यास पूर्णवर्तमान व पूर्णभूत ह्या
काळांचा बोध होतो.

आमि किछूई देखि नाई (देखिनि)
मी काहीही पाहिले नाही.

तिनि ठिक समये आपसे पोछिते पारैन नाई (पारैननि) ।
ते वेळेवर ऑफिसात पोहोचू शकले नाहीत.

[आमि माछ खाई नाई ।
मी मासे खाल्ले नाहीत.]

আমি মাছ খাই না।
মী মাसे खात नाही.

हा 'नाई' व 'ना' च्या नकारार्थी वाक्यातील फरक लक्षात घ्यावा.

से माछ खाईयाছিল ना। से माछ खाईयाछे ना।
असा वाक्यप्रयोग बंगाली भाषेत करत नाहीत. त्याबद्दल

“से माछ थाय नाई।

असाच वाक्यप्रयोग करतात.]

आमार काछे टाका नाई (नेई)
माझ्याजवळ पैसे नाहीत.

- (२) नाही (आहेच्या नकारार्थी) या अर्थी वर्तमानकाळी मुख्य क्रियापद म्हणून वापर करतात.

तुंहाके ना चेंने एमन लोक नाई (नेई)।
त्याना ओळखत नाही असा मनुष्य नाही.

बाढीते केह नाई (नेई)।
घरात कोणीही नाही.

- (३) नकारात्मक औचित्यार्थी वाक्यात 'इते' युक्त असमापिका क्रियापुढे वापर करतात.

मिथ्या बलिते नाई (नेई)।
खोटे बोलू नये.

चुरि करिते नाई (नेई)।
चोरी करू नये.

- (४) प्रश्नार्थक

से एथनओ आसे नाई (आसेनि) ?
तो अजूनही आला नाही ?

से किछू थाय नाई (थायनि) ?
त्याने काही खाल्ले नाही ?

(५) विशेषणाप्रमाणे

(नेई) नाई मामार चेये काना मामा भाल ।

(मुळीच) मामा नसण्यावेक्षा आंधळा (किंवा एकाक्ष) मामा चांगला.

(६) नामाप्रमाणे

नाई बलिंते नाई । नेई बलिंते नेई (चलित)
नाही म्हणावयाचे नाही.

१९) कोथाय (कोथा), कइ (कै),

आमरा कोथा हईते आसियाछि ? कोथाय याईव ? केहई इहा
जाने ना ।

आपण कुठून आला ? कुठे जाणार ? कोणालाच ठाऊक नाही.

(‘कोथा’ चा नामाप्रमाणे वापर)

कोथाय से विद्युत् चालित ट्रेन आर कोथाय एई गोरूप गाडी ?
कुठे ती विजेवर चालणारी आगगाडी व कुठे ही बैलगाडी ?

तोमार वाडी कोथाय ?

तुझे घर कुठे आहे ? (ह्या वाक्यांत प्रश्नकर्त्याला घर कुठे आहे. हे
केवळ समजून घ्यावयाचे आहे. घर त्याच्या दृष्टीपथांत नाही)

तोमार वाडी कइ ?

तुझे घर कुठे आहे ? (ह्या वाक्यांत प्रश्नकर्ता घराच्या जवळपास असून
त्याला घर पहावयाचे आहे.

कइ, देखि । कुठे आहे, पाहु घा.

कइ, बल्ले ना त ?

काय सांगितले नाहीस ना ?

कि मने करेछिलाम, कइ आर ह'ल !

ठरविले होते काय अन् झाले काय ?

कइ एखन बल्लेते पारि !

आता मी कसला बोलू शकतो.

कि कथा ? कइ आपनि त किछुई बलेन नि ?

कोणती गोष्ट ? आपण तर मला काहीच बोलला नाही ?

२०) वस्तुतः, फलतः, वास्तविक, ह्या अव्ययांचा वापर

“आपनांर पुत्रके कालमुखे अर्पन करिया राजकुमारेर प्रानरक्षा करी सामांख परिचारिकार पक्षे सामांख गौरवेर कथा नहे! वस्तुतः एही धात्री नीचुकुलोडुवा रमनी नहेन; राजपूतकुले त्हांर जन्म - नाम धात्री पांर।” -यज्ञेश्वर वन्द्योपाध्याय

आपल्या मुलाला काळाच्या तोंडांत टाकून राजकुमारच्या प्राणांचें रक्षण करणे सर्वसाधारण दायीच्या बावतीत साध्या गौरवाची गोष्ट नाही ! खरोखरी ही दाई नीच कुळांत जन्मलेली स्त्री नाही, रजपूतांच्या कुळांत तिचा जन्म-नांव पन्ना दाई.

“ठाकुरदास एरूपभावे बालकेर पाठ लईतेन ये, तदर्शने ईश्वरचक्षेर दृढविश्वास जन्मियाछिल, पिता व्याकरणे तर्कवागीश महाशयेर समान पणित । फलतः पिता पुत्रेर पाठ शनिते शनिते व्याकरणे विशेष ब्युत्पत्ति लाभ करियाछिलेन ।” चण्डिचरन वन्द्योपाध्याय

ठाकुरदास अशा रीतीने मुलाचे पाठ घेत कि, तें पाहुन ईश्वरचंद्रांची पक्की खत्री झाली होती कि बडिल व्याकरण विषयांत तर्कवागीश महाशयां इतके विद्वान आहेत. वास्तविक मुलाचें पाठ ऐकता ऐकताच बडिलांनी व्याकरण विषयांत विशेष ज्ञान मिळविले होते.

से अनेक लुटपाट करेछे, अनेक लोकके गुलि कंरे मेरेछे । फलतः तार फांसिर साजा हंल ।

त्याने पुक्कळ लुटालुट केली, पुक्कळांना गोळ्या घालून ठार केले परिणामी त्याला फाशीची शिक्षा झाली.

“एही शोचनीय हत्याकाण्डेर संवाद यथन ईउरोपेर भिन्न भिन्न देशे प्रचारित हईल, तथन सकलेई शिहरिया उठिल; सकलेई मने मने करिल, व्यापार वडुई गुरुतर, एही व्यापार लईया एक महा प्रलयेर सूचना हईवे । वास्तविक हईलेओ ताहई ।”

ह्या शोचनीय हत्याकांडाची बातमी जेव्हा युरोपांतल्या नाना देशांत पसरली, तेव्हा सर्व लोकांचा थरकाप झाला; ही घटना फारच गंभीर आहे ह्या घटनेमुळे एका मोठ्या प्रलयाला सुरवात होईल असे सर्व लोकाना वाटलें. खरोखर घडलेही तसेच.

△ △ △

बंगाली भाषा प्रवेश | ३५९

पाठ १७ वा : नामे, विशषणे व क्रियापदांचा विभिन्नार्थी वापर

मागील पाठात अव्ययांचा निरनिराळ्या अर्थी वंगालीत कसा वापर होतो. ते आपण पाहिले. या पाठात नामांचा, विशेषणांचा व क्रियापदांचा निरनिराळ्या अर्थी कसा वापर होतो ते दाखविण्यात आले आहे. नमुन्यादाखल सात नामे, पांच विशेषणे व सहा क्रियापदे घेतली आहेत.

विशष्य

५) कथा

आमि तोमार कोनओ कथा शूनते चाई ना ।

मला तुझे काहीही ऐकावयाचे नाही.

आपनार सजे आमार एकटि कथा आछे ।

मला आपणास काही सांगावयाचे आहे.

आज महाभारतेर कथा आरभु हईवे ।

आज महाभारताची कथा सुरु होईल.

ए सप्पर्के आमार कोन कथा नाई ।

ह्या संबंधी माझे काहीही म्हणणे नाही.

तार सजे आमार कोन कथा नाई ।

त्याच्याबरोबर माझी बोलचाल नाही.

आपनार कथाय आमि चलिव ।

आपल्या सल्याप्रमाणे मी वागेन.

आपनार मत पण्डितेर सजे आमार कि कथा ?

आपल्यासारख्या पंडिताबरोबर माझी काय तुलना ?

ए त भारी मजार कथा ।

ही तर फार मजेशीर गोष्ट (घटना) आहे.

तुमि तोमार कथा राखिते पारिले ना ।

तू तुझा शब्द पाळू शकला नाहीस.

कथाय बले -“चोरे चोरे मासतुत भाई” ।

“चोर चोर मावसभाऊ (एकान्न माळें मणी) अशी म्हण आहे.

से अनेक कथा ।

ती फार मोठी गोष्ट आहे.

ए कथा कि सत्य ?

हे खरे आहे काय ?

ए त मन्द कथा नय ।

ही कल्पना काही वाईट नाही.

तिनि एककथार लोक, तँहार ये कथा सेई काज ।

ते एकवचनी आहेत; जे बोलतात तेंच करतात.

ए एकटा कथार कथा ।

ही (केंवळ) एक सबब आहे.

आमि एटा कथाय कथाय बललाम ।

मी हे बोलण्याच्या ओघात म्हणालो. ‘कथाय कथाय’ चा क्रिया-
विशेषणाप्रमाणे वापर)

से कथाय कथाय बगडा करे ।

तो विनाकारण (किवा नेहमी किवा प्रत्येक बाबतीत) (शब्दशः बोलता
बोलता) भांडण करतो. (‘कथाय कथाय’चा क्रियाविशेषणाप्रमाणे वापर)

एथन कथा हच्छे এই ये, तिनि आमोदर साहाय्य करते सम्यत
हवेन कि ना ।

ते आपल्याला मदत करायला तयार होतील कि नाही, हा आता प्रश्न आहे.

मोटा (आसल) कथाटा এই ये आमि तोगार असुखेर खबरटा
जानताम ना ।

खरो गोष्ट अशी आहे कि मला तुझ्या आजाराची माहिती नव्हती.

एटा किस्तु बडु भाल कथा नय ।

परंतु हे काही चांगल्याचें लक्षण नव्हे. (ही फार गंभीर बाबत आहे)

ताई त कथा

तोच तर प्रश्न आहे.

তোমাকে তোমার বাবামহাশয়ের কথা রাখিতে হইবে ।
তুলা তুঙ্গা বড়িলাंची आज्ञा पाळली पाहिजे.

आमि निजेर काजेई ब्यस्त, परेर कथाय थाकि ना ।
मी माझ्या कामात गुंतलेला असतो, दुसऱ्याच्या भानगडीत पडत नाही.

तांहार आजकेर अनुष्ठाने आसार कथा आहे ।
त्यानी आजच्या समारंभाला येण्याचें कबूल केलें आहे.

आमि तोमार सङ्गे कथा काटाकाटि करते चाई ना ।
मला तुझ्याबरोबर वाद घालण्याची इच्छा नाही.

एखन वाजे कथा बद्द कर, सोजा कथा बल ।
आता व्यर्थ बडबड करू नकोस, मूळ मुद्यावर ये.

छू'टि भाईए कथा नाई ।
त्या दोषा भावात बोलीभाषण नाही.

आज तार आसवार कथा ।
आज ते येणार (अपेक्षित) आहेत.

२) चोथ

से मन्द चोथे देखे ।
त्याची नजर वाईट आहे.

भय कर ना तोमार प्रति आमार चोथ आहे ।
घाबरू नकोस, तुझ्यावर माझे लक्ष आहे.

परेर जिनिसे चोथ दिणु ना ।
दुसऱ्याच्या वस्तूवर डोळा ठेवू नकोस.

तांहार चोथ उठेछे, नतुवा से ना एसे थाकते पारत ना
त्याचे डोळे आले आहेत, नाहीतर तो आल्याशिवाय राहिला नसता.

सर्वनाश हवार पर तांहार चोथ खुलेछे (फुटेछे)
सर्वनाश झाल्यावर त्याचे डोळे उघडले.

चोथ घुरिये (पाकिये, राडिये) देखछिस केन ?
डोळे बटारून कशाला बघतोस ?

বিদায় নেবার সময় তাঁর চোখ ছলছল করতে লাগল।
নিরোপ ঘেঁষাচ্যা বেড়ী ত্যাগে ভীলে অশ্রুণী भरून आले.

आमार चोख अनेक दिन धरें टाटाछे ।
माझें डोळें पुष्कळ दिवसांपासून दुखत आहेत.

आमि प्रथम हयेछि वंले तोमार चोख टाटाछे केन ?
मी पहिला आलो म्हणून तुला का मत्सर वाटतो ?

आमि तोमाके चोख टिपे (ठेरे) बोवाँछिलाम ।
मी तुला डोळ्यानी खुणवून समजावत होती.

आमाके धाका दिले ये, चोखेर माथा खेयेछ नाकि ?
मला धक्का दिलास, आंधळा झाला आहेस कि काय ?

ओई लोकटा आमार चोखेर बालि ।
तो मनुष्य मला अगदी अप्रिय आहे.

चोखेर बालि, चम्फुशल-
डोळ्यांत खुपणारी व्यक्ति)

ताँहार चोखे छानि पडियाछे ।
त्याच्या डोळ्यांत फुल पडले आहे.

एकमात्र पुत्र वंले ताँहार माता पिता ताँहाके चोखेचोखे राखेन
एकुलता एक मुलगा म्हणून त्याचे आईवडिल त्याला नेहमी नजरसमोर
ठेवतात.

तिनि चोख काटाँहते हासपाँताले गियाँछेन ।
डोळ्याँतील फुल (शस्त्रक्रियेने) काढण्याकरिता ते ह्स्मितळात गेले आहेत

चोखेर पलकेँहै डाकातेरा लूँटकाँट करियाँ पलाँहियाँ गेल ।
निमिषाघ्राँतत्र लुँटालुँट करून दरोडेखोर पळून गेले.

आमार चोखे धुलाँ दिते अनेके असफल हँहियाँछे ।
माँझ्याँ डोळ्याँत धुळ फेकण्याँत (मला फसविण्याँत) पुष्कळजण अयशाँस्वी
झाले आहेत.

ताँलिकाँय एकटू चोख बुलाँहियाँ देखि ।
यादीवर जरा नजर टाकू घा. (फिरवू घा)

এই প্রদর্শনীতে চোখে পড়বার মত কিছুই নাই।
হ্যা প্রদর্শনাंत डोलघ्यात भरण्यासारखे असे काहीही नाही.

तुनि आडचोखे सकलेंर दिके देखितेछिलेन ।
ते तिरक्या नजरेने सर्वांकडे पहात होते.

एई छेलेटि आमार चोखेर तारा ।
हा मुलगा मला अत्यंत प्रिय आहे.

आमार चोखेर उपरई खुनटा हईया गेल ।
माझ्या डोलघ्यासमोरच खून झाला.

तोमार चोखेर डूल हईल, तहा ना हईले तुमि पांच टाकार
नोटेर बदले दश टाकार नोट दिते ना ।
तुझी नजरचुक झाली, नाहीतर तू पांच रुपयांच्या नोटेवरजी दहा
रुपयांची नोट दिली नसतीस.

आमार सजे चोखाचोखि ह'तेई से चोख पाकिये देखते लागल
माझा नजरेला नजर भिडताच ती डोळे वटारून पाहू लागला.

“चोखे आजू ल दिसा देखाईया दिले लोके देखिते पाईवे ।”
-शरदचंद्र
स्पष्टपणे नजरेला आणून दिल्यावर लोकांना दिसले.

“तोमादेर चोखेर चामडा पर्यस्त नाही ।” -शरदचंद्र
तुम्हाला मुळीच लाज नाही.

७) मन

तोमार बळब्य तार मने लेगेछे (वा धरेछे) ।
तुझे बोलणे त्यांना पसंत पडले आहे.

आपनार कथाय तार मन गलिया गियाछे ।
आपल्या बोलण्याने त्याचे मन विरघळले आहे. (द्रवले आहे)

आमार मने हय किछूतेई किछू हईवे ना ।
कथाचाच कांहीही उपयोग होणार नाही असे मला वाटते.

पडांशुनाय तार मन नाही ।
अभ्यासात त्याचे लक्ष नाही.

মন দিয়ে (বা লাগাইয়া) পড়াশুনা কর ।

লক্ষপূর্বক अभ्यास कर.

আমি মনের মত চাকার পেয়েছি ।

माझ्या मनासारखी (आवडीची) मला नोकरी मिळाली आहे.

दौपाबलिर छुटिते काश्मीर याव मने करेछिलाम ।

दिवाळीच्या सुटीत काश्मीरला जाण्याचे मी ठरविले होते.

ताहादेर मध्ये मन कयाकषि चलछे ।

त्याचे संबंघ दुरावत आहेत.

मनेर मिल येथाने नाई सेथाने सुखशांतिते थाका असंभव ।

एकमेकांविषयी सद्भाव जिये नाही, तिथे सुखासमाधानाने रहाणे अशक्य आहे.

तोमार मन के केडे नियाछे ।

तुझे मन कोणी आकर्षित केले आहे ?

समुद्र देखिलेई आमार मन केमन करे ।

समुद्र पाहताच माझे मन चंचल (अस्थिर) होते.

ताहार अवस्था देखियाई आमार मन थाराप हईयाछे ।

त्याची स्थिती बघूनच मी उदास झालो आहे.

से मन खेला लोक या मुखे आसे ताई बले ।

तो (अगदी) मोकळ्या मनाचा आहे, जे तांडात येते ते बोलतो.

এই মন গড়া কথায় আমি বিশ্বাস রাখতে পারি না

ह्या कल्पित गोष्टीवर मी विश्वास ठेवू इच्छित नाही.

আমি তোমার মন জানতে পারলাম না

मी तुझे मन ओळखू शकलो नाही.

आमार मन किछुतेई टलबे ना ।

माझे मन कशानेही विचलित होणार नाही.

से तोमाके मन थेके ভালবাসে ।

ती तुझ्यावर मनापासून प्रेम करते.

से आपन -मने (वा मने मने) बलते लागल ।

तो स्वतःशीच बोलू लागला.

कोन मनचोर तोमार मन टेनेछे ?
कोणत्या चित्तचोराने तुझे मन आकर्षित केले आहे ?

आमार कथाटि मने रेथो, झुलो ना येन ।
माझे म्हणणे लक्षात ठेव, विसरू नकोस.

तुमि आजके वडु मन -मरा देखाच्छे ।
तू आज अगदीच उदास दिसत आहेस.

आज आमार मन भाल नेई ।
आज मी चांगल्या मनस्थितीत नाही.

आजके साँतार काटिंते मन हच्छे ।
आज (मला) पोहायची इच्छा होत आहे.

सेई अपूर्व दृश्य देथे आमार मन हाराल ।
तेच अपूर्व दृश्य पाहून मी स्वतःला विसरून गेलो.

तिनि कि परामर्श दियेछेन मने कर ।
त्यानी काय सल्ला दिला होता तो आठव.

तोमार मने त किछुई थोके ना ।
तुझ्या लक्षात तर काहीच राहत नाही.

यार मने जोर नेई, तार किछुई नेई ।
ज्याच्यापाशी मनोबल (आत्मविश्वास) नाही त्याच्याजवळ काहीही नाही.

से तोमाय मने -प्रांणे भालबासे ।
ती तुझ्यावर जीवापलीकडे प्रेम करते.

तिनि आमाय निजेर भाईयेर मत मने करेन ।
ते मला स्वतःच्या भावाप्रमाणे समजतात.

ईतः पूर्वे ईहा मने करा ह्य नाई ।
ह्यापूर्वी ह्याचा विचार करण्यात आला नव्हता.

एई कल्लनाटि हठां आमार मने एन ।
एकाएकी ही कल्पना मला सुचली.

किछुतेई ताहार मन उठे ना ।
कशानेही त्याचे समाधान होत नाही.

আমার মন এখন কিছুই চায় না।
মলা আতা কসলীচ ইচ্ছা নাহী.

সংসারের দিকে তাঁর মন যায় না।
সংসারাকউ ত্যাচী প্রবৃতি নাহী.

যার তার মন যোগান আমার কাজ নয় বন্ধু!
মিত্রা, জ্যালা ত্যালা খুশ করণে (হে) মাল্লো কাম নাহী.

“মনে পড়ে সেই প্রথম দেখার স্মৃতি।”
ত্যা পহিল্যা ভেটীচী (মলা) আঠবণ যেতে.

“আমার মনের মানুষ এল দ্বারে।”
মাল্লা প্রিয়কর দারাশী আলা.

“চলেছে পথিক আলোকযানে আঁধার পানে মনভুলানো মোহন-
-তানে গান গাহিয়া।” রবীন্দ্রনাথ
মনালা মুলবিণা-ন্যা মোহক মুরাত গাণে গাত বাটসরু প্রকাশরুপী বাহনানে
অঁধারাকউ চাললা আহে.

“মন দিল না বধু, মন নিল যে শুধু।”
হে রমণী, তু (মলা) মন দিল নাহীস, কেবল (মাল্ল) মন হরণ কেলস.

(8) মাটি

সে যেন একটা মাটির পুতুল।
তী জণু কাহী এক মাটিচী বাহুলী আহে.

যার লাঠি তার মাটি।
জ্যাচী লাঠী ত্যাচী জমীন.

ঐ চারা গাছটাকে মাটিতে বসাও।
তে রোপটে জমীনীত লাব.

সে এত খেটেছে কিন্তু এখনও তার পায়ের তলায় মাটি থাকে নি।
ত্যানো হতকী মেহনত কেলী পরন্তু অজুনহী তো স্থির জালা নাহী.
(জীবনাত স্থৈর্য আলো নাহী.)

ছেলেটা মাটি হ'য়ে যাবে।
মুলগা বিঘড়ন জাইল.

आमार सकल परिश्रम तौमरा माटि करेछ ।
माझी सर्व मेहनत तुम्ही फुकट घालवलीत.

तौमार मत कृतघ्न लोकके टाका दिये आमि माटि खेयेछि ।
तुझ्यासारख्या कृतघ्न माणसाला पैसे देण्याचा मी मूर्खपणा केला आहे.
(त्याबद्दल मला पश्चात्ताप होत आहे.)

ई पुकुरेर माटि এখনও तोला হয় নাই ।
त्या तळघातील चिखल अजूनही उपसला गेला नाही.

ताहाके माटि देवारुं जायगा केह दिल ना ।
त्याला पुरायलामुद्रा कोणी जागा दिली नाही.

सात मासेर मध्ये एदिकेर माटि माडांवार समय पेलाम ना ।
सात महिन्यात इकडे येण्याला मला वेळ मिळाला नाही.

चोर बाजारे सकल जिनिष माटिंर दरे विक्रि হয় ।
चोरबाजारात सर्व वस्तु फार स्वस्त किमतीला विकल्या जातात.

तौर मत माटिंर मानुष आमि এখনও देखि नাই ।
त्याच्यासारखी सहनशील व शांत स्वभावाची व्यक्ती मी अजूनही
पाहिली नाही.

साराज्जीवन तौमादेर जग्य देह माटि करेछि, आर এখন तौमरा
आमाके अपमान कर ?
आयुष्यभर मी तुमच्याकरिता देह झिजविला आणि आता तुम्ही माझा
अपमान करता ?

(६) माथा

चाकरि क'रे हवे कि माथा ?
नोकरी करून कसला फायदा होणार कपाळाचा ?

आमार माथां खारुप ह'ये गेछे ।
तुझ डोक विघडल आहे.

छेलेटि माथाय उठियाछे (वा चडियाछे) ।
मुलगा डोक्यावर बसला आहे. (कोणालाच जुमानत नाही.)

रागेर माथाय मानुष कि करे ना ?
रागाच्या आहारी जाऊन मनुष्य काय करीत नाही.

আমার বাবা মহাশয় এই গাঁয়ের (গ্রামের) মাথা ।
মাস্তে বডিল হ্যা গাবাচে মুখ্য आहेत.

रास्तार माथायई आमार बाडी ।
रस्त्याच्या मुरवातीलाच माझे घर आहे.

तांहार माथा बेश परिसकार ।
त्यांचे डोके फार चागले आहे (ते बुद्धिमान आहेत.)

डकातेरा तांहार माथा उडिये दिल ।
डकूनी त्याचा खून केला. (शब्दशः डोके उडविले.)

तुमि कि आमार माथा करवे ?
तू माझे काय करू शकणार आहेस ? काहीही नाही ह्या अर्था)

आमार माथा खांउ, यदि तुमि चलसुत गाडीते चड ।
माझी तुला शपथ आहे, 'तू चालत्या गाडीत चढू नकोस' (शब्दशः
जर तू चालत्या गाडीत चढलास तर ते माझे डोके खाल्ल्याप्रमाणे होईल)

अद्व कषिते ह'ले माथा खेलाते हय ।
गणिते सोडवावयाची असल्यास डोके चालवावे लागते.

माथा गरम करे कोन लाभ नेई, माथा ठाणु कर ।
रागावून काही फायदा नाही, डोक थंड ठेव.

येथाने लाभ नेई सेथाने माथा घामानोर कोनउ माने हय ना ।
जिथे लाभ नाही तिथे डोक्याला निष्कारण त्रास देण्यात काहीच अर्थ नाही.

तांर माथा धरेछिल व'ले तिमि शुधु माथा नेडे समति दिलेन ।
त्याचे डोके हुकत होते म्हणून त्यानी केवळ मान हालवून संमति दिली.

किछु करिते हईले से आगे माथा चुलकाय ।
काही करावयाचे असले की तो पहिल्याने डोके खाजवितो.

आमि तोमार जगु माथा दिते चाई ना ।
मी तुझ्याकरिता मरू इच्छित नाही.

ए काजे केहई माथा दिते राजी नेई ।
ह्या कामात कोणीही लक्ष घालावयास तयार नाही.

कि माथा मोटा लोक ! এই সোজা কথা এখনও তোমার মাথায়
চুকে নি।

ही साधी गोष्ट अजूनसुद्धा तुझ्या डोक्यांत शिरली नाही?

एथन कार माथाय हात बोलाते याछ।

आता कोणाच्या डोक्यावरून हात फिरवायला जात आहेस? (फसवायला
जात आहेस?)

ताहार माथार उपर केह छिल ना बलिया से एत खाराप हईयाछे।
त्याच्यावर कोणाचा तारा नसल्यामुळे तो इतका विघडला आहे.

एकदिन तोमरा देशेर माथा हवे।

एकेदिवशी (भविष्यकाळी) तुम्ही देशाचे पुढारी व्हाल.

एकटा पाथी गाछेर माथार उपर उडिया बसिल।

एक पक्षी झाडाच्या शेंड्यावर उडून बसला.

पाहाडेर माथाय बरफ जमेछे।

पर्वताच्या शिखरावर बर्फ गोठले आहे.

पतिर मृत्युंर पर तनि माथा गौजवार जायगाटुकु पर्यस्त पेलन
ना।

पतिनिधनानंतर त्यांना कुठेही आसरा मिळाला नाही. (शब्दशः त्यांना डोके
शिरकवायलाही जागा मिळाली नाही.)

अनेक दुःखकष्ट भुगिंवार पर से एथन माथा उँचू करेछे (वा
-माथा तुलेछे)

पुष्कळ त्रास सहन केल्यावर आता त्याचा उत्कर्ष झाला आहे.

मेयेटा पालिये गेछे व'ले तार माथा काटा गेछे।

मुलगी पळून गेल्यामुळे त्याची मानहानी झाली आहे. (किंवा त्याला लाज
वाटत आहे.)

तार माथा माटि ह'ये गेछे।

त्याची विचारशक्ति खलास झाली आहे.

आमि आपनार परमार्श सर्वदा माथाय करिया थकि।

मी आपला सल्ला नेहमी शिरोधार्य मानतो.

“কার ঘাড়ে ছুঁটো মাথা আছে বাবা যে চন্দ্রগুপ্তের রাজ্যে
ডাকাতি করে?” দ্বিজেন্দ্রলাল রায়
चंद्रगुप्तान्त्या राज्यात दरोडा घालण्याएवढे कोणामध्ये धाडस आहे दादा?

“तार विश्वास तूई आमार माथाटा खेयेछिस।”
तू माझा सर्वनाश केलास अशी त्याची खत्री आहे.

“ও আমার দেশের মাটি, তোমার পায়ে ঠেকাই মাথা।” রবীন্দ্রনাথ
हे माझ्या देशातील म्हत्तिके, मी तुझ्या चरणांना वंदन करितो.

(६) মুখ

এমন কথা মুখে আনিতে নাই।
অসে বোলু নয়ে.

মুখ সামলে কথা বল।
তাঁড় সাঁমালুন বোল.

সে মুখের উপরই তাঁহাকে গালাগালি দিল।
ত্যানি তাঁঁডাবরচ ত্যানা শিবিয়া দিল্যা.

এই বলিতে তাহার মুখ নাই।
অসে বোলায়লা ত্যালা তাঁঁড় নাহী.

এমন কথা তোমার মুখে এল কি ক’রে।
অসে তু কসে ম্হণালাস?

এখন তিনি মুখ খুলেছেন (বা তাঁহার মুখ ফুটেছে।)
আতা ত্যানী বোলাবয়লা সুরবাত কেলী.

‘যত বড় মুখ নয় তত বড় কথা।’ -প্রবাদ
লহানতাঁঁড়ী মাঠা ঘাস.

তুমি কোন মুখে এ কথা তাঁহাকে বলিলে?
তু হী গোচট ত্যানা সাংগণ্যাচি ধাডস কসে কেলস?

এই ছেলেটি বাপের মুখ রাখিবে।
হা মুলগা বড়িলাঁচি নাঁব রাখীল.

সে একটি মুখচোরা মেয়ে।
তী এক লাজাডু মুলগী আহে.

सरला मुख टिपे हासते लागल ।
सरला गालातल्या गालात हसू लागली.

तोमार मुखे फुलचन्दन पडूक ।
तुइया तोंडात साखर पडो. (तुझे कल्याण होवो.)

मुखे मुखे এই संवाद प्रचारित हईल ।
तोंडोतोंडी ही बातमी पसरली.

मुखेर मत जबाब दिले त ?
योग्य उत्तर दिलेस ना?

अपराध करिले मुख टिपिया थाकिवे ।
अपराध केला असता तोंड बंद ठेवावे.

फोडाटा मुख लईया उठियाछे ।
फोडाला तोंड फुटू लागले आहे.

मुख खाराप करछिस केन ?
अप्लील भाषेत शिवीगाळ कशाला करतोस?

चाकरि च'ले गेछे ब'ले तार मुख चुन ह'ये गेछे ।
नोकरी गेल्यामुळे त्याचे तोंड उतरले आहे.

मुख आलगा मानुषके विश्वास करिते नाई ।
फुटक्या तोंडाच्या माणसावर विश्वास ठेवू नये

आमि बेशी किछू खाई नि, शुधु चारटे रसगोला मुखे दियेछि ।
मी काही फार खाल्ल नाही, फक्त चार रसगुले खाल्ले.

तार बड़ बेशी मुख हयेछे देखछि ।
तो फार शेफारला असे दिसते.

तार मुखेर ज़ोर आछे ।
तो फार बडबडया आहे.

तोमार एत भारि मुख केन ?
तू एवढा उदास का झाला आहेस ?

आमार बाड़ीटि पूर्वमुखो ।
माझे घर पूर्वाभिमुख आहे.

তার মুখ দিয়ে জল পড়ছে ।
ত্যাच्या तोंडाला पाणी सुटले आहे.

তার মুখের কথা কেড়ে নিয়ে আমি বললাম ।
त्याचे म्हणणे मी (पुढे) चालू ठेवले.

আমি রড় মুখ করে আপনাব কাছে এসেছি ।
मी मोठ्या आशने आपणांकडे आलो आहे.

বিক্রেতার মুখ না হ'লে সে বিক্রি করবে কি ক'রে ?
विक्रेता बोलण्यात कुशल नसल्यास तो विक्री कशी करील ?

বাঘের গুহামুখেই আমরা মৃত যাঁড়কে দেখিলাম ।
बाघाच्या गुहेच्या प्रवेश मार्गावरच आम्ही मेलेल्या बैलाला पाहिले.

বাড়ের মুখে বড় বড় গাছ উন্মূলিত হয় ।
बादळाच्या तळाख्यात मोठमोठी झाडे उन्मळून पडतात.

ছর্যোধন পাণ্ডবদের সূচের মুখাগ্র পর্যন্ত জমি দিতে রাজী হইল না ।
दुर्याधन पांडवाना सुईच्या टोकावर राहिल एवढीदेखील जमीन द्यावयास तयार झाला नाही.

রোজ তাহাকে আটটি মুখের আহার জোটাতে হয়
रोज त्याला आठ माणसांच्या आहाराची सोय करावी लागते.

“তোমারই মুখ চাহিয়া বসিয়া আছি ।”
मी तुझ्याच आशेवर आहे.

(৭) হাত

এখন হাত কামড়ালে কি হবে ?
आता पन्नात्ताप करून काय होणार.

ও হে হাত চালাও, হাত গুটিয়ে বসেছ কেন ?
अरे हात चालवा, काम थांबवून कशाला बसला आहात ?

এ কাজে হাত দিতে তিনি রাজী নন ।
ह्या कामाला सुरवात करायला ते तयार नाहीत.

আমি হাত ধুয়ে বসেছি, ছেলেটি কখনও শোধরাবে না ।
मी आशा सोडली आहे, मुलगा कधीच सुधरणार नाही.

একটু হাত বাড়াও দেখি !
জরা হাত পুটে কর পাহু!

জাজুকরের হাত - সাফাই দেখে আমি গালে হাত দিলাম ।
জাদুগারানী হাতচলাখী পাহন মী আশ্চর্যচকিত্ ভালো.

হাতের টিল ছুঁড়ে দিলে আর ফেরে না ।
সংঘী গমাবলী কি পরত যেত নাহী.

মাথায় (বা কপালে) হাত দিলে কি হবে ।
নিরাশ হোজন কসে চালিল?

তুমি কি হাত দেখতে (বা গুনতে) জান ?
তুলা হাতাবরুন ভবিষ্য সাংগতা যেতে কায ?

ডাক্তারবাবু রোগীর হাত দেখিতেছেন ।
ডাক্তারসাহেব রোগ্যানী নাডী পহাত আহেত.

তোমার হাতে এখন কি কি কাজ আছে ।
তুঙ্গ্যা হাতাশী আতা কোণতী কামে আহেত ?

এখনও তাহা আমার হাতে আসে নি ।
অজুনহী তে মাঙ্গ্যা তাব্যাত আলিলে নাহী.

তখন সকলে হাত উঠাইল ।
তেন্হা সর্বাণী হাত বর কেল.

আইনের হাত থেকে কেহই নিস্তার পাইবে না ।
কাযদ্যাচ্যা কচাটচাতুন কোণীহী সুটণার নাহী.

ওর গায়ে হাত তুলছিস কেন ?
ত্যালা কা মারত আহেস ?

কুয়াটা কত হাত গভীর ?
বিহীর কিতী হাত খোল আহে ?

রমেশ ও মহেশ হাতে হাত দিয়া বেড়াইতেছিল ।
রমেশ ব মহেশ হাতাত হাত ঘালুন ফিরত হোতে.

এখন তাহারা হাতে হাত মিলিয়েছেন ।
আতা তে একমতানে বাগতাত.

আমার হাতে তোমাদের কোনও কষ্ট ভোগ করিতে হইবে না ।
মাথ্যা হাতাখোলা তুম্হালা কোণতেচ হাল ভোগাবে লাগণার নাহীত.

লড়াইয়ের সময় প্রত্যেক সৈনিককেই প্রাণ হাতে করিয়া থাকিতে
হয় ।

লড়াইখ্যা বেচী প্রত্যেক সৈনিকালা খীর তচ্ছহাতাবর উবাবে লাগতে. (জীব
ধোক্যাত ঘালাবা লাগতী.)

চোরটা হাতে -নাতে ধরা পড়িল ।

চোর মুহেমালাসকট সাপডলা.

পুলিশকে হাত ক'রে সে চোরাই মাল বিক্রি করল ।

পোলিসানা বশ করুন ত্যানে চোরীচা মাল বিকলা.

রহমান এখন চুরি বিছায় হাত পাকিয়েছে ।

রহমান আতা অটুল চোর বনলা আহে.

এখন হাত জোড়া আছে, অথ কোনও দিন এস ।

আতা মী কামাত গুন্তলো আহে, দুসখ্যা কোণত্যাটারী দিবখী যে.

সে বড় হাত ভারী লোক, তোমাদের একটা পয়সাও দেবে না

তো ফার চিবুকু আহে. তুম্হালা এক পঁসাহী দেণার নাহী.

যখন কোনও কাজ করতে চাও' হাতে হাতে কর, দেবী করায়

কোনও লাভ নাই

জেহা কোণতেহী কাম করাবযাচী ইচ্ছা অসেল, তেহা তে তাবডতৌব করা.

উখীর করণ্যাত কাহীচ ফায়দা নাহী.

পলিটেকনিক ইঙ্কুলে প্রত্যেকটি জিনিষ হাতে কলমে

করতে হয় ।

পালিটেকনিক স্কুলমধ্যে প্রত্যেক বস্তু স্বতঃখ্যা হাতানী বনবাৰী লাগতে.

কত লোক তোমার হাত ধরা আছে ?

কিতী লোক তুলা বশ আহেত ?

ইহাতে তাহার কোনও হাত নাই ।

হযাত ত্যাচা কাহীহী संब্ধ নাহী.

চাকরিটা দেওয়া না দেওয়া তাঁরই হাতে ।

নোকরী বেণে ন বেণে ত্যাখ্যাচ হাতী আহে.

तिनि आमाके खालि हातेई विदाय करे दिलेन ।
त्यांनी माझी रिकाम्या हातानीच ब्रोळवण केली.

मानी लोक ना थेये मरवे किन्तु कारुण्य काछे हात पातवे ना
मानी मनुष्य न खाता मरेल परंतु कोणापुढेही हात पसरणार नाही.

“लोकटाके एकवार हाते पेले हय ।”

तो मनुष्य एकदा तावडीत सापडला पाहिजे.

“घरेर जिनिष पत्र सावधान राखिओ, चाकरटिर एकट्ट हात -टान
आछे ।”

घरातल्या वस्तु नीट ठेव, नोकराला थोडीशी चोरीची सवय आहे.

“राम हात जोड करिया बलिल, आर करव ना बोदि ।” शरत्चन्द्र
राम हात जोडून म्हणाला, “वैनी मी यापुढे (असे) करणार नाही.”

विशेषण

(५) काँचा

काँचा तेंतुल खाईले पेटे व्याथा हय ।

कच्ची चिच खाल्ल्यानै पीटात दुखते.

बग्न पशुरा काँचा मांस थाय ।

वन्य पशु कच्चे (न शिजवलेले) मांस खातात.

एई त काँचा इटेर तैर्री वाडि ।

ही तर कच्च्या (न भाजलेल्या) विटानी तयार केलेली इमारत आहे.

बोन्हाईते काँचा रास्तु नाई बललेई हय ।

मुंबईत कच्चे (मातीचे) रस्ते नाहीत म्हटले तरी चालेल.

छेलेटि लेखा पडाय वड काँचा ।

मुलगा अभ्यासात फार कच्चा (मंद) आहे.

तोमार त सब काजई काँचा ।

तुझे तर सर्वच काम कच्चे (अविचाराने केलेले) असते.

एखन काँचा पयसा नये काँचा रसिद दाओ ।

आता नगद पैसे घेऊन मला कच्ची पावती दे,

এই শাড়িটার রং কাঁচা।

হ্যাঁ সাড়ীচা রং কচ্চা (ধুতল্যাৱর সহজ জানারা) आहे.

आमाके काँचा घुम ह'ते ठाँले केन ?

मला अर्घवट झोपून का उठविलेस ?

एखन काँचा माल बिदेशे याय ना।

आता कच्चा माल परदेशात जात नाही.

हरिन काँचा घास थाय।

हरिण कोवळे गवत खाते.

काँचा वयसे आर काँचा बुद्धिते गुरुजनेर परमर्श मत चलिबे।

तरुण वयांत व बुद्धी अपरिपक्व असताना वडिल मंडळीच्या सत्याप्रमाणे वागावे.

काँचा पयसारा लोभ सखरण करा वड कठिन।

सहज मिळणाऱ्या पैशाचा लोभ आवरणे फार कठीण असते.

एत वयस हওয়া सखेओ एखनओ ताँहार चुल काँचा।

इतके वय होऊनसुद्धा अजुनही त्याचे केस काळे आहेत.

काँचा काँठ पोडाले वेशी धोंयं हय।

आले (न वाळलेले) लाकूड जाळल्याने फार धूर होतो.

ताँहार हातेर लेखा एखनओ काँचा।

अजुनही त्याच्या हस्ताक्षराला वळण नाही.

पाँडागाँये लोकेरा काँचा वाडिँते थाके।

खेडेगाँवात लोक मातीच्या घरात राहतात.

एईटि काँचा लोकेर काज नय।

हे अनुभवी माणसाचे काम नव्हे.

काँचा छुब कखनओ थाईते नाई।

कच्चे (गरम न केलेले) दूध कधीही पिऊ नये.

स्वर्णकारेरा एखन काँचा (वा पाँका) सोनार गयना तैर्री करते पारे ना।

हल्ली सोनार शुद्ध सोन्याचे दागिने तयार करू शकत नाहीत.

से एकटि काँचा चाकुरि पेयेछे।

त्याला एक तालपुरती नोकरी मिळाली आहे.

ছেলেটা এত কাঁচা নেই যে কেউ তাহাকে ঠকাবে ।
 কাণী পসবিণ্ডাডতকা কাহী তো মুলগা মুর্খ নাহী.
 দুধ চল্লিশ নয় পয়সা করে কাঁচা সের পাওয়া যায় ।
 কচ্যা গেরালা (নয়মাপেধা কমী মাপ) চাळीस नये पैसे ह्या दराने
 दूध मिळते.

(२) पाका

पाका आम मिष्टि लागे ।
 पिकलेला आंवा गोड लागतो.

से पाका ईटेर तैरूी वाडिंते (वा पाका वाडिंते थाके ।
 ती पक्या (भाजलेल्या विटांनी तयार केलेल्या) इमारतीत राहतो.

ग्रामे ग्रामे এখন পাका रास्ता तैरूी हयेछे
 प्रत्येक गावात आता पक्का रस्ता तयार झाला आहे.

चूल पाका हयेछे, किन्तु बुद्धि এখনও पाका हय नि ।
 म्याचे केस पिकले आहेत परंतु बुद्धी अजूनही अपरिपक्वच आहे.

एई कापडुंटीर रंग पाका ।
 ह्या कापडाचा रंग पक्का आहे.

आमि ताहाके এখনও पाका कथा दिई नाई ।
 मी त्याला अजूनही शेवटचा शब्द दिलेला नाही.

पाका लोकेर परामर्श मत चलिबे
 अनुभवी माणसाच्या सल्यानुसार वागावे.

ताहाके विश्वास कर ना, से एकेबारे पाका बदमायेस ।
 त्याच्यावर विश्वास ठेवू नकोस, तो अगदी पक्का बदमाष आहे.

एकजन पाका कारिगरेर दरकार पडेछे ।
 एका कुशल कारागिराची गरज भासू लागली आहे.

ताहार हातेर लेखा वडुई पाका ।
 त्याचे हस्ताक्षर फारच वळणदार आहे.

पाका दलिल करिंते हईले उकिलेर काछे साईते हय ।
 कायद्यानुसार दस्तऐवज करायला वकिलाकडे जावे लागते.

পাকা হাড় না হ'লে এত কষ্ট কেহই সহ করতে পারবে না।
শ্রম করণ্য্যাচী সবয় নসেল তর এবদা ত্রাস কৌণীহী সহন করু শকণার
নাহী.

রমেশ এখন পাকা চাকরি পায় নাই।
রমেশলা অজুনহী কায়মচী নোকরী মিळালী নাহী.

পাকা কাঠ কোথায় পাওয়া যাবে ?
রাপবলেলে ইমারতী লাকুড কুঠে মিळলে ?

ঐ পাকা ছেলের সঙ্গে মিশিও না।
ত্যা ফাজীল মুলাবরোর মিসলু নকোস.

শাস্তার পাকা দেখা তো কালই হ'য়ে গেছে।
শাাঁতাচা বাজনিশ্চয় তর কালচ জ্বালা.

ছেলেটি ইংরাজীতে পাকা
ত্যা মুলাচে ইংরাজী চাংলে आहे.

গুণ্ডাদের পাকা বন্দোবস্ত করিতে হইবে।
গুঁড়াচা পককা বঁদৌবস্ত (পুরা বীমোড) কেলা বাহিজে.

আমি যা বলছি পাকা খবর।
মী জে সাংগত आहे, তে অগদী পূর্ণপণে বিশ্বসনীয় आहे.

৩) ভাঙ্গা

বোম্বাইতে এখন ভাঙ্গা বাড়িও পাওয়া যায় না
মুঁবইত আতা মোডকে ঘরমুদ্রা মিळত নাহী.

হাড়ভাঙ্গা খাটুনিতে সে এখন দুর্বল হয়েছে।
অতিশয় মেহনত কেল্যামুळे তো আতা দুবळा জ্বালা आहे.

আমার ভাঙ্গা কপাল তা না হ'লে এরকম হ'ত না।
মাল্লো নশীবচ ফুটকে ! তমে নসতে তর অসে জ্বালা নসতে.

ছোট বাচ্চাদের ভাঙ্গা কথা শুনিতে আমার খুব ভাল লাগে।
লহান মুলাচি অস্পষ্ট বোল ঐকায়লা মলা ফার আবডতে.

তোমার ভাঙ্গা ইংরেজী আমি শুনতে চাই না।
তুল্লো মোডকে-তোডকে ইংরাজী ঐকু ইচ্ছিত নাহী.

विदाय नेवार समय तिनि भाङ्गा गलाय छु -चारटे कथा बललैन ।
निरोप घेण्याच्या वेळी कंठ दाटून आलेल्या अवस्थेत ते चार शब्द बोलले.

एकटा भाङ्गा टाकाओ आमार काछे नाई ।
एका ह्पयाची मोडसुद्धा माझ्याजवळ नाही.

(8) ভাল

ভাল উপায় খুঁজিতে হইবে ।
চাংগলা উপায় শোধুন কাঙলা পাহিজে.

সে এখন ভাল হয়েছে ।
তো আতা বळणावर आला आहे. (किवा तो आता वरा झाला आहे.)

काल आमार शरीर ভাল छिल ना ।
काल मला वरे वाटत नव्हते.

তোমার ভাল হউক ।
तुझे भले होवी.

तिनि एकजन ভাল लोक ।
ते एक चांगले (किवा शांत) गृहस्थ आहेत.

आमि बेशं ভালई आछि ।
मी अगदी मजत आहे.

तिनि एकजन ভাল शिक्षक ।
ते एक चांगले (किवा कुशल) शिक्षक आहेत.

सर्वदा लोकेर ভাল करिबे ।
नेहमी लोकांचे चांगले (लोकांवर उपकार) करावे.

ভাল, তোমার মনের মতই হ'য়ে যাক ।
ঠিক आहे, तुझ्या मनासारखे होऊ द्या.

तिनि तोंमाके एकटा ভাল कथा बलिंते चान ।
ते तुला एक हिताची गोष्ट सांगू इच्छितात.

ভাল কথা, তুমি কখন কলিকাতা যাইবে ?
सहज आठवण झाल्यावरून (किवा ओघाने आले म्हणून) विचारतो तू
कलकत्याला कधी जाणार ?

ছেলেটি অঙ্কে খুব ভাল ।
মুন্সী গণিতাত ফার চাংলা আহে.

তঁহার চালচলন খুব ভাল ।
ত্যানী বাগণুক ফার চাংলী আহে.

তোমার ভালর জ্ঞান আমি বলছি ।
নুহুয়া মল্যাকরিতাচ মী সাংগতী.

একটি ভাল দিনে আমি কার্যারম্ভ করিব ।
একা শুভ দিবশী মী কামালা সুরবাত করীন.

তুমি তাহাকে আশ্রয় না দিলে তাহা ভাল দেখাবে না ।
তু ত্যালা আঘার দিলা নাহীস तर ते बरे दिसणार नाही.

মন্দের ভাল এই যে কোনও লোক মারা যায় নাই ।
বার্হটাত চাংলে এবটেচ কী, কোণীহী মরণ পাবলা নাহী.

(৫) মন্দ

সে একজন মন্দ লোক ।
তৌ এক বার্হট (কিবা আচ্চশী) মনুণ্য আহে.

আমার ভাগ্য মন্দ, নচেৎ এরকম হ'ত কেন ?
মান্নে নখীব ফুটকে, নাহীতর অসে কণালা জ্বালে অসতে ?

কাহাকেও মন্দ বাক্য বলিতে নাই ।
কোণালাহী অপশব্দ বোলু নয়ে.

আজকে আমার শরীর একটু মন্দ বোধ হচ্ছে ।
আজ মলা জরা বরে বাটত নাহী.

এইরকম মন্দ কাপড় আমি কিনিব না ।
অসলা বার্হট কপড়া মী বিকত ঘেণার নাহী.

ছেলেটা বড় মন্দবুদ্ধি ।
মুন্সী অগদী ত আহে.

সে সকলের সঙ্গে মন্দ ব্যবহার করে ।
তৌ সর্বাংশী বার্হট রীতীনে বাগতী.

ঐ লোকটার চালচলন বড় মন্দ ।

ত্যা মাণসাচী বাগণুক ফার খরাব आहे.

বইটা কেমন লাগল ? মন্দ নয় ।

পুস্তক কসে কায বাটলে ? খরাব नाही. [एकापरीने चांगले आहे,
(उपहासार्थी) एकदम खराब आहे.]

যদি নিতান্তই মন্দ হয়, আমি তোমার আশ্রয়ে আসিব না ।

अगदी वाईटातले वाईट झाले तरी मी तुझ्याकडे आस-याकरिता येणार नाही.

এ ত মন্দ কথা নয় ।

ही काही वाईट सूचना नाही.

তখন মন্দ বায়ু বহিতেছিল ।

त्यावेळी वारा हळू हळू वहात होता.

বাতাস মন্দ মন্দ বহিতেছে ।

वारा हळू हळू वहात आहे.

क्रिया

(১) উঠা

আমি সকালে ৬টায় উঠি ।

मी सकाळी सहा वाजता उठतो.

তখন চাঁদ উঠে নাই ।

त्यावेळी चंद्र उगवला नव्हता.

খোকার দাঁত উঠিয়াছে ।

मुलाला दांत आले आहेत.

তঁাহার চোখ উঠিয়াছে ।

त्यांना डोळे आले आहेत.

আমি ঘোড়ায় উঠিতে পারি না ।

मी घोड्यावर चढू शकत नाही.

রাম অষ্টম শ্রেণীতে উঠিয়াছে ।

राम आठवीत गेला आहे.

তোমার মাথার চুল উঠিয়া যাইতেছে ।
তুলিঁ কেম গলু লাগলে আহেত ।

তাঁহার জ্বর উঠিয়াছে ।
ত্যাঁচা তাপ বাহলা আহে ।

এবার বেশ চাঁদ উঠেছে ।
যাবেলী পুচ্কল বর্গণী জমলী আহে ।

একটু মাটি খুঁড়লেই জল উঠিবে ।
জরাশী মাতি খণতাত্ত পাণী লাগেল ।

এ কথা বুঝি এখনও তোমার কানে ওঠে নি ?
হী গোপ্ত অজুনহী তুঙ্ঘা কানাত শিরলী নাহী বাটতে ? (সমজলী নাহী
বাটতে ?)

তাহার হটেল কখন উঠিয়া গিয়াছে ?
ত্যাঁচে হাটেল কেন্হা ব্রদ পডলে ?

বাজারে আজ অনেক মাছ উঠেছে ।
আজ বাজারাত পুচ্কল মাসে আলে আহেত ।

আমার কথায় সে রাগিয়া উঠিল ।
মাঙ্ঘা বোলপ্যাবর তো ভয়ংকর রাগাবলা ।

আমার মন কিছুতেই উঠবে না ।
মাল্লী কজানেহী সমাধান হোণার নাহী ।

কোন কথাই আমার মনে উঠেছে না ।
কোণতীচ গোপ্ত মলা আঠবত নাহী ।

আপনার রূপায় আমি এই পদে উঠেছি ।
আপল্যা কৃপেমুলে মী যা পদাবর পোহচলো আহে ।

শাড়ির রং উঠিয়া যাইবে না ।
সাডীচা রং বিটণার নাহী ।

এখানকার ভাড়াটেরা বাড়ী ছাড়িয়া কোথায় উঠিয়া গিয়াছে ।
ইকডচে মাডেকরু ঘর সৌলুন কুঠে গেলে আহেত ?

ভারতবর্ষে এখনও পণ প্রথা উঠিয়া যায় নাই ।
মারতানুন অজুনহী হুঁঙ্ঘাচী চাল নাহীশী জ্বালী নাহী ।

शुद्ध बमिते उठिया गियाछे ।

शुद्ध ओकारीतून बाहेर पडले आहे.

नतून कापड पेसे मेयेटि नेटे उठल ।

नवीन कपडा मिळाल्यावर (ती) मुलगी फार खुश झाली. (शब्दशः, नाचू लागली.)

आमि सात दिने এই काज करिया उठिते पारिव ना ।

मी हे काम सात दिवसात करू शकणार नाही.

तोमार मासिमाके ट्रेने उठईया दाओ ।

तुझ्या मावशीला आगगाडीत बसव.

बेलूनटि आकाशे अनेक उचूँ उठिल ।

फुगा अकाशात खूप वरपर्यंत गेला.

एकटा बडू बाडू उठियाछे बलिया आजके म्ठीमार थाईवे ना ।

एक मोठे वादळ झाल्यामुळे आज आगवोट जाणार नाही.

उत्तरीर्ण छात्रांदेर तालिकाय ताहार नाम उठे नाई ।

पास झालेल्या मुलांच्या यादीत त्याचे नाव आलेले नाही.

फल विक्रेतार कलांगुलि सब उठिया गेल ।

फळेविक्याची सर्व केली खपली ?

एई एकटि नतून फ्याशान उठेछे ।

ही एक नवीन फॅशन प्रचारात आली आहे.

एकटा गुजब उठेछे ये काल थेके चिनि पाओया थावे ना ।

उद्यावासून साखर मिळणार नाही अशी एक अफवा उठली आहे.

(२) काटा

ई गाछटाके केटे फेल ।

ते झाड तोडून टाक.

आमि चरकाय सूता काटिते पारि ।

मी चरख्यावर सूत कातू शकतो.

एई बईथानि बेश काटेछे ।

या पुस्तकाचा पुष्कळ खप होत आहे.

একটা কুয়া বা পুকুর কাটবার আমার ইচ্ছা আছে ।
এক বিহীর কিবা তলাব খোদণ্য্যাচী মাস্তী ইচ্ছা আহে.

এখন বৃষ্টি হইবে না, মেঘ কাটিয়া গিয়াছে ।
আতা পাঙ্গস পড়ণার নাহী, ঢগ নাহীসে জ্বালে আহেত.

তুমি সঁাতার কাটতে পার কি ?
তুলা পোহায়লা যেতে কায় ?

তৃগজীবী পশুরা জাবর কাটে ।
গবত খাণারে পশু রব্ধ করতাত.

বাবা, সতীশ আমাকে চিম্টি কাটছে ।
বাবা, সতীশ মলা চিমটা কাড়ত আহে.

আমাদের বেতন কাটা যাবে কি ?
আপলা পগার কাপণ্য্যাত যেইল কায় ?

আমি ছুরি দিয়া পেন্সিল কাটি ।
মী চাকুনে পেন্সিল তাসতী.

বাক্যের এই অংশটুকু কাটিয়া দাও ।
বাক্য্যাচা এবড়া ভাগ কাড়ুন টাক.

তঁাহাকে সাপে কেটেছে ।
ত্যানা সাপ চাবলা আহে.

তুমি আমার কথা কাটতে পারবে না ।
তু মাঙ্গ্যা বোলণ্য্যাচি খঁড়ন করু শকণার নাহীস.

তিনি আমার কপালে একটি তিলক কাটিয়া দিলেন ।
ত্যানী মাঙ্গ্যা কপাড়াবর এক টিলা লাভলা.

আমি তোমাকে একখানা পাঁচশ' টাকার চেক কেটে দিব ।
মী তুলা পাঁচশে হুপ্যাঁচা এক চেক লিহুন দেইন.

তোমার টেরি কাটবার বয়স এখনও হয় নি ।
মাংগ পাড়ণ্য্যাএবড়ে তুমিে বয় অজুনহী জ্বালেলে নাহী.

শাড়িখানি পোকায় কেটেছে ।
সাদী কসরীনে খাল্লী আহে.

गायकेर ताल बारबार काटिछे ।
गायकान्ना ताल बारबार चुकत आहे.

आमादेर विपद एखन काटिया गियाछे ।
आपले संकट आता टळले आहे.

आंधार सखन काटिया गेल, तखन से देखिल ये ताहार टेँक
काटिया गियाछे ।
अंधार जेव्हा नाहीसा झाला तेव्हा त्याला आपला खिसा कापला गेला
आहे असे दिसले.

झुलेर फी ना दिले ताहार नाम काटा याईवे ।
शाळची फी न दिल्यास त्याचे नाव कमी करण्यात येईल.

आवार भेंचि काटिले तोमार बाबाके व'ले दिव ।
पुन्हा वेडावलेस तर तुझ्या बाबाना सांगेन.

चोरटा देण्याले सिंध काटितेछिल ।
(तो) चोर भितीला भगदाड पाडत होता.

एई पात्रेर छुषटा काटिया गियाछे ।
ह्या भांड्यातील दूध नासले आहे.

आगे टिकिट काट तारपर वासे ठुँठ ।
अगोदर तिकिट काढा, मग बसमध्ये चढा.

मयरा तार दोकाने-रोज छाना काटे ।
हलवाई त्याच्या दुकानात रोज खवा तयार करतो. (दूध नासवून तयार
केलेला खवा.)

“सकाल बेला काटिया गेल बिकाल नाहि याय ।” रबीन्द्रनाथ
सकाळची वेळ निघून गेली, (परंतु) संध्याकाळची वेळ जात नाही.

(७) तोला

गनोशोथंसवेर जछा टाँदा तुलिते हईवे ।
गणेशोत्सवाकरिता वर्गणी गोळी केली पाहिजे.

जातीय पताकाटि काल सकाले तोला हईवे ।
राष्ट्रीय झंडा उद्या सकाळी फडकविण्यात येईल.

তিনি একটি পাকা বাড়ী তুলিতে চান ।
তে এক পक्की इमारत बांधू इच्छितात.

তাহাকে গাড়িতে তুলে দিতে হবে ।
त्याला गाडीत वसवायला पाहिजे.

সভায় এই কথাটা কে তুলিবে ?
सभेत ही गोष्ट कोण काढील ?

জাহাজটি নোঙ্গর তুলিল ।
जहाजाने नांगर उचलला.

আবার এরকম করলে পিঠের চামড়া তুলে দেব ।
पुन्हा असे केलेस तर चामडी लोढवीन.

এই ছোট ছেলেটির গায়ে তুমি হাত তুললে কেন ?
ह्या लहान मुलाला तू का मारलेस ?

ঘুম থেকে তুলবার পর সে আগে হাই তুলল তারপর বিছানা
তুলল ।

झोपेतून उठवल्यावर प्रथम त्याने जांभई दिली, त्यानंतर बिछाना गुंडाळला.

তুমি আমার ফটো কখন তুলবে ?
तू माझा फोटो केव्हा काढणार ?

আমাকে এই বুড়িটা তুলিয়া দাও ।
ही टोपली उचलण्यास मला मदत कर.

তিনি বাধ্য হইয়া কারবার তুলিলেন ।
त्यांनी नाईलाजाने धंदा बंद केला.

এই বালতি ও দড়ি লইয়া কুয়ার জল তোল ।
ही बादली व दोरी घेऊन विहिरीचे पाणी काढ.

আমার দাদা মহাশয় রোজ সকালবেলা ফুল তুলিতে যাইতেন ।
माझे आजोबा रोज सकाळी फुले तोडण्यास जात असत.

ডাক্তারবাবু আজকে কত দাঁত তুলেছেন ?
डॉक्टरांनी आज किती दांत काढले ?

তুমি কি এই কালির দাগ তুলিতে পার না ?
तुला हा शार्ईचा डाग घालविता येत नाही काय ?

आमि এই कथाटि तार मने तुले दिलाम ।
मी ह्या गोष्टीची त्याला आठवण करून दिली.

रोगी समस्त दूध तुले फेलेछे ।
रोग्याने सर्व दूध ओकून टाकले.

सकले हाततालि दिल व'ले तिनि आंय्राज तुललेन ।
सर्वानी टाळद्या वाजविल्यामुळे त्यांनी आवाज चढविला.

से एकटि गुंजव तुलल ये तौमार भाई मारा गेछे ।
तुझा भाऊ मरण पावला अशी त्याने अफवा पसरविली.

एई वाडि़र मालिक तार भाडाटेके वाडि़ थेके तुले दिल ।
ह्या घराच्या मालकाने त्याच्या भाडेकरूला घरातून घालवून दिले.

पाल तुलिया नौकांथानि चलितेछे ।
शीड उभारून होडी चालत आहे.

तौमार परामर्श आमि शिकेय तुले राखव ।
तुझा सल्ला मी खुंटीवर गुंडाळून ठेवीन. (शब्दशः शिकाळघावर उचलून ठेवीन.)

मेयेरा कापडेर उपर फूल तुलितेछे ।
मुली कापडावर फुलांचा कशिदा काढीत आहेत.

8) देउद्या

आमाके एकटु जल दां ।
मला थोडेसे पाणी दे.

तिनि तौमाके मेये दिते राजी नन ।
ते तुला मुलगी (लम्नात) देण्यास तयार नाहीत.

आमि तौमार कथाय कान दिव ना ।
मी तुझे म्हणणे ऐकणार नाही.

आमार आमार संवाद तांहाके दां ।
माझ्या येण्याची खबर त्याला कळवा.

तिनि आमाके आशा दियाछिलेन किन्तु आमार जग किछुई
करिलेन ना ।

त्यांनी मला आशा दाखविली होती परंतु माझ्याकरिता काहीही केले नाही.

मन दिया तैहार कथा शोन ।

लक्षपूर्वक त्यांचे म्हणणे ऐक.

ঐ ছেলেটি এখন বি. এ. পরিক্ষা দিবে ।

तो मुलगा ह्या वर्षी बी. ए. च्या परीक्षेला बसेल.

(वि. ए. व विद्ये ह्या दोन्ही शब्दांचा उच्चार बंगालीत एकच होतो. विद्ये' हे 'विवाह' शब्दाचे 'चलित' भाषेतील रूप आहे.

उदा. तौंर वियेते आमरा सकले उपस्थित छिलाम ।

त्यांच्या लग्नाला आम्ही सर्वजण हजर होतो.

माथाय पागडि, चोखे चशमा, आर पाये जूता दिये तिनि
बेड़ाते सेतेन । डोक्यावर पगडी, डोळ्यावर चष्मा व पायात जोडे
घालून ते फिरावयास जात असत.

तिनि এখন ছबिते रং दिछेन ।

ते आता चित्र रंगवीत आहेत.

आमाय बाद दिये ए काजेर भार तौंके देওয়া हबे ।

मला वगळून ह्या कामाची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविण्यात येईल.

छेलेटिके এখন झुले दिते हबे ।

मुलाला आता शाळेत पाठवायला पाहिजे.

ताहाके दिल्ली थाईते देওয়া हईल ना ।

त्याला दिल्लीला जाऊ देण्यात आले नाही.

गोपालके हाँकाईया देওয়া हईयाछे ।

गोपाळला हाकळून देण्यात आले आहे.

गाडोयान गाडी हाँकाईया दिल ।

गाडीवानाने गाडी हाकली.

आपनि एत वृद्ध हईयाओ आमाके लज्जा दितेछेन ।

आपण एवढे वृद्ध असूनसुद्धा मला लाजवीत आहां.

मन मरा लोकके साहस दिते हईबे ।

हताश झालेल्या माणसाला उत्साहित केले पाहिजे.

राम सर्वदा काजे फौंकि दिया बेड़ाईते थाके ।

राम नेहमी कामचुकारपणा करून भटकत असतो.

गोड़ा केटे डगाय जल दिये कि लाभ ?

मूळ तोडून शेंड्याला पाणी घालण्यात काय फायदा ?

पतिर मृत्युपर पर तौहार जामाईबाबु तौहाके भगतकापडु दितेछेन
पतीच्या मृत्युनंतर त्याचे जावईबापु त्याना अन्नवस्त्र पुरवीत आहेत.

दोकानदार दश नया पयसाय एक चकोलेट दिछे ।

दुकानदार दहा नव्या पैशांना एक चाँकलेट विकत आहे.

आमार पथे काँटा दिछिस केन ?

माझ्या मार्गात काटे का पेरतोस ?

तिनि निजेर समस्त कविता जले दिलेन ।

त्यानी आपल्या सर्व कविता पाण्यात फेकल्या.

आमाके देखेई तिनि दरजाय थिल दिलेन ।

मला पाहताच त्यानी दरवाजाला कडी लावली.

तिनि एकजन डाक्टरेर सङ्गे निजेर मेयेर विवाह दिलेन ।

त्यानी एका डॉक्टरबरोबर स्वतःच्या मुलीचे लग्न लावले.

चिठ्ठीर उपर तारिख दाओ ।

चिठ्ठीवर तारीख लिही.

वैष्णव बेरा कपाले चन्दनेर फौटा देय ।

वैष्णव लोक कपालावर चंद्रनाचा टिळा लावतात.

कॉम्पानिर वडु कर्ता आमाके छुटि दियेछेन ।

कंपनीच्या मोठ्या साहेबानी माझी रजा मंजूर केली आहे.

कृषकेरा जमिने वीज दिछे ।

शेतकरी जमीनीत वी पेरित आहेत.

बिके बाडु दिते बल ।

मोलकरणीला बाडु मारायला सांग.

भिजा कापडु रोदे दाओ ।

ओला कपडा उन्हात घाल.

बमि हछे ना तबुओ गलाय आजूल दिये से बमि करते चेष्टा
करे ।

ओकारी येत नाही तरीपण तो घशात बोटे धालून ओकण्याचा प्रयत्न करतो.

তিনি একটি মন্দির দেবেন বলে মনে করেছেন ।
ত্যানী এক বেড়াল বাঁধন্যাচে ঠরবিলে আই.

৫) ধরা

জেলেরা এখন মাঁই ধরিতেছে ।
কোচী আতা মাসে পকড়ীত আইত.

পেন্সিলটি ডান হাতে ধর ।
পেন্সিল উজব্যা হাতাত ধর.

রোজ সকালে আমার মাথা ধরে ।
রোজ সকালী মাস্ত্র ডাঁকে দুখতে.

ছদ্মবেশ ধরে পুলিশ চোরকে ধরেছে ।
গুপ্তবেশ পরিধান করুন পৌলিসানী চোরালো পকড়লে.

ঐ ছেলেটিকে ধর নহিলে সে পালিয়ে যাবে ।
ত্যা মুলালা পকড় নাহীতর তো পল্লন আইল.

ঈশ্বরের নাম ধরিয়া কালযাপন কর ।
ঈশ্বরাকে নাম ঘরুন বেড় ঘালবা.

কে বললে যে তাকে ভুতে ধরেছে ।
ত্যালা মূতানে পল্লাডলে অসে কৌণ মূহালা ?

আমে পোকায় ধরেছে ।
আব্বালা কীড লাগলী আই.

চাকরির জন্ম আর কাহাকে ধরি ।
নোকরীকরিতা আণখী কোণালা মী বিনতী করু ?

বৃষ্টি কখন ধরবে ?
পাকস কেহ্না থাকিল ?

চৌচাইয়া চৌচাইয়া তাহার গলাটা বেশ ধরিয়া গেল ।
আরডুন আরডুন ত্যাচা ঘসা চাঁগলাচ বসলা.

এই হলটি কত লোক ধরে ?
হ্যা হাঁলমধ্যে কিতী মাণসে রাহু শকতাত.

आमि ताके बुके धरे मानुष करेछि ।
मी त्याचे लालनपालन करून त्याला मोठा केला आहे.
(शब्दशः छातीशी धरून त्याला मोठा केला आहे.)

बसे बसे आमर पी धरेछे ।
बसून बसून माले पाय आखडले आहेत.

ट्रेन एही स्टेशनने धरे ना ।
गाडी ह्या स्टेशनावर थांबत नाही.

तूमि एथन एकटा गान धर ।
तू आता एक गाणे गावयास सुरवात कर.

चिनिर दाम कत धरेछेन ?
साखरेचा भाव काय लावला आहे?

परेर झूल धरार अपेक्षा निजेर झूल धर ।
दुसऱ्याच्या चुका शोधून काढण्यापेक्षा स्वतःच्या चुका शोधून काढ.

आमरा एथन ट्रेन धरते पारव कि ?
आपण आता गाडी पकडू शकू काय?

धर, आमि एटा करलाम ताते तोमार कि ?
समज, मी असे केले, तर त्यात तुज्जा काय संबंध आहे?

आमार आनन्द आर धरे ना ।
माझ्या आनंदाला आता सीमा नाही.

आमि ओके माछुवेर मध्ये धरि ना ।
मी त्याची माणसात गणना करीत नाही.

एही काजटा कार ता धरा कठिन ।
हे काम कोणाचे ते अनुमान करणे कठीण आहे.

छेलेटि जेद धरेछे, चा थावे ना ।
मुलाने चहा पिणार नाही असा हट्ट धरला आहे.

किछुई आमर मने धरछे ना ।
मला काहीही पसंत पडत नाही.

ताहार चालाकि एथन धरा पड़ेछे ।
त्याची लबाडी आता उघडकीला आली आहे.

সে এখন বৈষ্ণবের ভেক ধরেছে ।
আতা ত্যানে বৈষ্ণবান্না বেণ ঘেতলা আহে।

পুরান তরোয়ালে মরিচা ধরেছে ।
জুন্ডা তরবারীলা গংজ বদলা আহে।

কবিরাজের ঔষধটা এখন ধরেছে । (বা লেগেছে)
বৈদ্যাচ্যা ঔষধান্না আতা গুণ বিসু লাগলা আহে।

কাঁটাল গাছটায় কাঁটাল ধরেছে ।
ফণসান্না স্নান্নালা ফণস লাগলে আহেত।

বুড়িকে ধরলে খেলায় কেউ মারতে পারে না ।
মোজালা শিবল্যাস খেজাত কোণী বাদ করু শকত নাহী।

সিগারেট ছাড়িয়া সে এখন মদ ধরেছে ।
সিগারেট সোড়ুন ত্যানে আতা দারু প্যাব্যাস সুরবাত কেলী আহে।

আমরা যখন বেড়াতে গেলাম তখন পাঁচকটা উলুন ধরল ।
আম্হী জেব্বা ফিরাব্যাস গেলী তেব্বা আনান্নানে নুল পেটবিলী।

মহাজন যে পথে গমন করেছেন সেই পথ তোমরা ধর ।
মোটে লোক জ্যা মাগনি গেলে ত্যাচ মাগনি তুম্হী জা।

তাকে কি বসন্তে ধরেছে ।
ত্যালা দেবী আল্যা আহেত কায?

আজকে ভাত কি ক'রে ধরেছে ?
আজ ভাত কমা কায করপলা ?

রান্না করিবার সময় তাহার শাড়িতে আগুন ধরিল ।
স্বয়ংপাক করতানা তিচী সাডী পেটলী।

আগে কাঠটা ধরে উঠল, তারপর আগুন চতুর্দিকে ছড়াইয়া পড়িল ।
পহিল্যাডা লাকুড পেটলে, ত্যান্তর আগ স্নোহোবাজুলা পসরলী।

তাড়াতাড়ি কর, তার নাগাল ধরতে হবে ।
ঘাই কর, ত্যালা মাঠাযলা পাহিজ।

“আমি তাহাকে হাতে পায়ে ধরিয়া বলিলাম, দাদা, এ যাত্রা
আমায় ক্ষমা কর ।” –রবীন্দ্রনাথ
মী ত্যাচা হাতাপায়া পড়ুন সাংগিতলে “দাদা, যাবেলী মলা ক্ষমা কর。”

७) लागा

जूताय कादा लेगेछे ।

जोडघाना चिखल लागला आहे.

एत घुरलाम किस्तु गाये वातास लागल ना ।

इतका फिरलो परंतु अंगाला वारा लागला नाही.

नौकाखानि कथन तीरे लागवे ?

होडी किनाऱ्याला केव्हा लागेल ?

से एखनओ चाकरिते लागे नाही ।

तो अजूनही नोकरीला लागला नाही.

ग्रहन कथन लागवे ?

ग्रहण केव्हा सुरू होईल ?

तोमार देशे पोँछिते कत दिन लागे ?

तुझ्या गाबी जाण्यास किती दिवस लागतात ?

तोमार कि कि जिनिष भाल लेगेछे ?

तुला कोणत्या वस्तु आवडल्या आहेत.

एई शब्दटा एथाने लागछे ना ।

हा शब्द इथे योग्य वाटत नाही.

एई वईटा किनते गेले पनेर टाका लागवे ।

हे पुस्तक विकत घ्यावयास गेल्यास पंधरा रुपये लागतात.

उठिया पडिया लाग, नचे९ काज हईवे ना ।

दृढपणाने कामाला सुरवात कर, नाहीतर काम होणार नाही.

रसगोला खेते आमर मन लागछे ना ।

रसगुल्ला खाण्याची मला इच्छा होत नाही.

कामानेर आंय्राज गुनिया आमर काने ताला लागियाछे ।

तोफेचा आवाज ऐकून माझे कान सुन्न झाले आहेत.

आमर वड तृष्ण लेगेछे ।

मला फार तहान लागली आहे.

गुलिटा तार बुके लेगेछे ।

गोळी त्याच्या झालीला लागली आहे.

এই শার্টটা আমার গায়ে লাগছে না।

হা শার্ট মাছ্যা অংগালা বসত নাহী.

জুতাটা কোথায় লাগে তাহা শুধু আমিই জানিতে পারিব।

জাডা কুঠে লাগতো তে কেবল মলাচ সমজু শকেল.

কত দিন ধরে তোমার সর্দি লেগেছে ?

কিতী দিবসাপাসুন তুলা সর্দি ঝালী আহে.

তঁার বক্তব্য এখন লেগেছে।

ত্যাচে বোলণে আতা খরে ঠরলে আহে.

বাগানে কত গাছ লাগিয়েছ ? কত লেগেছে।

বাগেত কিতী ঝাডে লাবলী আহেস ? কিতী ঝাডাংনী মুঠ ঘরলে আহে ?

তার বাড়ীতে আগুন লেগেছে।

ত্যাচ্যা ঘরলা আগ লাগলী আহে. (অলংকারার্থী কলহামুঠে ত্যাচ্যা ঘরাচা সত্যানাশ ঝালা আহে.)

সে সর্বদা কাজে লেগে থাকে।

তো নেহমী কামাত গহলেলা অসতো.

গলায় মাছুর কাঁটা লেগেছে বলে সে কিছুই খায় নাই।

মাছাচা কাটা ঘশাত অডকল্যামুঠে ত্যানে কাহীহী খাললে নাহী.

তোমার কথাটা তঁার মনে লেগেছে।

তুঙ্গী বোলণে ত্যানা আবডলে আহে.

আর এখানে থাকতে ভাল লাগছে না।

যাপুঠে ইথে রহাবয়লা মন ঘেত নাহী.

আবার যুদ্ধ কখন লাগবে কেহই বলতে পারে না।

পুন্হা যুদ্ধ কেব্বা মুরু হৌইল (হে) কোণীহী সাংগু শকত নাহী.

বইটি কেমন লাগল ?

পুস্তক কমে কায বাটলে ?

আম খাইতে কেমন লাগে ?

আঁবা (চবীলা) কসা কায লাগতো.

তাহার মুখে হাসি লাগিয়াই আছে।

তো নেহমী হঁসতমুখ অসতো.

तोमार व्यवहार तौहार प्राणे वड लागिल ।

तुझी वागणुक त्यांना फार आवडली.

टाईटानिक जाहाजटि एकटा भासमान तुवार् पर्वते लागिया
डुबिया गेल ।

टिस्टनिक बोट एका तरंगणाच्या हिमगिरीवर आपटून बुडाली.

से सुयोगटाके बेश काजे लागील ।

त्याने सुसंधीचा योग्य फायदा घेतला.

तौहार चरित्रे कोथाओ दाग लागे नाई ।

त्याच्या चारित्र्याला कुठेच कलंक लागलेला नाही.

“भाङ्गा काच जोडा लागे ना । प्रवाद

फुटलेली काच सांघली जात नाही.

ताहार मुखथानि आमार गोलार्प फुलेर समान लागिल ।

तिचा चेहरा मला गुलाबाच्या फुलासारखा वाटला.

तोमार कि शीत लागेछे ।

तुला थंडी वाजत आहे काय ?

खावार देखियाई ताहारा खाईते लागिल ।

खान्धपदार्थ पाहताच त्यानी खावयास मुरवात केली.

पुलिस चोरेंर पिछने लेगेछे ।

पोलिस चोराच्या मागवर आहेत.

“अमन जायगाय मेला लागे ना ।”

अशा ठिकाणी जत्रा भरू शकत नाही.

“महाभारतेर काछे अद्यां महाकाव्य कि आर लागे ?”

महाभारताशी इतर महाकाव्याची तुलना होऊ शकेल काय ?

पाठ १८ वा : इतर काळ व बंगालीतील विविध रचनांची वाक्ये

१

इतर काळ

खाली दिलेल्या काळांना नियमित काळ म्हणून जरी बंगाली व्याकरणात स्थान नसले तरी अर्थाच्या दृष्टीने व इंग्रजी व्याकरणाच्या तुलनेने त्यांना काळ म्हणून समजण्यास हरकत नाही. ह्या काळांचे डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जींनी पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

१) नित्यवृत्त वर्तमान (Present Habitual)

धातूच्या 'इँया'युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'थाक्' धातूची 'साधारण वर्तमान' ची रूपे ठेवून हा काळ होतो.

उदा. करा (कर)

करिया थाकि, करिया थाकिस, करिया थाक, करिया थाकेन,
करिया थाके ।

थाओया (था)

थाइया थाकि, थाइया थाकिस, थाइया थाक, थाइया थाकेन,
थाइया थाके ।

[हल्ली 'नित्यवृत्त वर्तमान' च्या ऐवजी 'साधारण वर्तमान' ची रूपे वापरण्याचा प्रघात असल्यामुळे ह्या काळाची 'चलित' रूपे विशेष प्रचलित नाहीत. 'चलित' रूपे करावयाची असल्यास असमापिका क्रियेच्या 'चलित' रूपापुढे 'थाक्' धातूची रूपे ठेवावी.

उदा. करिया थाके (साधु) क'रे थाके (चलित)]

२) नित्यवृत्त घटमान वर्तमान
(Present Progressive Habitual)

धातूच्या 'इते' युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'थाक्' धातूची 'साधारण वर्तमान' ची रूपे ठेवून हा काळ होतो.

उदा. करा (कर)

करिते थाकि, करिते थाकिस, करिते थाक, करिते थाकेन'
करिते थाके ।

थाण्या (था)

थाइते थाकि, थाइते थाकिस, थाइते थाक, थाइते थाकेन,
थाइते थाके ।

[असमापिका क्रियेच्या 'चलित' रूपापुढे 'थाक्' धातूची रूपे ठेवून ह्या काळाची 'चलित' रूपे तयार होतात.

उदा. थाइते थाके (साधू), खेते थाके (चलित)]

७) घटमान पुरानित्यवृत्त (Progressive Habitual)

धातूच्या 'इते' युक्त असमापिका क्रियेपुढे 'थाक्' धातूची 'नित्यवृत्त अतीत' ची रूपे ठेवून हा काळ होतो.

उदा. करा (कर)

करिते थाकिताम, करिते थाकितिस, करिते थाकिते, करिते
थाकितेन, करिते थाकित ।

थाण्या (था)

थाइते थाकिताम, थाइते थाकितिस, थाइते थाकिते, थाइते
थाकितेन, थाइते थाकित ।

[असमापिका क्रियेच्या 'चलित' रूपापुढे 'थाक्' धातूची 'चलित'
रूपे ठेवून ह्या काळाची 'चलित' रूपे तयार होतात.

उदा. करिते थाकित (साधू); करिते थाकत (चलित)]

৪) পুরাঘটিত নিত্যবৃত্ত বা পুরাসম্ভাব্য নিত্যবৃত্ত (Perfect or Potential Habitual)

ধাতুচ্য 'ইয়া' যুক্ত অসমাপিকা ক্রিয়েপুটে 'থাক্' ধাতুচী
'নিত্যবৃত্ত অতীত' চী রূপে ঠেবুন হা কাळ হৌতৌ।

উদা. করা (কর্.)

করিয়া থাকিতাম, করিয়া থাকিতিস, করিয়া থাকিতে, করিয়া
থাকিতেন, করিয়া থাকিত।

থাওয়া (থা)

খাইয়া থাকিতাম, খাইয়া থাকিতিস, খাইয়া থাকিতে, খাইয়া
থাকিতেন, খাইয়া থাকিত।

[অসমাপিকা ক্রিয়েচ্য 'চলিত' রূপাপুটে 'থাক্' ধাতুচী 'চলিত'
রূপে ঠেবুন হ্যা কাळाচী 'চলিত' রূপে তয়ার হৌতাত।

উদা. খাইয়া থাকিত (সাধু); খেয়ে থাকত (চলিত)]

হ্যাংখেরীজ 'ইয়া' যুক্ত অসমাপিকা ক্রিয়েপুটে 'আস্' ধাতুচী
'ঘটমান বর্তমান' চী রূপে ঠেবুন ইংরজীতীল (Present Perfect
Continuous Tense হৌতৌ।

উদা. করা (কর্)

করিয়া আসিতেছি, করিয়া আসিতেছিস, করিয়া আসিতেছ,
করিয়া আসিতেছেন, করিয়া আসিতেছে

আমরা তাহাদের সহিত বন্ধুর গায় ব্যবহার করিয়া আসিতেছি।

We have been treating them as friends.

[হল্লী 'করিয়া আসিতেছি' চ্য ঐংজী 'করিতেছি' অহা
'ঘটমান বর্তমান' চী রূপে বাপরগ্যান্চা প্রঘাত অসল্যামুळे হ্যা কাळाচী
'চলিত' রূপে বিশেষ প্রচারাত নাহীত. 'চলিত' রূপে করাঘ্যচী

असल्यास असमापिका क्रियेच्या 'चलित' रूपापुढे 'आस' धातूच्या 'घटमान वतमान' ची 'चलित' रूपे ठेवावी.

उदा. ताहारा चलिया याईवार पूर्वे आमरा तस खेलितेछिलाम ।

इंग्रजीतील Past Perfect Continuous Tense वदल बंगालीत
'घटमान अतीत' वापरतात.

उदा. ताहारा चलिया याईवार पूर्वे आमरा तस खेलितेछिलाम ।
We had been playing cards before they left.

(ह्या सर्व काळांचे मराठीत शब्दशः भाषांतर करता येत नाही.)

वाक्ये

- (१) आमी रोज सकाले साँतार काटिया थाकि ।
मी रोज सकाळीं पोहतों.
- (२) तिनि रात जागिया बईगुलि पड़ेंन ।
ते रात्री जागून पुस्तके वाचतात.
- (३) लोके सिंहाके पशुराज बलिया থাকेन ।
लोक सिंहाला पशूंचा राजा म्हणतात.
- (४) धरा पड़िले चोरे चुप करिया बसिया থাকेन ।
पकडले गेल्यास चोर गप्प बसतात.
- (५) तिनि सर्वदा तोमार मङ्गलेंर जग्य चिन्ता करिया থাকेन ।
ते नेहमी तुझ्या कल्याणाचा विचार करतात.
- (६) से सकलेंर आगे बई लईया पड़िते थाके ।
तो सर्वांच्या अगोदर पुस्तक घेऊन वाचत असतो.
- (७) बसन्त ऋतूते कोकिल कुळ कुळ करिया डाकिया थाके ।
वसंत ऋतूत कोकिल कुहूकुहू असे कुजन करीत असतो.
- (८) तिनि सर्वदा सिगारेट खाईते थाकेन ।
ते नेहमी सिगरेट ओढत असतात.
- (९) सुनन्दा रोज बिकाले हारमोनियाम् बाजाईते थाके ।
सुनंदा रोज संध्याकाळी बाजांची पेटी वाजवीत असते.

- ১০) তাহাকে ধরিতে গেলে সে ভয়ানক চীৎকার করিতে থাকিত ।
ত্যালা পকড়াযলা গেলে অসতা তো মোঠঘানে আরডত রাহী.
- ১১) যতক্ষণ আলো থাকিত, আমরা পড়িতে থাকিতাম ।
জিতকা বেচ উজ্জ অসে, তিতকা বেচ আম্হী বাবত রাহ.
- ১২) নিজের অসুখের সময় তিনি আরাম-কেদারায় বসিয়া থাকিতেন ।
স্বত:চ্যা আজারীপণাত তে আরামধুর্চীত বসুন রাহাত.
- ১৩) তিনি গল্প বলিতে থাকিতেন, আমরাও সারা রাত জাগিয়া
থাকিতাম ।
তে গোষ্ঠী সাংগত অসত, আম্হীমুদ্রা সারী রাত জাগে রাহ.
- ১৪) “এ কথা যদি সে বলিয়াও থাকিত, তাহা হইলেই বা কি অপরাধ
হইত ?
জর ত্যানে অস ম্হটলহী অসত তর ত্যামুচে কোণতা অপরাধ ঘডলা অসতা ?
- ১৫) সে ছেলোবেলা হইতেই এই বাড়িতে বাস করিয়া আসিতেছে ।
তো লহানপণাপাসুনচ হ্যা ঘরাত রাহাত আলা আহে.
- ১৬) আমি এক সপ্তাহ যাবৎ ইনফ্লুয়েঞ্জায় ভুগিয়া আসিতেছি ।
মী একা আঠবডঘাপাসুন ইনফলুএঞ্জানে আজারী পডলো আহে.
- ১৭) কত কাল ধরিয়া তোমরা এই কাজটি করিয়া আসিতেছ ?
কেহ্নাপাসুন তুম্হী হে কাম করীত আলা আহাং ?
- ১৮) আমাদের দেশে বহুকাল হইতে ঘুড়ি উড়ানো চলিয়া আসিতেছে ।
আপল্যা দেশাত ফার পূর্বাঁপাসুন পতংগ উডবিণ্ড্যাত যত আহেত.
- ১৯) সংস্কৃত বইগুলির মধ্যে পানিনির ‘অষ্টাধ্যায়ী’ অপ্রচলিত হইয়া
আসিতেছিল এবং আপটেজ্ গাইড সমধিক প্রচলিত ছিল ।
সংস্কৃত পুস্তকামধ্যে পাণিনির ‘অষ্টাধ্যায়ী’ অপ্রচলিত হোত আলে হোতে আণি
আপটে’জ গাইড বন্য্যচ প্রমাণাত প্রচলিত হোত.

২০) “সাধুভাষা বাংলার সার্বভৌমিক রূপটি বহন করিয়া আসিয়াছে এবং ইহাই বঙ্গদেশের সর্বত্র সহজবোধ্য।” ডঃ শ্রী সুকুমার সেন সাধুভাষা বঙ্গালীকে সার্বভৌম রূপ ধারণ করুন আলী আহে ব হীচ বংগালমধ্যে সর্বত্র সহজ সমজপ্য়াসারখী আহে.

২১) “যখন আমরা বাঙ্গালা ছাড়িয়া সংস্কৃত ধরি, তখন দেখি যে মধ্য-ইংরাজী ইঙ্কুল হইতে আগত সহপাঠীরা সংস্কৃত ব্যাকরণের অনেক খুঁটিনাটি বাঙ্গালা ব্যাকরণের অংশরূপে আয়ত্ত করিয়া আসিয়াছে।
ডঃ সুনীতিকুমার চট্টোপাধ্যায়

জেহা আম্হী বংগালী সোডুন সংস্কৃত ভাষেচা অম্হ্যাস করাবয়াস সুরবাত কেলী তেহা আম্হালা অসে দিসুন আলে কি, মাধ্যমিক ইংরাজী বিদ্যালয়াতুন আলেলে আমচে সহাধ্যায়ী বংগালী ব্যাকরণাচ্যা আংশিক রূপানে সংস্কৃত ব্যাকরণাतील पुष्कळ लहान लहान विषयांचा अभ्यास करून आलेले आहेत.

△ △ △

বঙ্গালীতীল বিবিধ রচনাंची वाक्ये

कथा बलिते ना बलिते से चलिआ गेल
मी बोलतो न बोलतो तोच तो निघून गेला.

डाक्टर वाडीं थेके येते ना येते रोगी मारा गेल ।
डॉक्टर घरातून जातात न जातात तोच रोगी मरण पावला.

स्टेशनने येते येते ट्रेन छाडिल ।
स्टेशनवर जात असतानाच गाडी सुटली.

स्टेशनने ना येते येते ट्रेन छाडिल ।
स्टेशनवर जाण्याच्या आतच गाडी सुटली.

प्रथम पक्षेच स्त्री मरिते ना मरिते से आचार विवाह करिल ।
पहिलेपणाची बायको मेली नाही तोच त्याने पुन्हा लग्न केले.

व्याहार ना करिया करिया तलोयारखानाय मरिचा पडिया
गियाछे ।

(वराच काळ) वापर न केल्यामुळे तरवारीला गंज चढला आहे.

कथन ना कथन ताहाके वागे पाईवई ।
कधी ना कधी त्याला काबूत आणीनच.

एकटू ना एकटू चिनि आमर वाडींते पावेई ।
आमच्या घरी नक्कीच थोडीशी साखर मिळेल.

काहारण ना काहारण वाडींते लण्ठनटा पाईवई ।
कोणाच्या ना कोणाच्या घरी कंदील मिळेलच.

आमि एथाने थाकिते थाकिते समस्त शिथिया लण ।
मी येथे असतानाच सर्व शिकून घे.

से वसिते वसिते थाण्या शेष करिया फेलिल ।
(जेवायला) वसला नाही तोच त्याने सर्व खाद्यपदार्थ संपविले.

ए सम्यक्ने तिनि किछू करिवेनई करिवेन ।
ह्या बाबतीत ते नक्कीच काहीतरी करतील.

कवि त रवीन्द्रनाथ, आर सब त पद्यलेखक ।
रवीन्द्रनाथ हे खरे कवि आहेत, बाकी सर्व नुसते पद्यलेखक.

भूमिष्ठ हईते हईते मरिया गेल ।
जन्मताच मरण पावला.

काजटा हंल हंल
काम जवळजवळ संपले आहे.

याहार जन्म हईयाछे ताहार मरण हईवेई हईवे ।
जो जन्माला आला आहे तो नक्कीच मरणार.

याओ याओ ना याओ ना याओ - ताते किछू आसे याय ना ।
जायचे असेल तर जा, जायचे नसेल तर जाऊ नकोस त्यामुळे काहीही
विघडत नाही.

करिबे त करिबेई
करील तर नक्कीच करील.

गेल त गेलई देखि
तो कायमचाच गेला असे दिसते.

[भविष्यकाळी एकच क्रियापद दोनदा येऊन त्या दोघामध्ये 'त' व शेवटच्या
क्रियापदापुढे 'ई' आल्यास नक्कीच ती 'क्रिया घडेल' असा अर्थ होतो परंतु
भूतकाळी असे झाल्यास 'कायमचा' असा अर्थ होतो.]

येते हय याओ
जायचं असेल तर ना.

यावे याओ किवा यावे त याओ आम्हि आर कि बलब ?
तू जाणार असशील तर जा जा, मी काय सांगू ?

गेल गेलई ।
गेला तर जाऊद्या, काही हरकत नाही.

याय गेलई ।
जर तो गेला तर काय होणार आहे.

गेलई गेल ।
(मी मना केले असताही) तो नक्कीच गेला.

ना मिलिल नाई मिलिल ।

नाही तर नाही मिळाल त्यात काय नुकसान ?

तुमि गेलेई कि ना गेलेई कि ?

तू गेलास काय किवा न गेलास काय ही दोन्ही सारखीच.

जमिंदारि गेल गेल হয়েছে ।

जमीनदारी नाश पावणार आहे.

दासी हईल हईल ।

ती दासी होणार आहे.

हईल हईल दासी ।

ती काय नुसती दासीच आहे.

आमि एवार मरिते मरिते वेंचे गेछि ।

मी यावेळी मरता मरता वाचलो.

दिते दिते दिल ना ।

देत असतानाही त्याने दिले नाही.

दुःखे रान्नि पोहाईते पोहाईते पोहाय ना ।

दुःखाची रात्र संपता संपत नाही.

सेथाने पोछिते पोछिते बाबा मारा गेलन ।

तिथे पोचताच बडील वारले.

पुलिश धरिते धरिते चोर पनाईल ।

पोलिस पकडणार इतक्यात चोर पळाला.

तिनि आसिलेओ आसिते पारन ।

ते आले तर येतील.

तुमि केमन लोक आमरा धरिया फेलियाछि ।

तू कसा आहेस ते आम्हाला कळून चुकले आहे.

तिनि से दिन विवाह करिलन ।

त्यांनी नुकतेच लग्न केले.

एमन कि स्कूलर छात्रओ तोमाके इहार अर्थ बलिया दिवे ।

इतकच काय शाळेतील विद्यार्थीमुद्धा तुला ह्याचा अर्थ सांगेल.

कयेकजन अश्वरोही राजपथ दिया याईतेछिल ।
काही घोडेस्वार राजमार्गावरून जात होते.

ताहाके एवारकार मत छाड़िया दाओ ।
त्याला यावेळाला (पुढे नको) सोडून दे.

यात्रिगण बाहाते लाईन पार ना हय, से जग्न सतर्क करा
याईतेछे ।

उतारुनी रुळ ओलाडू नये, म्हणून त्यांना सावधान करण्यात येत आहे.

से एक चोटे वा एकदमे पाँच माईल दोड़ाईल ।
तो एका दमात पाच मैल पळाला.

एई आंगटि केमन करिया पाईले ?
ही आंगटी तुला कशी मिळाली ?

तुमि बाहाई बल ना केन आमि ताहाके विश्वास करिते पारि
ना ।

तू काहीही म्हटलेस तरी मी त्याच्यावर विश्वास ठेवू शकत नाही.

सत्य कथा बलिते कि आमि ईहार सभक्के किछुई जानि ना ।
खर सांगायन म्हणजे मला ह्यासंबंधी काहीही ठाऊक नाही.

आमार ईच्छा हय, आपनाके साहाया करि ।
आपणाला मदत करावी अशी माझी इच्छा आहे.

ताहार एथाने आसिया काज नाई ।
त्याने येथे येण्याची आवश्यकता नाही.

आमि तखन आअहारा हईलाम । किवा
आमि तखन आमि छिलाम ना ।
मी त्यावेळी स्वतःला विसरून गेलो होतो.

बंगालीत 'ह्रात्रा' हरवलेला, गमावलेला ह्या अर्थी नामापुढे 'ह्रात्रा'
शब्द येतो.

उदा. पितृहारा, गृहहारा, सुखहारा, दिशाहारा, कर्णहारा, इत्यादि.
रेवाके राजकन्यांर मत देखाय ।
रेवा राजकन्येसारखी दिसते.

आपनि ना आसा पयस्तु आमरा एखाने अपेक्षा करिव ।
आपण येईपर्यंत आम्ही येथे वाट पाहू .

याहाई हडक ना केन, से सत्य कथाई बलिबे ।
काय वाटेल ते झाले तरी, तो खर तेच बोलिले.

मुमुर्षू जननी ए जन्मेर मत पुत्रेरे मुख देखिबार जन्म चम्फु
मेलिलेन ।

मृत्यूच्या पंधाला लागलेल्या आईने मुलाकडे जेवटचे असे पाहण्याकरिता
डोळे उघडले.

तिनि सकाल सकाल कणार विवाह दियाछिलेन ।
त्यांनी लवकरच (मुलगी लग्नाच्या वयाची झाली नाही तोच) मुलीचे
लग्न केले.

से गरीब थाका सत्तेण, काहारणु काछे माथा नत करिवे ना ।

(किवा)

यदिउ से गरीब, से काहारणु काछे माथा नत करिवे ना ।
तो गरीब असला तरी कोणाजवळ मान वाकवणार नाही.

एके वृद्धकाल, ताय नाना कर्तव्यकर्मे जडिडिभ ह्ये पडे एई सब
छाडिया थाणया छर्चट ह'ल ।

एक तर म्हतारपण, तणात निरनिराळ्या कामात गुंतून पडल्यामुळे हे
सर्व सोडून जाणे कठिण झाले.

‘अपरिचित स्थाने गेले ह्य उद्वत नय अप्रतिभ हईया थाकित ।’
रबीन्द्रनाथ

अपरिचित ठिकाणी गेल्यावर एकतर उद्वत नाहीतर अप्रतिभ होत असे.

आर्म एकटू ना ह्य भिजिलाम ।

मी थोडासा भिजलो तर त्यात काय आहे?

केह कातुकूतू दिले आमरा ना हांसिया थाकिते पारि ना ।

कोणी गुदगल्या केल्या तर आपण न हसता राहू शकत नाही. (हसतोच)

आमि ना थाकिले ताहार इंगरेज्जी शेखा हईत ना

मी नसतो तर त्याचे इंग्रजीचे शिक्षण झाले नसते.

जौवन थकिते से मद खाँया छ़ाड़िबे ना ।
प्राण असेपर्यंत तो दाह पिणे सोडणार नाही.

एई रास्ता धरिया याइते हईबे ।
ह्या रस्त्याने जावे लागेल.

तोमार बेला छयटार मध्ये आसा चाई ।
तू सहा वाजण्याच्या अगोदर आले पाहिजेस.

एई वैशाख मासे आमार मेयेर विवाह ना दिलेई नय ।
ह्या वैशाख महिन्यात माझ्या मुलीचे लग्न कसेही कवन झालेच पाहिजे.

तिनि ये एकदिन सर्वश्रेष्ठ उकिल हईबेन ईहा बलाई बाह्य ।
ते पुढे सर्वश्रेष्ठ वकील होतील हे बोलण्याचीच आवश्यकता नाही. (किंवा बोलणेच अतिशयोक्तिचे ठरेल.)

तोमाके बलाओ या देण्यालके बलाओ ता ।
तुला बोलले काय आणि भितीला बोलले काय ही दोन्ही सारखीच आहेत.

से येथानेई थाकुक ना केन, आमि ताहाके बाहिर करिव ।
तो कुठेही असला तरी मी त्याला शोधून काढीन.

आमि तोमाके शेष वारेर मत क्षमा करिलाम ।
मी तुला जेवटचीच क्षमा केली.

तूमि ना याओ त आर कि हबे ?
तू नाही गेलास तर आणखी काय होईल?

तूमि यदि आमाय सतर्क करिया ना दिते ताहा हईले विपदे
पडिताम ।

तू जर मला सावध केले नसतेस तर मी संकटात सापडलो असतो.

आमि सकलेर साक्षाते बलिया दिव तूमि आमाय एरूप ठकाईया-
छिले

मी सर्वांच्या पुढ्यात सांगेन कि तू मला असे फसविले होतेस.

तूमि ठिकाना बलिया दिलेओ आमि उहार वाडी चिनिया नईते
पारिताम ना ।

तू पत्ता दिला असतास तरीसुद्धा मला त्याचे घर शोधून काढता आले नसते.

आमि ताहा चक्षे देखिते पारिव ना ।

मला ते डोळ्यांनी बघवणार नाही.

शुल विशेष एई नियम थाटे ना ।
विशिष्ट वावतीत हा नियम लागू होत नाही.

ईहार प्रमाण स्वरूप अनेक घटनार उल्लेख करा याईते पारे ।
ह्याचा पुरावा म्हणून पुष्कळ घटनांचा उल्लेख करता येईल.

साहेबेर मत हईलेई हय ।
साहेबांची मंजुरी मिळाली म्हणजे झाले.

किवा

साहेबासारखे (बाह्य स्वरूपांत) झाले म्हणजे झाले.
(आणखी कोणत्याही गुणांची आवश्यकता नाही की काय?)

आमि किञ्चित् किञ्चित् करिया टाका दिव ।
मी हप्त्या हप्त्याने पैसे देईन.

ई लोकटि सम्पके आमर मामात भाई हय ।
तो मनुष्य नात्याने माझा मामेभाऊ आहे.

अध्यावसाय ना थाकिले केहई संसारे उन्नति करिते पारे ना ।
चिकाटी नसेल तर कोणीही जगात उन्नति करू शकणार नाही.

मास्टार मशाई एलेपर मजाटा टेर पावे ।
शिष्यक आल्यावर मजा समजून येईल. (गंमत बाहेर पडेल.)

“कोथाय याईते कोथाय गियाछि, कि सुनते कि सुनियाछि
ताहार ठिक नाई ।” रवीन्द्रनाथ
कुठे जाण्याऐवजी कुठे गेलो, काय ऐकण्याऐवजी काय ऐकले त्याचा काही
पत्ता नाही.

आमि ताहार कोन धार धारि ना ।
मी त्याचे कसलेच देणे लागत नाही. (अलंकारार्थी) मी त्याची मुळीच
पर्वा करित नाही.

आमि ताहाके दुई शत टाका धार दियाछि ।
मी त्याला दोनशे रुपये उसने दिले आहेत.

तिनि नाक डाकाईया घुमाईतेछेन ।
ते घोरत आहेत.

तिनि चिं हईया (उपुड़ हईया, कात हईया) गुमाईया (वा गुईया)
आछैन ।

ते पाठीवर (पोटावर, कुशीवर) झोपले आहेत.

राम ईहा करियाओ करे नाई ।

रामने हे केले परंतु (पूर्ण न केल्यामुळे किंवा नीट न केल्यामुळे) ते न
केल्यासारखेच आहे.

तार वयस सवे दश वछर

त्याचे वय केवळ दहा वषांचे आहे.

महाशय, आपनि मारिलेओ मारिते पारैन; राखिलेओ राखिते
पारैन; आमि नितान्तुई आपनार शरणागत ।

“महाराज आपणाला मारायच असेल तर आपण मारू शकता, तारायच
असेल तर आपण तारू शकता, मी पूर्णपणे आपणाला शरण आलो
आहे.

चक्रूर पंलक पडते ना पडते तिन अदृश हईलैन ।

डोळ्याची पापणी मिटते न मिटते तोच (निमिषाघात) ते दिसेनासे
झाले.

से प्रबन्कटिते षत वाजे कथा लिथियाछे ।

त्याने निबंधात पुष्कळ वाचकळ गोष्टी लिहिल्या आहेत.

तिनि तखन এই लोकटिके लईया मजा करितेछिलैन ।

ते त्यावेळी ह्या माणसाची टिंगल करत होते.

ताहार कथा सुनिया आमार दया हईल ।

त्याची हकिकत ऐकून मला दया आली.

तोमाके आसल कथा बलिते कि आमि ताहाके आर्दो पछन्द
करि ना ।

तुला स्पष्ट सांगायच म्हणजे मला तो मुळीच आवडत नाही.

अन्न कथाय बलिते हईले से जीवने किछुई करिते पारे नाई ।

थोडक्यांत सांगायच म्हणजे तो आयुष्यात काहीही करू शकला नाही.

आमि ए विषयेर सखके वई प्राय पडि नाई बलिलेई हय ।

ह्या विषयावर मी पुस्तके वाचली नाहीत असे म्हटले तरी चालेल.

बडु जेवर आमि तौमाके दशटा टाका दिते पारि ।
मी तुला जास्तीत जास्त दहा रुपये देऊ शकतो.

पाछे से कष्ट पाय এইजन्तु आमि टाका पाठिहियाछिलाम ।
न जाणो त्याला त्रास होईल म्हणून मी पैसे पाठविले होते.

आमि येई घरेर राहिर हईयाछि अमनि गाथाटा डाकिल ।
मी बाहेर पडलो नाही तोच गाढव ओरडला.

आमि घरेर बाहिर हईवामात्र गाथाटा डाकिल ।
मी घराबाहेर पडताच गाढव ओरडला.

से तौमाके बलबे बलबे करछे ।
तो तुला सांगण्याच्या विचारात आहे.

याब याब करछ केन ? येते हय এখনई यांओ ।
जातो जातो (दिरंगाई) कशाला करतोस? जायाचे असले तर आताच जा.

आमि इंग्रजेी भाषा शिखलेओ शिखते पारताम ।
मी इंग्रजी भाषा शिकायचा प्रयत्न केला असता तर शिकू शकलो असतो.

सक्या हईतेई पाथीरा वासाय फिरिल ।
संध्याकाळ होताच पक्षी घरट्याकडे परतले.

सक्या हय हय एमन समय ताहारा आसिया पडिल ।
संध्याकाळ होण्याच्या सुमाराम ते हजर झाले.(आले.)

चल, आमरा कियत्कण गङ्गातीरे वेड़ाईया वेड़ाई ।
चल आपण थोडावेळ गंगेच्या किनाऱ्यावर फिर्या.

तुमि ताहाके साहाय्य करिते बाधा ।
तुला त्याला मदत करणे भाग आहे.

एई बईटा किनिते आमारा पांच टाका लागिल ।

किवा

एई बईटा आमामे पांच टाकाय पडिल ।
हे पुस्तक मी पांच रुपयाला विकत घेतले.

आमि ताहाके एकथाना चिठि लिखिते ठिक करियाछि ।
मी त्याला एक पत्र लिहायचे ठरविले आहे. (लिहिणार आहे.)

आमि ताहाके एकथाना चिठि लिखब बलिया ठिक करियाछिलाम ।
मी त्याला एक पत्र लिहायचे ठरविले होते. (लिहिणार होतो).

ताहार काछे आमार दशटि टाका पावना आछे ।

किंवा

से आमाके दशटि टाका धारे ।

तो माझे दहा रुपये देणे लागतो.

शिशुर एई अभ्यास करी याईते पारे ।

मुलाला हीं सबय लावता येते.

से तुई आर कि करे चिनवि बल् ?

तू ते कसे ओळखणील सांग बर.

भय ना थाकले आर साहसेर दाम कि ?

भीती नसेल तर धाडसाला काय किमत आहे?

आमि थाकिते तोमार कोन चिन्ता नाई ।

मी (येथे) असेपर्यंत तू कसलीच काळजी करू नकोस.

तिनि काहारओ सहित वडु एकटा मिशेन ना ।

ते विशेष कोणाशी मिसळत नाहीत.

छविटि तोमार केमन लागल ? वडु एकटा नय ।

ते चित्र तुला कसे काय वाटले? फारसे बरे वाटले नाही.

एके त माथा ब्याथा ताय पेठेतेर असुख हणाय ताहार खास्य
भेजे गेछे ।

एक तर डोकेंदुखी आणि तशात पोटदुखी ह्यामुळे त्याची तय्यंत खालावली
आहे.

△ △ △

पाठ १९ वा : प्रयोग, प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन

वाचा प्रयोग

बंगालीत चार प्रयोग आहेत.

- १) कर्तृवाचा (कर्तरी प्रयोग) (२) कर्मवाचा (कर्मणि प्रयोग)
- ७) भाववाचा (भावे प्रयोग) (४) कर्मकर्तृवाचा (कर्मणि कर्तरी प्रयोग; Quasi- Passive voice or Reflexive voice)
- ५) कर्तृवाचा ज्या वाक्यात समाधिका क्रियेचा संबंध कर्त्यावरोवर असतो अर्थात् कर्ता ज्या पुरुषी त्याच पुरुषी क्रियापद असते ते 'कर्तृवाचा' चे वाक्य होय. अशा वाक्यात कर्ता प्रथमा विभक्तीत व क्रियापद सकर्मक असेल तर कर्म द्वितीया विभक्तीत असते.

उदा. से याय ।

आमि बई पडिब ।

तिनि तौमाके एकटि कथा बलिबेन ।

२) कर्मवाचा

ज्या वाक्यात समाधिका क्रियेचा संबंध कर्मावरोवर असतो अर्थात् कर्म ज्या पुरुषी त्याच पुरुषी क्रियापद असते ते 'कर्मवाचा' चे वाक्य होय. अशा वाक्यांत कर्माची प्रथमा व कर्त्याची तृतीया किंवा षष्ठी विभक्ति असते.

उदा. आमर द्वारा ईहा हईबे ना ।

आमर बई पड़ा हईयाछे ।

कधी कधी कर्माची द्वितीया विभक्ति असून कर्ता अध्याहृत असतो.

उदा. तौमाके देওয়া हईबे ।

कधी कधी कर्त्याची द्वितीया विभक्ति असते.

उदा. तौमाके भात खाईते हईबे ।

७) **भाववाच्य** ज्या वाक्यात समापिका क्रियेला कर्म नसते व तिचा कर्त्याबरोबर कोणताच संबंध असत नाही ते 'भाववाच्य' चे वाक्य होय. अशा वाक्यात साधारणतः क्रियावाचक नाम किंवा 'इते' युक्त असमापिका क्रिया वापरतात व मुख्य क्रियापद नेहमी 'ह्' धातूपासून तयार झालेले असून नित्य तृतीय पुरुषी एकवचनी असते. कर्त्याची पष्ठी किंवा द्वितीया विभक्ति असते.

उदा. आपनार कोथाय थाका हय ? (पष्ठी)
आमाके याईते हईवे । (द्वितीया)

8) **कर्मकतृवाच्य** ज्या वाक्यांत समापिका क्रियेचा कर्ता ठरविता येत नाही, कर्मच कर्त्याप्रमाणे स्वतः क्रिया करते असे वाटते ते 'कर्मकतृवाच्य' चे वाक्य होय.

उदा. कापड हेंडे । फुँ दिले शाँथ बाजे । मेघ करियाछे ।
वृष्टि हईतेछे । शीत करे । तोमाके रोगी देखाईतेछे ।
कथाटा केमन केमन गुनाईल । मिलिटांरि पोशाक तोमाके
बेश मानाय ।

△ △ △

প্রয়োগ বদলণে বাচ্য পরিবর্তন

কর্তৃবাচ্য হইতে কর্মবাচ্য

কর্তরী প্রয়োগাত জো কর্তা অসতো ত্যাচী কর্মণি প্রয়োগাত তৃতীয়া বিমুক্তি (সংস্কৃতপ্রমাণে) কিংবা পৃষ্ঠী বিমুক্তি অসতে. ব কর্মাচী প্রথমা বিমুক্তি অসতে. কর্ম জ্যা পুরুষী ত্যাচ পুরুষী ক্রিয়াপদ অসতে. (দ্বিকর্মক ক্রিয়াপদ অসেল তর মুখ্য কর্মাচী প্রথমা বিমুক্তি হোতে ব গৌণ কর্মাচী দ্বিতীয়া বিমুক্তীচ রহাতে.) কর্তরী প্রয়োগাতীল সমাপিকা ক্রিয়া কর্মণি প্রয়োগাত রহাত নাহী. ত্যাচ্যা বদলী আচ্, ই, যা, পড়্ ইত্যাডি ধাতূচ্যা সমাপিকা ক্রিয়াচা উপযোগ করতাত. কর্তরী প্রয়োগাতীল সমাপিকা ক্রিয়েচে 'আ' প্রত্যয়যুক্ত ক্রিয়াবাচক বিশেষণ কর্মণি প্রয়োগাতীল সমাপিকা ক্রিয়েচ্যা অগোদর য়েতে. (মূল ধাতু সংস্কৃত অসেল তর 'আ'চ্যা ঐত্রজী 'ত', 'ইত' ইত্যাডি প্রত্যয় য়েতাত.)

- ১) কর্তৃবাচ্য :- আমি বই পড়িতেছি।
কর্মবাচ্য :- আমার বই পড়া হইতেছে।
- ২) কর্তৃবাচ্য :- সে এই কাজ করিবে।
কর্মবাচ্য :- তাহা দ্বারা এই কাজ করা হইবে।
- ৩) কর্তৃবাচ্য :- পুলিশ ডাকাতকে ধরিয়াকে।

কিংবা

পুলিশের হাতে ডাকাত ধরা পড়েছে।

কর্মবাচ্য :- পুলিশ কর্তৃক ডাকাত ধৃত হইয়াছে।

- ৪) কর্তৃবাচ্য :- আমি সে গান গাই নাই।
কর্মবাচ্য :- আমার সে গান গাওয়া হয় নাই।
- ৫) কর্তৃবাচ্য :- আমি ইংরেজী জানিনা।
কর্মবাচ্য :- ইংরেজী আমার জানা নাই।

- ७) कर्तृवाच्य :- मा भिक्षुकके चाल दितेछे ।
कर्मवाच्य :- मार द्वारा भिक्षुकके चाल देओया हईतेछे ।
- ९) कर्तृवाच्य :- डाङ्गार रोगीके देखिलेन ।
कर्मवाच्य :- डाङ्गारेर रोगी देखा हईल ।
- ८) कर्तृवाच्य :- आमि रमेशके चिठि लिथियाछि ।
कर्मवाच्य :- आमार द्वारा रमेशके चिठि लिथित हईयाछे ।
- ९) कर्तृवाच्य :- आमि देर देखियाछि ।
कर्मवाच्य :- आमार देर देखा आछे ।
- १०) कर्तृवाच्य :- से काजटा শেষ करुक ।
कर्मवाच्य :- ताहार द्वारा काजटा শেষ हउक । (किना हईया याक)
- ११) कर्तृवाच्य :- पथे तिनि एकटि हरिण देखिलेन ।
कर्मवाच्य :- पथे ताँहार द्वारा एकटि हरिण दृष्ट हईल ।

किना

पथे ताँहार चोथे এইटि हरिण पडिल ।

कर्मवाच्य हईते कर्तृवाच्य

कर्मणि प्रयोगातील कर्त्याची प्रथमा विभक्ति, मुख्य कर्माची द्वितीया विभक्ति व समापिका क्रियेचा लोप करून त्याच्या बदली क्रियानाचक-विशेषण शब्दाच्या धातुपासून तयार केलेली समापिका क्रिया वापरवी.

- १) कर्मवाच्य :- आमार कापड़ केना हईबे ।
कर्तृवाच्य :- आमि कापड़ किनिव ।
- २) कर्मवाच्य :- इतिहास ताहार पड़ा आछे ।
कर्तृवाच्य :- से इतिहास पड़ियाछे ।
- ३) कर्मवाच्य :- व्यापारटि आमार जाना आछे ।
कर्तृवाच्य :- व्यापारटि आमि जानि ।
- ४) कर्मवाच्य :- बईटा आमारओ देखा आछे ।
कर्तृवाच्य :- बईटा आमिओ देखियाछि ।

- ৫) কর্মবাচ্য :- রোগীর বেদনা কাহারও বুঝা যায় না।
কর্তৃবাচ্য :- রোগীর বেদনা কেহই বুঝে না।
- ৬) কর্মবাচ্য :- রাণীর আম খাওয়া হইতেছে।
কর্তৃবাচ্য :- রাণী আম খাইতেছে।
- ৭) কর্মবাচ্য :- আমার সেই কথাটি শোনা হয় নাই।
কর্তৃবাচ্য :- আমি সেই কথাটি শুনিলাম না। (শুনি নাই)
- ৮) কর্মবাচ্য :- আমার দ্বারা গাছ কাটা হইবে না।
কর্তৃবাচ্য :- আমি গাছ কাটিব না।
- ৯) কর্মবাচ্য :- আমার দ্বারা বাঘটাকে গুলি করিয়া মারা হইবে।
কর্তৃবাচ্য :- আমি বাঘটাকে গুলি করিয়া মারিব।
- ১০) কর্মবাচ্য :- আমার দ্বারা ইহা সহজেই হইবে।
কর্তৃবাচ্য :- আমি ইহা সহজেই করিব।

[চাওয়া (ইচ্ছা করণে, পাহিজে অসণে) দ্বা দ্বিয়াপদান্চা জেহা কর্তব্যী প্রয়োগাত উপযোগ করতাত তেহা দ্বিয়াপদ পুরুষাপ্রমাণে বদলতে পরন্তু কর্মণি প্রয়োগাত ব ভাবে প্রয়োগাত তে নেহমী প্রথম পুরুষী (উত্তম পুরুষ) একবচনী অসতে.

- উদা. আমি চা চাই। (কর্তৃবাচ্য)
আমার চা চাই। (কর্মবাচ্য)
তুমি কি চাও। (কর্তৃবাচ্য)
তোমার কি চাই? (কর্মবাচ্য)
সে কাপড় চায়। (কর্তৃবাচ্য)
তাহার কাপড় চাই। (কর্মবাচ্য)
আপনি কি চান? (কর্তৃবাচ্য)
আপনার কি চাই? (কর্মবাচ্য)
তুমি শীষ যাইও। (কর্তৃবাচ্য)
তোমার শীষ যাওয়া চাই। (ভাববাচ্য)
তাহাকে সংস্কৃত ভাষা শিখাইবে। (কর্তৃবাচ্য)
তাহাকে সংস্কৃত ভাষা শিখানো চাই। (কর্মবাচ্য)]

कर्तृवाच्य हईते भाववाच्य

कर्तरी प्रयोगातील कर्त्याची पष्ठी (क्वचित् द्वितीया) विभक्ति करून, त्यापुढे समापिका क्रियेचे क्रियावाचक नाम ठेवून 'ह' (क्वचित् आह्) धातूच्या समापिका क्रियांच्या तृतीय पुरुषी एकवचनाच्या रूपाचा उपयोग करून भावे प्रयोग करतात. कधी कधी चाओया (चाह्) धातूचे 'चाई' हे प्रथम पुरुषी रूपही वापरतात.

- १) कर्तृवाच्य :- आमी साईव ना ।
भाववाच्य :- आमांर साओया हईवे ना ।
- २) कर्तृवाच्य :- से केन हासितेह् ?
भाववाच्य :- ताहार केन हासा हईतेह् ?
- ३) कर्तृवाच्य :- छेलेटि सुईवे ।
भाववाच्य :- छेलेटिंर शोया हईवे ।
- ४) कर्तृवाच्य :- तिनि एखन आसेन ना ।
भाववाच्य :- तांहार एखन आसा हय ना ।
- ५) कर्तृवाच्य :- आपनि कोथाय थाकेन ?
भाववाच्य :- आपनांर कोथाय थाका हय ?
- ६) कर्तृवाच्य :- से मधुके खुब भालवासि ।
भाववाच्य :- मधुर उंपर ताहार खुब भालवासा आछे ।
- ७) कर्तृवाच्य :- आमी पडियाछि ।
भाववाच्य :- आमांर पडा हईयाछे ।
- ८) कर्तृवाच्य :- से एखनओ याय नाई ।
भाववाच्य :- ताहार एखनओ याओया हय नाई ।
- ९) कर्तृवाच्य :- आमी इहा खेयांल करि नाई ।
भाववाच्य :- आमांर इहा खेयांल हय नाई ।
- १०) कर्तृवाच्य :- तूई कि मांस चास ?
भाववाच्य :- तोर कि मांस चाई ?

ভাববাচ্য হইতে কৰ্তৃ বাচ্য

ভাৱে প্ৰয়োগাতীল কৰ্ম্যাৰ্চ্যা পঠী বিমুক্তীৰ্চী প্ৰথম বিমুক্তি কৰুন, 'হ', 'আছ্' ধাতুৰ্চ্যা সমাপিকা ক্ৰিয়াৰ্চা লোপ কৰুন ত্যাৰ্চ্যা বদলী ক্ৰিয়াৰ্চাৰ্চক নাম শব্দাৰ্চ্যা ধাতুপাসুন তয়াৰ কেলীলী সমাপিকা ক্ৰিয়া বাপৰাবী. ('চাই' বদল 'চাহ্' ধাতুৰ্চ্যে যোগ্য রূপ বাপৰাবে; কাহী ঠিকাণী 'চাই'ৰ্চা লোপ কৰুন ক্ৰিয়াৰ্চাৰ্চক নাম শব্দাৰ্চ্যা ধাতুপাসুন তয়াৰ কেলীলী সমাপিকা ক্ৰিয়া বাপৰাবী.)

- ১) ভাববাচ্য :- তাহাৰ যাওয়া হইয়াছে।
কৰ্তৃ বাচ্য :- সে গিয়াছে।
- ২) ভাববাচ্য :- ছেলেটার ঘুমানো হইয়াছে।
কৰ্তৃ বাচ্য :- ছেলেটা ঘুমিয়াছে।
- ৩) ভাববাচ্য :- কাল সকলকে ৫ টায় উঠিতে হইবে।
কৰ্তৃ বাচ্য :- কাল সকলে ৫ টায় উঠিবে। (বা উঠিব)
- ৪) ভাববাচ্য :- তাঁহাৰ খাওয়া হইতেছে।
কৰ্তৃ বাচ্য :- তিনি খাইতেছেন।
- ৫) ভাববাচ্য :- আমাদেৰ বেড়াইতে যাওয়া হইবে না।
কৰ্তৃ বাচ্য :- আমরা বেড়াইতে যাইব না।
- ৬) ভাববাচ্য :- আমাৰ সেখানে যাওয়া হইবে।

বা

আমাকে সেখানে যাইতে হইবে।

- কৰ্তৃ বাচ্য :- আমি সেখানে যাইব।
- ৭) ভাববাচ্য :- মেয়েটির লজ্জা হইয়াছে।
কৰ্তৃ বাচ্য :- মেয়েটি লজ্জিত হইয়াছে।

৮) ভাববাচ্য :- (আপনার) বাড়ির ভিতর আসা চাই।
কর্তৃবাচ্য :- বাড়ির ভিতর আসুন।

৯) ভাববাচ্য :- আমাকে পলাইতে হইল।
কর্তৃবাচ্য :- আমি (বাধ্য হইয়া) পলাইলাম।

১০) ভাববাচ্য :- তাহাকে আসিতে হইবে।

বা

তাহার আসা হইবে।

কর্তৃবাচ্য :- সে আসিবে।

কর্তরী কর্মণি প্রয়োগান্নে (কর্তৃকর্মবাচ্য) ইतर প্রয়োগাত রূপান্তর
হৌত নাহী.

△ △ △

प्रत्यक्ष व परोक्ष कथन प्रत्यक्ष ७ परोक्ष उक्ति

[बंगाली व्याकरणातील प्रत्यक्ष व परोक्ष कथनाचे नियम, सर्वसाधारणपणे इंग्रजी व्याकरणाप्रमाणेच आहेत.]

प्रत्यक्ष कथनाचे परोक्ष कथनात रूपांतर करताना पुढील नियम लक्षात ठेवावे.

- (१) प्रत्यक्ष कथनातील अवतरण चिन्ह काढून टाकून तिथे 'ह्य' शब्द वापरावा. (काही काही वेळेला 'ह्य' अध्याहृत रहाते.) प्रत्यक्ष कथनातील सर्वनामात व क्रियापदात योग्य तो बदल करावा.
- (२) प्रत्यक्ष कथनातील वाक्याचा जो काळ असतो तोच काळ साधारणपणे परोक्ष कथनातील वाक्याचा ठेवावा. मुख्य वाक्य जर भूतकाळी असेल तर परोक्ष कथनातील क्रियापदाचे कधी कधी भूतकाळाचे रूप वापरावे.
- (३) प्रत्यक्ष कथनातील काही शब्दांबद्दल परोक्ष कथनात खाली दिलेले शब्द वापरावे.

प्रत्यक्ष कथन

इहा, एई
एथाने
एथन
आज, अद्य
आगामी काल
गतकाल
आसा

परोक्ष कथन

ताहा, सेई
सेथाने, ओथाने
तथन
सेदिन
परदिन
पूर्वदिन
बाँय्या

(৪) প্রত্যক্ষ কথনাত আঞ্জা, বিনতী, বিস্ময়, প্রশ্ন, খেদ, ইত্যাডি ভাবসূচক শব্দ অসল্যাস পরোক্ষ কথনাত ত্যাবদল দূসরে সমানার্থী শব্দ বাপরাবে. আঞ্জার্থী বাক্য ভবিশ্যকালী অসল্যাস ‘হ্যব’ যা অব্যযাচা উপযোগ করাবা. (প্রশ্নবাচক বাক্য অসল্যাস ত্যাবে সাধারণ বাক্য্যাত রূপান্তর করতানা পুঙ্কলবেলা ‘কি না’ অব্যযাচা উপযোগ করতাত.)

- ১) প্রত্যক্ষ :- রাম বলিল, “আমি দিল্লী যাইব।”
 পরোক্ষ :- রাম বলিল যে, সে দিল্লী যাইবে।
- ২) প্রত্যক্ষ :- রাম বলে, “আমি শ্যামকে ভালবাসি।”
 পরোক্ষ :- রাম বলে যে, সে শ্যামকে ভালবাসে।

অথবা

রাম বলে, সে শ্যামকে ভালবাসে।

- ৩) প্রত্যক্ষ :- তিনি বলিলেন, “আমার হাতে একটি পেন্সিল আছে”
 পরোক্ষ :- তিনি বলিলেন যে, তাঁহার হাতে একটি পেন্সিল ছিল (বা আছে)।
- ৪) প্রত্যক্ষ :- সে বলিল, “আমি ভাত খাইতেছি।”
 পরোক্ষ :- সে বলিল যে, সে ভাত খাইতেছে।
- ৫) প্রত্যক্ষ :- যত্ন বলিল, “আমি আগামী কাল যাইব।”
 পরোক্ষ :- যত্ন বলিল যে, সে পরদিন যাইবে।
- ৬) প্রত্যক্ষ :- শ্যাম বলিল, “আমি এখানে এলাম।”
 পরোক্ষ :- শ্যাম বলিল যে, সে সেখানে গেল।
- ৭) প্রত্যক্ষ :- তিনি আমাকে বলিলেন, “কাজ কর।”
 পরোক্ষ :- তিনি আমাকে কাজ করিতে বলিলেন।
- ৮) প্রত্যক্ষ :- তিনি আমাকে বলিলেন, “কাজ করিও।”
 পরোক্ষ :- তিনি আমাকে বলিলেন আমি যেন কাজ করি।
- ৯) প্রত্যক্ষ :- সে বলিল, “কেন আমাকে মারিতেছ ?”
 পরোক্ষ :- সে জিজ্ঞাসা করিল কেন তাকে মারা হইতেছে।
- ১০) প্রত্যক্ষ :- সে আমাকে জিজ্ঞাসা করিল, “তোমার নাম কি ?”
 পরোক্ষ :- সে আমাকে আমার নাম জিজ্ঞাস করিল।

১১) প্রত্যক্ষ :- তিনি আমাকে জিজ্ঞাসা করিলেন, “তুমি পুণা
যাইবে কি?”

পরোক্ষ :- তিনি আমাকে জিজ্ঞাস করিলেন, আমি পুণা যাইব
কি না।

অথবা

আমি পুণা যাইব কি না, তাহা তিনি আমাকে জিজ্ঞাসা
করিলেন।

১২) প্রত্যক্ষ :- আমি তাঁহাকে বলিলাম, “অনুগ্রহ করিয়া আমার
বাড়িতে চলুন।”

পরোক্ষ :- আমি তাঁহাকে আমার বাড়িতে চলিতে অনুরোধ
করিলাম।

১৩) প্রত্যক্ষ :- সে বলিল, “বাঃ, আমরা যশস্বী হইয়াছি।”

পরোক্ষ :- সে আনন্দের সহিত বলিল যে, তাহারা যশস্বী
হইয়াছে।

১৪) প্রত্যক্ষ :- তিনি বলিলেন, “হায়, ছেলেটি মারা গিয়াছে।”

পরোক্ষ :- তিনি দুঃখ করিয়া বলিলেন যে, ছেলেটি মারা
গিয়াছে।

[‘দুঃখ করিয়া’ বদলে ‘খেদোক্তি করিয়া’ ‘দুঃখ
প্রকাশ করিয়া’ ‘দুঃখের সহিত’ ইत्याদি শব্দদ্বয় ব্যবহৃত হইত।]

১৫) প্রত্যক্ষ :- তিনি বলিলেন, “জগতের সকলের, মঙ্গল হউক।”

পরোক্ষ :- তিনি জগতের সকল লোকের মঙ্গল কামনা করিলেন।

১৬) প্রত্যক্ষ :- রমণ বলিল, “তোমার হাতের লেখা কি চমৎকার।”

পরোক্ষ :- রমণ বলিল যে আমার হাতের লেখা বড়ই চমৎকার।

১৭) প্রত্যক্ষ :- যত্ন বলিল, “মধু, এখানে এস।”

পরোক্ষ :- যত্ন মধুকে সেখানে যাইতে বলিল।

১৮) প্রত্যক্ষ :- হরি বলিল, “ছি রাম, তোমাকে দেখিলেই আমার
পিত্ত জ্বলিয়া যায়।

- পরোক্ষ :- হরি রামকে ধিক্কার দিয়া বলিল যে, তাহাকে (রামকে) দেখিলেই তাহার (হরির) পিত্ত জ্বলিয়া যায়।
- ১৯) প্রত্যক্ষ :- গুরুমহাশয় বলিলেন, “পৃথিবীর আকার গোল।”
পরোক্ষ :- গুরুমহাশয় বলিলেন যে, পৃথিবীর আকার গোল।
- ২০) প্রত্যক্ষ :- হেমাঙ্গিনী বলিল, “বিষ খাইয়া মরিব বলিয়া বিষ কিনিয়াছি।”
পরোক্ষ :- হেমাঙ্গিনী বলিল যে, সে বিষ খাইয়া মরিবে বলিয়া বিষ কিনিয়াছে।
- ২১) প্রত্যক্ষ :- বিপিন বলিল, “আমার মাথার উপর ভগবান্ আছেন।”
পরোক্ষ :- বিপিন বলিল যে, তাহার মাথার উপর ভগবান্ আছেন।
- ২২) প্রত্যক্ষ :- আমি তাহাকে বলিলাম, “তোমার ভাই গুরুতররূপে পীড়িত।”
পরোক্ষ :- আমি তাহাকে বলিলাম যে, তাহার ভাই গুরুতররূপে পীড়িত।
- ২৩) প্রত্যক্ষ :- পথিক জিজ্ঞাসা করিলেন, “এখানে ছুধ পাওয়া যায় কি?”
পরোক্ষ :- পথিক জিজ্ঞাসা করিলেন যে, সেখানে ছুধ পাওয়া যায় কি-না।
- ২৪) প্রত্যক্ষ :- সে বলিল, “আঃ কি ভুলটাই হয়েছে।”
পরোক্ষ :- সে ছুঃখের সহিত নিজের ভুল স্বীকার করিল।

△ △ △

पाठ २० वा : बंगाली वाक्यरचना

बंगाली वाक्यांची रचना सर्वसाधारणपणे मराठीसारखीच आहे. त्यामुळे मराठीतून बंगालीत भाषांतर करताना अडचण पडत नाही.

[क्वचित् एकाच वाक्यात दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम आले असता इंग्रजीसारखी प्रथम दर्शक सर्वनाम व नंतर संबंधी सर्वनाम अशी वाक्यरचना करतात.]

बंगाली वाक्यरचना समजण्याकरिता तसेच मराठीतून बंगालीत भाषांतर करण्यास सोपे जावे म्हणून काही नियम खाली दिले आहेत.

१

- (क) सर्वसाधारणपणे वाक्यात प्रथम कर्ता व शेवटी 'अज्ञापिका' क्रियापद येते. क्रियापद सकर्मक असेल तर कर्म क्रियापदाच्या अगोदर येते. क्रियापद द्विकर्मक असेल तर गौण कर्म (व्यक्तिवाचक कर्म) मुख्य कर्माच्या (वस्तुवाचक कर्माच्या) अगोदर येते.

उदा. से बाँडी बाँय ।

तो घरी जातो.

थोक! जल थाईल ।

मुलगा पाणी प्याला.

तुमि आंमांके चा दाँ ।

तू मला चहा दे.

एकाच वाक्यात विशेषनाम किंवा नाम व त्याचे सर्वनाम ही कर्ता होऊ शकत नाहीत अशा वेळेला सर्वनाम वापरत नाहीत.

उदा. राम से बड़ भाल छेले । असे वाक्य न होता

राम बड़ भाल छेले । असेच वाक्य होईल.

- (ख) ज्या वाक्यात प्रथम पुरुष (उत्तम पुरुष), द्वितीय पुरुष (मध्यम पुरुष) व तृतीय पुरुष (प्रथम पुरुष) असे सर्व पुरुषी कर्ते

असतात त्या वाक्यात प्रथम तृतीय पुरुष नंतर द्वितीय पुरुष व शेवटी प्रथम पुरुष असा कर्त्याचा क्रम वापरतात व क्रियापद प्रथम पुरुषी असते. जेव्हा वाक्यात तृतीय पुरुषी व द्वितीय पुरुषी कर्ते असतात तेव्हा प्रथम तृतीय पुरुष व नंतर द्वितीय पुरुष असा कर्त्याचा क्रम वापरतात व क्रियापद द्वितीय पुरुषी असते. मात्र अशा वाक्यात सर्व कर्ते एकाच वचनात असले पाहिजेत. एक कर्ता एकवचनी व दुसरा अनेक वचनी असल्यास दोन वेगळी क्रियापदे वापरतात.

रमेश, तूमि ओ आमि याईव ।

रमेश, तू व मी (आपण तिघे मिळून) जाऊ.

राम ओ तूमि सेथाने छिले ।

राम व तू (तुम्ही दोघे) तिथे होता.

परंतु तोमरा ओ आमि याईव । असे न होता तोमरा याईवे ओ आमि याईव । असे वाक्य होईल.

(ग) 'असमापिका' क्रियापद 'समापिका' क्रियापदाच्या अगोदर येते. 'समापिका' क्रियापद सकर्मक असेल तर असमापिका क्रियापद कर्मानंतर येते.

उदा. आमि स्नान करिया याईव ।

मी आंघोळ करून जाईन.

से এই कथा सुनिया रागिया उठिल ।

ही गोष्ट ऐकून तो भयंकर रागावला.

एकाच वाक्यात एकापेक्षा अधिक 'असमापिका' क्रियापदे साधारणपणे वापरीत नाहीत.

उदा. तिनि आपिसे याईया बलिया शीख आसिवेन । असे न म्हणता ति नि आपिसे याईवेन एवंग बलिया शीख आसिवेन' असे म्हणतात.

'ना' हे नकारार्थी अव्यय 'असमापिका' क्रियापदाच्या अगोदर व समापिका' क्रियापदाच्या नंतर येते.

आमि खाईव ना ।

मी खाणार नाही.

आमि ना खाईया याईव ना ।

मी न खाता जाणार नाही.

- (घ) करण, संप्रदान व अपादानार्थी शब्द कर्त्यान्तर कर्मपदाअगोदर येतात.
क्वचित् कर्मपदानंतरही येतात.

आमि लाठी दिया माप मारियाछि ।

उदा. मी लाठीने सापाला मारले आहे.

आमि ताहाके एकटि पुरस्कार दिव ।

मी त्याला एक वक्षिस देईन.

से नदी हईते जल आनितेछे ।

तो नदीवरून पाणी आणत आहे.

पुलिश लोकगुलिके लाठीद्वारा प्रहार करितेछे ।

पोलीस लोकांना लाठीने मारीत आहेत.

अधिकरणार्थी शब्द कधी कर्त्याच्या अगोदर वाक्यारंभीच तर कधी कर्त्यान्तर क्रियापदा अगोदर येतो.

डाक्याय उन्नम उन्नम वस्त्र प्रसन्नत हईत ।

उदा. डाक्यात उत्तमोत्तम कापड तयार होत असे.

लोकेश्वर तीर्थक्षेत्रे दान करे ।

लोक तीर्थक्षेत्री दान करतात.

ज्या पदाशी संबंध असतो त्या पदाच्या अगोदर संबंध पद येते.

आमार बईशुलि कोथाय ?

उदा. माझी पुस्तके कोठे आहेत.

परंतु कधी कधी प्रश्नार्थक, निषेधार्थक व दृढतादर्शक वाक्यात संबंधपद नंतर येते.

बईशुलि की तोमार ?

उदा. पुस्तके काय तुझी आहेत ?

बईगुलि आंगार नय ।
पुस्तके माझी नाहीत.

बईगुलि आंगारई ।
पुस्तके माझीच आहेत.

संशोधनपद वाक्याच्या सर्वसाधारणपणे सुरवातीला येते. क्वचित् शेवटी पण येते.

हे भगवान् ! आंगार क्कमा करुन ।

उदा. हे भगवंता ! मला क्षमा कर.

आंगार कथा शोन, सरला ।
सरला ! माझे म्हणणे ऐक.

(ड) क्रियापदावर जोर दिलेल्या वाक्यात व प्रश्नार्थक वाक्यात क्रियापद कधीकधी कर्त्याच्या अगोदर येते.

ना आछे तोगार शक्ति ना आछे वृक्ति ?
तुझ्याजवळ शक्तिपण नाही व युक्तिपण नाही.

बल कि ? कर कि ?
काय म्हणतोस ? काय करतोस ?

आज्ञार्थात कर्ता कधी कधी अध्याहृत राहतो, (अध्याहृतला बंगालीत 'उछ'किंवा 'अरुक्त'असे म्हणतात.) तर कधीकधी क्रियापदानंतर येतो.

तुमि यांओ यांओ तुमि । बई पड । वाडी यांओ ।

(च) नामाचे विशेषण नामा अगोदर व विशेषणाचे विशेषण विशेषणा अगोदर येते.

सुन्दर पूष्प । अति सुन्दर पूष्प ।

सर्वनामाचे विशेषण सर्वनामाच्या नंतर येते.

तिनि बुद्धिमान् । तुमि बड चालाक ।

दोन किंवा दोनाहून अधिक विशेषणे एकाच विशेष नामाची असल्यास त्या विशेषणात उभयान्वयी अव्यय वापरत नाहीत. परंतु एकाच सामान्य

नामाची असल्यास कमी अक्षरे असलेले विशेषण अगोदर व जास्ती अक्षरे असलेले विशेषण नंतर येते. यावेळी उभयान्वयी अव्यय वापरतात महामात्र श्विश्चेष्ट वानिकी । सत्यवादी धर्माचा राजा हरिशचन्द्र । नील, श्वेत व लोहिताभ फूलगुलि किनिया आन । नीळी, पांढरी व लालसर फुले विकत आण.

प्राधान्य किंवा जोर देण्याकरिता कधी कधी वरील नियमाचे पालन करित नाहीत

“सेल्युकस् ! कि विचित्र आहे देश ।” -द्विजेन्द्रलाल राय

विधिविशेषण (विधेय विशेषण) हे नामानंतर येते. क्वचित क्रियापदानंतरही येते.

एई फल वडू मिष्टि ।

हे फळ फार गोड आहे.

छेलेटा छिल वडूई दूरस्त ।

मुलगा अगदीच खट्याळ होता.

“जगते सकल लोकई मन्द नहे ।”

जगात सगळीच माणसे वाईट नसतात.

(६) नामाप्रमाणेच सर्वनामाचा उपयोग करतात. नामाचे व सर्वनामाचे एकच वचन असते.

मातापितार अवाध्या हईं ना, तौंहारा तौंमार जग्य कतई ना कष्ट करियाछेन ?

आईवडिलांची अवज्ञा करू नकोस त्यांनी तुझ्याकरिता किती कष्ट सोसले आहेत ?

जोडीने येणाऱ्या सर्वनामात ‘ह्य’ प्रथम येते व नंतर ‘स्र’ येते.

ये ज्ञानी, सेई प्रकृत पक्षे धनी ।

जो ज्ञानी आहे. तोच खरोखरीचा श्रीमंत आहे.

कधी कधी दर्शक सर्वनाम अगोदर वापरून नंतर संबंधी सर्वनाम वापरतात.

এই সে ছেলেটা, যে সেদিন পাথর ছুঁড়িতেছিল।
जो मुलगा त्या दिवशी दगड फेकत होता, तो हाच.

सर्वनामाचा विशेषणाप्रमाणे उपयोग केल्यास ते नामाच्या अगोदर येते.

সেই বইটি আমি খুঁজিতেছি।
मी तेच पुस्तक शोधत आहे.

(ज) क्रियाविशेषण साधारणतः क्रियापदाच्या अगोदर व क्रियाविशेषणाचे विशेषण क्रियाविशेषणाच्या अगोदर येते.

रेलगाडी ज़रतवेगे चले।
आगगाडी जोराने जाते.

তুমি বড় ভাড়াভাড়ি হাঁটিতেছ।
তু ফার जोरात चालत आहेस.

कधी कधी क्रियाविशेषण वाक्याच्या सुरवातीलाही येते.

महसा तोंहार चोथ खुलिया गेल।
एकाएकी त्याचे डोळे उघडले.

क्रियापद सकर्मक असेल तर क्रियाविशेषण कर्त्याच्या नंतर परंतु कर्म, करण, संप्रदान अपादानार्थी शब्दाच्या अगोदर येते.

রাম ধীরে ধীরে दरজা দিয়া রান্নাঘরে প্রবেশ করিল।
रामने हळूहळू दरवाजा मधून स्वयंपाकघरांत प्रवेश केला.

(झ) शब्दयोगी अव्यये (पदान्वाही अव्यय) ज्या शब्दांशी संबंधीत असतात त्यांच्या पुढे येतात.

তোমার সঙ্গে কে ছিল ?
तुझ्याबरोबर कोण होता ?

कारण बिना कार्य হয় না।
कारणाशिवाय काम होत नाहीं.

सिंहेर ऱाय हिन्र पशु आर नाई ।

सिहासारखा हिन्न पशु दुसरा नाही.

चिनिर अपेक्षा (वा चिनि अपेक्षा) णुडु डाल ।

साखरेपेक्षा गुळ चांगले.

केवलप्रयोगी अव्यये अतन्वही वाक्याच्या सुरुवातीला मध्ये किंवा शेवटी येतात.

“आ मरि ! बांग्ला भाषा ।” अतुलप्रसाद सेन

तुमि त बेश लोका हे !

“कोथाय निये बाबि मोरे अयि सुन्दरी ?” -रवीन्द्रनाथ

हे सुन्दरी ! तू मला कुठे घेऊन जाणार आहेस ?

उभयान्वयी अव्यये समुच्चयी सर्वसाधारणपणे जे शब्दांती जोडतात त्याच्या मध्ये येतात.

राम ण श्याम बेडुईते बाय ।

राम व श्याम फिरावयास जातात.

नाटक वा छवि देखले कोनः उपकार हय ना ।

नाटक किंवा सिनेमा पाहून काही फायदा होत नाही.

मूर्ख मित्र अपेक्षा वरं पणित शत्रु खूब डाल ।

मूर्ख मित्रापेक्षा शहाणा शत्रू फार चांगला.

तिनि निर्धन अथच दयालू ।

ते निर्धन असूनसुद्धा दयाळू आहेत.

जोडीने येणाऱ्या अव्ययांत एक अव्यय प्रथम (गौण वाक्यांत) येते व व दुसरे नंतर (प्रधान वाक्यात) येते.

यद्यपि तिनि धनी, तथापि सुखी नहैन ।

ते जरी श्रीमंत असले तरी सुखी नाहीत.

बटे तुमि ज्ञानी, से अज्ञानी, किन्तु ज्ञानी हईलेई से सुखी हय एमन त कथा नय ।

तू ज्ञानी आहेस व तो अज्ञानी आहे हे मान्य, परंतु ज्ञानी झाला म्हणजेच तो सुखी होतो असे नाही.

वर दिलेले नियम सर्वसाधारणपणे लहान वाक्यात वापरतात. परंतु लहान मुलांकरिता लिहिलेल्या वाक्यांत, पद्यांत, वाक्य मोठे असल्यास किंवा वाक्य श्रुतिमधुर करण्याकरिता ह्या नियमाचे पालन करित नाहीत. त्यापैकी काही उदाहरणे खाली देण्यात आली आहेत.

- (प) एखाद्या मोठ्या वाक्यांत एकापेक्षा अधिक कारके, क्रियाविशेषणे, क्रियापदे इत्यादी असतील तर वाक्य बोधगम्य होण्याकरिता कर्ता क्रियापदाच्या जवळ ठेवतात.

गुरूत्कालमध्ये आलोय, चाकर - बाकरे ओ पाशेर बाडीर लोकजने **उठान** परिपूर्ण हईया गेल ।” -शरत्चंद्र
धर्मांतच प्रकाशाने, नोकरा-चाकरांनी व शेजारच्या घरांतील लोकांनी अंगण भरून गेले.

कर्त्याला प्राधान्य देण्याकरिता कर्ता कधीकधी वाक्याच्या शेवटी किंवा कर्मनंतरही ठेवतात.

“हजार हजार लोक उपस्थित থাকিলेও बालकটिके **उठान**बाब
ज्या जले बाँप दिया पड़िल, आमादेर **रमानाथ** ।”
हजारो लोक हजर असतानाही मुलाला बाहेर काढण्याकरिता आमच्या रमानाथनेच पाण्यात उडी मारली.

এই কাজটি **আমিই** করিব ।
হে কাম মীচ করোন.

कर्माला प्राधान्य देण्याकरिता कर्म कधीकधी कर्त्याच्या अगोदर किंवा क्रियापदानंतर ठेवतात.

ताहाके सकले घृणा करे ।
सर्वजण त्याचा तिरस्कार करतात.

“किन्तु एकशो बहुर हये गेल, ना पेलुम शिक्षा, ना पेलुम स्वास्थ, ना पेलुम सम्पाद ।” रवीन्द्रनाथ परंतु शंभर वर्षे होऊन गेली, आम्हाला ना मिळाले शिक्षण, ना मिळाले स्वास्थ्य, ना मिळाली संपत्ती.

कधी कधी करणकारक, अपादान कारक, अधिकरणकारक, संबोधनपद व संबोधनपद ह्याना प्राधान्य देण्याकरिता ती वाक्याच्या शेवटी ठेवतात.

करण- “मात्रेण मध्ये छोट बड़ तो शरीर दिया हय ना, से हय तार आहार प्रसार ओ प्रकाशेण परिमाण दिया ।” -नरेश सेन माणसामध्ये लहान, मोठा शरीराच्या आकारावरून ठरत नाही. त्याच्या आत्म्याच्या मोठेपणावरून व प्रकाशावरूनच ठरतो.

अपादान- “तुमि के ये आमार उपर राज् करिबे ? तोमार ए अधिकार कोथा हहेते ?” -कालीप्रसन्न घोष आमच्यावर राज्य करणारा तू कोण ? हा अधिकार तुला कुठे मिळाला ?

अधिकरण- “शिक्षण परिमाण शुधु संखाय नय, तार सम्पूर्ण-ताय, तार प्रबलताय ।”

शिक्षणाचे मोजमाप केवळ संख्येत नसते ते त्याच्या संपूर्णतेत व प्रबलतेमध्ये असते.

सम्बोधनपद- “तथन एसियाय महती वाणीर उद्धव हहेयाछिल ओ महती कीर्तिर ।” रवीन्द्रनाथ

त्यावेळी आशियांत महान उपदेशाची व मोठ्या कर्तृत्वपूर्ण कार्याची उत्पत्ति झाली.

संघोषण पद- “राजाके बध करिया राज् मेले ना भाई ।” -रवीन्द्रनाथ हे बन्धो, राजाचा खून करून राज्य मिळत नाही.

(फ) पुर्कळ वेळा वाक्याची शोभा वाढविण्याकरिता क्रियापद अध्याहृत (उह वा अरुक्त) ठेवतात. विशेषतः वर्तमानकाली ‘होया’ क्रियापद अध्याहृत ठेवण्याचा प्रघात आहे.

बिनि आमादेण अपेक्षा श्रेष्ठ (आहेण) तिनिहै भक्तिर पात्र (हण)
-बन्किमचन्द्र

जे आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत तेच श्रद्धा ठेवण्यास योग्य होत.

“এ বাজারে সব একদর - অতি মহৎ এবং অতি ক্ষুদ্র, মহাকবি কালিদাস এবং বটতলার লেখক - সবাই সমান।” চন্দ্রশেখর-মুখোপাধ্যায়

হ্যা বাজারান্ত সবাচা একচ দর-অতিশয় মোঠা ব অতিশয় ধুদ্র, মহা-কবি কালিদাস ব ফডতুস লেখক - হে সর্ব সারখেচ.

লহান মুলাকরিতা লিহিলেল্যা গোপ্টীত কিনা কোণত্যাহী প্রসংগাচে বর্ণন করতানা ক্রিয়াপদ বাক্যামধ্যে ক্রুঠেহী য়েতে.

এক যে ছিলেন রাজা, তাঁর ছিলেন দুই রাণী।
এক হোতা রাজা ত্যালা হোত্যা দোন রাণ্যা.

“আমি জন্ম নিয়েছিলুম সেকেলে কলকাতার। শহরে শাকরা
গাড়ী ছুটোছে তখন ছড়্ ছড়্ করে ধুলা উড়িয়ে।
দড়ির চাবুক পড়ছে হাড় বের করা ঘোড়ার পীঠে।
না ছিল ট্রাম, না ছিল বাস, না ছিল মোটর গাড়ী ?
রবীন্দ্রনাথ

মাজা জন্ম ত্যাকাচা কলকত্যাৎ জালা ত্যাকাচী শহরাত ঘোডচাচী
গাডী ছুটুছু আবাজ করীত ধুচ উডবিত ধাবত অসে, দোরীচা চাবুক
হাডে রাহের কাঠলৈল্যা ঘোডচাচ্যা পাঠীবর পডত অসে. (ত্যাবেচী) ট্রমহী
নব্হতী, বসহী নব্হতী মোটার গাডীহী নব্হতী.

চলিত’ বংগালীত বৈচিত্র্য আণণ্যাকরিতা কধী কধী ‘অসম্মাপি
কা’ ক্রিয়াপদ ‘সম্মাপিকা’ ক্রিয়াপদানंतर য়েতে.

“দরজায় ফেরিওয়ানা আসত বাক্স সাজিয়ে, তাতে শিউনন্দনেরও
কিছু মুনাফা থাকত।” -রবীন্দ্রনাথ

দরবাজ্যাৎ ফেরীবালা পেটী সজবুন আণত অসে, ত্যাৎ শিউনন্দনচাহী
কাংহী লভ্যাংশ অসাযাচা.

পধ্যামধ্যে সাধারণপণে কোণতাচ নিয়ম পাচ্চ নাহীত জে ঐকায়লা বরে
বাতেল বচন্দয়ুক্ত হোইল অশীচ রচনা করতাত ক্রিয়াপদ কধীকধী সুরবাতিলা
ব কধীকধী মধ্যে য়েতে.

“কহিলা হবু, ‘শুন গো গৌবুরায়,
কালিকে আমি ভেবেছি সারা রাত্র,
মলিন ঘুলা লাগিবে কেন পায়

ধরণী-মাঝে চরন ফেলামাত্র।” রবীন্দ্রনাথ

হনু ম্হণালা “অরে গৌবুরায় ঐক, জমীনীবর পায় ঠেবতান পায়ালা
ঘাণেরঙী ঘুলা কা লাগাবী যান্না মী কাল রাত্রমর বিচার কেলা.’

“শিখ-গুরু সাধু তেগ্ বাহাহুরে যখন বন্দী-বেশ আনিল সভায়
মোগল সৈন্য — বাদশাহ কহে হেসে, “দিল্লী-নগরে, গুরুজী
তোমার, দৈব - শক্তি দেখাও এবার - কেমনে ধর্ম করিলে
প্রচার পঞ্চনদীর দেশে।”” —রমণীমোহন ঘোষ

শিখাঁচা গুরু সাধু তেগ্ বহাদুরলা জেহা কঁঘাচ্যা বেষাত মোগল
সঁন্যানে রাজসম্মত আণলে তেহা বাদশহা হঁমুন ম্হণালা, “গুরো, তুহঁা
দৈবী শক্তি যাবেলী দিল্লী শহরাঁত দাখব আণি পঁজাবমধ্যে তু ধর্ম
প্রসার কসা কেলাস তে সাং.

△ △ △

पाठ २१ : वा विरामचिन्हे

बंगालीत विरामचिन्हाना 'घातिचिह्न' किंवा 'छेदचिह्न' म्हणतात. बंगालीत पुढीलप्रमाणे विरामचिन्हे आहेत.

१) पूर्णछेद वा ढाँडि - (।) (पूर्णविराम)

वाक्य जिथे संपते तिथे 'पूर्णछेद' देतात.

उदा. আমি কিছুই শুনিব না।

[प्राचीन बंगाली पद्यांत पहिल्या चरणाच्या शेवटी एक 'पूर्णछेद' व दुसऱ्या चरणाच्या शेवटी दोन 'पूर्णछेद' (वा जोडढाँडि) देण्याची प्रथा होती.

उदा. "एकदिन अखण्डरु द्रोणाचार्य स्थाने।

आईल निषाद एक शिक्षार कारणे ॥" काशीराम दास

आधुनिक बंगाली पद्यांत असे करीत नाहीत.

उदा. "आमारे फिराये लह अयि बसुकरे,
कोलेर सन्ताने तब कोलेर भितरे,
बिपुल अफलतले।" रबीन्द्रनाथ]

२) पादछेद वा प्रथम छेद वा कमा -- (,) (स्वल्पविराम)

अ) सरळ वाक्यात प्रत्येक वाक्यांशापुढे 'पादछेद' देतात.

उदा. তাঁহার শক্তি থাকা সত্ত্বেও, তিনি কিছুই করেন না।

आ) दोन किंवा अधिक नामे एकापुढे एक अशी आली असता प्रत्येक नामापुढे 'पादछेद' देतात. शेवटच्या दोन नामामध्ये 'पादछेद' न देता '०' हे 'संयोजक अव्यय' वापरतात.

उदा. सतीश, रमेश, रमण, ० राजेन्द्र ছবি দেখিতে গিয়াছে।

इ) मिश्रवाक्यांत प्रत्येक वाक्याच्या शेवटी 'पादछेद' देतात.

उदा. तুমि कि करिबे, আমি जानিতাম না।

ঐ) সংযুক্ত বাক্যামধ্যে প্রত্যেক বাক্য্যাক্ষ্য শেবটী 'পাদচ্ছেদ' দেণ্যাক্ষ্য প্রঘাত আহে.

উদা. তিনি যাহা বলেন তাহা কর, নতুবা তোমার চাকরি থাকিবে না।

উ) অসমাপিকা ক্রিয়াযুক্ত বাক্য্যাংশ 'পাদচ্ছেদ' বাপরুন বিভক্ত করণ্যাক্ষ্য প্রঘাত আহে.

উদা. এই কথা শুনিয়া, সকলের অনুমতি লইয়া, তিনি চলিয়া গেলেন।

উ) একাচ নামাচী অনেক বিশেষণে অসলী तर শেবটচে সোড়ুন প্রত্যেক বিশেষণাপুটে 'পাদচ্ছেদ' বাপরতা.

উদা. কর্তব্যবিমূখ, উদাসীন, শিক্ষিত মানুষ সমাজের উন্নতি করিতে পারে না।

৩) অর্প'চ্ছেদ বা (সম্বিকোলন - (;) (অর্ধবিরাম)

একাচ বাক্য্যাক্ষ্য জর দুসন্য্য বাক্য্যাশী ফার জবলচা সংবন্ধ অসেল तर ত্যানা 'অর্প'চ্ছেদ' বাপরুন বিভক্ত করতা.

উদা. "মরুভূমি কখনও দেখি নাই; কিন্তু ইহা তাহারই একটি ক্ষুদ্র নমুনা বলিয়া মনে হইল।"

৪) প্রশ্ন - চিহ্ন - (?) প্রশ্নচিহ্ন

প্রশ্নবাচক বাক্য্যাক্ষ্য শেবটী প্রশ্ন-চিহ্ন বাপরতা.

উদা. তুমি কে? কোথায় থাক? কেন এসেছ?

৫) বিস্ময়-চিহ্ন - (!) (উদ্বাহাচক চিহ্ন)

(অ) কোণালা সংবোধন করাব্যাচে অসল্য্যাস হযা চিহ্নাচা উপযোগ করতা.

উদা. "হে বন্ধু! তুমিই একা জেনেছ সে বানী" সত্যেন্দ্রনাথ দত্ত

(অ) আনন্দ, দু:খ, আশ্চর্য কিংবা ইतर কোণতাহী ভাব দর্শবীতানা বাক্য্যাক্ষ্য

मध्ये शेवटी वा दोन्ही ठिकाणी ह्या चिन्हाचा उपयोग करतात.

उदा. वाः ! कि चमत्कार वई !

“मरि ! मरि ! एमन अपरूप रूपेर प्रवस्रण आर कवे देखियाछि !”
—शरत्चन्द्र

हाय ! हाय ! कि सर्वनाशई हईल !

७) उद्धार-चिह्न — (“ ”) (अवतरण चिन्ह)

कोणाचेही वक्तव्य जसेच्या तसे लिहावयाचे असेल तर त्या वक्तव्याच्या मागे व पुढे ‘उद्धार-चिह्न’ ठेवतात.

उदा. शिक्षक महाशय बलिलेन, “पृथिवीर आकार गोल ।”

“कत वड़ आमि, कहे नकल हीराटी ।

ताई तो सन्देह करि नह ठिक खांटी ।” —रवीन्द्रनाथ

१) कषि वा ड्याश् - (—) (अपसारण चिन्ह)

अ) अपसारण चिन्ह कधी कधी स्वरूपविरामाच्या बदली येते.

उदा. तिनि बलिलेन —“ आमार जर हईयाछे ।”

आ) अपसारणचिन्ह कधी कधी अर्धविरामाच्या बदली येते.

उदा. से वड़ छूँ —सकलर सङ्गे बागड़ा करे ।

इ) दृष्टान्त किंवा यादी देण्याच्या वेळेला अपसारण चिन्ह वापरतात.

उदा. ये जस्तु जले ओ स्थले बास करे ताहाके उभचर प्राणी बला हय ।
यथा — कच्छप, भेक इत्यादि ।

आमि ताहाके এই कयटि जिनिष किनिते बलियाछि —वई,खाता”
पेन्सिल, निव ओ दौयात ।

ई) एका गोष्टीबरोबर अन्य गोष्टीची जरूरी असेल, एकाएकी वाक्य तोडायचे असेल किंवा जोर द्यायचा असेल तर हे अपसारण चिन्ह वापरतात.

उदा. “राजपथे लोकं देखि ना, -सरोवरे स्नातकं देखि ना,—गृहद्वारे मनुजं देखि ना, -रुक्मे पक्षीं देखि ना, -गोचारणे गरुं देखि ना;—देखि केवल, -श्वशाने शृगाल-कुकुर ।”

“पाये आमार मोजा नाई, गाये एकखानि जामार उपर अन्ध भद्र आच्छादन नाई —ईहाके तँहारा आमार अपराध बलिया गन्ध करिलेन ।”

८) पद संयोग वा शक - विशेष चिह्न वा हाईफेन — (-) (संयोगचिन्ह)

समासबद्ध शब्दांच्या मध्ये हे संयोगचिन्ह ठेवतात.

उदा. गाढ-पाला, पोहाड-पर्वत, वन-जङ्गल ।

९) कालन — (:) (अपूर्णविराम)

कोणत्याही वाक्याच्या पुढे दुसऱ्याचे वक्तव्य वा लिखाण जसेच्या तसे लिहावयाचे असेल तर अपूर्णविराम वापरतात.

उदा. महात्मा गांधी एक जायगीय लिथियाहेन :

“साहसही चरित्रेभर भित्ति । साहसके बाद दिया नीतिवादेंर कोनओ अर्थ हय ना । ये भय पाय, से सत्य वा भालवासार पथे चलिते पारे ना ।”

१०) कालन-ड्याश — (:—)

दृष्टान्त देण्याच्या वेळेला याचा उपयोग करतात.

उदा. बागाने अनेक फूल फुटियाहे :—गोलाप, टाँपा, बेना,जूँई इत्यादि ।

इतर चिन्हे

१) वक्रवी — (), { }, [] (कंस)

गणितात या कंसांचा उपयोग करतात. वाक्यातील कांही शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करावयाचा असल्यास गोलकंस () वापरतात.

उदा. आमार बद्ध सतीश (यार सन्धके ऐईमात्र बलियाछि) आसितेहे ।

बंगाली भाषा प्रवेश | ४३५

२) (लाप-चिह्न वा इलेक वा उधत क्ख्मा — (')

शब्दातील कोणताही भाग गाळला असल्यास त्याचा अगोदरच्या वर्णाच्या डोक्यावर हे चिन्ह ठेवतात.

उदा. से किछूफन परे व'ले उठल । (बलिया)

७) वर्जन-चिह्न — (—), (....), (* *)

वाक्याचा काही भाग गाळून उधृत करावयाचा असेल तर गाळलेला भाग दर्शविण्याकरिता वरील चिन्हांपैकी कोणत्याही एकाचा उपयोग करतात.

उदा. “ * * * अवगाहि देह

महातीर्थे साधवीसती प्रमीला सुन्दरी,

खुलि रत्न आभरण वितरिला सवे ।” माईकेल मधुसूदन दत्त

△ △ △

पाठ २२ वा : संधि श्रुति

स्वर व व्यंजन यांचे सान्निध्य आले असता त्यांच्या होणाऱ्या मिलाफास संधि असे म्हणतात:

बंगालीत शब्दांचे संधि करण्याच्या दोन पध्दती आहेत. १) संस्कृत व २) बंगाली ह्या दोन्ही पध्दती संपूर्णपणे वेगळ्या आहेत. बंगालीत प्रचलित असलेल्या संस्कृत शब्दांचे संधि अवश्य होतात परंतु मूळ शब्द जर बंगाली असेल तर त्याचा संधि न करण्याचा प्रघात आहे.

१

संस्कृत संधि असंस्कृत श्रुति

हे संधि तीन प्रकारचे आहेत.

- (अ) जेथे स्वरांचाच मिलाफ झालेला असतो त्यास 'स्वत-श्रुति' (स्वरसंधि) म्हणतात.
- (आ) जेथे व्यंजनांचाच मिलाफ झालेला असतो. अगर व्यंजन व स्वर यांचा मिलाफ झालेला त्यास 'दाञ्जव-श्रुति' (व्यंजनसंधि) म्हणतात.
- (इ) जेथे विसर्गाबरोबर स्वरांचा अथवा व्यंजनांचा मिलाफ झालेला असतो त्यास 'विअर्ग-श्रुति' (विसर्गसंधि) म्हणतात.

विसर्ग हा व्यंजनवर्णातच मोडत असल्याने 'विअर्ग श्रुति' चा 'दाञ्जव-श्रुति' तच अंतर्भाव करतात.

संधि व समास समजण्याच्या दृष्टीने पुढील व्याख्यांची आवश्यकता आहे.

- ५) सतर्ण स्रुत :- अ-आ, ई-ऋ, उ-ऊ, ह्या सजातीय स्वरांस 'सतर्ण स्रुत' म्हणतात. नुसते 'अ-कार' म्हटल्यास त्याचा अर्थ केवळ 'अ' व 'अ तर्ण' म्हटल्यास त्याचा अर्थ 'अ' व 'आ' हे दोन्ही असा होतो.
- २) ञ्ण :- ई, ऋ बदल ए, उ, ऊ बदल ओ, ऋ बदल आ व्हा विकारास 'ञ्ण' (गुण) म्हणतात.
- ७) वृद्धि :- ई, ऋ बदल ए, उ, ऊ बदल ओ, ऋ बदल आ व्हा विकारास 'वृद्धि' (वृद्धि) म्हणतात.
- ४) आगम :- मूळ शब्द, धातु किंवा प्रत्ययामधील अन्य वर्णांच्या उपस्थितीला 'आगम' (आगम) असे म्हणतात.
उदा. सम् + कृत = संस्कृत येथे 'स्' हा आगम आहे
ईशूल (शूल) येथे 'ई' हा आगम आहे.
- ५) आदेश :- शब्दाच्या किंवा प्रत्ययाच्या मूळ स्वरूपातच जेव्हा फरक होतो तेव्हा त्या फरकाला 'आदेश' म्हणतात.
उदा. वृद्ध + ईष्ठ = ज्येष्ठ ; येथे 'वृद्ध' शब्दाच्या ठिकाणी 'ज्य' हा 'आदेश' झाला आहे.

स्वरसंधि स्रुतसंधि

- ५) 'सतर्ण' स्वरापुढे दुसरा 'सतर्ण' स्वर आल्यास त्यांचा संधि दीर्घ 'सतर्ण' स्वर होतो.

उदा. अ + अ = आ ;	चरण + अमृत = चरणामृत
आ + अ = आ ;	महा + अर्णव = महार्णव
अ + आ = आ ;	रत्न + आकर = रत्नाकर
आ + आ = आ ;	विद्या + आलय = विद्यालय
ई + ई = ऋ ;	रवि + इन्द्र = रवीन्द्र

ই + ঙ্র = ঙ্র ;	পরি + ঙ্রক্ষা = পরীক্ষা
ঙ্র + ই = ঙ্র ;	মহী + ইন্দ্র = মহীন্দ্র
ঙ্র + ঙ্র = ঙ্র ;	সতী + ঙ্রশ = সতীশ
উ + উ = উ ;	ভানু + উদয় = ভানুদয়
উ + উ = উ ;	লঘু + উর্মি = লঘূর্মি
উ + উ = উ ;	বধু + উৎসব = বধুৎসব
উ + উ = উ ;	সরযু + উর্মি = সরযুর্মি

২) 'অ-বর্ণ' :- পুটে 'ই-বর্ণ', 'উ-বর্ণ' ব 'ঋ' আল্যাস ত্যা
দ্বোনহী বর্ণাঐব্রজী পুটীল বর্ণাচা 'ঞ' হোতৌ.

উদা. অ + ই = ঐ ;	নর + ইন্দ্র = নরেন্দ্র
আ + ই = ঐ ;	মহা + ইন্দ্র = মহেন্দ্র
অ + ঙ্র = ঐ ;	পরম + ঙ্রেশ্বর = পরমেশ্বর
আ + ঙ্র = ঐ ;	উমা + ঙ্রশ = উমেশ
অ + উ = ঊ ;	নর + উত্তম = নরোত্তম
আ + উ = ঊ ;	দুর্গা + উৎসব = দুর্গোৎসব
অ + উ = ঊ ;	চঞ্চল + উর্মি = চঞ্চলোর্মি
আ + উ = ঊ ;	গঙ্গা + উর্মি = গঙ্গোর্মি
অ + ঋ = অর্ ;	সপ্ত + ঋষি = সপ্তর্ষি
আ + ঋ = অর্ ;	মহা + ঋষি = মহর্ষি

তৃতীয়া তত্পুরুষ সমাসাত 'অ-বর্ণ' পুটে 'ঋত', শব্দ আল্যাস
'ঋ' বদল 'র্' ব 'অ-বর্ণ' বদল 'আ' যেতাত. হে দ্বোনহী মিক্কন
'আর্' হোতৌ.

দুঃখ + ঋত = দুঃখার্ (দুঃখানে ব্যাকুল জ্বালেলা)
ক্ষুধা + ঋত = ক্ষুধার্ (ধুকেনে ব্যাকুল জ্বালেলা)
পিপাসা + ঋত = পিপাসার্ (তহানেনে ব্যাকুল জ্বালেলা)

७) 'अ-वर्ण' पुढे 'ए' किंवा 'ऐ' आल्यास त्या दोन्ही स्वरांपेवजी 'ऐ' व 'उ' किंवा 'ऊ' आल्यास त्या दोन्ही स्वरांपेवजी 'उ' हे स्वर येतात.

उदा. अ + ए = ऐ ; जन + एक = जनैक
 आ + ए = ऐ ; सदा + एव = सदैव
 अ + ऐ = ऐ ; मत + ऐक्य = मत्तैक्य
 आ + ऐ = ऐ ; महा + ऐश्वर्य = महैश्वर्य
 अ + उ = उ ; जल + उघ = जलौघ
 आ + उ = उ ; महा + उषध = महौषध
 अ + उ = उ ; चित्त + उदार्य = चित्तौदार्य
 आ + उ = उ ; महा + उत्सुक्य = महौत्सुक्य

४) 'इ-वर्ण', 'ऊ-वर्ण' व 'ऋ' यांच्यापुढे इतर जातीचा स्वर आल्यास, 'इ-वर्ण' बदल 'ऋ' 'ऊ-वर्ण' बदल 'ऌ' व 'ड' बदल 'ऌ' हे वर्ण येतात

उदा. प्रति + अह = प्रत्यूह ; अति + आचार = अत्याचार
 प्रति + उपकार = प्रत्यूपकार , प्रति + एक = प्रत्यूक
 सु + अन्न = सृन्न ; सु + आगत = सृगत
 अन्न + इत = अन्नित ; अन्न + एषण = अन्नेषण
 पितृ + आलय = पितृालय

५) 'ए', 'ऐ', 'उ', 'ऊ', यांच्यापुढे कोणताही स्वर आला असता त्यांचे अनुक्रमे 'अऋ', 'आऋ', 'अऌ', 'आऌ' असे आदेश होतात.

उदा. शे + अन = शऱन ; गै + अक = गाऱक ;
 पौ + इत = पविऱत ; पौ अक = पावक

- ७) नियमानुसार न होणाऱ्या संधीना 'निपातवे सिद्ध' (स्वतः सिद्ध) असे वंगालीत म्हणतात.

खालील संधि 'निपातवे सिद्ध' आहेत.

विश्व + ष्ट = विश्वोष्ट वा विश्वोष्ठ ; सार + अङ्ग = सारङ्ग

रक्त + ष्ट = रक्तोष्ट वा रक्तोष्ठ ; मार्त + अणु = मार्तणु

गो + इन्द्र = गवेन्द्र ; गो + अक्ष = गवाक्ष

गो + अस्थि = गवास्थि ; प्र + उत् = प्रोत्

अक्ष + उहिनी = अक्षोहिनी ;

सौमन् + अन्तु = सौमन्तु (स्त्रियांच्या केशांचा भाग) ; [परंतु सौमन्तु सीमेचा शेवट]

कुल + अटा = कुलटा ; स्व + ङ्ग = स्वंग

अन्न + अन्न = अन्नोन्न (परस्पर) ; [परंतु अन्यान्य इतर]

व्यंजन संधि

व्यंजनसंज्ञा

- ५) 'क्', 'च्', 'ट्', 'त्', व 'प्' ह्यांच्यापुढे स्वर कोणत्याही वर्गाचे तिसरे किंवा चौथे अक्षर 'घ', 'व', 'ल', 'व' (अनुसृष्ट), 'ह' आल्यास त्यांच्यावद्दल त्या त्या वर्गातील तिसरे अक्षर येते.

दिक् + अन्तु = दिगन्तु ; निच् + अन्तु = निजन्तु

यट् + आनन = यडानन ; जगत् + ङ्ग = जगद्गंग

सुप् + अङ्ग = सुवङ्ग वाक् + जाल = वाग्जाल ;

यट् + विध = यडविध ; दिक् + गङ्ग = दिग्गङ्ग ; जगत् +

व्यापी = जगद्व्यापी

- २) पदाच्या शेवटी 'त्' किंवा 'द्' असून त्यांच्यापुढे

(१) 'च्', 'छ' आल्यास 'त्' व 'द्' वद्दल 'च्' हे व्यंजन येते

(२) 'ज्', 'झ' आल्यास 'त्' व 'द्' वद्दल 'ज्' हे व्यंजन येते

(३) 'ट्', 'ठ' आल्यास 'त्' व 'द्' वद्दल 'ट्' हे व्यंजन येते

- (४) 'ड', 'ढ' आल्यास 'त्' व 'द' बदल 'ड्' हे व्यंजन येते
 (५) 'ल' आल्यास 'त्' व 'द' बदल 'ल्' हे व्यंजन येते
 (६) 'श' आल्यास 'त्' व 'द' बदल 'च्' व 'श' बदल 'छ' ही व्यंजने येतात.
 (७) 'ह' आल्यास 'त्' बदल 'द' व 'ह' बदल 'ध' ही व्यंजने येतात.

उदा. शरत् + चन्द्र = शरत्चन्द्र ; उ० + छेद = उच्छेद
 विपद् + चिन्ता = विपच्चिन्ता ; तद् + छवि = तच्छवि
 स० + जन = सज्जन ;
 विपद् + जाल = विपज्जाल ;
 कु० + बाटिका = कुञ्जाटिका ; तद् + जग = तज्जग
 चल० + शक्ति = चलच्छक्ति ; तद् + श्रवण = तच्छ्रवण
 उ० + श्वास = उच्छ्वास ; जग० + हित = जगद्द्वित
 तद् + हित = तद्द्वित ; तद् + टीका = तद्दीका
 मह० + ठक्कर = महट्ठक्कर ; उ० + डीन = उड्डीन
 बृह० + टका = बृहड्ठका
 विद्य० + लता = विद्यल्लता
 सम्पद् + लाभ = सम्पल्लाभ

- ७) कोणत्याही वर्गाच्या प्रथमवर्णापुढे कोणत्याही वर्गातील तृतीय वर्ण चतुर्थ वर्ण किंवा य, व, ल, व (अञ्ज), ह, आल्यास त्या प्रथमवर्णाऐवजी त्याच वर्गातील तृतीय वर्ण येतो. ('त्' पुढे 'ज', 'व', 'ड', 'ढ', 'ल', 'ह', आल्यास संघिनियम (२) प्रमाणे संघि होतो.)

दिक् + गज = दिग्गज ; षट् + विध = षड्विध
 वाक् + दान = वाग्दान ; उ० + यम = उद्यम
 दिक् + हस्ती = दिग्हस्ती, अप् + द = अद्
 बृह० + रथ = बृहद्दथ ;

- 8) कोणत्याही वर्गाच्या प्रथमवर्णापुढे 'त्' किंवा 'म्' आल्यास त्या प्रथम वर्णाऐवजी त्याच वर्गातील पाचवा वर्ण येतो (विकल्पाने त्याच वर्गातील तृतीय वर्णही येतो, परंतु बंगालीत त्याचा वापर करित नाहीत)

वाक् + मय = वाङ्मय ; चिं + मय = चिन्मय

जगं + नाथ = जगन्नाथ ; किकिं + मात्र = किकिन्मात्र

घट् + मास = घट्मास

- ९) 'म्' च्या पुढे (१) 'क्त' पासून 'म्' पर्यंत कोणताही वर्णीय वर्ण आल्यास 'म्' च्या ऐवजी त्या वर्गातील पाचवा वर्ण येतो. (विकल्पाने अनुस्वारही येतो.)

(२) 'घ', 'त्', 'ल', 'व्' (व्रज्ज), 'श', 'ष', 'स', व 'ह' आल्यास 'म्' च्या ऐवजी अनुस्वार येतो.

उदा. सम् + गीत = मङ्गीत (संगीत)

सम् + चय = मङ्चय (संचय)

सम् + ताप = मङ्ताप ; धनम् + जय = धनङ्जय ;

सम् + पूर्ण = मङ्पूर्ण ; सम् + बद्ध = मङ्बद्ध ;

स्यम् + भू = मङ्भू (स्यंभू) ; सम् + यम = मङ्यम ;

सम् + लाप = मङ्लाप ; सम् + विधान = मङ्विधान ;

सम् + शय = मङ्शय ; सम् + मार = मङ्मार ;

सम् + हार = मङ्हार अपवाद सम् + राज् = मङ्राज् (मङ्गाटि) ;

- ७) 'त्' च्या पुढे (१) कोणत्याही वर्गातील वर्ण आल्यास 'त्' बदल त्या वर्गातील आल्यास पाचवा वर्ण येतो. (२) 'श', 'घ', 'स', 'ह', 'त्' च्या ऐवजी अनुस्वार येतो.

उदा. अन् + कित = अङ्कित ; वन् + चना = वङ्चना ;

कन् + पन = कङ्पन , प्रश्न + सा = मङ्प्रश्ना ,

दन् + शन = मङ्शन ; दन् + श्वा = मङ्श्वी ;

- १) 'च्' व 'ज्', ह्यांच्यापुढे 'त्' आल्यास 'त्' च्या ऐवजी 'त्र' हे व्यंजन येते.

याच + ना = याञ्जा , यज् + न = यज्ज ;
राज् + नी = राज्जी ;

८) कोणल्याही स्वरापुढे किंवा स्वरयुक्त व्यंजनापुढे 'छ्' आल्यास 'च्' हा 'त्रागम' होतो. व 'च्' आणि 'छ्' मिळून 'च्छू' होतो.

उदा. आ + छादन = आच्छादन ; परि + छेद = परिच्छेद ;
आ + छन्न = आच्छन्न ; गृह + छिद्र = गृहच्छिद्र ;
बट + छाया = बटछाया ; रवि + छवि = रविच्छवि ;

९) 'ष्' च्या पुढे 'त' व 'थ' आल्यास 'त' व 'थ' बदल 'ट' व 'ठ' हे वर्ण येतात.

उदा. प्रविष् + त = प्रविष्ट ; यष् + थ = यष्ट ;
तुष् + त = तुष्ट ; ह्रष् + त = ह्रष्ट ;

१०) अ) 'सम्' व 'परि' ह्या उपसर्गापुढे 'क्व' धावूची रूपे आल्यास उपसर्गापुढे 'स्' हा आगम होतो. 'सम्' मधील 'म्' चे अनुस्वारात रूपान्तर होते.

उदा. सम् + कृत = संस्कृत ; सम् + करण = संस्करण ;
परि + कृत = (परिसंकृत) परिसंकृत ('यद्बिधि' अनुसार 'स्' चा 'व्' होतो.)

आ) 'उत्' ह्या उपसर्गापुढे 'श्वा' आल्यास 'श्वा' मधील 'स्' चा लोप होतो.

उदा. उत् + स्थान = उत्थान ; उत् + स्थापन = उत्थापन

११) 'निपातनेसिद्ध' व्यंजन संधि

गो + पद = गोप्पद ;
बृहत् + पति = बृहत्पति ; वन + पति = वनस्पति .
तत् + कर = तत्कर ; आ + पद = आप्पद ; आ + चर्च = आश्चर्च ;
यट् + दश = योडश ; एक + दश = एकादश ;
पतत् + अञ्जलि = पतञ्जलि ; पश्चात् + अर्ध = पश्चार्ध ;
दिव + लोक = ह्यलोक ; दिव + मणि = ह्यमणि

विसर्ग संधि विसर्गसन्धि

१) शब्दाच्या शेवटी असलेल्या 'वृ' व 'स्' ह्यांचा विसर्ग होतो. 'वृ' च्या बदल जो विसर्ग होतो त्याला 'वृ-जात' विसर्ग व 'स्' च्या बदल जो विसर्ग होतो त्याला 'स-जात' विसर्ग म्हणतात.)

उदा. असुवृ = असुः ; वयस् = वयः ।

(२) विसर्गाच्या पुढे (१) 'च' किंवा 'छ' असल्यास विसर्गाचा 'श्' होतो. (२) 'ट' किंवा 'ठ' असल्यास विसर्गाचा 'ष्' होतो.

(३) 'त' असल्यास विसर्गाचा 'स्' होतो.

उदा. निः + चित = निश्चित ; शिरः + छेद = शिरश्छेद
 धनुः + टकार = धनुष्टकार ; निः + ठुर = निर्धुर
 मनः + ताप = मनस्ताप ; इतः + ततः = इतस्ततः

२) विसर्गाच्या मागे 'अ' असून पुढे (१) 'अ' असेल तर त्या विसर्गाचा 'उ' होतो. 'उ', आणि मागचा 'अ' मिळून 'उ' होतो पुढील 'अ' चा लोप होतो; लुप्त 'अ' काराबद्दल 'ह्र'असे चिन्ह लुप्तिचिह्न संस्कृतमधील द्विखण्डचिन्हाप्रमाणे वापरतात. हल्ली हे वापरण्याचा प्रवाह नाही. (२) 'अ' खेरीज इतर चिन्ह स्वर असल्यास, 'अ' च्या पुढच्या विसर्गाचा लोप होतो. लोप झाल्यावर मग त्यादोन स्वरांचा संधि होत नाही.

वयः + अधिक = (वयोहधिक) वयोधिक
 मनः + अभिलाष = (मनोहभिलाष) मनोभिलाष
 ततः + अधिक = (ततोहधिक) ततोधिक
 अतः + एव = अतएव वक्त्रः + उपरि = वक्त्रउपरि
 शिरः + उपरि = शिरउपरि

७) विसर्गाच्या मागे 'अ' असून पुढे कोणत्याही वर्गातील तृतीय, चतुर्थ, पंचमी वर्ण किंवा 'घ', 'व', 'ल', 'व' [अनुसृ] व 'ह्र' असल्यास

त्या विसर्गाच्या व त्याच्या मागेच्या 'अ', ह्या दोहोचा 'उ' होऊन तो 'उ-कार' विसर्गाच्या अगोदर असलेल्या 'अ-कार' युक्त व्यंजनात मिळविला जातो.

उदा. तपः + वन = तपोवन ; मनः + योग = मनोयोग
सतः + जात = सद्योजात ; यशः + राशि = यशोराशि ;
पयः + निधि = पयोनधि ; अधः + गति = अधोगति ;

४) विसर्गाच्या मागे 'इ' किंवा 'ऊ' असून पुढे स्वर किंवा कोणत्याही वर्गातील तृतीय, चतुर्थ, पंचम वर्ण किंवा 'घ', 'व', 'ल', 'व', (अनुस्वर) व 'ह' असल्यास त्या विसर्गाचा 'वृ' होतो. पुढे स्वर असल्यास तो 'वृ' त्यापुढील स्वरांत मिळतो, नसल्यास त्या 'वृ' चा 'वृष्' (रफार) होतो.

उदा. निः + अबधि = निरबधि ; ह्रः + गम = ह्रगम
चतुः + दिक = चतुर्दिक ; चक्रुः + उन्मीलन = चक्रुन्मीलन
ह्रः + लभ = ह्रलभ ; ह्रः + अबन्धा = ह्रबन्धा

५) 'वृ-जात' विसर्गाच्या मागे 'अ' असून पुढे स्वर किंवा कोणत्याही वर्गातील तृतीय, चतुर्थ, पंचम वर्ण किंवा 'घ', 'ल', 'व' (अनुस्वर) व 'ह' असल्यास त्या विसर्गाचा 'वृ' होतो. पुढे स्वर असल्यास तो 'वृ' त्यापुढील स्वरांत मिळतो; नसल्यास त्या वृ, चा 'वृष्' होतो.

उदा. पुनः + उक्ति = पुनर् + उक्ति = पुनरुक्ति
ह्रः + अबन्धा = ह्रबन्धा ; अन्तः + गत = अन्तर्गत
ह्रः + घटना = ह्रघटना ; अन्तः + यामी = अन्तर्यामी
प्रातः + आश = प्रातराश .

(६) 'वृ-जात' किंवा 'स्-जात' विसर्गापुढे 'वृ' आल्यास त्या विसर्गाचा 'वृ' होतो. ह्या विसर्गाच्या 'वृ' चा लोप होऊन 'वृ' च्या मागील स्वर ऱ्हस्व असल्यास दीर्घ होतो.

उदा. निः + रोग = निर्व + रोग = नीरोग
चक्रुः + रोग = चक्रुरोग ; निः + रव = नीरव

(१) विसर्गाच्या मागे 'अ' किंवा 'आ' असून पुढे 'क', 'ख', 'प', 'फ' आले असता त्या विसर्गाचा 'स्' होतो; विसर्गाच्या मागे 'अ' किंवा 'आ' खेरीज इतर स्वर असून पुढे 'क', 'ख', 'प' 'फ', आले असता त्या विसर्गाचा 'श्' होतो.

उदा. तिरः + कार = तिरस्कार ; यशः + कर = यशस्कर ;

श्रेयः + कर = श्रेयस्कर ; भाः + कर = भास्कर

वाचः + पति = वाचस्पति ; निः + फल = निःफल

दुः + कर = दुस्कर ; आविः + कार = आविस्कार

परः + पर = परस्पर ; नमः + कार = नमस्कार

चतुः + कोण = चतुर्कोण ; पुरः + कार = पुरस्कार

अपवाद :- अन्तःकरण, शिरःपीडा, तेजःपुंज, अधःपात, अतःपर,
इतःपूर्वे, मनःकष्ट, प्रातःकाल, शिरःपीडा इत्यादि.

८) 'निपाताने सिद्ध' विसर्गसंधि

अहः + रात्रि = अहोरात्र ; मनः + देवा = मनीषा

△ △ △

बंगाली संधि

वाङ्मला ञ्क्ति

संस्कृतमध्ये जिथे जिथे संधि होण्याची शक्यता असते तिथे तिथे संधि करणे आवश्यक असते. परंतु बंगालीत प्रत्येक ठिकाणी संधि करण्याचा प्रघात नाही. काही ठिकाणी तर संधि करणे निषिद्धच आहे. त्यापैकी काही उदाहरणे खाली देण्यात येत आहेत.

(१) बंगाली क्रियापदाशी कोणत्याही शब्दाचा संधि होत नाही.

उदा. 'तूमि आम्नितेछ' च्या ऐवजी 'तुम्गाम्नितेछ' असा संधि होणार नाही.

२) वाक्यांतील कोणत्याही शब्दांचा संधि होत नाही.

उदा. रमेश आमांर वाङ्गीते आम्निवे।

ह्या वाक्यात 'रमेशामांर' असा संधि होणार नाही.

७) पद्यामध्ये छंदानुसार कधी कधी संधि करीत नाहीत.

उदा. "तौर नाम दशमस्र जगत्तु श्रेष्ठर।" ह्या चरणात "जगत्तुश्रेष्ठर" असा संधि केल्यास छन्दःपतन होईल.

४) 'आक्षु' भाषेत बंगाली शब्दाचा बंगाली शब्दाशी, संस्कृत शब्दाशी, त्याचप्रमाणे बंगालीत प्रचलित असलेल्या इंग्रजी, फारशी, अरबी इत्यादि भाषेतील शब्दाशी साधारणतः संधि करीत नाहीत.

उदा. आपन + आपन = आपनापन

कछु + आनु = कछानु

चाय + आवाद = चायावाद

पाका + आत्र = पाकात्र

आमांर + उक्ति = आमांरुक्ति

भाल + उकिन = भालोकिन

मंत्रकण + आइन = मंत्रकणाइन

असे संधि होणार नाहीत. परंतु काही ठिकाणी असे संधि होतात.

उदा. दिल्लीश्वर, टाकेश्वरी, पोस्टाफिस, पारम्याधिपति, आईनाइमार,
ग्यामालोक, (ग्याम् + आलोक), शहराङ्गल इत्यादि

५) वेगवेगळा अर्थ असलेल्या संस्कृत शब्दांचा संधि करून होणारा शब्द
श्रुतिमधुर नसेल किंवा उच्चार करण्यास कठीण पडत असेल तर त्या
ठिकाणी संधि करित नाहीत.

उदा. दृष्टि + आकर्षण = दृष्ट्याकर्षण
मन्दिर + आश्रित = मन्दिराश्रित
अतिथि + अभ्यर्थना = अतिथ्याभ्यर्थना
राज + असुःपुर = राजासुःपुर

असे संधि होणार नाहीत. उलट बंगालीत प्रचलित असलेल्या संधियुक्त
शब्दांचा समासवध्द शब्दांचा किंवा उपसर्गयुक्त धातुरूपांचा विग्रह करून
ते वेगवेगळे वापरत नाहीत.

यद्यपि = यदि + अपि ; विद्यालय = विद्या + आलय
अत्याचार = अति + आचार ; प्रार्शन = प्र + अशन
महाशय = महा + आशय असे वापरत नाहीत.

बंगाली स्वरसंधि वाङ्मला स्वप्नसन्धि

५) दोन स्वर परस्परांशी मिळाले असता कोणत्या तरी एका स्वराचा लोप
होतो. सामान्यतः मागील शब्द 'अ-काराञ्ज' असेल तर त्या
'अ-काराञ्ज' शब्दातील 'अ' चा लोप होऊन जो 'इसञ्ज' वर्ण
राहतो त्यात पुढील स्वर मिळविला जातो.

उदा. अर्ध + एक = अर्धेक ; शत + एक = शतेक
यत + एक = यतेक ; कत + एक = कतेक
कय + एक = कयेक ; एकत्र + इत = एकत्रित
कुडि + एक = कुडिक ; हृदय + उपरि = हृदय'परि
आर + ओ = आरौ ; तथन + इ = तथनइ किंवा तथनि
या + इच्छे + तई = याच्छेताई ; काहार + ओ = काहारौ

२) 'अ-वर्ण' पुढे 'आ' आला असता त्या दोहोंचा संधि 'आ' होतो.

उदा. करिया + आछि = करियाछि ; सोना + आलि = सोनालि ;
बङ्ग + आल = बङ्गाल ; ठाकुर + आलि = ठाकुरालि
नांगर + आलि = नांगरालि

७) संस्कृतातील पुष्कळसे विसर्गान्त शब्द बंगालीत 'अ-कात्राञ्ज' लिहित असल्यामुळे त्या 'अ-कात्राञ्ज' शब्दांचा संस्कृतातील संधिनियमा-प्रमाणे बंगालीत संधि होतो.

उदा. मन + अन्तर = मनान्तर ; बङ्ग + उपरि = बङ्गोपरि
यश + आकाञ्छा = यशाकाञ्छा

8) स्वरान्त शब्दापुढे व्यंजनयुक्त शब्द आल्यास त्या स्वरान्त शब्दातील 'अ' खेरीज इतर स्वरांचा लोप होऊन उरलेल्या व्यंजनात 'अ' मिळतो.

उदा. काँचा + कला = काँचकला
घोडा + दोड = घोड़दोड
घोडा + सওয়ার = घोड़सওয়ার
बेशी + कम = बेशकम ; मिशि + काल = मिशकाल
पर + काल = परकाल ; पर + दार = परदार

बंगाली व्यंजनसंधि वाङ्मला व्यंजनसंज्ञि

खाली दिलेले बंगाली व्यंजनसंधि विशेषतः बोलीभाषेत (मौखिक भाषाय) होतात.

5) कोणत्याही वर्णाच्या प्रथम दोन 'अ' कारान्त वर्णापुढे कोणत्याही वर्णाचे तिसरे किंवा चौथे अक्षर आल्यास, त्या प्रथम दोन वर्णांऐवजी त्याच वर्णातील तिसरे अक्षर येते व 'अ' चा लोप तोहो; उलट कोणत्याही वर्णाच्या तिसऱ्या किंवा चौथ्या 'अ' कारान्त अक्षरापुढे कोणत्याही वर्णाचे प्रथम दोन वर्ण आल्यास त्या तिसऱ्या किंवा चौथ्या अक्षराऐवजी त्या वर्णातील पहिले अक्षर येते व 'अ' चा लोप होतो.

উদা. এক + ঘা = এগ্‌ঘা ; ডাক + ঘর = ডাগ্‌ঘর
 পাঁচ + জন = পাঁজ্জন ; রাত + দিন = রাদিন,
 বট + গাছ = বড়্‌গাছ ; বাপ + ভাই = বাব্‌ভাই
 যত + দূর = যদ্‌দূর ; ছোট + দা = ছোড়্‌দা
 আজ + কাল = আচ্‌কাল ; চড় + চড় = চচ্‌চড়
 বড় + ঠাকুর = বট্‌ঠাকুর ; সব + কাজ = সপ্‌কাজ
 রাগ + করে = রাঙ্করে ; হাত + ধরা = হাদ্‌ধরা

২) 'চ' বর্ণাপুটে 'শ', 'ষ', 'স' আল্যাস ত্যা 'চ' বহল মুখ্যতঃ
 'শ' ব কধীকধী 'স' য়েতৌ.

উদা. পাঁচ + শ = পাঁশ্‌শ, পাঁশ্‌শো ;
 পাঁচ + সিকা = পাঁস্‌সিকা, পাঁশ্‌সিকা ;
 পাঁচ + সের = পাঁস্‌সের, পাঁশ্‌সের

৩) 'ত-বর্গ' পুটে 'চ-বর্গ' আল্যাস ত্যা 'ত-বর্গ' বহল অনেক
 ঠিকানী 'চ-বর্গ' য়েতৌ.

উদা. সাত + জন = সাজ্‌জন - বাদ + যাবে = বাজ্‌যাবে ;
 পথ + চলা = পচ্‌চলা ; বদ + ছেলে = বচ্‌ছেলে ;
 বদ + জাত = বজ্‌জাত - সং + চাষী = সচ্‌চাষী

৪) 'ব-কার' চ্যা পুটে 'ব' খেরীজ ইতর ব্যঞ্জন আল্যাস ত্যা 'ব' বহল
 পুটীল ব্যঞ্জন য়েতৌ. ('ব' অসল্যাস 'ছ' ঐব্‌জী 'ব' য়েতৌ.)

মুড়ির + চাক = মুড়িচ্‌চাক ; ব্যাটার + ছেলে = ব্যাটাচ্‌ছেলে
 জলের + টব = জলেট্‌টব ; চার + লাথ = চাচ্‌লাথ
 চার + টি = চাটি ; চার + শ = চাশ্‌শ
 ভর + দিন = ভদ্‌দিন ; গাছের + তলা = গাচ্‌ছেত্‌তলা

৫) জগৎ শব্দাটীল 'ৎ' চা সংধিচ্যা ব্ৰেঠী বিক্লপানে লোপ হোতৌ.

উদা. জগৎ = বন্ধু = জগবন্ধু (জগদবন্ধু)
 জগৎ + মোহন = জগমোহন (জগন্মোহন)
 জগৎ + জন = জগজন (জগজ্জন)

△ △ △

पाठ २३ वा : 'व' चा 'व' व 'अ' चा 'अ' होण्याचे नियम वृत्तविधि ७ वृत्तविधि

१

'व' चा 'व' होण्याचे नियम

वृत्तविधि

बंगालीत 'व' ला खास उच्चार नसल्यामुळे मूळ बंगाली शब्दात 'व' न वापरता 'व' वापरतात. परंतु मूळ शब्द जर संस्कृत असेल तर काही वेळेला 'व' न वापरता 'व' वापरतात. त्यासंबंधीचे नियम खाली देण्यात आले आहेत.

१) 'अ', 'वृ' अथवा 'अ' यांच्यापुढे 'व' आल्यास त्याचा 'व' होतो.

उदा. अण, वृण, वर्ण, अर्ण, विष्णु, कृष्ण,

२) 'अ', 'वृ' किंवा 'अ' यांच्यापुढे स्वर, अनुस्वार, क वर्गीय वर्ण, प वर्गीय वर्ण, 'अ' 'वृ' [अञ्ज] अथवा 'अ' येऊन पुढे 'व' असल्यास त्या 'व' चा 'व' होतो.

उदा. कृपण, अर्पण, पाषाण, हरिण, करण, प्रयाण, त्रिग्रहण, श्रवण, वृंहण, रेणु, वृष्ण इत्यादि.

या खेरीज इतर वर्ण आल्यास 'व' चा 'व' होत नाही.

उदा. मर्दन, कर्तन, प्रार्थना, रचना, दर्शन, वर्धन, इत्यादि.

७) पदाच्या (विभक्तियुक्त शब्दाच्या) शेवटच्या 'व' चा 'व' होत नाही.

उदा. श्रीमान्, राजन्, वृष्ण, इत्यादि.

८) 'वृ' च्या पुढे 'वृ' वर्गातील वर्ण असल्यास 'वृ' चा 'वृ' होत नाही.

उदा. कर्कक, वर्धन, वृष्ण, पञ्चित, वृष्ण इत्यादि.

४५६ | व चा व होण्याचे नियम

५] 'ल'च्या पुढे 'त' वर्गातील वर्ण असल्यास 'ल' चा 'ण' होत नाही.

उदा. दलु; अलु, वलु, वलु, वलु, वलु इत्यादि.

७] समासात किंवा संधीत एका पदात 'ल', 'ल' अथवा 'ल' असल्यास दुसऱ्या पदातील 'ल' चा 'ण' होत नाही.

उदा. चिन्मयी, दुर्नाम, हरिनाम, द्विनयन, गिरिनन्दिनी, सर्वनाम इत्यादि.

परंतु विशेषनामांना हा नियम लागू नाही.

उदा. अग्रहायण, शूर्पणखा, नारायण, चान्द्रायण, रामायण इत्यादि.

काही समासात 'ण' दिसून येतो.

उदा. पूर्वाह्न, पराह्न, अपराह्न (परंतु मध्याह्न)

९] 'प्र, पत्रा, पत्रि, वित्र' ह्या चार उपसर्गांपुढे येणाऱ्या 'ल' चा 'ण' होतो.

उदा. प्रणाम, परिणाम, निर्णय, परायण, प्रणय, परिणय, प्रणिधान, प्रणिपात

अपवाद प्रनष्ट, परिनिर्वाण, निर्निमेष,

८) काही शब्दांत 'ण' व 'ल' हे दोन्ही वापरतात. (अशा शब्दांत हल्ली 'ण' चा वापर न करता 'ल' चा वापर करण्याचा प्रघात आहे.)

उदा. राणी, रानी ; ठाकुराणी, ठाकुरानी ; ठाकरण, ठाकरन ; पुरण, परन इत्यादि.

९) बंगाली क्रियापदांतील शेवटच्या 'ल' चा 'ण' होत नाही.

उदा. करेन, खान, याईबेन, आसिलेन इत्यादि

१०) तद्भव (संस्कृतमधून आलेल्या) शब्दात नेहमी 'ल' असतो.

उदा. सोना (अर्ण), कान (कर्ण), वामून (ब्रह्मण)

१९) विदेशी शब्दात कधी कधी संस्कृतप्रमाणेच 'व' च्या ऐवजी 'व्' लिहितात. परंतु अशा ठिकाणी 'व' लिहिणे योग्य होय.

उदा. दूरवौण (दूरवौन), द्वैराण (द्वैरान), द्वेण (द्वेन), जार्गाणी (जार्गानी)

२०) काही शब्दातील 'व्' स्वाभाविक, अर्थात 'प्' 'त्' 'ष्' यांमुळे आलेला नसतो. अशापैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

अणु, आपण(दुकान), कङ्कण, कणा, कणिका, कल्याण, कोण, कफोणि,(कोपर) गण, गण्य, गुण, गौण, गणिका, गणन, घुण, चिक्कण, तुण, निपूण; पण, पण्य, पाणि, पूण्य, फणा, फणी, वणिक, वाण, वाणिज्य, वाणी, विपणि (दुकान, बाजार), वीणा, वेणु, वेणी, माणिक्य, लवण, लावण्य, शण, शोण, शोणित, श्वाणु (शंकर)इत्यादि

△ △ △

‘स’ चा ‘स’ होण्याचे नियम सत्वविधि

१) ‘श्ल-कार’ नंतर नेहमी ‘स’ होतो.

उदा. श्वसि, वृषभ, वृष्टि

२) ‘अ, आ’ खेरीज इतर स्वर, त्याचप्रमाणे ‘क्’ व ‘त्’ ह्या वर्णा-
नंतर येणाऱ्या प्रत्ययादि ‘स’ चा स होतो.

उदा. भविष्यत् (भवि + स्यत्) ; मुग्धू (मुग्ध + सू)

मोक्ष (मोक् + स) ; श्रीचरणेषु (श्रीचरणे + सू)

मुमुक्षु (मुमुक् + सू) ; कल्याणीयेषु (कल्याणीये + सू) परंतु स्त्रीलिंगी
कल्याणीयासु इत्यादि

अपवाद :- ‘सात्’ प्रत्ययातील ‘स’ चा ‘स’ होत नाही.

उदा. अगिसात्, भूमिसात्, धूलिसात् इत्यादि.

३) उपसर्गातील ‘इ-कार’ व ‘उ-कार’ ह्यांच्यापुढील ‘स’ चा ‘स’
होतो.

उदा. अनुष्ठान (अनु + स्थान) ; (संधिनियमानुसार ‘थ’चा ‘ठ’ होतो)

प्रतिष्ठान (प्रति + स्थान) सू + सूथि = सुथिष्ठि

निष्ठात (नि + स्थात) ; निषिद्ध (नि + सिद्ध)

अपवाद - अनुसक्तान, विसर्ग, अनुस्वार, विस्रय इत्यादि.

४) ‘ट’ व ‘ठ’ यांच्याशी जोडाक्षरात नेहमी ‘स’ येतो.

उदा. कष्ट, मिष्ट, षष्ट, अष्ट इत्यादि.

५) दोन पदे मिळून एखादा शब्द बनत असेल व पहिल्या पदाच्या शेवटी
‘इ’, ‘उ’, ‘श्ल’ किंवा ‘उ’ असतील तर पुढच्या पदातील ‘स’ चा
‘स’ होतो.

उदा. युधिष्ठिर (युधि + स्थिर) ; मातृशसा (मातृ + शसा)
 पितृशसा (पितृ + शसा) ; सुशेष (सु + सेन)
 गोष्ठ (गो + स्थ) ; हरिशेष (हरि + सेन)
 विषम (वि + सम)

अपवाद - कुरुसेना, रूपिसेना

७) विदेशी शब्दात 'स' चा 'श' करीत नाहीत.

उदा. डेक्क, बाक्क, पुलिस, पोस्ट, मसला, स्टेशन, मुसाफिर इत्यादि.

[पूर्वी बंगालीत (स् + ट) 'स्ट' हे जोडाक्षर नसल्यामुळे त्याबद्दल 'ष्ठ' वापरित असत. उदा. पोष्ट्याष्टार, श्ठेशन, श्ठीमार, श्ठ्यास्प परंतु हल्ली (पोस्ट्यास्टार, स्टेशन, स्टीमार, स्ट्यास्प असे लिहितात.]

१) काही शब्दात (विशेषतः बंगालीत प्रचलित असलेल्या) स्वभावतःच 'श' असतो. अशापैकी काही शब्द खाली दिले आहेत.

दोष, भाषा, वाष्प, विष, क्षया, मेघ, पौष, उषा (उषा,) उष्ण,
 ग्रीष्म, कोष, पुष्प, भूष्ण, रोष, शेष, श्लेष्मा, षण्ड, षट्, हर्ष,
 कुष्माण्ड कषाय, पुरुष, पोषण, कलुष, तोषण, भूषण, आषाढ,
 षोडश, पुरीष, वर्षण, पाषण्ड, पाषाण, कृषक, कर्षण, षुषध
 मर्षिष, मुषिक, क्षिष्य, सर्षप, पोषण, षोषणा, विषय, उषर,
 गण्डुष, निकष, प्रदोष, विशेषण, शोषण, इत्यादि.

△ △ △

पाठ २४ वा : समास अभ्यास

दोन किंवा दोहोंपेक्षा अधिक शब्दांचा एकमेकाशी अर्थाअर्थी संबंध असता तो संबंध दर्शविणारे प्रत्यय किंवा शब्द ह्यांचा लोप होऊन जो एक निराळ्या शब्द तयार होतो त्याला सामासिक शब्द (सामासिक शब्द) म्हणतात; ह्या एकत्र संयोगास व्याकरणात समास (अभ्यास) म्हणतात. सामासिक शब्दाला विभक्ति-प्रत्यय लागतात.

ज्या पदांचा मिळून समास होतो त्या प्रत्येक पदाला 'अभ्यास्यमान' पद म्हणतात व समासयुक्तपदाला 'अभ्यस्तपद' म्हणतात. समासांतील पदांचा एकमेकांशी असलेला संबंध स्पष्ट करून दाखविणाऱ्या वाक्याला किंवा पदांना 'वाक्य-वाक्य' 'अभ्यास-वाक्य' किंवा 'विग्रह-वाक्य' असे म्हणतात.

उदा. राम ७ लक्ष्मण = राम-लक्ष्मण । ह्या समासात

'राम' व 'लक्ष्मण' ही 'अभ्यास्यमान' पदे 'राम - लक्ष्मण' हे 'अभ्यस्तपद' व 'राम ७ लक्ष्मण' हे वाक्य-वाक्य आहे.

'अभ्यास्यमान' पदात संधि होत असल्यास तो करणे आवश्यक आहे. बंगालीत १) संस्कृत-संस्कृत २) संस्कृत-बंगाली ३) बंगाली -- बंगाली ४) मिश्र (विदेशी-संस्कृत) ५) मिश्र (विदेशी-बंगाली) ६) मिश्र (बंगाली विदेशी) अशा 'अभ्यास्यमान' पदांचे समास होतात.

माता-पिता (संस्कृत-संस्कृत)

शंभुर - बाई (संस्कृत-बंगाली)

हात - पा (बंगाली-बंगाली)

पोर्लाग्रेन्टे - भवन (विदेशी-संस्कृत)

हल - घर (विदेशी-बंगाली)

राय - माहेर (बंगाली-विदेशी)

बंगालीत समासाचे मुख्यतः ६ प्रकार मानतात. १) द्वन्द्व, (द्वंद्व),

२) तत्पुरुष (तत्पुरुष) ३) कर्मधारय (कर्मधारय)

४) द्विगु (द्विगु) ५) बहुव्रीहि (बहुव्रीहि) ६) अव्ययीभाव (अव्ययीभाव)

द्वन्द्व द्वन्द्व

दोन अथवा अधिक सारख्या योग्यतेच्या पदांचा संयोग होऊन होणाऱ्या समासास 'द्वन्द्व' समास म्हणतात. ह्या समासाचा विग्रह करताना 'उ', 'एव', 'आव', 'वा' ह्या संयोजक किंवा वियोजक अव्ययांचा वापर करावा लागतो. (ह्या समासात दोन्ही पदांतील लहान पद, पूज्यभाव व्यक्तविणारे पद व स्त्रीलिंगी पद सामान्यतः समासाच्या सुरवातीला येतात.)

उदा. देव ও অসুর = देवासुर ; नर ও बानर = नर - बानर
 पथ ও ঘাট = पथ-घाट ; युवक ও युवति = युवक-युवति
 किशोर ও किशোরী = किशोर-किशोरী
 गान ও बाजना = गान-बाजना ; आना ও गौना
 = आना-गौना ; काय ও মনঃ ও वाक्य = कायमनोवाक्य ;
 माता ও পিতা = मातापिता ; मा ও বাপ = मा-बाप
 (बाप-मा) ; ভাই ও বোন = भाई-बोन'
 স্ত্রী ও পুরুষ = स्त्रीपुरुष ; লক্ষ্মী ও নারায়ণ = लक्ष्मीनारायण
 সীতা ও রাম = सीताराम ; রাধা ও কৃষ্ণ = রাধাকৃষ্ণ
 কৃষ্ণ ও অর্জুন = কৃষ্ণার্জুন ; গঙ্গা ও যমুনা = গঙ্গাযমুনা
 হিত এবং অহিত = হিতাহিত ; ভাল এবং মন্দ = ভালমন্দ
 মেয়ে ও জামাই = মেয়েজামাই ; স্বামি ও স্ত্রী = স্বামি-স্ত্রী
 কেনা ও বেচা = কেনাবেচা
 জায়া ও পতি = জায়াপতি বা দম্পতি
 अपवाद : कुश ও লব = कुशीलव ; অহ ও রাত্রি = অহোরাত্র

एकाच अर्थाच्या दोन्ही पदयुक्त समासाला 'समार्थक द्वन्द्व' म्हणतात. अशा शब्दांचा अर्थ सामान्य द्वन्द्व समासापेक्षा अधिक व्यापक असतो.

उदा. डॉक्टर व वैद्य (डॉक्टरकी व वैद्यकी करणारे सर्वजण)
 कागज - पत्र (सर्व कागद व पत्रे)
 माथा - मुण्डू ; शाक - सब्जी ; चुनो - पुँटि ; हाँडि - कुँडि ;
 राजा - बादशा इत्यादि.

तत्पुरुष तत्पुरुष

ज्या समासात् पूर्वपदात् प्रथमेखेरीज इतर विभक्तीपैकी एखादी विभक्ति (किंवा विभक्ति-स्थानीय 'अनुसर्ग') असतो व ज्यात उत्तरपदाच्या अर्थाला प्राधान्य असते त्या समासाला 'तत्पुरुष' समास म्हणतात. ह्या समासात पहिल्या पदाच्या ज्या 'विभक्ति' किंवा 'अनुसर्ग' ह्यांचा लोप होतो. त्या विभक्तीचे नांव त्या समासाला देतात. ह्या समासाचे ६ प्रकार आहेत.

- १) द्वितीया - तत्पुरुष (द्वितीया-तत्पुरुष)
- २) तृतीया - तत्पुरुष (तृतीया-तत्पुरुष)
- ३) चतुर्थी - तत्पुरुष (चतुर्थी-तत्पुरुष)
- ४) पञ्चमी - तत्पुरुष (पंचमी-तत्पुरुष)
- ५) षष्ठी - तत्पुरुष (षष्ठी-तत्पुरुष)
- ६) सप्तमी - तत्पुरुष (सप्तमी-तत्पुरुष)

१) द्वितीया - तत्पुरुष :— (अ) संस्कृत शब्दांना प्राप्ता, आश्रित, गत, आपन्न, अतीत, प्रविष्ट, आरूढ, संक्रान्त, इत्यादि शब्द जोडून हा समास होतो.

उदा. हर्षके प्राप्ता - हर्षप्राप्ता ;

वृत्तिके प्राप्ता - वृत्तिप्राप्ता ।

देवके आश्रित - देवाश्रित, दुर्गके आश्रित - दुर्गाश्रित ।

स्वर्गके गत - स्वर्गगत ; धर्मके गत - धर्मगत ।

विपदके आपन्न - विपदापन्न ; विश्वयके आपन्न - विश्वयापन्न

वर्णनके अतीत - वर्णनातीत ; लोकके अतीत - लोकातीत

गृहके प्रविष्ट - गृहप्रविष्ट ; अश्वके आरूढ - अश्वारूढ ;

धर्मके संक्रान्त - धर्मसंक्रान्त ; आपिसके संक्रान्त - आपिस संक्रान्त

(आ) मूळ बंगाली शब्दांतील 'क्रे', विभक्तिचा लोप होऊन हा समास होतो. (उत्तरपदी क्रियावाचक नाम असते.)

उदा. जलके खाওয়া - जल-खाওয়া ; कापड़के काचा - कापड़-काचा ; गानके धोया - गा-धोया ; चूलके छाँटा - चूलछाँ-टा ; गाँटके काटा - गाँट-काटा ; रथके देखा - रथ-देखा ; कलानके बेचा कलान-बेचा ; गानके टाका - गा-टाका इत्यादि.

(इ) कालवाचक द्वितीयान्त शब्दाचा पण 'द्वितीया तत्पुरुष' समास असतो.

उदा. चिरदिन शक्र — चिरशक्र ;
शतवर्ष व्यापिया राजह — शतवर्षराजह
नित्यकाल धरिया धारा — नित्यधारा
चिरकाल व्यापिया सुख — चिरसुख ;

(ई) पूर्वपदी क्रियाविशेषण किंवा विशेषणाचे विशेषण असलेल्या शब्दाचा पण 'द्वितीया तत्पुरुष' समास असतो. अशा समासांचा विग्रह करताना 'यथा तथा' रूपे व भावे ह्यांचा उपयोग करावा लागतो.

द्रुत यथा तथा गामी - द्रुतगामी ;

उदा. दृढरूपे बद्ध - दृढबद्ध ; अर्धरूपे स्फुट - अर्धस्फुट ;
घन भावे सन्निविष्ट - घनसन्निविष्ट इत्यादि.

२) तृतीया तत्पुरुष :— पूर्वपदाच्या तृतीया विभक्तिचा (किंवा 'अरुसर्ग') लोप होऊन हा समास होतो. 'ऊन', 'हीन', 'शून्य', 'रहित' तसेच 'अश्वित', 'युक्त' विशिष्ट, 'रचित', 'प्रणीत' इत्यादि शब्द पुढे असल्यास पण हा समास होतो.

उदा. मन द्वारा गड़ा - मनगड़ा ; गुरु कर्तृक दत्त - गुरुदत्त
मोह द्वारा अन्क - मोहान्क ; सुख द्वारा लक - सुखलक ;
यन्त्र द्वारा निर्मित - यन्त्रनिर्मित ;

রোগ দ্বারা পীড়িত - রোগপীড়িত ; মধু দ্বারা মাখা - মধুমাখা ;
 লোহা দিয়া পেটা - লোহাপেটা ; সাবান দিয়া কাচা- সাবানকাচা
 এক দ্বারা উন - একোন ; বিছাদ্বারা হীন - বিছাহীন ;
 জ্ঞান দ্বারা রহিত - জ্ঞানরহিত ; বিবেক দ্বারা শূন্য - বিবেকশূন্য
 শ্রী দ্বারা যুক্ত - শ্রীযুক্ত ; ঘর্ম দ্বারা অক্ত - ধর্মাক্ত ; গুণ দ্বারা
 অস্থিত - গুণাস্থিত ; জ্ঞান দ্বারা বিশিষ্ট - জ্ঞানবিশিষ্ট ;
 কীট কর্তৃক দষ্ট - কীটদষ্ট ; রবীন্দ্রনাথের দ্বারা রচিত- রবীন্দ্রনাথ
 রচিত ; বিছাসাগর কর্তৃক প্রণীত - বিছাসাগর-প্রণীত ;
 শান দ্বারা বাঁধান - শান-বাঁধান ইत्याদি।

৩) চতুর্থী-তৎপুরুষ পূর্বপদাচ্যা চতুর্থী বিভক্তিচা লোপ হোজন
 হা সমাস হোত।

উদা. দেবকে দত্ত - দেবদত্ত ; ব্রাহ্মণকে দেয় - ব্রাহ্মণদেয় ।

‘ন্যা করিতা’ হ্যা অর্থা ‘জন্য’, ‘নিমিত্ত’, হে অনুসর্গ আলে
 অসতা ‘চতুর্থী-তৎপুরুষ’ সমাস হোত। (ছালা কাহী বেলা ‘ঘণ্টী-
 তৎপুরুষ’ কিবা ‘মধ্যম্যপদালোপী সমাস’ ঘণ ম্হণতা যেইল.)

উদা. আরাম - কেদারা - আরামের নিমিত্ত কেদারা ;

যূপদারু - যূপের নিমিত্ত দারু কিবা যূপের দারু । মড়া - কাণা -
 মড়ার নিমিত্ত কাণা । বালিকা - বিছালয় - বালিকাদের জন্ম
 বিছালয় কিবা বালিকাদের বিছালয় ।

বিয়ে - পাগলা - বিয়ের নিমিত্ত পাগলা ।

তীর্থ - যাত্রা - তীর্থ উদ্দেশে যাত্রা । হ্যচপ্রমাণে

দস্ত - কাষ্ঠ ; রান্না-ঘর ; ডাক মাণ্ডল ; মাপ-কাঠি ; মাল-গাড়ী
 নোঁকা-ভাড়া অসে সমাস হোতাত।

৪) পঞ্চমী-তৎপুরুষ :- পূর্বপদাচ্যা পঞ্চমী বিভক্তিচা (কিবা
 ‘অনুসর্গ’) লোপ হোজন হা সমাস হোত।

‘মুক্ত’, ‘ভীত’, ‘চ্যুত’, ‘জাত’, ‘আগত’

হে শব্দ উত্তরপদী অসল্যাসহী হা সমাস হোত।

উদা. আগা - গোড়া - আগা হইতে গোড়া ।
 পাপমুক্ত - পাপ হইতে মুক্ত ।
 পদচ্যুত - পদ হইতে চ্যুত ।
 প্রাণপ্রিয় - প্রাণ থেকে প্রিয় ।
 বিদেশাগত - বিদেশ হইতে আগত ।
 বিলাত-ফেরত - বিলাত হইতে ফেরত ।
 সর্পভয় - সর্প হইতে ভয় । (কিবা সর্পের ভয় যশী-তৎপুরুষ)
 পথভ্রষ্ট - পথ হইতে ভ্রষ্ট ।
 তন্নিম্ন - তাহা হইতে নিম্ন ।
 তজ্জাত - তাহা হইতে জাত ।
 ইঙ্কুল-পালানো - ইঙ্কুল হইতে পালানো ।
 ঘর-ছাড়া - ঘর হইতে ছাড়া ।
 পাঁচ-সাত - পাঁচ হইতে সাত ।
 জন্মান্ন - জন্ম অবধি (বা হইতে) অন্ধ ।

৫) ষষ্ঠী তৎপুরুষ :- (প্র) পূর্বপদাচ্যা ষষ্ঠী বিধক্ৰীচা লোপ হৌজন হা
 সমাস হৌতা।

উদা. নদীর তীর - নদীতীর ; রাজার পুরী - রাজপুরী । অতিথির-
 সেবা - অতিথিসেবা ; সংলোকের সঙ্গ - সংসঙ্গ ; বিশ্বের বাণী
 - বিশ্ববাণী ; রাজ্যের পাল - রাজ্যপাল ; শশুরের বাড়ী -
 শশুর বাড়ী ; তালের পাতা - তালপাতা ; গাছের তলা - গাছ-
 তলা ; গোরাদের বারিক - গোরা-বারিক ; হিন্দুদের স্থান -
 হিন্দুস্থান ; ফুলের বাগান - ফুলবাগান ; জেলের দারোগা -
 জেল দারোগা ।

(আ) 'সহ', 'তুল্য', 'প্রতি', 'হে' শব্দ য সমূহ হ্যা অর্থা 'গণ',
 'গ্রাম', ইত্যাদি শব্দ নামাপুটে আলি অসমতাহী 'ষষ্ঠী-তৎপুরুষ'
 সমাস হৌতা।

উদা. পত্নীর সহ - পত্নীসহ ; ভ্রাতার সহ - ভ্রাতাসহ ; তাহার তুল্য
 - তত্তুল্য ; ভ্রাতার সমান - ভ্রাতৃসমান ; তাহার সদৃশ - তৎ-
 সদৃশ ; মুর্খের প্রায় - মুর্খপ্রায়
 ধনীর গণ - ধনীগণ ; গল্পের চতুষ্টয় - গল্পচতুষ্টয় ; পুত্রের দয়

- পুত্রদ্বয় ; গুণের গ্রাম - গুণগ্রাম ; দোষের সমষ্টি - দোষসমষ্টি
তাহার প্রতি - তৎপ্রতি ; রত্নের রাজি - রত্নরাজি ।

(ই) ষষ্ঠীতৎপুরুষ সমাসাত 'শিশু', 'দুগ্ধ', 'অণ্ড', 'শাবক' ইত্যাদি
শব্দ অসতা ত্যাঁচা পূর্বপদী অসলেল্যা স্ত্রীলিঙ্গী নামাঁচে পুলিঙ্গ হোতে.

উদা. মৃগীর শিশু - মৃগশিশু ; হংসীর অণ্ড - হংসাণ্ড ; ছাগীর দুগ্ধ -
ছাগদুগ্ধ ; মেঘীর শাবক - মেঘশাবক ইত্যাদি.

(ই) ষষ্ঠীতৎপুরুষ সমাসাত বিশেষনামাঁচ্যা কেळী জেহা 'কালী', 'দেবী',
ব 'ষষ্ঠী' শব্দ যেতাৎ তেহা ত্যাঁতীল 'ঈ' হ্রস্ব হোতে.

উদা. কালীর দাস - কালিদাস ; (পরন্তু কালীচরণ)
দেবীর দাস - দেবিদাস ;
ষষ্ঠীর দাস - ষষ্ঠিদাস ;

(উ) 'রাজা' শব্দ ষষ্ঠীতৎপুরুষ সমাসাচ্যা উত্তরপদী অসতা ত্যাঁচে
'রাজ' অসে রূপ হোতে. ত্যাঁচপ্রমাণে শ্রেষ্ঠতাদর্শক 'রাজন্' শব্দ
সমাসাচ্যা পূর্বপদী অসতা ত্যাঁচেপণ 'রাজ' অসে রূপ হোতে.

উদা. কবিদের রাজা - কবিরাজ ;
জাপানের রাজা - জাপানরাজ
কুরুদের রাজা - কুরুরাজ
পথের রাজা - রাজপথ
হংসদের রাজা - রাজহংস

হ্যাপ্রমাণেচ 'মাত্রা', 'পূর্ব' ইত্যাদি শব্দ ষষ্ঠীতৎপুরুষ সমাসাত
পূর্বপদী যেতাৎ.

উদা- নদীর মাঝে - মাঝনদী
সমুদ্রের মাঝে - মাঝসমুদ্র
দরিয়ার মাঝে - মাঝদরিয়া
রাত্রির পূর্ব - পূর্বরাত্র
রাত্রির মধ্য - মধ্যরাত্র

(জ) 'নিপাতনে সিদ্ধ' পশ্চীতত্পুরুষ সমাস.

উদা. বিশ্বের মিত্র - বিশ্বামিত্র ;
ক্রুর কুটি - ক্রুকুটি, ক্রুকুটি ;
বনের পতি - বনস্পতি ;

৬) সপ্তমী - তৎপুরুষ :- পূর্বপদাচ্য সপ্তমী বিভক্তিচা (কিংবা 'অনুসর্গ') লোপ হোজন হা সমাস হোতো.

উদা. জলে মগ্ন - জলমগ্ন ; পাপে আসক্ত - পাপাসক্ত ; গাছে
পাকা - গাছপাকা ; ধূলিতে পতিত - ধূলিপতিত। গৃহে বাস-
গৃহবাস ; বিদ্যায় অনুরক্ত - বিদ্যানুরক্ত ; বনে জাত - বনজাত
অকালে মৃত্যু - অকালমৃত্যু ; কার্যে কুশল - কার্যকুশল ; তালি-
কায় ভুক্ত - তালিকাভুক্ত ; সত্যে আগ্রহ - সত্যাগ্রহ ; দক্ষিণ
দিকে (বা দক্ষিণ দেশে) পথ - দক্ষিণাপথ

সপ্তমীতত্পুরুষ সমাসাত 'পূর্ব' হা শব্দ উত্তরপদী যেত।

উদা. পূর্বে শ্রুত - শ্রুতপূর্ব ; পূর্বে অদৃষ্ট - অদৃষ্টপূর্ব ; পূর্বে ভূত -
ভূতপূর্ব ইত্যাদি.

ছাঁখেবীজ তত্পুরুষ সমাসাচে আণখী দোন প্রকার আহেত. ১) নঞ
- তৎপুরুষ সমাস ২) উপপদ তৎপুরুষ সমাস

১) নঞ - তৎপুরুষ :- 'নাই', 'না', 'নহু', ছাঅর্থী ব্যঞ্জনা-
পূর্বা 'অ' আণি স্বরাপূর্বা 'অন্' হী পূর্বপদে অসুন ত্যাচা উত্তর-
পদাশী সমাস ঙ্গাল্যাস ত্যালা 'নঞ-তৎপুরুষ' সমাস ম্হণতাত.
কধীকধী 'ন' হী পূর্বপদী যেত।

উদা. ন সাধু - অসাধু ; ন কপট - অকপট ; ন সভ্য - অসভ্য ;
ন সময় - অসময় - ন ভদ্র - অভদ্র ; ন অতিদূর - অনতিদূর
নাতিদূর

আচারের বিরুদ্ধ - অনাচার ; ন পুমান্ ন স্ত্রী - নপুংসক

ন এক - অনেক ; ন (নয়) উচিত - অনুচিত ন গণ্য - অগণ্য,
নগণ্য ; ন সহযোগ - অসহযোগ

‘আ’, ‘বে’, ‘গর’, ‘না’, ‘নি’, ইत्याদি. শব্দ সমাসাচ্যা
 পূর্বপদী असल्यास पण ‘न.प्र. त.पुरुष’ समास होतो.

न धोया - आधोया ; न भाङ्गा - आभाङ्गा ; न लुनि (लवनाङ्क)
 - आलुनि ; न काल - आकाल (दुर्भिक्ष), अकाल (अशुद्ध समय)
 न सरकारी - वे -सरकारी ; न आईनि - वे-आईनि न मिल -
 गरमिल ! न मञ्जूर - नामञ्जूर ; न खरचा - निखरचा ;

उपपद त.पुरुष

तत्पुरुष समासाचे उत्तरपद कृदन्त (कृ.प्र.त.या.तु) धातुसाधित-
 नाम असल्यास त्यास ‘उपपद त.पुरुष’ समास म्हणतात.

[कृ.प्र.त.या. धातूला लागलेले प्रत्यय;

उपपद समासबद्ध कृदन्त पदाचे (उपसर्गाखेरीज असलेले) पूर्वपद]

उदा. जले चरे ये - जलचर ; बने वास करे ये - बनवासी ; कुष्ठ
 करे ये - कुष्ठकार ; गृहे থাকे ये - गृहस्थ ; भात र्रांथे ये
 - भात-र्रांथा ; लुचि भाजे ये - लुचि-भाजा ; गाँट काटे ये
 - गाँट-काटा ; छेले धरे ये - छेले-धरा ; घर भाङ्गे ये
 घर-भाङ्गा ; हाड भाङ्गे याहाते - हाड-भाङ्गा ; मनके लुक्
 करे ये - मनोलोभा ; पाडाय वेडाय ये - पाडावेडानी ;
 पकेट मारे ये - पकेट-मार ; छेलेके डुलाय याहा - छेले
 - डुलानो ; दिशा हाराइयाछे ये - दिशाहारा ; दिवा करे ये
 - दिवाकर ; पङ्के जन्ने याहा - पङ्कज : मृत्युके जय करियाछे
 ये - मृत्युजय , लफ्फी छाडियाछे याहाके - लफ्फीछाडा

साधारणतः ‘उपपद त.पुरुष’ समास अर्थावरून जाणवता.

उदा. **वई - पडार** नेशा हया ठिकाणी ‘वईके पडा’ असा द्वितीया,
 त.पुरुष’ समास होतो.

বই - পড়া লোক। হ্যা ঠিকানা 'বই পড়ে যাহারা' অসা
'উপপদ তৎপুরুষ' সমাস হোত।

পথ -চলাতে তাহার ক্লাস্তি নাই। হ্যা বাক্যাত 'পথে চল। অসা
'সপ্তমী তৎপুরুষ' সমাস হোত।

"বিচিত্র বয়সের **পথ - চলা** মান্নয়গুলি।" হ্যা বাক্যাত 'পথে
চলে যাহারা' অসা উপপদ তৎপুরুষ হা সমাস হোত।

তাহার **গাঁট - কাটা** এখনও হয় নাই। হ্যা বাক্যাত 'গাঁটকে
কাটা' অসা 'দ্বিতীয় তৎপুরুষ' সমাস হোত।

সে একটা **গাঁট - কাটা** লোক। হ্যা বাক্যাত 'গাঁট কাটে যে
অসা 'উপপদ তৎপুরুষ' সমাস হোত।

কর্মধারয় কর্মধারয়

জ্যা তৎপুরুষ সমাসাত দ্বিধ্বী পদাंची एकच प्रथमा विभक्ति असते त्याला 'कर्मधारय' समस असे म्हणतात. 'कर्मधारय' समासांचे पाच प्रकार आहेत. १) साधारण कर्मधारय २) मध्यम पद-लोपी कर्मधारय ३) उपमान कर्मधारय ४) उपमित कर्मधारय ५) रूपक कर्मधारय

१) साधारण कर्मधारय

(अ) पूर्वपद विशेषण व उत्तरपद विशेष्य

उदा. नील ये आकाश - नीलाकाश ; रक्त ये अशोक - रक्ताशोक
पुत्र ये भूमि - पुत्र्यभूमि ; सत् ये जन - सज्जन ; परम ये
ईश्वर - परमेश्वर ; चलं ये चित्र - चलच्चित्र ; विश्व (सर्व, समस्त)
ये कोष - विश्वकोष ; काँचा ये कला - काँचकला ; लाल ये
फूल - लालफूल ; हेड ये माँषीर - हेडमाँषीर ; छोटी ये लाँटी
- छोटी-लाँटी ; बड़ ये बाबू - बड़-बाबू , मेजो ये बँडे - मेजो
-बँडे , महान् ये देश - महादेश ; महं ये अरण्य - महारण्य
महती ये कीर्ति - महाकीर्ति इत्यादि.

(आ) द्विध्वी पदे विशेषणे

उदा. काँचा ओ याहा मिठाँओ ताहा - काँचामिठाँ ;
ये चालाक सेई चतुर - चालाकचतुर
टाँटीकाँओ याहा भाँजाँओ ताहा - टाँटीकाँ-भाँजाँ
ये लखा सेई चोड़ा - लखा-चोड़ा
कठिनँओ याहा कोमलँओ ताहा - कठिन-कोमल
नीलँओ याहा लोहितँओ ताहा - नील-लोहित
ये शान्त सेई शिष्ट - शान्त-शिष्ट

(इ) दोन्ही पदे विशेष्ट्ये

उदा. यिनि ठाकुर तिनई दादा - ठाकुर-दादा
यिनि डाक्टर तिनई साहेब - डाक्टर-साहेब
यिनि पण्डित तिनई महाशय - पण्डित-महाशय
याहा गोलाप ताहाई फूल - गोलाप-फूल
येति ह्य सेति लोक - ह्यलोक
याहा बोझाई ताहाई नगराई - बोझाई-नगराई

‘साधारण कर्मधारय’ समासात्

१) ‘पूर्व’, ‘मध्य’, ‘अपर’, ‘प्र’, व ‘साह्य’ हे शब्द पूर्वपदी आल्यास उत्तरपदाच्या ‘अह्’ शब्दाचे ‘अह्’ रूप होते.

उदा. पूर्व ये अहन्-पूर्वाह् (दिवसाचा पहिला भाग) मध्य ये अहन्-मध्याह्;
ह्याचप्रमाणे प्राह्, अपराह्, (संध्याकाल) साह्याह् हे समास होतात.

२) पूर्वपदी ‘मह्’, उत्तरपदी ‘राजन्’, ‘रात्रि’ व ‘अह्’ हे शब्द आल्यास त्यांच्याऐवजी अनुक्रमे ‘महा’, ‘राज’, ‘रात्रि’ व ‘अह्’ हे शब्द येतात.

उदा. महान् ये पुरुष - महापुरुष
अधि (उपरि) ये राजा - अधिराज
दीर्घ ये रात्रि - दीर्घरात्रि
पूर्व ये रात्रि - पूर्वरात्रि (रात्रीचा पहिला भाग)
परंतु पूर्व ये रात्रि - पूर्वरात्रि (कालची रात्र)
पूर्व ये अहन् - पूर्वाह् (अगोदरचा दिवस)
अपर ये अहन् - अपराह् (दुसरा दिवस)

३) ‘अन्य’ शब्दाऐवजी ‘अन्तर’ शब्द उत्तरपदी येतो.

उदा. अन्य स्थान - स्थानान्तर; अन्य देश - देशान्तर;
अन्य धर्म - धर्मान्तर; अन्य भाषा - भाषान्तर;

৪) স্বরবর্ণা পুটে অসল্যাস 'কু' ঐবজী 'কুৎ' য়েতে. 'কু' পুটে 'পুরুষ' ক্রিমা 'পথ' শব্দ আল্যাস 'কু' ঐবজী 'কা' বিকল্যানে য়েতো.

উদা. কু (কুৎসিত) অন্ন - কদন্ন ; কু (কুৎসিত) আকার - কদাকার ;
কু (কুৎসিত) অভ্যাস - কদভ্যাস ; কু (কুৎসিত) য়ে পুরুষ
- কুপুরুষ (কৃষ্ণ), কাপুরুষ (মিত্রা); কু (কুৎসিত) য়ে পথ -
- কুপথ, কাপথ ;

৫) অগোদরচী ব নন্তরচী অশা দোন ক্রিয়া দর্শবিণাশ্যা ধাতুসাধিত
বিশৌপণাচাহী 'সাধারণ কর্মধারয়' সমাস হোতো.

উদা. পূর্বে স্তুপ্ত পরে উথিত - স্তুপ্তোথিত
পূর্বে দত্ত পরে অপহৃত - দত্তাপহৃত
পূর্বে স্নাত পরে অহুলিপ্ত - স্নাতাহুলিপ্ত

৬) অনৈকদা উত্তরপদ পূর্বপদাচ্যা জাগী য়েতে.

[উত্তরপদ পূর্বপদী আল্যাস ল্যাস উত্তরপদাচা 'পূর্বনিপাত' ব
পূর্বপদাচা 'পত্রনিপাত' অসে বংগালীত ম্হণতাত.]

উদা. এক জন - জনেক ; জনৈক ;
এক মাস - মাসেক ; কতক দিন - দিনকতক
ভাজা বেগুন - বেগুনভাজা ; খানেক বছর - বছরখানেক ;
তুই গোটা - গোটাটুই ইত্যাদি.

২) মধ্যমপদলোপী কর্মধারয় :- হ্যা সমাসাত সংবন্ধদর্শক
শব্দ লুপ্ত অসতো.

উদা. য়ুতমিশ্রিত অন্ন - য়ুতান্ন ; পল (মাংস) মিশ্রিত অন্ন - পলান্ন
(পোলাও) ; দই মিশ্রিত বড়া - দই-বড়া ;
সিঁছুর রাখিবার কোঁটা - সিঁছুর-কোঁটা ;
পানিতে (জলেতে), জন্মে য়ে ফল - পানিফল
চালে জন্মে য়ে কুমড়া - চালকুমড়া
মনি রাখিবার ব্যাগ - মনি-ব্যাগ
জ্যোৎস্নায়ুক্ত রাত - জ্যোৎস্নারাত

हाते परा वा परिवार घडि - हात-घडि
 सिंह चिह्नित आसन - सिंहासन
 स्वर्णेर न्याय उज्ज्वल अक्षर - स्वर्णाक्षर
 भिक्षा लक्ष अन्न - भिक्षान्न
 यम प्रदत्त यत्नणा - यमयत्नणा
 घोडा द्वारा चालित गाडि - घोडा गाडि
 आक्केल सूचक दात - आक्केल-दात
 केशे माथिबार तैल - केश-तैल
 कोमर पर्यन्त गभीर ये जल सेई जल - कोमर-जल
 कौर्ति-ज्जापक (वा प्रकाशक) मन्दिर - कौर्ति-मन्दिर
 विह-सदृश अधर - विह्याधर
 साम्य विषयक वाद - साम्यवाद
 अस्त्ये गमनकारी रवि - अस्त्यरवि
 स्वर्णमय कमल - स्वर्णकमल
 आयेर उपर कर - आयकर
 मूक साजिया अभिनय - मूकाभिनय
 बकाकृति यत्न - बकयत्न
 टांपारठेर कला - टांपाकला
 काकेर स्नानेर मत स्नान - काकस्नान
 स्वाधीनता स्मारक दिवस - स्वाधीनता-दिवस

मध्यमपदलोपी कर्मधारय समासात् 'दश' 'विंशति' व 'त्रिंशत्' शब्द उत्तरपदी असल्यास पूर्वपदी असलेल्या 'द्वि', 'त्रि' व 'अष्टन्' ह्या तीन शब्दांच्या ठिकाणी अनुक्रमे 'द्वा', 'त्रयस' व 'अष्टा' अशी रूपे येतात.

उदा. द्वि अधिक दश - द्वादश ;
 त्रि अधिक दश - त्रयोदश
 अष्टन् अधिक दश - अष्टादश
 द्वि अधिक विंशति - द्वाविंशति
 अष्टन् अधिक त्रिंशत् - अष्टात्रिंशत्

पुढील मध्यमपदलोपी कर्मधारय समास 'निपातने सिद्ध' आहेत.

এক অধিক দশ - একাদশ

ষট্ অধিক দশ - ষোড়শ

- ৩) **উপমান কর্মধারহ** :- উপমান ব উপমেয় যাंच्यामध्ये एखादा समान गुण असता उपमेयाबरोबर उपमानाचा जो समास होतो त्याला 'উপমান কর্মধারহ' समास म्हणतात. ह्या समासात उपमान-वाचक पद पूर्वपदी येऊन उपमेयवाचक पद उत्तरपदी येते.
[ज्याची उपमा द्यावयाची ते 'উপমান' व ज्याला उपमा द्यावयाची ते 'উपमेय']

उदा. घनेर (मेघेर) न्याय श्याम - घनश्याम

तुषारेर न्याय धवल - तुषारधवल

शशेर न्याय व्यस्त - शशव्यस्त

मिशिर मत कालो - मिशकालो

बकेर न्याय धार्मिक - बक-धार्मिक

कुसुमेर मत कोमल - कुसुम-कोमल

गोरुर मत बेचारा - गो-बेचारा

हरिणेर मत चपल - हरिण-चपल

बज्जेर मत कठोर - बज्जकठोर इत्यादि.

- 8) **उपमित कर्मधारह** उपमेय व उपमान ह्या दोघात कोणतेही स्पष्ट साधर्म्य नसता, केवळ कल्पनेनेच एखादा समान गुण व्यक्त करावयाचा असतो. त्यावेळी उपमेयवाचक पद पूर्वपदी व उपमानवाचक पद उत्तरपदी येऊन होणाऱ्या समासास 'उपमित कर्मधारह' समास म्हणतात.

उदा. मुखचन्द्र - मुख चन्द्रेर न्याय किंवा मुख येन चन्द्र अर्थां चन्द्रेर मत सुन्दर ।

नरसिंह - नर सिंहेर न्याय किंवा नर सिंह सदृश ।

बाहू-लता - बाहू लतार न्याय ।

पाद पद्म - पाद पद्मेर न्याय ।

অধর-বিশ্ব - অধর বিশ্বের ত্রায় ।

পটোল চোখ - পটোলের ত্রায় চোখ । ইত্যাদি.

(৫) **রূপক কর্মধারয়** :- জ্যা সমাসাত উপমেয় ব উপমান হ্যাত কৌণতাহী মেদ ন মানতা উপমেয়বাচক শব্দ পূর্বপদী ব উপমানবাচক শব্দ উত্তরপদী যেতৌ ত্যা সমাসাস 'রূপক কর্মধারয়' সমাস ম্হণাতাত.

উদা. প্রাণরূপ পাখী - প্রাণপাখী ; শোকরূপ সিন্ধু - শোকসিন্ধু
মনরূপ মাঝী - মনমাঝী ; শান্তিরূপ বারি - শান্তিবারি [কিবা
শান্তির জন্ত বারি - শান্তিবারি (চতুর্থী তৎপুরুষ)]

বিছাই ধন বা বিছারূপ ধন - বিছাধন ; মোহরূপ নিদ্রা - মোহ
নিদ্রা ; ভবরূপ সাগর - ভবসাগর ; বাহুরূপ ডোর - বাহুডোর
ক্ষুধারূপ অনল - ক্ষুধানল ইত্যাদি.

△ △ △

দ্বিগু

জ্যা কর্মধারয় সমাসাত সংখ্যান্বাচক বিশেষণপদ পূর্বপদী যেজন উত্তর পদী নাম যেতে ত্যাস 'দ্বিগু' সমাস ম্হণতাৎ. দ্বা 'দ্বিগু' সমাসাচ্চা অর্থ সমূহবাচক অসতো.

উদা. দশ দিকের সমাহার - দশদিক্ ; অষ্ট ধাতুর সমাহার - অষ্টধাতু
সপ্ত অহের সমাহার - সপ্তাহ ; নব রত্নের সমাহার - নবরত্ন ;
পঞ্চ ভূতের সমাহার - পঞ্চভূত ; দশ চক্রের সমাহার - দশচক্র ;
ষড়্ খাতুর সমাহার - ষড়্ খাতু ; তিন মোহনার সমাহার - তেমো-
হনা ; চারি রাস্তার যোগ বা চার রাস্তার সমাহার - চৌরাস্তা ;
পাঁচ জনের সমাহার - পাঁচজন ; চার হাতের সমাহার - চারহাত
ত্রি ফলের সমাহার - ত্রিফলা ; দুই আনার সমাহার - দু-আনি ;
ইत्याদি

দ্বিগু সমাসাত কধী কধী 'অ-কারান্ত' বিশেষ্যশব্দ 'ঐ-কারান্ত' হোতাৎ. উলট 'নদী' ব 'অঙ্গুলী' হে 'ঐ-কারান্ত' বিশেষ্যশব্দ 'অ-কারান্ত' হোতাৎ.

উদা. ত্রি লোকের সমাহার - ত্রিলোকী ;
পঞ্চ বটের সমাহার - পঞ্চবটী ;
শত অদ্বেব সমাহার - শতাব্দী ;
ত্রি পদের সমাহার - ত্রিপদী ;
পঞ্চ নদীর সমাহার - পঞ্চনদ ;
পঞ্চ অঙ্গুলির সমাহার - পঞ্চাঙ্গুল ইत्याদি.

△ △ △

বহুব্রীহি (বহুব্রীহি)

জ্যা সমাসাतील कोणतेही पद प्रधान नसून, त्या सर्व सामायिक शब्दापासून त्यात असणाऱ्या पदांच्या शिवाय निराळ्याच गोष्टीचा प्रामुख्याने बोध होतो, व तो सामायिक शब्द एखाद्या नामाचे विशेषण असतो, त्या सामायिक शब्दाला 'बह्व्रीहि' समास असे म्हणतात.

उदा. दशानन - दश आनन याहार ।

ह्या समासात 'दश' व 'आनन' ह्या पदांचा अर्थ मुख्य नसून दहा तोंडे ज्याला तो म्हणजे रावण ह्या विशेषनामाचा हा समास विशेषणरूप होतो.

बह्व्रीही समासात प्रायः विशेषणपद व सप्तमी विभक्तियुक्त पद पूर्वपदी येते. कधी कधी विशेषणपद उत्तरपदी पण येते.

उदा. स्थिरा मति याहार - स्थिरमति ।

पापे मति याहार - पापमति ।

पेट मोटा याहार - पेटमोटा ।

चक्र पाणिते याहार - चक्रपाणि । इत्यादि.

बह्व्रीही समासात (१) 'सह' शब्दाऐवजी 'स' व 'मह' 'महा' स्वरवर्ण पुढे असल्यास 'कु' शब्दाऐवजी 'कृ' हे शब्द येतात.

उदा. सपुत्र - पुत्रेस सहित वर्तमान (वा विद्यमान)

सलज्ज - लज्जार सहित वर्तमान ;

सहोदर (किंवा सोदर) - सह (समान) उदर याहार ;

सजाति - समान जाति याहादर .

महाशय - महान् आशय याहार ;

महाबल - महत् बल याहार ;

कदाचार - कु आचार याहार ;

২) উত্তরপদ 'ঋ-কারান্ত', স্ত্রীলিঙ্গী 'ঙ্-কারান্ত' কিংবা উ-কারান্ত' অসল্যাস ত্যা উত্তরপদাপুটে নেহমী 'ক' য়েতৌ; অন্যথা বিকল্যানে য়েতৌ

নদীমাতৃক - নদী মাতং যাহার ;

সস্ত্রীক - স্ত্রীর সহিত বর্তমান য়ে ;

মৃতপত্নীক - মৃত পত্নী যাহার সে

বহুবধুক - বহু বধু যাহার সে ;

অল্পবয়স্ক (কিংবা অল্পবয়সী) - অল্প বয়স যাহার ;

উন্মনস্ক (কিংবা উন্মনা) - উৎকণ্ঠিত মন যাহার ;

অনর্থক (কিংবা অনর্থ) - নাই অর্থ যাহাতে ;

(৩) উত্তরপদী 'অক্ষি' শব্দাৎবজী 'অক্ষ' (বিশেষণ স্ত্রীলিঙ্গী অস-ল্যাস 'অক্ষী'), 'ধনুস্' শব্দাৎবজী 'ধন্বন্ (ধন্বা)', জায়া' শব্দাৎবজী 'জানি', 'গো' শব্দাৎবজী 'গু', 'ধর্ম' শব্দাৎবজী 'ধর্মন্', 'নাভি' (নাম অসল্যাস) শব্দাৎবজী 'নাভ' ঙ ক্বচিৎ 'পতি' শব্দাৎবজী 'পত্নী' হৈ শব্দ য়েতাত.

উদা. পুণ্ডরীকের ঞায় অক্ষি যাহার - পুণ্ডরীকাক্ষ ;

বিশাল অক্ষি যাহার - বিশালাক্ষ কিংবা বিশালাক্ষী (স্ত্রীলিঙ্গ)

পুষ্প ধনু যাহার - পুষ্পধন্বা ;

শীত গো (কিরণ) যাহার - শীতগু (চন্দ্র) ;

যুবতী জায়া যাহার - যুবজানি ;

সমান (এক) পতি যাহার - সপত্নী ;

বিগত হইয়াছে ধর্ম যাহার - বিধর্মা (বিধর্মন্) ;

পদ্বের ঞায় নাভি যাহার (বা পদ্ব নাভিতে যাহার) - পদ্বনাভ

৪) উত্তরপদী 'পাদ' শব্দাৎবজী সাধারণত: 'পদ' শব্দ য়েতৌ.

উদা. এক পাদ যাহার - একপদ, একপদী (স্ত্রীলিঙ্গ) হযাচপ্রমাণে দ্বিপদ, দ্বিপদী, ত্রিপদ ইত্যাডি সমাস হোতাত.

৫) 'সু' 'পুতি', 'উৎ' ব 'সুভি' হ্যা শব্দাপুটে 'গন্ধ' শব্দ
আল্যাস উত্তরপদী 'ই' প্রত্যয় সাধারণপণে যেত।

উদা. সু (শোভন) গন্ধ যাহার - সুগন্ধি (পুষ্প, চন্দন, ইত্যাদি) পরंतু
সুগন্ধ (খাচ, বায়ু, বস্ত্র ইত্যাদি)।

('গন্ধ' জ্যা বস্তুনা স্বাভাবিক গুণ অসতো ত্যাবেলেলা 'গন্ধি'
বাপরতা ব স্বাভাবিক গুণ নসল্যাস 'গন্ধ' বাপরতা)।

উদা. পুতি গন্ধ যাহাতে - পুতিগন্ধ, পুতিগন্ধি :

পদ্মের আয় গন্ধ যাহার - পদ্মগন্ধি, পদ্মগন্ধ :

চন্দনের আয় গন্ধ যাহার - চন্দনগন্ধি, চন্দনগন্ধ

৬) 'দ্বি', 'অন্তর' হ্যা শব্দাপুটে 'অপ্' শব্দ অসল্যাস
ত্যা ঐবজী 'ঐপ্' শব্দ যেত।

উদা. দুই দিক্ অপ্ (জল) যাহার - দ্বীপ :

অন্তর্গত অপ্ যাহার - অন্তরীপ :

৭) স্বরবর্ণ পুটে অসল্যাস 'ন (নঞ্)' জ্যা ঐবজী 'অন্' ব
ব্যঞ্জনবর্ণ পুটে অসল্যাস 'ন' জ্যা ঐবজী 'অ' হে শব্দ যেত।

উদা. ন (নাই) অন্ত যাহার - অনন্ত :

ন (নাই) চেতনা যাহাতে - অচেতন

ন (নাই) জ্ঞান যাহার - অজ্ঞান

ন (নাই) দ্বিতীয় যাহার - অদ্বিতীয়

৮) 'বক্র' শব্দাপুটে 'অষ্টন' জ্যা ঐবজী 'অষ্টা' ব 'পদ' শব্দা-
পুটে 'শ্বন্' জ্যা ঐবজী 'শ্বা' হে শব্দ যেত।

উদা. অষ্ট (অষ্টস্থানে) বক্র (বক্রতা) যাহার - অষ্টাবক্র

শ্বার কুকুরের আয় পদ যাহার - শ্বাপদ

৯) 'হাত', 'গজ', 'মণ' ইত্যাদি শব্দ উত্তরপদী অসল্যাস 'হাতি'
'গজি', 'মণি' অসে ত্যাংবে রূপান্তর হোতে।

উদা. দশ হাত (পরিমাণ) যাহার - দশহাতি ;
 বিশ গজ (পরিমাণ) যাহার - বিশগজি ;
 দশ মণ (পরিমাণ) যাহার - দশমণি ;
 পাঁচসের ওজন যাহার - পাঁচসেরি (পঁশুরি)

বহুব্রীহি সমাস 'নিপাতনে সিদ্ধ'

স্ব হৃদয় যাহার - স্বহৃৎ ; দুষ্ট হৃদয় যাহার - দুহৃৎ ; সম বয়স
 যাহার - সমবয়সী ; তিন পায়া যাহার - তেপায়া ; নাই জন
 যাহাতে - নির্জন ; নাই ভুল যাহাতে - নিভূল ; নাই সহায়
 যাহার - নিঃসহায় ; হায়া (লজ্জা) নাই যাহার - বেহায়া ;
 বে (নাই) গুর যাহার - বেগুরা ইत्याদি.

বহুব্রীহি সমাসান্নে ৬ প্রকার আহেত.

- ১) সমানাদিকরণ বহুব্রীহি ২) ব্যাদিকরণ বহুব্রীহি
 ৩) মধ্যমপদলোপী বহুব্রীহি ৪) নঞর্থক বহুব্রীহি
 ৫) সহায়ক বহুব্রীহি ৬) ব্যতিহার বহুব্রীহি

- ১) সমানাদিকরণ বহুব্রীহি - হ্যা সমাসাত পূর্বপদ বিশেষণ ব
 উত্তরপদ নাম অসতে. কধী কধী পূর্বপদ নাম অসুন উত্তরপদ বিশেষণ
 অসু শকতে. উত্তরপদালা প্রত্যয়হী কধী কধী লাগতো.

উদা. ঠাণ্ডা মাথা যাহার - ঠাণ্ডা-মাথা ;
 চড়া মেজাজ যাহার - চড়া-মেজাজ ;
 তিন নম্বর যাহার - তিন-নম্বর (বাড়ী) ;
 হত ভাগ্য যাহার - হতভাগ্য (হতভাগী) ;
 এলো কেশ যাহার - এলোকেশী ;
 লাল পাড় যাহার - লালপেড়ে (শাড়ি)
 লেজ কাটা যাহার - লেজ-কাটা ;
 মুখ পোড়া যাহার - মুখ-পোড়া ;
 ফুল তোলা যাহাতে - ফুল-তোলা (কুমাল) ;

নীল কণ্ঠ যাহার - নীলকণ্ঠ (শিব) ;
 বীত (বিগত) রাগ যাহার - বীতরাগ ;
 স (সমান) গৌত্র যাহার - স-গৌত্র ;
 স্থিরা প্রজ্ঞা যাহার - স্থির-প্রজ্ঞ
 হতা আশা যাহার - হতাশ ;
 মৃত ভর্তা যাহার - মৃত-ভর্তৃকা ;
 প্রত্যুৎপন্ন মতি যাহার - প্রত্যুৎপন্নমতি ;

২) ব্যধিকরণ বহুব্রীহি :- হ্যা সমাসাত পূর্বপদ ব উত্তপেদ হী
 দৌন্দ্রী নামে অসুন ত্যানা বেগবেগলে বিধকিতপ্রত্যয় লাগতান.

উদা. গৌঁফে খেজুর যাহার - গৌঁফ-খেজুরে ;
 ঘড়ি হাতে যাহার - ঘড়ি-হাতে ,
 পাঞ্জাবী গায়ে যাহার - পাঞ্জাবী-গায়ে ;
 বীণা পাণিতে যাহার - বীণা-পাণি (সরস্বতী
 কুৎ অন্তে যাহার - কুদন্ত ;
 রত্ন গর্ভে যাহার - রত্নগর্ভা ; (বসুন্ধরা)
 উর্ণা নাভিতে যাহার - উর্ণনাভ ;

৩) মধ্যমপদলোপী বহুব্রীহি :— হ্যা সমাসাত সংবন্ধদর্শক
 শব্দাচা লোপ লালৈলা অসতা.

উদা. পাঁচ ভরি ওজন যাহার - পাঁচভরি ;
 চাঁদের মতো (সুন্দর) মুখ যাহার - চাঁদ-মুখ (পুল্লিগী) চাঁদ-মুখী
 (স্ত্রীলিগী)
 দেখন-মাত্র হাসি যাহার - দেখন-হাসি ;
 বিড়ালের মত চোখ যাহার - বিড়ালচোখো ;
 বরাহের মত খুর যাহার - বরাহখুরে ;
 কমলের মত অগ্নি যাহার - কমলাগ্নি ;
 হযের (ষোড়ার) গ্রীবার মত গ্রীবা যাহার - হয-গ্রীবা ;
 বিগত মল যাহা হইতে - বিমল
 অন্য বিষয়ে বা অন্যগত মন যাহার - অন্যমনা, অন্যমনস্ক ;
 চিকুনির দাঁতের মত দাঁত যাহার - চিকুন্দাঁতী

৪) বঞর্থক বহুব্রীহি :— ‘বাই’ হ্যা অর্থী ‘ব’, ‘বিত্ (বিঃ)
 কিন্ অন্য় কোণত্যাহী সমানার্থক অব্যয়াশী নামাচ্যা হোণাত্যা
 বহুব্রীহি সমাসালা ‘বঞর্থক বহুব্রীহি’ সমাস ম্হণতাত.

উদা. নাই খোঁজ যাহার - নিখোঁজ ;
 নাই খুঁত যাহাতে - নিখুঁত
 নাই ভুল যাহাতে - নিভুল ;
 নাই ভাগ (ভাগ্য) যাহার - অভাগা (গুল্লিগী) অভাগী ;
 (স্ত্রীলিগী)
 নাই মূল্য যাহার - অমূল্য ;
 নাই হুঁশ যাহার - বেহুঁশ ;
 নাই আক্কেল যাহার - বেআক্কেল ;
 নাই জোড় যাহার - বিজোড় ;
 নাই কাঁড়া যাহা - আকাঁড়া ;
 নাই মিল যাহাতে - গরমিল ;
 নাই মঞ্জুর যাহা - নামঞ্জুর ;
 নাই শোক যাহার - অশোক ;
 নাই আদি যাহার - অনাদি ;
 নাই সন্তান যাহার - নিঃসন্তান ;
 নাই আকার যাহার - নিরাকার ;
 নাই সন্দেহ যাহাতে - নিঃসন্দেহ ;

৫) সহার্থক বহুব্রীহি পূর্বপদী ‘সহ’, ‘সহিত’ হ্যা অর্থী শব্দ
 অস্মূন উক্তপদী নাম অসন্ধ্যাস জো বহুব্রীহি সমাস হোতৌ ত্যালা
 ‘সহার্থক বহুব্রীহি’ সমাস অসে ম্হণতাত. সাধারণতঃ হ্যা
 সমাসাচ্যা আরম্ভী ‘স’ অসতৌ.

উদা. ফলের সহিত বিদ্যমান - সফল ;
 লজ্জার সহিত বর্তমান যে - সলজ্জ ;
 করণার সহিত বর্তমান যে - সকরণ ;
 শঙ্কার সহিত বর্তমান যে - সশঙ্ক ;
 অর্থের সহিত বর্তমান যাহা - সার্থক ;
 আকারের সহিত বর্তমান যাহা - সাকার ;

७) व्यातिहार बह्व्रीहि ज्या समासाची दोन्ही पदे परस्परत एकच क्रिया घडते आहे असे दर्शवितात त्या समासाला 'व्यातिहार बह्व्रीहि' समास असे म्हणतात.

उदा. हाते हाते ये धुव किंवा परस्पर हाते धरिया ये कार्य - हाताहाति
परस्पर काने काने कथा - कानाकानि ;
परस्पर लाठीर द्वारा युद्ध - लाठालाठि ;
परस्पर गालि दिया कलह - गालागालि ;
केशे केशे धरिया युद्ध - केशाकेशि ;
परस्पर घुष दिया युद्ध - घुषाघुषि ;
ह्याप्रमाणे टानाटानि, कोलाकुलि, हस्ताहस्ति, दन्तादन्ति, चूलाचूलि,
दलादलि, बकाबकि, रक्तारक्ति, खामचाखामचि, खुनाखुनि इत्यादि.
समास होतात.

△ △ △

অব্যয়িভাব (অব্যয়ীভাব)

পূর্বপদী অব্যয় অসূন উত্তরপদী নাম অসল্যাস ব সমাশাত পূর্বপদী অসলেল্যা অব্যয়াচ্যা অর্থাৎ প্রাধান্য অসল্যাস 'অব্যয়ীভাব' সমাশ হোতী.

উদা. কুলের সমীপ - উপকূল ;
রূপের যোগ্য - অল্পরূপ ;

'চলিত, বঙ্গালীত কথী কথী অব্যয়পদ উত্তরপদী য়েতে.

উদা. মাথায় মাথায় - মাথাপিছু ;

সামীপ্য, বীম্বা, অমাব, অনতিবৃতি (অতিক্রমণ ন করণে) পর্যন্ত, যোগ্যতা, সাহস্য, পশ্বাত্ ইত্যাডি অর্থ 'অব্যয়ীভাব' সমাশাত অসু শকতাত.

(১) সামীপ্য:— কুলের সমীপ - উপকূল ; বনের সমীপ - উপবন ;
কণ্ঠের সমীপ - উপকণ্ঠ ; অক্ষির সমীপে - সমক্ষে ; অক্ষির
সম্মুখে - প্রত্যক্ষ ; নগরীর সমীপ - উপনগরী ;

(২) বীপ্সা (পুনঃ পুনঃ) — দিন দিন - প্রতিদিন বা অল্পদিন ; মুহূর্তে
মুহূর্তে - প্রতিমুহূর্তে ; ক্ষণে ক্ষণে - অনুক্ষণ বা প্রতিক্ষণ ;
গৃহে গৃহে - প্রতিগৃহে ; জনে জনে - জনপিছু বা জনপ্রতি ;
বছর বছর - ফিবছর ; রোজ রোজ - হররোজ ;

(৩) অভাব :— বিপ্লের অভাব - নির্বিপ্ল ; ভিক্ষার অভাব - দুর্ভিক্ষ
বন্দোবস্তের অভাবে - বে বন্দোবস্ত ; ভাতের অভাব - হাভাত ;
মিলের অভাব - গরমিল ; ঘরের অভাব - হাঘর ; লুনের
(লবণের) অভাব - আলুনি ; মিষ্টির অভাব - না-মিষ্টি ; ইত্যাডি.

(৪) পর্যন্ত:— জীবন পর্যন্ত - আজীবন, যাবজ্জীবন ; সমুদ্র পর্যন্ত -
আসমুদ্র ; কর্ণ পর্যন্ত - আকর্ণ ; মরণ পর্যন্ত - আমরণ ; পদ
(পা) হইতে মস্তক পর্যন্ত - আপাদমস্তক ; বাল, বৃদ্ধ ও বনিতা
পর্যন্ত - আবালবৃদ্ধবনিতা ;

- (६) যোগ্যতা:— রূপের যোগ্য - অনুরূপ; কুলের যোগ্য - অনুকূল
 (৬) সাদৃশ্য:— দ্বীপের সদৃশ - উপদ্বীপ; মূর্তির সদৃশ - প্রতিমূর্তি;
 কথার সদৃশ - উপকথা; ভাষার সদৃশ - উপভাষা; অপবাদ
 হীন দেবতা - উপদেবতা;

(৭) পশ্চাৎ:— গমনের পশ্চাৎ-অনুগমন; পদের পশ্চাৎ - অনুপদ;

(৮) অনতিরুক্তি:— শক্তিকে অতিক্রম না করিয়া - যথাশক্তি; বিধিকে
 অতিক্রম না করিয়া - যথাবিধি; ইষ্টকে অতিক্রম না করিয়া
 যথেষ্ট; জ্ঞানকে অতিক্রম না করিয়া - যথাজ্ঞান; খুশিকে
 অতিক্রম না করিয়া - যা-খুশি

(৯) ক্ষুদ্রতা:— উপ (ক্ষুদ্র) গ্রহ - উপগ্রহ; উপ (ক্ষুদ্র) বিভাগ
 - উপবিভাগ;

১০) বিভক্তির অর্থে:— প্রত্যয়ে (=উষায়; সত্যমী বিমুক্তি)

‘বিপাতনে সিদ্ধ’ অব্যয়ীভাব সমাস

অক্ষির অগোচরে - পরোক্ষ; আত্মকে অধি (অধিকার করিয়া)
 - অধ্যাত্ম; ভূতকে অধিকার করিয়া - অধিভূত, দৈবকে
 অধিকার করিয়া - অধিদৈব; দক্ষিণকে প্রগত - প্রদক্ষিণ

অলুক্ - সমাস

বিমুক্তিতযুক্ত পদাংচ্যা (বিশেষত: পূর্বপদাংচ্যা) হোণাংচ্যা সমাসালা
 ‘অলুক্ - সমাস’ ম্হণতাত. হা কাহী স্বতন্ত্র সমাস নহে. ব্রহ্ম,
 নন্দপুরুষ, ব্রহ্মবীহিমধ্যেচ যান্চা অন্তর্ভাব হোতী.

[১] অলুক্-দন্দ, —‘হাতে-পায়ে’; ‘হাতে-কলমে’; ‘পথে-ঘাটে’;
 ‘বুকে-পিঠে’; ‘ছধে-ভাতে’; ‘বনে-জঙ্গলে’; ‘ঝোপে-ঝাড়’;
 ‘আগে-পাছে’; বা ‘আগে-পিছে’; ইত্যাদি.

[২] অলুক্-তৎপুরুষঃ— হাতে-কাটা (সূতো) ? হাতে-গড়া (খেলনা)
 বানে-ভাসা (ছেলে);

ছিপে - গাঁথা (মাছ); মায়ে - তাড়ানো (ছেলে);

সাপে - কাটা (লোক); শিশিরে - ভেজা (ফুল);

মনসি জন্মে যে - মনসিজ ; সরসি জন্মে যে - সরোজ সরসিজ ;
 পোকায় - কাটা (আম) ; হাতে - গরম (বড়া) ;
 মামার - বাড়ি ; চোখের-জল ; ঘরে পাতা-(দই) ; যুদ্ধি (যুদ্ধে)
 স্থির - যুধিষ্ঠির ; অন্তে (সমীপে) বাসী অন্তেবাসী ; ঘিয়ে
 (ঘি দ্বারা) ভাজা - ঘিয়ে-ভাজা বা ঘি-ভাজা ; বনে চর - বনেচর
 খে চর - খেচর

৩] অলুক -বহুব্রীহি :- মুখে-ভাত - মুখে ভাত দেওয়া হয় যে
 অনুষ্ঠানে ; হাতে-ঘড়ি - হাতে ঘড়ি দেওয়া হয় যে অনুষ্ঠানে ;
 গায়ে-হলুদ - গায়ে হলুদ দেওয়া হয় যে অনুষ্ঠানে ; ইত্যাদি.

বিত্যসম্বাস

জ্যা সমাসাतील पदे नेहमी एकर असतात, ज्याचा विग्रह करता येत
 नाही, त्या समাসाला 'वित्यसम्वस' असे म्हणतात. हा काही स्वतंत्र
 समस नाही. कोणत्याही प्रकारच्या समसाचा विग्रह करता न आल्यास त्यालाही
 'वित्यसम्वस' असेच म्हणतात.

उदा. केवल ताहा ह्या अर्थी तन्मात्र ; केवल दर्शन ह्या अर्थी
 दर्शन-मात्र ; केवल चिं ह्या अर्थी चिन्मात्र ; केवल जल ह्या अर्थी
 जलमात्र ; वेलाके (तट-भूमिके) उं (अतिक्रान्त) ह्या अर्थी उ-
 -द्वेल ; शृङ्खलाके उं (अतिक्रान्त) ह्या अर्थी उच्छ्रल ; निद्रा
 हईते उं (उथित) ह्या अर्थी उन्नित ; दुष्फेनेर तुल्य ह्या अर्थी
 दुष्फेननिभ ; वज्जेर तुल्य ह्या अर्थी वज्जसनिभ ; कालान्तकेर
 तुल्य ह्या अर्थी कालान्तकसनिभ ; जबाकुसुमेर तुल्य ह्या अर्थी
 जबाकुसुमसङ्काश ; प्रति (प्रतिकूल) वाद ह्या अर्थी प्रतिवाद ;
 अन्न (पश्चां) ताप ह्या अर्थी अन्नताप ; प्र (प्रकृष्ट) भाव ह्या
 अर्थी प्रभाव ; अन्न रूप ह्या अर्थी रूपान्तर ; अन्न ग्राम ह्या अर्थी
 ग्रामान्तर ; वज्जेर तुल्य ह्या अर्थी वज्जेनिकाश ; पान हेतु
 (वा पानेर जग वा पान उद्देशे) ह्या अर्थी पानार्थ ; ह्याच-
 प्रमाणे स्नानार्थ, भ्रमणार्थ ; अनेक टाका ह्या अर्थी टाकागुलि ;
 এই कापड़ ह्या अर्थी कापड़खाना ; ह्याचप्रमाणे चूलगाछा,
 मालागाछि, गोटाचारि, थानधुति इत्यादि.

△ △ △

पाठ २५ वा : शब्द-प्रकरण

१

बंगालीत सध्या प्रचलित असलेले शब्द चार भागात विभागले जातात.

१) त९सम २) तद्धव ७) (दशी ४) विदेशी

१) त९सम :— जे संस्कृत शब्द जसेचे तसे अविकृत स्वरूपांत बंगालीत घेण्यात आले आहेत त्यांना 'त९सम' शब्द म्हणतात.

उदा. चंद्र, सूर्य, हस्त, निमल्लर्ण, श्राद्ध, कुधा, सक्या, स्पर्श, महोत्सव, पुरोहित, ज्योत्स्ना, कर्ण, केश, वृक्ष, लता, वन, जल, देह, पुरुष, स्त्री, नारी, नदी, मृत्यु, आकाश, वायु, सुन्दर, बह, अन्न, इत्यादि.

२) तद्धव:— संस्कृतमधील मूळ शब्दांचे परिवर्तन होऊन प्राकृत शब्द तयार झाले. ह्या प्राकृतातून परिवर्तन होऊन किंवा अपभ्रंश होऊन जे शब्द तयार झाले त्यांना 'तद्धव' शब्द म्हणतात. ह्यांना 'प्राकृत-ज' असे पण म्हणतात. हे 'तद्धव' शब्द खरोखरीचे बंगाली शब्द आहेत.

उदा.

मूळ संस्कृत	बंगाली	मूळ संस्कृत	बंगाली
गात्र	गा	माता	मा
हस्त	हात	भगिनी	बोन
चक्षु	चोख	भ्राता (भ्रातृ)	भाई
पाद	पा	गृह	घर
कर्ण	कान	ब्राह्मण	बामुन
मस्तक	माथा	कुल्लकार	कुमार
चंद्र	टाँदः	मत्स्या	माछ
वज्र	बाज	कर्पट	कापड़
व्याघ्र	बाघ	मिष्ट	मिठी

उक	ऊँ	अर्ध	आध
मिथा	मिछा	सार्ध	साडे
एतद्	ए	अपर	आर
उपरि	पर	पत्र	पाता

[मराठीत जसे आपण चंद्राला 'चांदोमामा' म्हणतो तसे बंगालीत चंद्राला 'चाँदाभाई' व सूर्याला 'सूर्यामामा' असे म्हणतात.]

'तॄसम' व 'तद्व' शब्दांच्या मधोमध 'अर्ध'-तॄसम किंवा 'तृण-तॄसम' असाही एक प्रकार आहे. ह्या वर्गातील शब्द खरोखरीचे 'तॄसम' शब्द आहेत. परंतु बंगालीतील उच्चारणाच्या विकृतते-मुळे त्यांच्या मूळ स्वरूपांत थोडासा फरक झाला आहे.

उदा. तॄसम	अर्ध-तॄसम
कृष	केष्ट
गृहिणी	गिरिणी (गिरि)
महोत्सव	मोच्छव
निमत्तण	नेमतण
वैष्णव	वोष्टम (वोष्टूम)
मिथ्या	मिथ्ये
सूर्य	सुर्जि
कृषा	क्विदे
स्पर्श	परश
पूरोहित	पूरुत
प्रीति	पिरीत
ज्योत्स्ना	जोहना
महाशय	मशाई

७) (देशी) ङ— प्राकृत भाषेत पुष्कळ अनार्य शब्द व ज्यांचे मूळ स्वरूप ठाऊक नाही असे शब्द आहेत. त्यापैकी काही शब्द थोडेसे रुपान्तरित होऊन बंगालीत घेण्यात आले आहेत. ह्या शब्दांना 'देशी' शब्द म्हणतात.

उदा. পেট, খাড়ু, গোদ, খোঁপা; ডিঙ্গি, ডাবর, টিল, বাঁটা, খোঁচা, ডাহা, ডাঁসা, চাউল, চাঙ্গা, টেঁকি টেউ, বিজ্জা, গোট, ঘোমটা, আড্ডা, বাঁটি, খোকা, খুকি, কামড়, ডাব, সড়কি ইত্যাদি.

৪) বিদেশী বিদেশী ভাষামধূন বিকৃত কিনা অবিকৃত স্বরূপাত বঙ্গালীত সামাবূন ঘেপ্যাত আলৈল্যা শব্দাংনা 'বিদেশী' শব্দে ম্হণাত.

অ) ফারসী, ফার্সী, (ফারঙ্গী) ইয়ার, কারিগর, কুস্তি, খরিদ, খুন, দরবার, বাদশাহ্, সেপাই, কুচকাওয়াজ, শিকার, গোমস্তা, দপ্তর, মোহর, শহর, কারকুন, কারখানা, সরকার, সাল, জারি, দস্তখত, নালিশ, সেরেস্তা পেশা, সালিস, দরগা, দরজী, দরবেশ, পয়গম্বর, আনার, আয়না, আন্দুর, কিংখাপ, কিশমিশ, খানসামা, গোলাপ, চর্বি, চশমা, চাবুক, চেহারা, জরি, জামা, তাকিয়া, দালান, দস্তানা, দোয়াত, পরদা, পাজামা, পোলাও, বরফ, বাগিচা, বাদাম, খোরাক, জয়গা, জোর, তাজা, দরকার, দেরী, দোকান, পছন্দ, পোশাক, বন্দর, বন্দোবস্ত, বাগান, বাজার বায়না, বেচারি, বেশ, বেশি, মজা, ময়দা, ময়দান, মলম, মাহিনা, মোহর, রুমাল, রেশম, রসদ, রাস্তা, রোজ, শানাই, শাল, শিরোপা, শিরোনামা, শিশি, সাজা, হাঙ্গামা, আওয়াজ, আবহাওয়া, আশনাই, আস-মান, কম, খুব, কোমর, গরম, নরম, জলদি, জানোয়ার, জাহাঁবাজ, দাগা, নমুনা, বকশিশ, বজ্জাত, বাহবা, মোরগ, লাশ, রোশনাই, সাদা, হণ্ডা, হাজার, হাঁশিয়ার, কবুতর, জমাদার, জাজিম, দরখাস্ত, নাবালোক, ফরমাইশ, লোচ্চা, শরম, ইত্যাদি.

(আ) আরবী=(অরবী):- আক্কেল, কলম, বিদায়, জিলা, দফা, কেচ্ছা, বরাত, মৌলবী, মুনশী, আতর, আইন, আদালত, কায়দা, মক্কেল, কয়েদ, মতলব, মান্না, রেওয়াজ, জাফরান, জিনিষ,

বেনিয়ান, মঞ্জুর, আমীর উজীর, দৌলত, মালিক, তাঁবু, হিম্মত, আসামী, খাজনা, খারিজ, রায়ত, সন; হিসাব, উকিল, কালুন, ফেরার, মোকদ্দমা, মোক্তার, মুনসেফ, হাকিম, আল্লা, কবর, কাফের, জেহাদ, নামাজ, মসজিদ, শহীদ, আরক, কাগজ. কুলুপ কলাই, বুলবুল, মখমল, মশলা, মুহুরী, রেকাব, হালুয়া, হুকুম, হুঁকা, আসল, জাহাজ, জিদ, তলব, তল্লাশ, দখল, নগদ, ফুর-
-সৎ, মজবুত, মুলুক, সাফ, হজম, আরজি; আমলা, আমিন, ইশারা, এজলাস, ওজন, ওজর, ওয়ারিস, ওয়াসিল, কাজী, কবুলিয়ত, খবর, খাতির, খারাপ, গরজ, গরিব, গলদ, গোলাম, জবাব, জামিন, তামাশা; তারিখ, তালাক, তুফান, দলিল, দেনা, নকল, নকশা, নবাব, ফকির, ফরাশ, ফসল, ফোর্জ, বদল, বাকী, মাশুল, রকম, লোকমান, সদর, সহি, সাহেব, সেলাম, হাওয়া, হাজির, হজুর, ইত্যাদি.

(ই) তুর্কী (তুর্কী) :— উর্ছ, কাঁচি, কাবু, কোর্মা, গালিচা, চক-
মকি, চাকু, চিক, দারোগা, বাবুর্চি, বারুদ, বন্দুক, বেগম,
বোঁচকা, মুচলেকা, মোল্লা, সওগাত,

(ঈ) ইংরেজী (ইংরাজী) :— লাট (Lord); আপিস (Office); লণ্ঠন
(Lantern); গেলাস (Glass); ইস্কুল (School); মাস্টার
মাস্টার (Master); ডাক্তার, ডক্টর (Doctor); হাসপাতাল
(Hospital); বাক্স (Box); ক্লাব (Club); রিপট (Rivet)
রিপোর্ট (Report); রিভলবার (Revolver); পোস্ট, পোস্ট
(Post); স্ট্যাম্প, স্ট্যাম্প (Stamp); স্টীমার, স্টীমার (Steamer)
স্টেশন স্টেশন (Station); স্কলারশিপ (Scholarship);
কার্বন; কারবন (Carbon); ইঞ্জিনিয়ার (Engineer); উল
(Wool); এডিটর, এডিটর (Editor); এক্সচেঞ্জ (Exchange)
এটর্নি (Attorney); ওয়ারেন্ট (Warrant); ওয়েস্টকোট
(Waist-coat); কংগ্রেস (Congress); কমিটি (Committee),

কন্ট্রাক্টর (Contractor) ; কন্ট্রোল (Control) , গার্জেন, গার্জিয়ান (Guardian) ; চেন, চেইন (Chain) ; টিউসনি (Tution) ; ট্রেজারি (Treasury) ; ট্রেন (Train) ; ডায়মন (Diamond) ; থার্মামিটার (Thermometer) ; থিয়েটার (Theatre) ; নম্বর (Number) ; পাম্প (Pump) ; পারমিট (Permit) ; পার্টি, পার্টি (Party) ; পার্লামেন্ট (Parliament) ; ফোরম্যান (Foreman) ; বয়কট (Boycott) ; ব্যাণ্ড (Band); মার্কেট (Market) ; মিউনিসিপ্যালিটি (Municipality) ; ম্যাজিস্ট্রেট (Magistrate) ; লেবেল (Label) ; লাইব্রেরী (Library) ; শেয়ার (Share) ; টাইম (Time) ; পুলিশ (Police) ; হোটেল (Hotel) ; টেবিল (Table) ; ক্লাস (Class) ; টিকেট (Ticket) ; কালেক্টর (Collector) ইত্যাদি.

(উ) পোর্তুগীজ (পোর্্তুগীজ) :— আলকাতরা, আলমারি, গরাদে, চাবি, জানালা, তোয়ালে, নিলাম, বালতি, বোমা, বোতাম, বোসেটে, ফরাসী, পাউরুটি, পেপে, মিস্ত্রী, যীশু, ইস্তিরি, ইস্ত্রি, ইম্পাত, কেরাণী, পিরিচ, কেদারা, কামরা, পাদরী, ফিরিজি, ফিতা, বেহালা, সাবান, গিজী, গুদাম, কপি (কোপি), বোতল নোনা, আতা, আনারস, কাফরী (কাফ্রী), গামলা, সালসা, পিপা (পিপে), সায়া, সাবু (সাণ্ড), পেরেক, তামাক, পেয়ারা, ইত্যাদি.

(উ) ফরাসী (ফ্রঁচ) :— ওলন্দাজ, কার্তুজ, তুরুম, দিনেমার, কুপন

(খ) ওলন্দাজ (ডচ) :— তুরূপ, হরতন, রুইতন, ইশকাপন

(৯) ইতালীয় (ইটালিয়ন) :— ম্যালেরিয়া, সোডা, পিস্তল, ভেলভেট

(এ) মালয়ী (মলায়ন) :— কাকাতুয়া

(ঐ) গ্রীক (গ্রীক) :— দাম, স্নুড্জ

)ও) চীনা (চিনি) :— চা, চিনি, লিচু

(क) जापानी (जपानी) :- रिक्श (-शा), हारौकिरि

(ख) बर्मी (ब्रह्मी ब्रह्मदेशातील भाषा)-लुङ्गी, फुङ्गी

याखेरीज भारतीय भाषातील शब्दही वंगालीत सामावून घेण्यात आले आहेत.

उदा. हिन्दी (हिन्दी) :- खाना, कचुरी, चिड़िया, चूतिया, लोहि, डाकु, जूया इत्यादि.

गुजराती (गुजराती) :- हरतान, खदर

पांजाबी :- (पंजाबी) चाहिदा

वरील चार प्रकारच्या शब्दांपैकी एका प्रकारच्या शब्दाशी दुसऱ्या प्रकारचे शब्द मिळून 'मिश्रशब्द' तयार झाले आहेत.

उदा. मास्टर-मशाई, बे-टाईम, धन-दौलत, डाक्टर-बाबू, हेड-पण्डित, भोट-दाता इत्यादि.

शब्दांच्या घडणीनुसार बंगालीत त्यांचे दोन भाग पडतात.

१) (मौलिक (वा स्वयंसिद्ध) २) साधित

१) (मौलिक शब्द ज्या शब्दांचे विश्लेषण करता येत नाही अशा स्पष्ट-अर्थ-युक्त शब्दांना 'मौलिक' असे म्हणतात.

उदा. मा, बाप, भाई, बोन, हात, पा, गला, घोडा, बाघ, टाँद, इत्यादि.

२) साधित शब्द ज्या शब्दांचे विश्लेषण करता येते किंवा भाग पाडता येतात व पाडलेल्या भागांमुळे ज्याचा पूर्ण अर्थ समजतो त्या शब्दांना 'साधित' शब्द म्हणतात. बंगालीत 'साधित' शब्द दोन प्रकारचे आहेत. (क) प्रत्याह-विष्पन्न (ख) समस्त (वा समासबद्ध)

'क) प्रत्याह - विष्पन्न :- कोणत्याही धातूला किंवा नामाला प्रत्यय लागून जे शब्द होतात. त्यांना 'प्रत्याह - विष्पन्न साधित शब्द' असे म्हणतात.

उदा. कर + अन - करण ; चल + आ - चला ;

याच + आई - याचाई ; शुना + आनि - शुनानि ;

बङ्ग + आल - बङ्गाल ; मित्ता + आलि - मित्तालि ;

पल्लव + इत - पल्लवित ; फेन + इल - फेनिल ;

ख) समस्त वा (समास-बद्ध) :- दोन किंवा अधिक 'मौलिक' किंवा 'साधित' शब्दांच्या जोडण्याने जो शब्द तयार होतो, त्याला 'समस्त - शब्द' म्हणतात.

उदा. नर-वानर, गृहान्तर, अ-भय, गाछ-पाका, गन्धबनिक, विलातफेरत, सप्ताह, तेमाथा, राजावादशा, डाक्तार-साहेब, शशब्यस्त, अग्निभय इत्यादि.

শব্দাচ্যা অর্থাচ্যা दृष्टीने विचार केल्यास वंगाली शब्दांचे तीन भाग पडतात. १) (योगिक शब्द २) क्राट् वा क्राटि शब्द ३) (योगिक शब्द.

१) (योगिक शब्द:- ज्या शब्दाच व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ व व्यावहारिक अर्थ एकच असतो त्यांना 'योगिक शब्द' म्हणतात.

उदा कर्ता (= ये करे) ; निन्दक (= ये निन्दा करे) ;
कुम्भकार (= कुम्भ (प्रसृत) करे ये) ; अणुज (= अणु हईते जन्मे याहा) ; रान्धुनी (= ये रान्धे)

२) क्राट् वा क्राटि शब्द केवल व्युत्पत्तिवरून ज्या शब्दांचा अर्थ कळत नाही किंवा ज्या शब्दांचा व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ व्यावहारिक अर्था पेक्षावेगळा असतो त्यांना 'क्राट् वा क्राटि शब्द' असे म्हणतात.

उदा. करी ह्या शब्दाचा व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ 'याहार कर आहे' असा होतो. परंतु व्यावहारिक अर्थ 'हत्ती', कुशल - व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ 'ये कुशल आहरण करे' परंतु व्यावहारिक अर्थ 'निपुण'.

पांज्जावी - व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ 'पांज्जावेर लोक व्यावहारिक परंतु अर्थ वंगाली लोकांचा झब्बां.

३) (योगिक शब्द :- ज्या शब्दांचा व्यावहारिक अर्थ व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्था- पेक्षा भिन्न नसून केवल संकुचित असतो अशा शब्दांना 'योगिक शब्द' शब्द म्हणतात.

उदा. पङ्कज :- व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ 'पङ्के जन्मे ये', व्यावहारिक अर्थ कमळ (चिखलात पुष्कळ वस्तु उत्पन्न होऊ शकतात परंतु चिखलात उत्पन्न होणाऱ्या कमळालाच 'पङ्कज' म्हणतात.)

जलद - व्युत्पत्त्युत्पन्न अर्थ 'जल देय ये' ; व्यावहारिक अर्थ ढग.

प्रत्यय

बंगालीत चार प्रकारचे प्रत्यय आहेत. १) विभक्ति २) स्त्री प्रत्यय ३) कृ० ४) तद्धित

१) विभक्ति-प्रत्यय:- भिन्न भिन्न कारकांच्या व पुरूषांच्या अर्था नामांना, सर्वनांमाना व धातूंना जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'विभक्ति - प्रत्यय' म्हणतात.

२) स्त्री - प्रत्यय :- पुल्लिंगाचे स्त्रीलिंगात रूपान्तर करणाऱ्या प्रत्ययांना 'स्त्री - प्रत्यय' म्हणतात.

३) कृ० - प्रत्यय धातूंना जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'कृ० - प्रत्यय' म्हणतात. 'कृ० - प्रत्यय' लागून जे शब्द तयार होतात त्यांना 'कृदन्तु शब्द' असे म्हणतात.

उदा. नाच + अन = नाचन। येथे 'नाच्', ह्या धातूला 'अन' हा 'कृ० - प्रत्यय' लागून 'नाचन' हा 'कृदन्तु शब्द' तयार झाला आहे.

४) तद्धित - प्रत्यय :- नामांना व विशेषणांना जे प्रत्यय लागतात त्यांना 'तद्धित प्रत्यय' म्हणतात. 'तद्धित - प्रत्यय' लागून जे शब्द तयार होतात त्यांना 'तद्धितान्तु शब्द' असे म्हणतात.

उदा. काँस + आरि = काँसारि। येथे 'काँस' ह्या नामाला 'आरि' हा 'तद्धित-प्रत्यय' लागून काँसारि हा 'तद्धितान्तु शब्द' तयार झाला आहे। चतुर + आई = चतुराई। येथे 'चतुर' ह्या विशेषणाला 'आई' हा 'तद्धित - प्रत्यय' लागून चतुराई हा 'तद्धितान्तु शब्द' तयार झाला आहे.

'कृ० - प्रत्यय' व 'तद्धित - प्रत्यय' ह्यामुळे उत्पन्न होणारे शब्द नामे व विशेषणे असतात.

‘स्त्री - प्रत्यय’ यांच्याविषयी दुसऱ्या पाठात माहिती देण्यात आली आहे. ‘विभक्ति - प्रत्यय’ यांच्याविषयी तिसऱ्या पाठापासून दहाव्या पाठापर्यंत माहिती देण्यात आली आहे. या पाठात फक्त ‘कृ० - प्रत्यय’ व ‘तद्धित प्रत्यय’ ह्यांचाच विचार करावयाचा आहे.

कृ० - प्रत्यय

बंगालीत १) संस्कृत धातू (कृ, भू, श्वा इत्यादि) व २) बांग्ला धातू (कर, ह, थाक इत्यादि) असे दोन प्रकारचे धातू आहेत. ‘संस्कृत धातू’ पासून बंगालीत क्रियापदे तयार होत नाहीत परंतु त्यांना ‘संस्कृत, कृ० - प्रत्यय’, लागून नामे व विशेषणे तयार होतात. ती कशी तयार होतात हे समजण्याकरिता संस्कृत व्याकरणाची आवश्यकता असल्यामुळे तसेच त्यापासून तयार होणारी नामे व विशेषणे मराठीत सुप्रचलित असल्यामुळे त्यांची माहिती इथे दिलेली नाही.

[उदा. कृ + क्त = कृत ; भू + क्त = भूत ; श्वा + क्त = श्वेत इत्यादि.]

‘बांग्ला धातू’ ना केवळ बांग्ला कृ०-प्रत्यय’ लागतात.

बांग्ला कृ० - प्रत्यय

१) अ :- धातूच्या पुढे हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम तयार होते. आधुनिक बंगालीत ह्याचा उच्चार करत नसल्यामुळे ह्याला ‘लुप्त - प्रत्यय’ म्हणतात.

उदा. चल + अ = चल ; मार + अ = मार ;

नाच + अ = नाच ; धर + अ = धर ;

वाँध + अ = वाँध ; चाप + अ = चाप ;

काही वेळेला ह्या प्रत्ययामुळे धातूच्या पहिल्या स्वरवर्णात बदल घडून येतो.

उदा. थूँज् + अ = थौँज ; ठूल् + अ = दौल

बूँक् + अ = बौँक ; शिर् + अ = शेर

२) अत, अता, अती (अति) ति धातूच्या पुढे हे प्रत्यय लागून नामे व विशेषणे तयार होतात.

उदा. फिर + अत = फेरत ; फिर + अति = फिरति ;
चल् + ति = चलति ; उठ् + ति = उठति ;
पड् + ति = पडति ; बह् + अता + बहता
बस् + अत = बसत ; बस् + अति = बसति
मान् + अत = मानत ; बाड् + अति = बाडति

७) अव (अव) :- मूळ धातूच्या पुढे हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक व वस्तुवाचक नामे तयार होतात.

उदा. नाच् + अन = नाचन ; काँद् + अन = काँदन ; गाँथ् + अन = गाँथन ; वाँध् + अन = वाँधन ; चल् + अन = चलन ;
बुल् + अन = बुलन ; ह् + अन = हअन-हअन
वा + अन = वाअन-वाअन ; था + अन = थाअन-थाअन
धाड् + अन = धाडन ; फुड् + अन = फुडन, फोडन
माज् + अन = माजन ; टाक् + अन = टाकन

४) अना (अना) ना :- मूळ धातूच्या पुढे हे प्रत्यय लागून क्रियावाचक व वस्तुवाचक नामे तयार होतात.

उदा. काँद् + अना = काँदना कान्ना ; दे + अना = देअना-देना ,
राँध् + अना = राँधना-रान्ना , धव् + अना = धवना-धन्ना ;
खेल् + अना = खेलना ; कुट् + अना = कुटना ;
वाज् + अना = वाजना ; टाक् + अना = टाकना ;

५) अनी, नी, उनी (अनि, नि, अति,) धातूला हे प्रत्यय लागून क्रियावाचक, व्यक्तिवाचक किंवा वस्तुवाचक नामे तयार होतात.

उदा. काँद् + अनि = काँदनि ; काँद् + उनि = काँदुनि ;
वाँध् + अनि = वाँधनि ; वाँध् + उनि = वाँधुनि ;
काँप + अनि = काँपनि ; काँप + उनि = काँपुनि ;
हाक् + अनि = हाकनी-हाकुनी ; नाच् + अनि = नाचनी-नाचुनी

राँध् + अनौ = राँधनी-राँधनी ; चाल् + उनि = चालुनि चालुनी
 चाट् + अनि = चाटनि ; टाक् + उनि = टाकुनि ;
 कूर् + अनौ = कूरनी-कूरनी ;
 गाँथ् + अनि = गाँथनि-गाँथुनि

७) अञ्ज :- धातूला हा प्रत्यय लागल्यावर 'ती क्रिया चालू आहे, कर्ता त्या क्रियेत गुंतलेला आहे' अशा अर्थाचे क्रियावाचक विशेषण तयार होते व हे नाम - विशेषणाप्रमाणे साधारणतः नामाच्या अगोदर येते. कधी कधी विधिविशेषणाप्रमाणे नामानंतरही येते.

उदा. चल् + अञ्ज = चलञ्ज (चालत असलेला, चलञ्ज गाडी)

फुट् + अञ्ज = फुटञ्ज (फुटञ्ज जल)

जल्ल् + अञ्ज = जलञ्ज (जलञ्ज आणुन)

फल्ल् + अञ्ज = फलञ्ज (फलञ्ज गाछ)

घुम् + अञ्ज = घुमञ्ज (घुमञ्ज छेले)

डुव् + अञ्ज = डुवञ्ज (डुवञ्ज लोक)

छूट् + अञ्ज = छूटञ्ज (छूटञ्ज घोडा)

उड् + अञ्ज = उडञ्ज (उडञ्ज घुडि)

१) आ (ओया) :- धातूला हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम व क्रियावाचक विशेषण तयार होते.

उदा. धर् + आ = धरा ; [छेले-धरा] चल् + आ = चला ; [वाडी-चला]

काच् + आ = काचा ; [कापड-काचा] काट् + आ = काटा ;

[कलम-काटा छुरि] फुट् + आ = फुटा, फोटा [शिउलि-फोटा]

उर्त् + आ = उर्ठा, ओठा [सूर्य-ओठा] था + ओया = थाओया [भात-

थाओया] मर् + आ = मरा [मरा-गाज्]

आँक् + आ = आँका ; [आँका छवि] ; कर् + आ = करा [करा

काज्] पड् + आ = पडा ; [पडा बई] ञ् + आ = ञना-

शोना [शोना कथा] इत्यादि.

८) आइ :- धातूला हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम तयार होते.

उदा याच् + आई = याचाई ; खुद् + आई = खुदाई, खोदाई ; बाछ् + आई = बाछ्आई ; लड् + आई = लड़ाई ; चड् + आई = चड़ाई
बाल् + आई = बालाई ; टाल् + आई = टालाई

२) आइत (चलित भाषाया त्रात) :- धातूला हा प्रत्यय लागून कर्तृवाचक नाम तयार होते. 'ती क्रिया करतो किंवा करीत आहे' असा अर्थ होतो.

उदा डाक् + आइत = डाकाइत, डाकात
सेव् + आइत = सेवाईत (बंगालीत गद्यत 'सेव्' धातूचा उपयोग करीत नाहीत परंतु पद्यत करतात.)

50) आओ :- धातूला भावार्थी हा प्रत्यय लागतो.

उदा. चड् + आओ = चडाओ ; शिब् + आओ = शिबाओ-शेराओ ;
पाकड़ा + आओ = पाकड़ाओ ; छाड् + आओ = छाड़ाओ ; चाल् + आओ = चालाओ

55) आन्, आन (आनो):- धातूला हा प्रत्यय लागून क्रियावाचक नाम तयार होते.

उदा. आँचा + आन = आँचान ; जाना + आन्, आनो = जानान, जाननो
चाला + आन्, आनो = चालान, चालानो ; माना + आन्, आनो = मानान, मानानो ; उड् + आन = उड़ान ; शुन् + आनो = शूनानो ; उजा + आन = उजान ; योगा + आन्, आनो = योगान, योगानो ; जूता + आन्, आनो = जूतान, जूतानो
हाता + आनो = हातानो

52) आनि (आनी), उनि (उनी) :- धातूला हे प्रत्यय लागून क्रियावाचक व वस्तुवाचक नामे तयार होतात.

उदा. शुन् + आनि = शूनानि ; विन् + आनि, उनि = विनानि, विहूनि ;
निड् + आनि, उनि = निड़ानि, निडूनि ;
जाल् + आनि = जालानि ; हाँप् + आनि = हाँपानि ;

शस्+आनि=शासानि ; उड्+आनि उनि णनि = उड़ानि, उड्डुनि
 उड़ोनि ; धमका + आनि = धमकानि ; बालसा + आनि =
 बालसानि ; थिंच् + उनि = थिंचुनि ; बन्बन् + आनि = बन्-
 बनानि ; टन्टन् + आनि = टन्टनानि ; छट्फट् + आनि =
 छट्फटानि ;

१७) आरि (आरी ; उरि(उरी) :- धातूला हे प्रत्यय ' त्या
 कामात निपुण असलेला' ह्या अर्थी लागतात.

उदा, डुव् + आरि (-री), उरि (-री) = डुवारि (-री), डुवुरि (-री)
 धुन् + आरि उरी = धुनारी, धुनुरी ; काट् + आरि = काटारि ;

१८) ई :- धातूला हा प्रत्यय लागून भाववाचक नामे तयार होतात.

उदा. हास् + ई = हासि ; छूट् + ई = छूटि ; डुव् + ई = डुवि ;
 बुल् + ई = बुलि ; चूर् + ई = चुरि ; काश् + ई = काशि ;
 फिर् + ई = फिरि ; भाज् + ई = भाजि ; वेड् + ई = वेडि
 बुल् (=बल) + ई = बुलि ;

१९) ईह्ये :- धातूला हा प्रत्यय 'ह्यात निपुण' ह्या अर्थी लागतो.

था + ईह्ये = थाईह्ये ; गा + ईह्ये = गाईह्ये ; नाच् + ईह्ये =
 नाचिह्ये ; बाज् + ईह्ये = बाजिह्ये , बल् + ईह्ये = बलिह्ये
 खेल् + ईह्ये = खेलिह्ये ; कह् + ईह्ये = कहिह्ये, कइह्ये ;

१७) उ, ओ, अ धातूला हे प्रत्यय 'अजून क्रिया झालेली नाही.होण्याच्या
 वेतात आहे' ह्या अर्थी लागतात. प्रत्ययांपासून झालेली क्रियावाचक
 विशेषणे नेहमी दोनदा येतात.

उदा. काँद् + ओ = काँदो काँदो, काँद् काँद् (रडण्याच्या वेतात असलेला]

उदा. डुव् + उ = डुवू डुवू ; उड् + उ = उड्डू उड्डू ;
 निव् + उ = निवू निवू ; मर् + ओ = मरो मरो ;

१९) उह्या (चलित भाषाय उ) धातूला हा प्रत्यय 'करणारा
 किंवा जी क्रिया होऊन गेली आहे' ह्या अर्थी लागतो.

उदा. पड् (वाचणे) + उया = पडूया - प'डो [प'डो छात्र (वाचणारा विद्यार्थी)]
पड् (पडणे) + उया = पडूया - प'डो [प'डो बांडी पडलेले घर]

१८) **उक (उका)** :- धातूला हा प्रत्यय लागून स्वभाव दर्शविणारी विशेषणे तयार होतात.

उदा. मिश् + उक = मिशुक (मिलून-मिसळून किंवा खेळीमेळीने वागणारा)
था + उका = थाउका - थेंको (खाणारा)

१९) **उने**:- धातूला हा प्रत्यय लागून ती क्रिया करणारा ह्या अर्थी विशेषणे तयार होतात.

उदा कौद् + उने = कौदूने (रडवा), बक् + उने = बकूने (वाचाल),
नाच् + उने = नाचूने (नाचरा)

२०) **अक** :- धातूला हा प्रत्यय लागून नामे तयार होतात.

उदा मुड् + अक = मुडक - मोडक ; टान् + अक् = टनक ;
चड् + अक = चडक ; बल् + अक = बलक ;
फाट् + अक = फाटक, फटक ;

२१) **इते, इया, इले** धातूला हे प्रत्यय लागून 'असम्पिका क्रिया' तयार होतात. (पाठ ७ पहा) परंतु ह्यांचा क्रियावाचक नामाप्रमाणे, क्रियावाचक नामविशेषणाप्रमाणे किंवा क्रियाविशेषणाप्रमाणे पण उपयोग होतो. 'असम्पिका क्रिया' तयार होत असल्यामुळे ह्या प्रत्ययाना 'धातुविभक्ति' किंवा क्रियाविभक्ति म्हणतात. त्याचप्रमाणे क्रियावाचक विशेषणे तयार होत असल्यामुळे ह्यांना कृ०-प्रत्यय पण म्हणतात.

अ) इया

भिखारी गान गाहिया भिक्का मागितेछे । (गाहिया - असम्पिका क्रिया) भिकारी गाणे गाऊन भीक मागत आहे.

सेथाने गाहिया काज नाई । (गाहिया=गाण्यार क्रियावाचक विशेष्य) तिथे गाण्यात काही अर्थ नाही.

ভিখারি গাহিয়া গাহিয়া ভিক্ষা মাগিতেছে । (গাহিয়া গাহিয়া-
ক্রিয়াবিশেষণ) মিকারী গাত গাত মীক মাগত आहे.

আ) ইতে

আমাকে বসিতে কিছু দাও । (বসিতে - অসমাপিকা ক্রিয়া)
মলা বসাবয়াস কাহীতরী ह्या.

চেয়ারে বসিতে পড়িয়া গিয়াছি । (বসিতে = বসিবার সময় -
ক্রিয়াবাচক নাম - বিশেষণ) खूर्चिबर बसताना पडलो.

গুরুজনের সম্মুখে বসিতে নাই । (বসিতে - ক্রিয়াবাচক নাম)
বডিল মंडळीसमोर बसू नये. (बसणे योग्य नव्हे ह्या अर्थी बसणे-
ক্রিয়াবাচক নাম)

তিনি কাঁদিতে কাঁদিতে বলিলেন । (কাঁদিতে কাঁদিতে -
ক্রিয়াবিশেষণ) त्या रडत रडत म्हणाल्या.

ই) ইলে

সেখানে গেলে কিছু করিতে পারিতাম । (গেলে - অসমাপিকা-
ক্রিয়া) तेथे गेल्यावर काहीतरी करू शकलो असतो. ह्या वाक्यात कर्ता
एकच असल्यामुळे 'गेले' ही 'असमাপिका क्रिया' आहे. परंतु कर्त
वेगवेगळे असल्यास 'इले' युक्त पद त्याच्याशी जोडून असलेल्या कर्तृपदी
नामाचे 'क्रियावाचक नाम - विशेषण' समजले जाते.

তুমি বলিলে, সে আসিবে । (বলিলে - 'তুমি'কে ক্রিয়াবাচক নাম -
বিশেষণ) तू सांगितल्यावर तो येईल.

२२) **ইবা** :- ধাতুলা 'ইবা' প্রত্যয় জোড়ন ক্রিয়াবাচক নামে তযার
হোতাত. (পাঠ ১০ পহা)

वाक्ये

এত সন্ধান করিয়াও তাহার খোঁজ পাওয়া গেল না ।

इतका शोध करूनसुद्धा त्याचा पत्ता लागला नाही.

उठ्ति-वयसे पुष्टिकर खाद्येय दरकार ।

वाढल्या वयात पौष्टिक खाद्यपदार्थांची आवश्यकता असते.

“याके देखते नारि तार चलन बाँका”।

ज्याला (आपण) बघू शकत नाही (ज्याला बघितल्यावर आपल्याला राग येतो. या अर्थी) त्याची चाल (वागणुक) वाकडी असते.

शिशुरा खेलना पाहिलेई काणा झुलिया याय ।

खेळणे मिळताच लहान मुले रडणे विसरतात.

रधुनीर रांधन (रान्ना) हईयाछे कि ?

स्वयंपाकीणीचा स्वयंपाक तयार झाला आहे काय ?

अलसु काठ आणुन हईते के तुलिवे ?

जळते लाकूड आगीतून कोण उचलील ?

चलसु गाडीते कथनओ चडिते नाई ।

चालत्या गाडीत कधीच चढू नये.

देवदत्त उडसु हांसके एकटा तीर मारिया हत्या करिल ।

देवदत्ताने उडत असलेल्या हांसाला एक बाण मारून ठार केले.

वई-पडा (क्रियावाचक विशेष्य) ताहार एकटा नेशा ।

पुस्तके वाचणे हा त्याचा एक छंद आहे.

पडा-वई (क्रियावाचक विशेषण) आवार पडिते आमार भाल लागे ना ।

वाचलेले पुस्तक पुन्हा वाचावयास मला आवडत नाही.

लडाईयेर फले जिनिसगुलिर दाम बाडियाछे ।

लढाईमुळे वस्तूंच्या किमती वाढल्या आहेत.

आमार हारानो वईटि आमि फेरत पाईयाछि ।

माझे हरवलेले पुस्तक मला परत मिळाले आहे.

मामलार पुनानि परसु आरसु हईवे ।

खटल्याची सुनावणी परवा सुरू होईल.

आजकाल ज्वालानि काठ वड छुप्राप्य हईयाछे ।

आजकाल जळाऊ लाकूड फार दुर्मिळ झाले आहे.

शिशुदेर आधो-आधो बुलि शुनिते काहार डाल लागे ना ?
लहान मुलांचे बोंबडे बोल ऐकायला कोणाला आवडत नाही ?

ताहार मत गाईये आमि अखनओ देखि नाई ।
त्याच्यासारखा निपुण गवई मी अजूनपर्यंत पाहिला नाही.

अनाहारे मेयेटि काँदो काँदो हईया ताँहाके बलिल ।
खावयास न मिळाल्यामुळे त्या मुलीने रडण्याच्या वेतात येऊन त्यांना
सांगितले.

प'डो वाडूीते केह थकिते चाय ना ।
पडक्या घरात कोणी राहू इच्छित नाही.

से बेश मिशुक लोक, ता'ई से सकलेर प्रिय ।
तो फार खेळीमेळीने वामणारा मनुष्य आहे, म्हणूनच तो सर्वांचा
आवडता आहे.

मीना वडू काँदुने मेये ।
मीना फार रडवी मुलगी आहे.

मद थाओयाय यथन ताहार समस्त जमि-जमा निलामे विक्रि हईल,
तथन ताहार टनक नडिल ।
दार पिण्यामुळे जेव्हा त्याचा सर्व जमीन-जुमला लिलावात विकला गेला
तेव्हा तो शुध्दीवर आला.

“खाटुनि ये छिल डाल अलुनिर चेये ।” -रबीन्द्रनाथ
जळण्यापेक्षा मेहनत करावी लागत होती ती बरी होती

आजकाल डाल-चाडूलेर चल्ति दर कत ?
सध्या डाळीचा व तांदळाचा चालू भाव काय आहे ?

आमि काहारओ धमकानिते अरकम मन्द काज करिव ना ।
मी कोणाच्याही धमकावणीने असे वाईट कृत्य करणार नाही.

तद्धित - प्रत्यय

बंगालीत 'तद्धित - प्रत्यय' पण दोन प्रकारचे आहेत.
१) संस्कृत तद्धित-प्रत्यय २) बांग्ला तद्धित-प्रत्यय

संस्कृत तद्धित प्रत्यय केवल संस्कृत शब्दानां च लावतात. हे समजण्यासाठी संस्कृत व्याकरणाची आवश्यकता असल्यामुळे येथे देण्यात आले नाहीत.

‘बांगला तद्धित प्रत्यय’ हे बांगली शब्दाना लावतात. हे प्रत्यय तीन प्रकारचे आहेत. १) तद्धव, २) त०सम, ३) विदेशी

बांगला तद्धित - प्रत्यय

५

तद्धव

१) अट (टे) अटा (टा); अटी (टी) अटिया (टिया, टै) सादृश्य, विषयक, स्वार्थ किंचित् स्वभाव ह्या अर्था नामाना किंवा विशेषणाना हे प्रत्यय लागून नामे व विशेषणे तयार होतात.

(अ) स्वार्थी (मूल शब्दाचा अर्थ असलेला.)

दाप + अट = दापट ; साप + अट = सापट ;
भरा + अट = भराट ; जमा + अट = जमाट ;
बाप + अटा = बापट, बापटा ;

(आ) स्वभाव ह्या अर्था

बोका + अटिया = बोकाटिया-बोकाटे ;
बगडा + अटिया = बगडाटिया-बगडाटे ;
ख्यापा + अटिया = ख्यापाटिया-ख्यापाटे ;

(इ) सादृश्य ह्या अर्था

रोगा = अटिया = रोगाटिया-रोगाटे ;
तामा + अटिया = तामाटिया-तामाटे ;
पांशु + अटिया = पांशुटिया-पांशुटे ;

(ई) विषयक

भाडा + अटिया = भाडाटिया-भाडाटे ;

(৩) কিঞ্চিৎ হ্যা অর্থা

ঘোলা + অটিয়া = ঘোলাটিয়া-ঘোলাটে

হ্যাচ প্রমাণে লঘাটে, আঁষটে, হিংসুটে, ইत्याদি শব্দ বনতাত.

২) ত্রা :- সাদৃশ্য, স্বার্থ, অনাদর, ত্যাত আই উত্পন্ন কিংবা আলৈলা,
বিপর্যী হ্যা অর্থা হা প্রত্যয় লাগতী.

(অ) স্বার্থ :- তক্ত + আ = তক্তা ; চোঙ + আ = চোঙা ;

পাত + আ = পাতা ; চোর + আ = চোরা ;

গোয়াল + আ = গোয়ালী ;

(আ) স্বাদৃশ্য :- বাঘ + আ = বাঘা [বাঘের সদৃশ বাঘা কুকুর] ; হাত +
আ = হাতা ; বাদল + আ = বাদলা ; চাঁদ + আ = চাঁদা ;

(ই) অনাদর :- রাম + আ = রামা ; কেষ্ঠ + আ = কেষ্ঠা ;

বামুন + আ = বামুনা ; গণেশ + আ = গনশা

গোপাল + আ = গোপুলা ; ছাগল + আ = ছাগলা ;

(ঈ) ত্যাত আই হ্যা অর্থা :- রোগ + আ = রোগা [রোগ আছে যাহাতে] ;

তেল + আ = তেলা [তেল আছে যাহাতে] ; গোদ + আ =

গোদা ; [গোদ আছে যাহার] চাল + আ = চালা [চাল আছে
যাহার] ; জল + আ = জলা [জল আছে যেখানে] ;

লুন + আ = লোনা [লুন (লবণ) আছে যাহাতে] ;

বাঁক + আ = বাঁকা (বাঁক আছে যাহাতে)

গোদা রোগী (হস্তীরোগী), চালা ঘর (গরত ইत्याদিনী বনবিলেী
তক্তপোষী অসলেলে ঘর), জলা ভূমি (দলদলীচী জমীন), তেলা
মাথা (তেলানে খথথপলেলে ডীকে), লোনা জল (মীঠ অসলেলে (ঝারত)
পাণী]

(উ) উত্পন্ন কিংবা আলৈলা :- দক্ষিণ + আ = দক্ষিণা ;

চীন-চীনা (চীনে উৎপন্ন বা চীন হইতে আগত

[দক্ষিণা লোক দক্ষিণকর্ডীল লোক দক্ষিণা বাতাস দক্ষিণেকর্ডুন বারা.]

(ঋ) বিপর্যী :- ভাত + আ = ভাতা

७) **आई** :— भावार्थी, आदारार्थी, तेथे उत्पन्न झालेला, तिथून आलेला विषयी ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.

(अ) भावार्थी

बड़ + आई = बड़ाई ; बामन + आई = बामनाई ;
चण्डा + आई = चण्डाई ; लम्बा + आई = लम्बाई ; ভাল +
आई = ভালাই ; मिठा + आई = मिठाई
पागल + आई = पागलाई ; खाड़ा + आई = खाड़ाई ;
होमराई-चोमराई, हातसाफाई इत्यादि.

(आ) आदारार्थी (विशेषनामाच्या पूर्ण किंवा संक्षिप्त रूपाला.)

कान (कान्हा) + आई = कानाई (कृष्ण) माधव - माधाई ; बलराम
-बलाई ; जग (जगन्नाथ) + आई = जगाई ; राम+आई=रामाई ;

(इ) तेथे उत्पन्न झालेला, तिथून आलेला ह्या अर्थी

टाका + आई = टाकाई ; पाटना + आई = पाटनाई
खागड़ा + आई = खागड़ाई

(ई) संबन्धार्थी :—

मोगल + आई = मोगलाई ; चोर + आई = चोराई ;
बसरा + आई = बसराई

8) **आउया (ओया), उया (ओ)** :— त्या पासून उत्पन्न किंवा त्याशी संबन्धित त्याला आहे. रोगग्रस्त व अनादरार्थी हे प्रत्यय लागतात.

(अ) त्यापासून उत्पन्न किंवा त्याशी संबन्धित :—

धान + उया = धानुया-धेनो ; (धेनो मद)
जल + उया = जलुया-ज'लो ; (ज'लो हा'या)
माठ + उया = माठुया-मेठो ; (मेठो पंथ)
माछ + उया = माछुया-मेछो ; (मेछो गढ)
खड़ + उया = खड़ुया-खड़ो ; (ख'ड़ो घर)
बन + उया = बनुया-बुनो ; (बुनो ङल)

টোল + উয়া = টোলুয়া-টুলো (টুলো পণ্ডিত)
হাট + উয়া = হাটুয়া-হেটো (হেটো ইংরাজী)
ঘর + আউয়া = ঘরাউয়া-ঘরোয়া (ঘরোয়া বিবাদ)
গাঁ + উয়া = গাঁউয়া-গেঁয়ো (গেঁয়ো লোক)

(আ) ত্যালা আই হ্যা অর্থা (যুক্তার্থ) :-

ঘা + উয়া = ঘাউয়া-ঘেয়ো ; (ঘেয়ো কুকুর)
টাক + উয়া = টাকুয়া-টেকো ; (টেকো মাথা)
গোঁফ + উয়া = গোঁফুয়া-গুঁফো ;
দাঁত + উয়া = দাঁতুয়া-দেঁতো ; (দেঁতো হাসি)

(ই) রোগমস্ত হ্যা অর্থা :-

জ্বর + উয়া = জ্বরুয়া-জরো ; (জরো রোগী)
বাত + উয়া = বাতুয়া-বেতো ; (বেতো রোগী)
কাশ + উয়া = কাশুয়া-কেশো ; (কেশো রোগী)
হাঁপ + উয়া = হাঁপুয়া-হেঁপো (হেঁপো রোগী)

(ই) অনাদর্যার্থ নামাচ্যা পুটে :-

মাধব-মেধো ; যছ-যেদো, য'দো ; রাম-রেমো ; মধু-ম'ধো ;

৫) ত্রাম (ম), ত্রামি (মি), ত্রামো (মো) ; হৈ প্রত্যয়
মাত্রার্থী (বিশেষত: অপহৃদার্থী) ব্যপন্নাত. সাল্কিতা, হৌর্য ইত্যাডি
দর্হবিণাচ্যা শব্দানা হৈ প্রত্যয় ব্যপন্ন নাহীত.

(অ) অপহৃদার্থী :-

পাকা + আমি = পাকামি, পাকাম (পাকামো)
ছেলে + আমি = ছেলেমি ।
জ্যেষ্ঠা + আমি =; জ্যেষ্ঠামি, জ্যেষ্ঠাম (জ্যেষ্ঠামো)
ছষ্ট + আমি = ছষ্টামি, ছষ্টুমি ছষ্টাম (ছষ্টামো)
পাজি + আমি = পেজোমি ;
নোংরা + আমি = নোংরামি ;

ठका + आम = ठकाम, ठकामो, ठकामि

नेका + मि = नेकामि, नेकाम, नेकामो

ह्याचप्रमाणे पाग्लामो, पाग्लामि, बोकामि, खोकामि, कूँडेमि, ठाँटाँमो फाज्लामि, वाँदरामो, गेँडोमो, गेँडामि, गुणामो, मांलाम इत्यादी शब्द बनतात.

[सिंह - सिंहमो ; दाता - दातामो ; साधु - सेधोमो
असे शब्द बनवीत नाहीत.]

‘ज्याला माहीत आहे’ ह्या अर्थी फक्त एक शब्द तयार होतो.

घर + अमि = घरामि घरामी, (शाकारलेली घरे तयार करणारा)

७) आर, आरि, आरी, ईरि, ईरी, उरि, उरी, हे
प्रत्यय व्यवसायार्थी, सारखेपणा दर्शविण्यासाठी व जागा ह्या
अर्थीवापरतात.

(अ) व्यवसायार्थी :-

चाम + आर = चामार ; कांस + आरी = कांसारी ; भिखा +
आरी = भिखारी ; खेया + आरी = खेयारी ; डूब + आरी =
डूबारी, डूबरी, पूजा + आरी = पूजारी जूया + आरी =
जूयारी ; शांख + आरि = शांखारी ; चून + आरी = चूनारी
भाणु + आरी = भाणारी ; काणु + आरी = काणारी

(आ) सारखेपणा :-

माख + आर, आरि = माखार, माखारि ;
बि + आरी = बिआरी-बियारी ;

(इ) जागा ह्या अर्थी :-

भाणु + आर = भाणार, भाँडार
काणु + आर = काणार, काँडार

৭) আল, আলো, আলা, (আলী স্ত্রীলিং); ওহাল, ওহালা (ওহালী স্ত্রীলিং) হে প্রত্যয় (অ) গুণ, শীল, সংবধ ব সংযোগ দ্বারা ত্রিবিধ্যাসাঠী ব (আ) রাহণারা ,ব্যবসায়ী, অধিকারী কিংবা সংরক্ষক হ্যা অর্থা ব্রাপরতাৎ.

(অ) গুণ, শীল, সংযোগ ব সংবধার্থী :-

ধার + আল = ধারাল (ধারালো) জোর + আল = জোরাল (জোরালো); শাঁস + আল = শাঁসাল, (শাঁসালো) ; জমক + আল = জমকাল, (জমকালো) ; পেন্চ + আল = পেন্চাল, (পেন্চালো) ; বঙ্গ + আল = বঙ্গাল, বাঙ্গাল, বাঙাল ; পাঁক + আল = পাঁকাল ; দাঁত + আল = দাঁতাল ; ভয় + আল = ভয়াল ; ছধ + আল = ছধাল ; তেজ + আল = তেজাল ; ছুঁচ + আল = ছুঁচাল (ছুঁচালো) ; বাঁজ + আল = বাঁজাল (বাঁজালো) ; জাঁক + আল = জাঁকাল (জাঁকালো) ; আঁঠি + আল = আঁঠিয়াল ; মাত + আল = মাতাল ; আড় + আল = আড়াল ; ভাটী + আল = ভাটীআল-ভাটীয়াল ;

(আ) রাহণারা হ্যা অর্থা :-

ঘোষ + আল = ঘোষাল (ঘোষ নাবাচ্যা গাবাচা রহিবাসী)
কাজিল + আল = কাজিলাল ; আগর (আগ্রা) + ওয়াল = আগরওয়াল ; কাশী + আল = কাশীয়াল-কেশেল ;
গয়া + আল = গয়াল + ঙ্গ = গয়ালী (ময়েলা রাহণারা ব্রাহ্মণ)
দিল্লী + ওয়াল = দিল্লীওয়াল ;

(২) ব্যবসায়ী হ্যা অর্থা :-

গো + আলা = গোআলা-গোয়াল ; বাড়ী + ওয়াল = বাড়ী-ওয়াল; বাড়ী + আলা = বাড়ীআল বাড়ীআলী ; (স্ত্রীলিং) কাপড় + ওয়াল বা আলা = কাপড়ওয়াল কাপড়আলা ; ফুল + ওয়াল বা আলা = ফুলওয়াল, ফুলআলা ; গাড়ী + ওয়াল = বা আলা = গাড়ীওয়াল, গাড়ীআলা ; বাসন + ওয়াল বা

आला = वासनआला, वासनओयाला ; लाठि + आल = लाठिआल
-लाठियाल -लेठेल ;

(२) अधिकारी किंवा संरक्षक ह्या अर्थी :-

पयसा + ओयाला = पयसाओयाला ; टाका + ओयाला =

टाकाओयाला ; कोट + आल = कोटआल - कोटाल

घाट + आल ओयाल = घाटाल, घाटओयाल-घाटोयाल ; घाँटि +

आल = घाँटिआल-घाँटियाल ; घडी + आल = घडीआल-

घडीयाल-घ'डेल ; कुठि + आल = कुठिआल - कुठियाल

८) आलि (लि) आली ; :- हे प्रत्यय भाव, सादृश्य, वकार्य ह्या
अर्थी नामाना लावतात.

(अ) भावार्थी :-

नागर + आलि = नागरालि ; ठाकुर + आलि = ठाकुरालि ;

मिता + आलि = मितालि ; चतुर + आलि = चतुरालि ;

सई + आलि = सईआलि-सयालि

(आ) सादृश्यार्थी :

सोना + आली = सोनाली ; रूपा + आली = रूपाली ;

सूता + आली = सूताली (सुतारा सारखे सरळ)मेये + आलि =

मेयेलि

(इ) कार्य ह्या अर्थी -

गृह्ण + आलि = गृह्णालि (घरकाम)

घटक + आलि = घटकालि (लग्न जुळविण्याचे काम)

९) ङै (ङे) :- हा प्रत्यय जात व पेशा, संबंध, भाव, कुशलता, रंगदर्शक
लभ्यार्थी, स्वभाव, क्षुद्रत्व, उत्पत्ति किंवा येण्याचे स्थान आहे ह्या अर्थी
पासून बनविलेले ह्या अर्थी वापरतात.

(খ) জাত ব পেষা :-

পণ্ডিত + ই = পণ্ডিতি (-তী) ; মাস্টার + ই = মাস্টারি ;
মোক্তার + ই = মোক্তারি ; চাকর + ই = চাকরি ; তেল + ঙ্গ
= তেলী ; কাগজ + ঙ্গ = কাগজী ; তাম্বুল + ঙ্গ = তাম্বুলী ;
করাত + ঙ্গ = করাতী ; ঢাক + ঙ্গ = ঢাকী ; ঢোল + ঙ্গ =
ঢোলী ; বাঙ্গালা + ঙ্গ = বাঙ্গালী ; দেওয়ান + ই = দেওয়ানি
কবিরাজ + ই = কবিরাজি ; ডাক্তার + ই = ডাক্তারি ; মোড়ল
+ ই = মোড়লি ; পালোয়ান + ই = পালোয়ানি ; চাল + ঙ্গ
= ঢালী ; চাষ + ঙ্গ = চাষী ; দোকান + ঙ্গ = দোকানী (-নি)
ব্যাপার + ঙ্গ = ব্যাপারী ; দপ্তর + ঙ্গ = দপ্তরী ; মহারাষ্ট্র মরাঠ
+ ঙ্গ = মরাঠী (মা-) ; গুজরাট + ঙ্গ = গুজরাটী ; নেপাল +
ঙ = নেপালী ; ইরাণ (ন) + ঙ্গ = ইরানী (-নী) ; আরব +
ঙ = আরবী ; পাঞ্জাব + ঙ্গ = পাঞ্জাবী ; তিব্বত + ঙ্গ =
তিব্বতী ইত্যাদি.

(গ) ভাবার্থ :-

বেয়াদব + ই = বেয়াদবি ; চালাক + ই = চালাকি ;
বজ্জাত + ই = বজ্জাতি ; বাহাছুর + ই = বাহাছুরি ;
শয়তরন + ই = শয়তানি ; হুঁ শিয়ার + ই = হুঁ শিয়ারি ;

(ই) সংবন্ধ :-

জমিদার + ঙ্গ = জমিদারী ; নবাব + ঙ্গ = নবাবী ;
বাদশাহ + ঙ্গ = বাদশাহী ; আমীর + ই = আমিরি ;

(ই) কুহালতা :-

সেতার + ঙ্গ = সেতারী ; শিকার + ঙ্গ = শিকারী ;
পাখোয়াজ + ঙ্গ = পাখোয়াজী ;

(উ) রংদর্শক :-

আসমান + ঙ্গ = আসমানী ; গোলাপ + ঙ্গ = গোলাপী ;
বেগুন + ঙ্গ = বেগুনী ; বাদাম + ঙ্গ = বাদামী

(ऊ) लभ्यार्थाः :

मजूर + झे = मजूरी (मजुराला मिळणारी)

दालाल + झे = दालाली ; दाखिल + झे = दाखिली ;

सेनाम + झे = सेनामी ; खोराक + झे = खोराकी ;

टिउशन + इ = टिउशनी ; प्रणाम + झे = प्रणामी ; दर्शन + झे = दर्शनी ;

(ए) स्वभाव :-

आलाप + झे = आलापी ; हिसेव + झे = हिसेवी

मजलिस+झे=मजलिसी ; दरद+झे=दरदी ; मरम + झे = मरमी ;

(ऐ) क्षुद्रत्व :-

बोला + झे (इ) = बुली (-लि) ; खोरा + झे (इ)

= छुरी (-रि) ; जाँता + झे (इ) = जाँती (-ति) ;

काँठ + इ = काँठी ; गोला + इ = गुलि ; वड़ा + इ = वड़ि ;

गुँडा + इ = गुँडि ; छाता + इ = छाति ; बौचका + इ =

बूँचकि ; पोटला + इ = पूँटलि, पूँटलि ;

(ओ) उत्पत्ति किंवा येण्याचे स्थान :-

बिलात + झे = बिलाती ; काश्मीर + झे = काश्मीरी ; जापान

+ झे = जापानी ; देश + झे = देशी ; माद्राज + झे = माद्राजी

पाहाड़ + झे = पाहाड़ी ; बेनारस + झे = बेनारसी ; शान्तिपुर

+ झे = शान्तिपुरी

(औ) आहे ह्या अर्था :-

दाग + झे = दागी ; राग + झे = रागी ; रोजगार + झे =

रोजगारी ; भार + झे = भारी ; दाम + झे = दामी

(अं) पासून बनविलेले ह्या अर्था :-

वेशम + झे = वेशमी ; पशम + झे = पशमी सूता + इ = सूती,

১০) **ইয়া (এ)** :- তেথৈ উত্বন্ন হোণারা, তেথুন আলৈলা, তেথৈ রাহণারা, তারীখ, হা ত্যাচা পেশা, ত্যাপাসুন বনবিলৈলে কিংবা ত্যাচ্যাশী সংব্ধিত অসলৈলে, ত্যাসারখা, হা ত্যাচা স্বভাব ইত্যাডি অর্থী হ্যা প্রত্যয়াচা বাপার করতাত.

(অ) তেথৈ উত্বন্ন হোণারা, তেথুন আলৈলা, তেথৈ রাহণারা :-

শান্তিপূর + ইয়া = শান্তিপূরিয়া-শান্তিপূরে ; পাড়াগাঁ + ইয়া = পাড়াগাঁইয়া-পাড়াগাঁয়ে ; শহর + ইয়া = শহরিয়া-শহরে ; নগর + ইয়া = নগরিয়া-নগরে ; পাহাড় + ইয়া = পাহাড়িয়া-পাহাড়ে
নাগপুর + ইয়া = নাগপুরিয়া-নাগপুরে ; উত্তর + ইয়া = উত্তরিয়া-উত্তরে ; ভাদ্র, ভাদর + ইয়া = ভাদরিয়া-ভাদ্ররে (ভাদ্ররে নদী)
ছোঁয়াচ-ছোঁয়াচে (ছোঁয়াচে রোগ) ; আষাঢ়-আষাঢ়ে (আষাঢ়ে বাদল) ; গোবর-গুবরে (গুবরে পোকা) ;

(আ) তারীখ, কাळ, বয় :-

একুশ + এ = একুশে ; তেইশ + এ = তেইশে ; পঁচিশ + এ = পঁচিশে ; বারমাস + এ = বারমাসে ; (আম) ; বাহান্তর + এ = বাহান্তুরে (বুড়ী) ; দশ-বছর + এ = দশ-বছুরে ;

(ই) হা ত্যাচা পেশা :-

জাল + ইয়া = জালিয়া-জ়েলে ; হাল + ইয়া = হালিয়া-হ়েলে
মোট + ইয়া = মোটিয়া-মুটে ; হ্যাচপমাণে নাচুনে, নাটুকে ইত্যাডি,

(ই) ত্যাপাসুন বনবিলৈলে কিংবা ত্যাচ্যাশী সংব্ধিত অসলৈলে :-

পাথর + ইয়া = পাথুরিয়া-পাথুরে ; মাট + ইয়া = মাটিয়া-মেটে
বালি + ইয়া = বালিয়া-বেলে ; কাঁকর + ইয়া = কাঁকরিয়া
কাঁকুরে ; রায়-বাঁশ = রায়-বেঁশে (নাম)

(উ) হা ত্যাচা স্বভাব হ্যা অর্থী :-

কাঁদন + ইয়া = কাঁদনিয়া - কাঁদুনে ; আমুদ + ইয়া = আমু-
দিয়া - আমুদে ; হুজুক (-গ) + ইয়া = হুজুকিয়া (-গি--)

হজুকে (-গে) ; খোশামোদ + ইয়া = খোশামোদিয়া -
খোশামুদে ; দেমাক + ইয়া = দেমাকিয়া - দেমাকে ; এক-
গোঁ + ইয়া = এক-গোঁইয়া - একগুঁয়ে ; হ্যাচপ্রমাণে কৌদল -
কুঁহলে ;

(ক) ত্যা সারস্বা হ্যা অর্থী :-

জিভ + ইয়া = জিভইয়া - জিভে (জিভে গজা) ; নারকোল
+ ইয়া = নারকোলিয়া - নারকুলে (নারকুলে কুল) ;

১১) উ :- আদরার্থী কিংবা অতিশয় ঘনিষ্ঠতা দর্শবিপ্যাস, ত্যা কামাত
নিপূণ কিংবা ভাগীদার ব্র কামীপণা হ্যা অর্থী হা প্রত্যয় বাপরতাৎ.

[বিশেষনামানা আদরার্থী কিংবা অতিশয় ঘনিষ্ঠতা দাখবিপ্যাস
বাপরতাৎ.

(অ) আদর কিংবা ঘনিষ্ঠতা :-

(পঞ্চানন) পঞ্চ + উ = পঞ্চু ; (পাঁচকড়ি) পাঁচ + উ = পাঁচু ;
(কৃষ্ণ) কান + উ = কানু ; (হরেন্দ্র, হরনাথ) হর + উ =
হরু ; শিব - শিবু ; (রাধানাথ) রাধা - রাধু ; (বলরাম,
বলেন্দ্র) বল - বলু ; খোকা - খুকু ; বাপ - বাপু ; রাম -
রামু ; চুম - চুমু ; ছুঁ - ছুঁ ; ইত্যাদি.

(আ) ত্যা কামাত নিপূণ :-

সাঁতার + উ = সাঁতারু (পটীনা পোহণারা)

(ই) ত্যা কামাত ভাগীদার :-

খেলা + উ = খেলু (খেলাতীল সবগডী)

(ই) কামীপণা (লঘুত্বার্থক) :-

আগ - আগু ; উঁচ - উঁচু ; নীচ - নীচু ; পিছ - পিছু ;
চাল - চালু ;

১২) উক :- বিশেষণার্থী হা প্রত্যয় বাপরতাত.

পেট + উক = পেটুক ; লাজ + উক = লাজুক ; মিথ্যা + উক
= মিথ্যুক ; হিংসা + উক = হিংসুক ;

১৩) ক, কা, কী, কিয়া, কুয়া, (কে, কো চলিত ভাষায়)
হে প্রত্যয় নিরনিরাঙ্ক্যা অর্থী শব্দানা লাভতাত. কাঁহী ব্লেলা কেবল
শব্দ মোঠা করণ্যাকরিতা (বিশেষত: 'চলিত' ভাষেত) বাপরতাত.

টোল + ক = টোলক ; ধলু + ক = ধলুক ; দম + ক, কা =
দমক, দমকা (দমকা হাওয়া) ; মড় - মড়ক ; সড় - সড়ক,
সড়কি ; ছল - ছলক : হোঁৎ - হোঁৎকা ; ফুট - ফুটকি ;
বড় - বড়কী ; মেজ - মেজকী ; ছোট - ছোটকী ;
(অনুক্রমে মোঠা, মধ্যল্যা ব ঘাকটচা ভাবাচী পলনী)
কড়া + কিয়া = কড়াকিয়া - কড়াকে ; শত + কিয়া = শতকিয়া-
শত্কে, শট্কে ; মন + কিয়া = মনকিয়া - মনকে ; পণ +
কিয়া = পণকিয়া - পণকে ;

১৪) কার :- হা প্রত্যয় সংবধার্থী স্থানবাচক, সময়বাচক শব্দানা
ব সর্বনামানা বাপরতাত.

এখান + কার = এখানকার (ইকডচা)

ওখান + কার = ওখানকার (তিকডচা) হ্যাচপ্রমাণে

আজিকার, বৎসরকার, সবািকার, সকলকার, মধ্যেকার, আগে-
কার, সেদিনকার, উপরকার, নিচেকার, আপনকার, ।

১৫) কর :- হা প্রত্যয় পট দাখবিণ্যাসাঠী কেবল ছুই ব তিন হযা
সংখ্যাবাচক বিশেষণাপুটে যেতৌ.

উদা. ছুই + কর = দৌকর ; তিন + কর = তেঁকর

১৬) ড় (আড়), ড়া (আড়া), ড়ি (ড়ী) :- হে প্রত্যয় স্বার্থী,
সংবধার্থী, ব্যয়যার্থী বাপরতাত.

ভাঙ্গ + ড় = ভাঙ্গড় (ভাং পিণ্যানে ব্যসন অসলেলা)

(तीक्ष्ण ;) - तीक्ष्ण - तीक्ष्ण + ङ = तीक्ष्णङ (अनुर वस्ताद, दक्ष)
 खेल + आङ = खेलआङ - खेलोयाङ (खिलाडू), योग + आङ
 योगाङ (संग्रह) ,जूया + ङी (ङि) = जूयाङी (-ङि) ;
 [स्थानवाचक नामानाः-भगवाट - भागाङ ; अङ्कवाटक - आङ्कङ ;
 गोपवाटिका - गोयाङि (-ङी)]

११) ङा, ङी (ङि) :- हे प्रत्यय स्वार्थी परंतु तुच्छता दर्शयिष्यास
 वापरतात.

गाह - गाहङा ; राज - राजङा ; काठि - काठिङा ; पात -
 पातङा ; चाम - चामङा ; (मुख-) मुह - मुहङा, महङा,
 मोहङा ; चाङ्ग - चाङ्गङा ; (खड्ग) खाङ्ग - खाङ्गङा ;
 (शू) शाङ्ग - शाङ्गङि ; लङ्ग (लङ्गा) लाङ्गङा - लेङ्गङा ;

हे प्रत्यय रा, रि, आरि (-री) ह्या रूपातही काही शब्दाना लागतात.

उदा. काठ + रा = काठरा, गाँट + रा = गाँटरा, गाँठ + रि = गाँठरि ;
 भाई + रा = भाईरा - भायररा ; बाँश + अरि = बाँशरि (री) ;
 चाङ्गा + आरी = चाङ्गारी ;

१८) ङिया ('चलित' भाषेत ङे, ङेडे) :- हा प्रत्यय संबन्ध,
 व्यवसाय व स्वभाव ह्या अर्थी लागतो.

चाषा + ङिया = चाषाङिया-चाषाङे (असह्य, ग्राम्य)
 साप + ङिया = सापङिया-सापुङे (गारुडी)
 हात + ङिया = हातङिया-हातुङे (अशिक्षित)
 हातुङे डाक्टर, फाँस + ङिया = फाँसङिया-फाँसुङे ;
 (वाटसरुच्या गळ्याला फास घालून त्याचा वध करणारा लुटारू)

हा प्रत्यय रिया ह्या रूपातही काही शब्दाना लागतो

काठ + रिया = काठरिया-काठुरे (लाकूडतोड्या)
 हाट + रिया = हाटरिया-हाटुरे ; (हाटुरे नोका)

১৯) ত (উত), তা (উতা), তো (উতো), (তুতো) হৈ
প্রত্যয় 'ত্যায়াসুন জন্মলেলা' হ্যা অর্থী নাতে দর্শবিণায়া শব্দানা লাঘতাৎ.

জেঠা —> জেঠাত, জেঠাতো, জেঠুত, জেঠুতো, জেঠতুতা
জেঠতুতো ;

খুড়া —> খুড়াত, (-তো) ; খুড়ুত, (-তো) ; খুড়তুতা (তো) ;

মাসী —> মাসুত (-তো) ; মাসতুতো ;

পিসী —> পিসাত (-তো); পিসুত (-তো) পিসতুতো; (-তা, -ত)

মামা —> মামাত (-তো) ;

সতা + উত — সতাউত-সতাতো ; (সবতীচা-চী)

২০) পনা — হা প্রত্যয় স্বভাব, অবস্থা কিংবা কার্য দাখবিণ্যাসাঠী
भावार्थी लागतो. (हा प्रत्यययुक्त शब्द विशेषतः टोमणे मारण्याकरिता
वापरतात.)

টীট + পনা = টীটপনা, ছরন্ত + পনা = ছরন্তপনা ;

গৃহিণী + পনা = গৃহিণীপনা (গিন্নীপনা) ;

বেহায়া - বেহায়াপনা ; কাঙাল - কাঙালপনা ;

সতী - সতীপনা, মেয়েলি - মেয়েলিপনা ;

দাসী - দাসীপনা, বুড়া - বুড়াপনা - বুড়োপনা ;

আছরে - আছরেপনা ; ন্যাকা - ন্যাকাপানা ; ধূর্ত - ধূর্তপনা ;

২১) পানা, পান্না :- হৈ দোন্হী প্রত্যয় সাহস্র্য দর্শবিতাত.

চাঁদ + পানা, পান্না - চাঁদপানা, চাঁদপান্না, (মুখ) ;

লহাপানা, রাঙাপানা, লালপানা, রোগাপানা, ফরসাপানা; কুলো-

পানা (কান) ; পাগলপান্না, হাঁড়ীপান্না ;

২২) পিছু প্রত্যেক হ্যা অর্থী কাহী শব্দানা হা প্রত্যয় লাগতো.

মাথা + পিছু = মাথাপিছু (দরজাই) ; টোকাপিছু, দিনপিছু, মাসপিছু,

২৩) মত, মন, মন্ত, বন্ত :- মত' ব 'মন' হৈ প্রত্যয় সর্বনামজাত

নামविशेषणांना व क्रियाविशेषणांना सादृश्यार्थां लागतात. 'मन्त'

व 'वस्तु' हे प्रत्यय 'आहे ह्या अर्थी' नामाना लागतात.

वेमत, एमत, सेमत, एमनः; वेमन, तेमन, श्री+मस्तु = श्रीमस्तु
बुद्धि + मस्तु = बुद्धिमस्तु, लक्ष्मीमस्तु, पयमस्तु, गुन + वस्तु = गुनवस्तु ;
भाग्य + वस्तु = भाग्यवस्तु, लक्ष्मीवस्तु ।

२४) ल, ला, लि :- हे प्रत्यय संबन्ध, स्वार्थ, सादृश्य, किञ्चित् ह्या अर्थी
वापरतात.

(अग्र) आग - आगल ; (दीर्घ) दीर्घ - दीर्घल ; पात - पातल ,
पातला ; हात - हातल ; पो - पोला ; आध - आधला,
आधेला ; मेष - मेषला,

२५) स, सा, सी, सिह्या चलित भाषाय (स, से :- हे प्रत्यय
सादृश्यार्थी लागतात.

मुख - मुखस, मुखोस (मुखश, मुखोश) ; खोल - खोलस, खोलसा
कुया, कोया, - कुयासा, कोयासा, पानि - पानिसा - पानसे ;
भाप - भापसा ; चाम - चामसा, चामसे ; बाप - बापसा ; रूप
- रूपसौ ; फाका - फाकासिया, फाकासे ; लाल - लाल्चे ;

२६) आच, आचि (च, चि) हे प्रत्यय नामाना निरनिराळ्या अर्थी
लागतात

कोण-कोणाच; छूँया, छौँय-छूँयाच, छौँयाच; घाम-घामाचि ; वेड-
वेडाचि ;

२७) ता :- हा प्रत्यय युक्त, विशिष्ट व सादृश्यार्थी लागतो.

हून - हूनता नोनता ; पानि - पानिता, पान्ता ;
राक्ष - राक्षता, रांता ; माछि - माछिता - मेछेते ।

२८) ति - हा प्रत्यय ऋस्वार्थी (अल्पार्थी) लागतो.

चाक - चाकति, जाल - जालति ;

- ২৯) হারা (হাত্র ভাগ) - হা প্রত্যয় সংল্যাবাচক বিশেষণাণা লাগত।
 এক + হারা = একহারা, দুই + হারা - দোহারা তিন + হারা =
 তেহারা ;
- ৩০) টা, টি, টী, টু, টুক, টুকু, খান, খানা, খানি, গাছ,
 গাছা, গাছি, গোটী, গুটি, হ্যা নির্দেশক প্রত্যয়াকরিতা পাঠ
 ১২ পহা.

২

তৎসম

- ১) ইমা :- হা প্রত্যয় কাহী শব্দাণা ভাবার্থী লাগত।
 চাঁদ + ইমা = চাঁদিমা, বন্ধ + ইমা = বন্ধিমা, লাল + ইমা =
 লালিমা ; কালিমা, ভঙ্গিমা, নীলিমা ইত্যাডি.
- ২) ঙ্গৈ :- বিদেশী বিশেষণাণামাংপাসুন বিশেষণে তযার করণ্যাস হা প্রত্যয়
 বাপরতাত.
 রুশ + ঙ্গৈ = রুশীয় ; ইংলণ্ড + ঙ্গৈ = ইংলণ্ডীয় ; ইতালীয়,
 আরবীয়, মিশরীয়, রোমীয়, পোলীয়, চীনাীয়, জাপানীয়,
 ইরানীয়, ইউরোপীয় ইত্যাডি.
- ৩) ত্ব :- ভাববাচক নামে তযার করণ্যাস হা প্রত্যয় বাপরতাত.
 হিন্দু + ত্ব = হিন্দুত্ব, নতুন + ত্ব = নতুনত্ব ; বড় + ত্ব = বড়ত্ব,
 গুরুত্ব, বন্ধুত্ব, স্বত্ব ইত্যাডি.
- ৪) ময় :- পরিপূর্ণ কিংবা পসরলেলে হ্যা অর্থী হা প্রত্যয় বাপরতাত.
 জল + ময় = জলময় ; কাদাময়, চিন্ময়, স্বর্ণময়, মৃন্ময়, ইত্যাডি.
- ৫) সহ :- সহিত, বরোবর হ্যা অর্থী হা প্রত্যয় বাপরতাত.
 সৈন্যসহ, কাপড়-সহ, বান্ধব-সহ, ঢাকী-সহ ; ই ত্যাডি.
- ৬) শুদ্ধ :- সহিত কিংবা সর্ব কাহী ঘেউন হ্যা অর্থী হা প্রত্যয় বাপরতাত.
 দেশশুদ্ধ, বাডীশুদ্ধ, গ্রামশুদ্ধ, সব-শুদ্ধ, আমি-শুদ্ধ ইত্যাডি.

विदेशी (फारसी)

- ५) आन, ओयान :- 'आहे' ह्या अर्थी हे प्रत्यय वापरतात.
गाडी + ओयान = गाडोयान - गाडोयान ; वाग + ओयान = वागोयान-वागान ; दर + ओयान = दरओयान-दरोयान ;
- २) आना (ह्याना), आनि (ह्यानि) :- हे प्रत्यय सवय किंवा शील दर्शविताने. [हे प्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दात कपटीपणा, अहंकार इत्यादि अर्थ असतो.]
बाबु + आना, आनि = बाबुआना, बाबुआनि, बाबुयाना, बाबुयानि ;
हिन्दू + आना, आनि - हिन्दुयाना, हिन्दुयानि ;
साहेबी + आना - साहेबियाना ; गरिबियाना, विबियाना, विबियानि, मून्शियाना, नवाबियाना, मुकबियाना, इत्यादि.
- ७) थाना :- कार्यस्थान, राहण्याची जागा, दुकान इत्यादि अर्थी हा प्रत्यय लागतो.
बैठक + थाना = बैठकथाना, मुसाफिर + थाना = मुसाफिरथाना ;
जेल + थाना = जेलथाना ; चिडियाथाना, गरীবथाना, मुदिथाना
गोसलथाना, दण्डथाना, शूँडिथाना, डाक्टरथाना, छापाथाना, पायथाना, इत्यादि.
- ८) थोर :- खाणारा, व्यसन असलेला ह्या अर्थी हा निदान्यजक प्रत्यय आहे.
गुलि + थोर = गुलिथोर ; गाँजा + थोर = गाँजाथोर ;
तामाकथोर, आफिमथोर, सुदथोर, चडुथोर, चशमथोर इत्यादि
- ९) गवर :- करणारा ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो. 'कर' ह्या 'तडुव' प्रत्ययाचा पण ह्या अर्थी उपयोग होतो.
कारिगर, कारिकर, बाजीगर, बाजीकर, सण्दागर, ;

৬) গিরি :- ব্যবসায়, কাম ব শীল হ্যা অর্থী হা প্রত্যয় লাগতো.
[হা প্রত্যয় লাগুন হোণান্যা শব্দাত কপটীপণা, অহংকার ইত্যাডি
অর্থ অসতো.]

বাবু + গিরি = বাবুগিরি; কেরানি + গিরি = কেরানিগিরি;
পাণ্ডাগিরি, গুরুগিরি, নেতাগিরি, নবাবগিরি, মুটেগিরি,
সাবুগিরি ইত্যাডি.

৭) চা, চি, চী :- আধার, ভাঙে, অল্যার্থী ব ব্যবসায় হ্যা অর্থী
হে প্রত্যয় লাগতাৎ.

(অ) আধার, ভাঙে ব অল্যার্থী :-

ধূনা + চি = ধূনাচি, ধূনোচি; বাগ - বাগিচা; ডেক + চি
= ডেকচি;

(আ) ব্যবসায়ার্থী :-

খজানা + চী = খাজাঞ্চী, খাতাঞ্চী, মশালচী, তবলচী, কল-
মচী (লৈখক-উপহাসার্থী)

৮) তর (তরো) :- তুল্য, সারখা হযা অর্থী হা প্রত্যয় সর্বনামীয
বিশেপণ ব ক্রিয়াবিশেপণাংনা লাগতো.

এমনতর (-রো); কেমনতর (-রো); যেমনতর (-রো);
তরবেতর (নানা প্রকারচা)

গুরুতর, ঘোরতর, [ইত্যাডি সংস্কৃত শব্দাত 'তর' হা প্রত্যয়
তারতম্যবাচক অসতো. গুরুতর ব ঘোরতর হে শব্দ তারতম্য-
বাচক নসতাৎ তেহা ত্যাচা অর্থ অনুক্রমে 'ফার মোটে' ব 'ফার
ভয়ংকর' অসা হোতো.]

৯) দান, দানি :- আধার, ভাঙে হ্যা অর্থী হা প্রত্যয় লাগতো.

আধার ভাঙে হ্যা অর্থী :-

আতরদান, নস্যদান, শামাদান, বাতিদান, ধূপদান, (-নি),
ফুলদান (-নি), কলমদান (-নি), পিকদানি, পাদান (-নি)
[foot - board]

५०) दारु :— आहे किंवा युक्त ह्या अर्थी हा प्रत्यय लागतो.
चोर्किदार, बाजनदार, जमिदार, दोकानदार, अंशीदार, जमा-
दार, मजूमदार, दफादार, फौजदार, ठिकादार, समवादर, केला-
दार, छडिदार, व्यवसादार, वूटिदार, रंगदार, फुलदार, निशान-
दार इत्यादि.

५५) वविश :— लेखक किंवा त्यात निपूण ह्या अर्थी हा प्रत्यय वापरतात.
नकलनविश, हिसाबनविश, खासनविश, जमानविश

५२) वाजे :— अन्वय (सत्रय असलेला) ह्या अर्थी हा निदाव्यंजक
प्रत्यय वापरतात.

धडीवाज, धौकावाज, धाप्पावाज, चालवाज, दागावाज, मामला-
वाज, फन्दीवाज, फौकिवाज, लाठीवाज, गुलवाज, दाखावाज,
फुर्तिवाज, इत्यादि.

‘वाजे’ प्रत्यय लागून होणाऱ्या शब्दांना ‘ई’ प्रत्यय लागून भाव-
वाचक नामे तयार होतात.

गलावाजि, चालवाजि, फन्दीवाजि, मामलावाजि, दागावाजि इत्यादि.

५७) सहि, सई :- योग्य, उपयुक्त पर्यंत, प्रमाणे, परिमाण, इत्यादि अर्थी
हा प्रत्यय वापरतात.

(अ) योग्य, उपयुक्त ह्या अर्थी :-

पछन्दसई, टेंकसई, मानानसहि (-ई), लागसई, जूतसई ;

(आ) पर्यंत :-

बुकसई, माथासई, दशासई

(इ) प्रमाणे :-

मापसहि (-ई) ;

(ई) परिमाण :-

प्रमाणसहि (-ई) ;

वाक्ये

- १) जलाभूमि भराट करिया एकटि फूलवागान तैर्री करा हईवे ।
पाण्याखालील जमीन भरून काढून एक फुलांची वाग तयार केली जाईल.
- २) भाडाटेरा वागडाटे हईले वाडिओयाला अनेक समय मुशकिले पडे ।
भाडेकरू भांडखोर असले तर घरमालक पुष्कळदा संकटात पडतो.
- ३) “वा किछु हाराय गिम्नी बलेन केष्ठा वेटाई चोर ।” -रबीन्द्रनाथ कोणतीही वस्तु (त्याने) हरवली तर पत्नी म्हणते केष्ठा (कृष्णा) वेटाच चोर आहे.
- ४) अपरेशबाबुर बाघा कुरुरके देखिले आमरा भय पाई ।
अपरेशबाबूच्या बाघासारखा कुट्याला पाहिले कि आम्हाला भीति वाटते.
- ५) भद्रलोकैरा कथनओ बाँका पथे चलिते पछन्द करे ना ।
सज्जन माणसाना वाममागनि जाणे कधीच पसंत नसते.
- ६) “आजि जगाई - माधाई हय प्यासेजोर ।
नित्यानन्द टिकट - मास्टोर गोर ।”
अहो, आज जगाइ व माधाइ हे पैसेजर आणि नित्यानंद तिकिट मास्तर झाले आहेत.
- ७) शक्ति ना थाकिले वडाई करार कोनो माने हय ना ।
शक्ति नसताना बढाई करण्यात काहीही अर्थ नाही.
- ८) गैँयो लोक शहरे एले ताहार अज्जानता प्रकाश पाय ।
गांवढळ मनुष्य शहरांत आल्यावर त्याचे अज्ञान उघडकीला येते.
- ९) धनवानेर टेको माथा येमन शोभन देंतो हाँसि तेमन नय ।
श्रीमंताला टक्कल पडलेले डोके जेवढे शोभते तेवढे वरवरचे हसणे शोभत नाही
- १०) तोमार फाजलामि देखे आमर गाँ-ज्वाला करे ।
तुम्हा फाजिलपणा पाहून माझा अंगाचा भडका उडतो.
- ११) डु बुरीरा, समुद्रेर तलदेशे गिया जाहाजेर मेरामत करे ।
पाणबुडे समुद्राच्या तळाशी जाऊन जहाजाची दुस्ती करतात.

- १२) पेन्सिल काटिबार समय धाराल चाकु दिया आमार हात काटियाछे ।
पेन्सिल तासण्याच्या वेळी धारवाल्या चाकुने माझा हात कापला आहे.
- १३) “सोनाली चम्पा आर रूपाली चन्द्रकला सुनोगो बलि ।
आमार बधूर नाम आमि कि रेखेछि जानो ‘कुम्भकलि’ ।”
सोनेरी चाफ्या आणि हपेरी चंद्रकले ऐक मी (काय) सांगतो. माझ्या
बायकोचे तांवर मी ‘कुम्भकलि’ ठेवले आहे हे तुला माहित आहे काय ?
- १४) बाङ्गालीरा येथानेई याकु ना केन, एकटा आड्डा जमावेई ।
बंगाली माणसे कुठेही जाऊ द्या ना, एखादा अड्डा तयार करतीलच.
- १५) नवावी आमलेर समय टाकाई मलमल जगबिख्यात छिल ।
नवावी अंमलाच्या वेळी डाक्याची मलमल जगप्रसिद्ध होती.
- १६) लोकमान्य तिलकेर बिपक्षीरा तेली-ताम्बुलीदेर नेता बलिया
तांहाके उपहास करित ।
लोकमान्य टिळकांच्या विरोधी पक्षातील लोक त्यांचा तेल्यातांबोळ्यांचे
पुढारी म्हणून उपहास करित असत.
- १७) तूमि शांतिपुरे शाडी परिया १ला वैशाखे आमार मेटे वाडीते
एसो ।
तु शांतिपुरी साडी नेमुन वैशाखच्या पहिल्या तारखेला आमच्या मातीपासून
बनविलेल्या घरी ये.
- १८) एमन लाजूक मेये आर पेटुक छेले आर देखि नाई ।
अशी लाजरी मुलगी व खादाड मुलगा दुसरा पाहिला नाही.
- १९) आगेकार दिने याहाके फ्याशान बलिया लोके उपहास करित
ताहई एथन जरुप्री हईया गियाछे ।
पूर्वी लोक ज्याला फॅशन म्हणून नावे ठेवीत तेच आज अत्यंत आवश्यक
झाले आहे.
- २०) आमार मामात भाई नाटकेर महडाय सापुडेर अभिनय
करियाछे ।
माझ्या मामेभावाने नाटकाच्या तालमीत गारूड्याचा अभिनय केला आहे.

- ২১) তাহার চাঁদপানা মুখখানি দেখিয়া লোকে পাগলপারা হয় ; কিন্তু তাহার বেহায়াপনা দেখিয়া লোকেদের বিতুষ্টা জন্মে ।
তিনে চন্দ্রাসারখে তাঁহ পাহুন লোক বেডঘাসারখে হোতাত পর্তু তিন্চা নিল্লজ্জ পণা পাহুন লোকানা তিন্চা বীট য়েতৌ.
- ২২) গণেশোৎসবের জন্ত মথাপিছু তিন টাকা করিয়া চাঁদা জমা করিলে ভাল ভাল কার্যক্রম রাখা সম্ভব ।
গণেশোৎসবাকরিতা দরডোই তীন স্বপয়ে বর্গণী গোळा কেল্যাস চাংগলে চাংগলে কার্যক্রম ঠবতা য়েণে শক্য আই.
- ২৩) “মেঘলা দিনে দেখেছিলেম মাঠে
কালো মেয়ের কালো হরিণ-চোখ ।” রবীন্দ্রনাথ
(একা) হগাळ দিবশী মৈদানাং (ত্যা) কাळযা মুলীবে (তৈ) কাळे
হরণাসারখে ডোळे মী পাহিলে.
- ২৪) লক্ষীবস্তু লোকের অনেক সময় বুদ্ধির অভাব থাকে ।
শ্রীমন্ত মাণসাক্যা ঠিকাগণী পুঙ্কळদা বুদ্ধীবা অম্বাব অসতৌ.
- ২৫) “আকাশের নীলিমা মন্থন করিয়া যেন একটি অপূর্ব জ্যোতি ফুটিয়া উঠিল ।” রবীন্দ্রনাথ
আকাশাতীল নীলিম্যাবে মন্থন করুন জণু কাহী এক অপূর্ব জ্যোতি
বিকসিত পাবলী.
- ২৬) “রাজাকে বধ করিয়া রাজত্ব মেলে না ভাই, পৃথিবীকে বশ করিয়া
রাজা হইতে হয় ।”
হে বंधৌ, রাজাচা খুন করুন রাজ্যপদ মিळত নসতে. পৃথ্বীলা (পৃথ্বীতীল
লোকানা) বশ করুন রাজা ব্হাবে লাগতে.
- ২৭) ইংরেজী আমলে এদেশে সাহেবিয়ানা ও কেরানিগিরি বাড়িয়া-
ছিল । ইংরাজ্যচ্যা অমলাত হ্যা দেশাত সাহেবীপণা ব কারকুনী বাডলী হোতী.
- ২৮) একটা ছিঁচ্কে চোর গাড়েয়ানের বেশে সাজিয়া ঐ আফিম
খোর জমিদারের বৈঠকখানায় যে পিকদানি আর ধুনাটি ছিল
তাহা চুরি করিয়া চোর-বাজারে বিক্রি করিল ।

एका भुरटया चोराने गाडीवाल्याचा वेश घेऊन त्या अफूवाज जमीनदाराच्या दिवाणखान्यांत जी पिकदाणी व धुपाटणे होते, त्यांची चोरी करून चोरबाजारांत ती विकली.

- २९) दागावाज खाजांथीके कोम्पानिर टाका आब्रसां करार गुरुतर अपराधेर जन्य सश्रम कारावासेर साजा देण्या हईयाछे ।
दगावाज खजीनदाराला कंपनीच्या पैशाची अफरातफर करण्याच्या फार मोठया गुन्ह्यावद्दल सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली आहे.
- ३०) एकटा बाजीकर चलसु रेलगाडीर पादान हईते पडिया बाईवार फले मारि गियाछे ।
एक जादुमार चालत्या आगगाडीच्या पायफळीवरून (foot-board) पडल्यामुळे मरण पावला आहे.

△ △ △

उपसर्ग

धातूच्या (किंवा शब्दाच्या) पूर्वी येऊन धातूचा (किंवा शब्दाचा) अर्थ बदलणाऱ्या किंवा त्याचा अर्थ खुलवून दाखविणाऱ्या अव्ययांस 'उपसर्ग' म्हणतात.

उदा. ह्र (हरण करणे) धातू - प्रहार [प्र + ह्र + अ], आहार, संहार, विहार, परिहार, अपहार, प्रतिहार, उपहार, उद्धार

धातूला एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक उपसर्ग लागू शकतात.

[प्रति + आ + ह्र + अ] = प्रत्याहार ; [वि + अव + ह्र + अ]
= व्यवहार ; [सम् + अभि + वि + आ + ह्र + अ] = समभिव्याहार

उपसर्गमुळे धातूचा किंवा शब्दाचा अर्थ बदलतो व नवीन शब्दही तयार होतात.

बंगालीत तीन प्रकारचे उपसर्ग आहेत.

१) संस्कृत उपसर्ग २) बाङ्गला उपसर्ग ३) विदेशी उपसर्ग

संस्कृत उपसर्ग

'संस्कृत उपसर्ग' एकूण वीस आहेत. प्र, परा, अप, सम्, नि, अव, अरू, निरू, ह्रू, वि, अपि, सु, उ९, परि, प्रति, अभि, अति, अपि, उप, आ ।

उदाहरणासहित उपसर्गाचा अर्थ.

- १) प्र :- उल्कृष्टता- प्रबोध ; व्याप्ति- प्रसिद्ध ; गति- प्रस्थान ;
आधिक्य- प्रकोप ;
- २) परा :- उलट- पराजय, पराभव ; विक्रम- पराक्रम ; आधिक्य-
पराकाष्ठा ;
- ३) अप :- कुत्सित- अपवाद ; विरुद्ध- अपलाप वाईट- अपकर्म ;
उलट- अपमान, अपयश ;
- ४) सम् :- सहित- सम्पर्क, सङ्गीत ; चांगले- सन्ताषण, सन्मान, संवाद ;
समोर- समुत्थ ; जवळ- समुपस्थित ; एकत्र- संकय ; पूर्णपणे-
संहार ; अतिशय- समूह
- ५) अनु :- मागाहून- अनुधावन, अनुमोदन ; सारखेपणा- अनुकरण,
अनुरूप ; सहित- अनुराग, अनुकम्पा ; वीप्सा (व्याप्ति)- अनुदिन
अनुक्षण ; हीन, गौण- अनुकल, अनुशिष्य ;
- ६) अव :- अनादर- अवहेला, अवज्जा ; निश्चित- अवधारण, अवगत ;
खाली- अवतरण, अवलुंठन ; आत- अवगाहन ; विस्तार- अवरोध ;
अभाव- अवगुण ; अल्प- अवगुंठन (घोमटा) ;
- ७) निर्व (निः) :- अभाव- निःशक, निरन्न, निरुत्साह ; निश्चय- निर्णय,
निर्धारण ; दूर- निरसन ; बाहेर- निर्गत, निःसरण, निःश्वास ;
अतिशय- निराकुल ; संपुर्णता- निःशेष ;
- ८) ह्रस्व, ह्रस् (ह्रः, ह्र) :- वाईट- ह्रस्वरिद्र, ह्रस्वटना, ह्रस्वदि, ह्रस्विष्ठा ;
कठिण- ह्रःसह, ह्रगम, ह्रबोध, ह्रकर ;
- ९) अति :- समोर- अतिसार, अतिमान ; जवळ- अतिमुथ ; उत्तम
- अतिजात ; सर्व वाजूनी- अतिव्याप्त ; उल्लेख- अतीप्सा ;
विरुद्ध- अतिनाप ;
- १०) वि :- उलट- विपक्ष, विवाद ; अभाव- विगुण, विकल ; वाईट-
विपथ ; विकृति- विवर्ण ; आधिक्य- विख्यात, विशुद्ध ; नाही-

बिस्वाद्, बिस्वम् ; भेद- बिशेषित ; पुष्कळ, नाना- बिबिध ;
मिन्न, वेगळा- बिजातीय ;

- ११) अधि :- वर- अधित्यका, अधिरोग्ण ; स्वाधीन- अधिगत ;
संबंधी- अध्यात्म ; मुख्य- अधिराज, अधिपति ;
- १२) सु :- चांगले- सुकृत, सुभावित ; सुंदर- सुकुमार, सुदर्शन ;
उत्तम- सुचरित्र, सुयोग ; सापे- सुगम, सुकर ; सहज- सुलभ ;
अतिशय- सुदूर, सुतीक्ष्ण ;
- १३) उँ :- वर- उन्नति, उत्थान ; अतिशय- उन्नत, उँकर्ष ; विपरीत
- उँमार्ग, उँपथ ; अभाव- उँच्छ्रल ; अतिक्रमण- उँद्वेल
- १४) अति :- अतिशय- अतिवृष्टि, अत्याक्ति ; पलिकडचे- अतीन्द्रिय ;
अयोग्य- अत्याचार ; अतिक्रमण- अतिमात्र ;
- १५) नि :- अतिशय- निदारुण ; जवळ- निकट ; कौशल्य- निपुण ;
आत- निमग्न, निमज्जन ; थावणे निवृत्ति ;
- १६) प्रति :- उलट, परत- प्रतिदान, प्रतिहिंसा ; जवळ- प्रतिवेशी ;
प्रत्येक- प्रतिपद, प्रतिक्रमण ; विरुद्ध- प्रतिक्रिया ; सादृश्य-
प्रतिमूर्ति, प्रतिकृति ; विरोध- प्रतिकार, प्रतिपक्ष ;
- १७) परि :- पूर्णपणे- परिपक्व ; समोवार- परिक्रिप्त ; अतिशय-
परिप्लान ; पूजा- परिचर्या ; सर्वत्र- परिप्लूत ;
- १८) अपि :- देखील, सुद्धा- तथापि, यद्यपि, अद्यापि ;
- १९) उप :- जवळ- उपकूल, उपकर्ष ; सहित- उपासना, उपसर्ग ;
गाँण- उपग्रह, उपपुराण ; आधिपत्य- उपचय ; सादृश्य- उपकथा
उपवन, उपद्वीप ; आरंभ- उपक्रम ; कुत्सित- उपहास
- २०) आ :- किंचित्- आरुक्त, आकुक्षन ; पासून, पर्यंत- आमरण, आसमुद्ध
आकर्ष, उलट- आगमन, आदान ; पलिकडे- आक्रमण ;

वाङ्मला उपसर्ग

अ, आ, अना, कु, दर, नि (निर्), पाति, वि, स, सु, हा, पत्र, भत्र (भत्रा), असे एकून तेरा 'वाङ्मला उपसर्ग' आहेत.

उदाहरणांसहित उपसर्गाचा अर्थ

- १) अ :- नाही- अजाना, अदेखा, अवेला अमल, अविराम, अविवेक, अवाङ्मली, अकाल इत्यादि.

[परंतु अघोर - अत्यंत घोर; अकुमार - प्रकृत कुमार; ह्या ठिकाणी 'अ' उपसर्ग अनुक्रमे 'अतिशय' व खरोखरीचा ह्या अर्थी लागला आहे.]

- २) आ :- नाही- आलुनी, आधोया, आकौडा, आकाटा; कुचकामी, वाईट- आकाठ, आगाछा; मारखा- आथाखा
- ३) अना :- अणुम-अनामूथ (-था, -थो), वाईट- अनासृष्टि-अनाछिष्टि
- ४) कु :- खराब, वाईट- कुकाज, कुख्यात, कुतर्क, कुसंस्कार, कुपथ्य, कुसंबाद, इत्यादि.
- ५) दर :- किंचित् दरकौचा, दरापका,
- ६) नि, निर् :- नाही- निखूँत, निखरच, निटोल, निखौंज, निभांज, निलाज, निसाड, निर्भूल, निर्भरसा, इत्यादि.
- ७) पाति (पात, पाति) :- लहान, क्षुद्र किंवा खालच्या श्रेणीतील- पातकूया, पातिहूस, पातिलेबु, पातिशियाल, पातिकक इत्यादि.
- ८) वि :- नाही- विजोड
- ९) स :- सहित- सजोर, सठिक, सडाक, सलाज, इत्यादि.
- १०) सु :- चांगला- सुखवर, सुजन, सुनजर, सुठाम, इत्यादि.
- ११) हा :- जमाव- हाघरे, हाभाते

- ১২) পর :- দুসন্ধ্যাবর অবলম্বন অসলিলা- পরগাছা, পরচুল
 ১৩) ভর, ভরা :- পরিপূর্ণ- ভরপেট, ভরসন্ধ্যা, ভরদিন, ভরসাজ, ভরার্যোবন, ভরাসাঁজ, ভরানদী, ইত্যাদি.

হাখেঁরীজ বংগালীত কাহী শব্দ উপসর্গপ্রমাণে বাপরতাত.

উদা. আড় (অর্ঘা, নিম্মা) :- আড়কাল, আড়পাগলা, আড়মাতলা, আড়ঘোমটা ইত্যাদি.

আন - আনকোরা কাপড় (নবীন কপড়া); আনকোরা নোট (ন বাপরলেলী নোট)

কত (লহান) :- কতবেল (লহান বেলফাষাষারখে ফল, কবত)

৩

বিদেশী উপসর্গ

গর, না, নিম্ন, ফি, বদ, বে, হর, লা, অসে একুন আঠ
 'বিদেশী উপসর্গ' আহেত.

উদাহরণাংসহিত উপসর্গাচ্চা অর্থ.

- ১) গর :- নাহী কিবা বিপরীত- গরমিল, গরহাজির, গররাজী, গরকবুল, গরকায়েম, গরবনেদী, ইত্যাদি.
- ২) না :- নাহী- নাবালক, নাহক, নারাজ, নামিষ্টি, নাধর্মী, নাছোড়, নামঞ্জুর, নাচার, ইত্যাদি.
- ৩) নিম্ন :- নিম্মা, অর্ঘবট- নিম্নখুন, নিম্নরাজী, নিম্নচাকর,
- ৪) ফি :- পল্যেক- ফি-বছর, ফি-সন, ফি-লোক, ফি-জিনিস, ফি-মন, ফি-রোজ ইত্যাদি.
- ৫) বদ :- বাইট, জরার- বদ-গন্ধ, বদ-খেয়াল, বদ-মেজাজ, বদ-রাগী, বদ-খত, বদ-জবান, বদ-নাম, বদ-বু, বদ-বক্ত, বদ-বখত, বদ-হজম, বদ-চাল, বদ-রক্ত, বদ-রঙ্গ, ইত্যাদি.

৬) বে :- নাহী, বাইট, বিকল্প- বে-আক্কেল, বে-আদর, বে-আবরু, বে-কসুর, বে-কায়দা, বে-চাল, বে-টাইম, বে-তাল, বে-তাল, বে-দম, বে-পরোয়া, বে-বন্দোবস্ত, বে-রসিক, বে-শরম, বে-সুমার, বে-হায়া, বে-ছাঁশ, বে-খাপ, বে-ডৌল, বে-দস্তুর, বে-ফায়দা, বে-বাক, বে-সরকারী, বে-সুর, বে-হদ, বে-হিসাব, বে-হেড ইত্যাদি.

৭) হর :- প্রত্যেক- হর-রোজ, হর-কিসম, হর-দম, হর-হপ্তা, হর-বোলা, হর-ঘড়ি ইত্যাদি.

৮) লা :- নাহী- লাখে রাজ, লাচার

ছাংসেরীজ ইংরাজীভাষিতীল কাহী শব্দ বংগালীত উপসর্গপ্রমাণে ব্যাপরতাত.

উদা. ফুল (Full) :- ফুলহাতা ফুলশার্ট, ফুল-টিকেট, ইত্যাদি.

সাব, সব (Sub) :- সাব-জজ, সাব-এডিটর, সাব-আফিস, সাব-কালেক্টর ইত্যাদি.

হাফ (Half) :- হাফ-আখড়াই, হাফ-টিকিট, হাফ-ডে, হাফ-মোজা, হাফ-হাতা, ইত্যাদি.

হেড (Head) :- হেড-পণ্ডিত, হেড-অফিস, হেড-বাবু, হেড-মাস্টার ইত্যাদি.

△ △ △

ध्वन्यात्मक शब्द ध्वन्यात्मक शब्द

प्रत्येक भाषेतील शब्द आवाजापासून उत्पन्न होतात. त्या शब्दांचा अर्थबोध मात्र आवाजावरून होत नाही. परंतु भाषेत असेही काही शब्द असतात कि त्यांचा अर्थबोध केवळ आवाजावरूनच होतो व तो इतर शब्दांपेक्षाही अधिक स्पष्ट होतो. अशा आवाजावरून अर्थबोध होणाऱ्या शब्दांना 'ध्वन्यात्मक शब्द' म्हणतात. हे शब्द साधारणतः अव्ययात मोडतात.

ध्वन्यात्मक शब्दांचे दोन भाग पडतात. (अ) आवाजाचे अनुकरण करणारे (अलुकार्ती) व (आ) अवस्था किंवा भाव दर्शविणारे (अवस्थावाचक वा भावोद्घातक)

(अ) अलुकार्ती शब्द :- हे शब्द केवळ आवाज दर्शवितात व अव्यय म्हणून वापरले जात असल्यामुळे त्यांना 'अलुकार्ती अव्यय' असेही म्हणतात. काही प्राण्यांच्या व वस्तूंच्या आवाजावरून होणारी 'अलुकार्ती' अव्यये खाली दिली आहेत.

वायुर शब्द :- सौ सौ, शौ शौ, शन शन (शन् शन्), छ छ ;

आंघोऱ्या शब्द :- लल्ल, दाडि दाडि, धुधु ;

बन्दुके शब्द :- दडाम, छडूम ;

गाछ भाज्जार शब्द :- चडचड, चळड ;

मेघेर शब्द :- गुरुर, गड गड ;

घडिर शब्द :- टिक टिक ;

हासिर शब्द :- हा हा, हि हि, हो हो, थक् थक्, थिल् थिल् ;

टाकार शब्द :- बन् बन् ;

तौरेर शब्द :- शन् शन् ;

ताणुबनुतेर शब्द :- ताता थै, ताथै, ताथिया, थै थै ;

डमरुर शब्द :- डिमिडिमि ;

गाडिर शब्द :- गड गड ;

বৃষ্টির শব্দ :- রিমঝিম, টাপুর-টুপুর, টিপ্-টিপ্., ঝুপ্-ঝুপ্.,
টপ্, টপ্., বম্ বম্ ;

চরকার বা চলন্ত গাড়ির চাকার শব্দ :- ঘর্ঘর ;

ঘণ্টার শব্দ :- ঠং ঠং, ঢং ঢং ;

কামানের ,, :- গুড়ুম গুড়ুম ;

নদীর ,, :- কলকল, কুলকুল, কুলুকুল ;

ফুটন্ত জলের ,, :- টগ্-বগ্. ;

বাজ পড়ার ,, :- কড়কড় ;

কাশির ,, :- খক্খক্ ;

থুতু ফেলার ,, :- থক্ ;

কাপড় ছেঁড়ার ,, :- পড় পড় (পড়্ পড়্) ;

শক্ত জিনিস ভাঙ্গিবার,, :- মট্-মট্ ;

হাড় বা কাঠি ভাঙ্গিবার ,, :- মড়মড় (মড়্ মড়্) ;

বিকট হাসির ,, :- খল্ খল্

তীব্র যন্ত্রণার ,, :- কটাস্-কটাস্ ;

সজল বস্ত্র খাইবার শব্দ :- সপ সপ, সপ্-সপ্., সপাসপ ;

ক্রমাগত বেত ইত্যাদি মারিবার শব্দ :- সপাসপ, সপাং - সপাং,

সপাং-সপাং ;

হঠাৎ আগুন জ্বলিয়া উঠিবার শব্দ :- দপ (দপ্.) ;

জোরে পতন বা হ্রস্পন্দনের শব্দ :- ধড়াস্ ;

মৃৎ হ্রস্পন্দনের শব্দ :- ধুকধুক ;

সানাই বা বাঁশির একটানা শব্দ :- পোঁ, ভোঁ ('পোঁ' দেখা মোটা আবাজ)

দস্তভরে দৃঢ় পদক্ষেপে চলিবার শব্দ :- গট্-গট্., গ্যাট্ গ্যাট্ ;

শক্ত বস্ত্র চিবাইবার শব্দ :- কটরমটর, কটরকটর ;

শক্ত জিনিস কাটিবার বা কামড়াইবার শব্দ :- কট্

শুক্ক বস্ত্র, বৃক্ষ পত্র, খড় ইত্যাদি ঘষার শব্দ :- খসখস (খস্খস্)

খসিয়া পড়িবার শব্দ :- খস (খস্) ;

জিভ দিয়া জল খাইবার শব্দ :- চকচক, চুকচুক ;

তুপুর, ঘুঙুর ইত্যাদির শব্দ :- বুলবুল, বুমু-বুমু, রুলবুল, রুলরুল;

গাভীর শব্দ :- হায়া, হয়া;

কোকিলের শব্দ :- কুল;

ঘোড়ার শব্দ :- চিঁহিঁ, চিঁহি, চিঁহিঁহিঁ;

চড়াইএর শব্দ :- কিচিব্-মিচিব্;

পাখির শব্দ :- কিচ্, কিচ্, কিচ্, কিচিব্-মিচিব্;

বানরের শব্দ :- পাখির সমান;

মাছির, মোমাছির বা মশার শব্দ :- ভনভন (ভম্ভন্)

কুকুরের শব্দ :- ঘেউ ঘেউ;

ব্যাঙের ” :- মক্‌মক্

কাকের ” :- কা কা

বিড়ালের ” :- মেও-মেও ম্যাও-ম্যাও;

বিড়ালছানার ” :- মিউ-মিউ;

সাপের ” :- ফৌস্-ফৌস্;

শূকরের ” :- ঘোঁৎ-ঘোঁৎ;

পায়রার ” :- বক্‌বকম্;

ছাগলের বা ভেড়ার ” :- ভ্যা-ভ্যা;

শিশুর কান্নার ” :- ভ্যাঁ, ভ্যাঁ;

হাঁসের ” :- প্যাঁক্-প্যাঁক্;

মুরগীর ” :- ক্রাক্-ক্রাক্;

ভ্রমরের ” :- গুন্‌ গুন্‌;

ঘোড়ার কদমের ” :- টগ্‌ বগ্‌;

ইঁতরের ” :- চিঁ চিঁ, কিচ্, কিচ্;

পাখির ছানার ” :- চিঁ চিঁ;

বাক্য :-

১) “বিষ্টি পড়ে টাপুর - টুপুর

নদে'য় এল বান।” -রবীন্দ্রনাথ

पाऊम टप-टप पडत आहे, नदीला पुर आला आहे.

- २) “मन्दिरैते काँसर घण्टा
बाजूल ठं ठं ।” -रवीन्द्रनाथ
देवळ्यात काथाच्या घंटेने ठण् ठण् आवाज केला.
- ३) “नदीर कुलुकुलु ध्वनिर मध्ये कत कथाई शुनिते पाईताम ।”
-जगदीशचन्द्र बन्सु
नदीच्या कुलुकुलु आवाजात कितीतरी गोष्टी मला ऐकायला मिळत असत.
- ४) पुलिसेर बन्दुक हईते गुलि छूटिल - छुडूम ! छुडूम !
पोलिसाच्या बंदुकीतून गोळी सुटली - बुडुम् ! बुडुम् !
- ५) कोकिल पञ्चम अरे कुळ कुळ बलिया डाके ।
कोकिल पंचम सुरात कुहू कुहू असा आवाज करते.
- ६) “विडाल आदर पाईले घड घड शब्द करिते থাকे, फुधार्त
हईले मिउ मिउ करिया डाके एवं क्रून् हईले फौस फौस
शब्द करे ।”
मांजराचे कौतुक केले असता ते घड घड आवाज करते, मुकेने व्याकुळ
झाले असता मिउ मिउ आवाज करते आणि रागावले तर फौस फौस
असा आवाज करते.
- ७) “चरकार घर्घर श्रेष्ठीर घर-घर ।” -सत्येन्दनाथ दत्त
चरख्याची घर्घर धीमंतांच्या घरी हीत असे.
- ८) “आज वारि वारे वरवर भरा वादरे ।” -रवीन्द्रनाथ
आज भरलेल्या ढगांतून झरझर (असा आवाज करीत) पाणी गळत आहे.
- ९) “से धप् करिया ब्राम्हाणेर पायेर काछे आसिया पडिल ।
-शरत्चन्द्र
तो धप् (असा आवाज) करून ब्राह्मणाच्या पायाजवळ येऊन पडला.
- १०) “सेमन वावुराम वावु दोडिया मारिते याबेन, अग्नि दडाम्
करिया पडिया गेलेन ।” टेकटांद
वावुरामवावु धावत मारायला जाणार तीच दडाम् करून पडले.
- ११) “बांकारिबे मञ्जीर रणुक्णु ।” -रवीन्द्रनाथ
नुपुर हणुहणु असा झंकार करतील.

१२) वारि वाड़े वाम् वाम्

शन् शन् वायु वाय

थेके थेके काल मेघे

विद्युत् चमकय ।” जसमीउद्दीन

झम् झम् करत पावसाची झोड उठते, जन् जन् करत वारा वाहतो आणि अधुन मधुन काळ्या ढगात वीज चमकते.

१०) “वाहरे केवल जलेर शक वूप् वूप् वूप् -

दसिय छेले गल्ल शोने, एकेवारे चुप ।” -रवीन्द्रनाथ

वाहेर नुसता पाण्याचा झुप् झुप् झुप् असा आवाज होतो, आणि नाठाळ मुलगा अगदी गप्प राहून गोष्ट ऐकतो.

१८) “डिम् डिम् डिम् वाजे छन्दुभि दामामा ।” (नजरुल इसलाम)

नगारा व दामामा (नगाऱ्यासारखेच प्राचीन रणवाद्य) डिम् डिम् डिम् असे वाजतात.

(आ) अवश्वाचक शक :- काही शब्द ध्वनिमूलक असूनसुद्धा एखादी अवस्था किंवा भाव दर्शवितात. त्यांना ‘अवश्वाचक वा भावदोष्यातक शक’ म्हणतात. हे शब्द अव्ययाप्रमाणे वापरले जात असल्यामुळे त्यांना ‘अवश्वाचक वा भावदोष्यातक अव्याय’ असेही म्हणतात. खाली दिलेल्या वाक्यावरून ह्याची कल्पना येईल. ह्या वाक्याचे मराठीत शब्दशः भाषांतर करणे कठीण असल्यामुळे कंसात ही अव्यये कोणता भाव किंवा कोणती अवस्था दर्शवितात ते दिले आहे.

मन र्था र्था करितेछे ।

(शून्यता किंवा व्याकुळता दर्शविते.)

घरवाडी र्था र्था करितेछे ।

(शून्यता दर्शविते.)

चोथ ‘छलमल’ करितेछे ।

(डोळे पाण्याने भरले आहेत हे दर्शविते.)

जामाटा 'बलमल' करितेहे ।
(सैल आहे हे दर्शविते.)

पा 'बिन् बिन्' करितेहे ।
(पायाला मुंग्या आल्याचा भाव दर्शविते.)

माथा 'बिम बिम' करितेहे ।
(डोक्याचा थकवा दर्शविते.)

रोगी यत्ननाय 'छटफट' करितेहे ।
(तळमळण्याची अवस्था दर्शविते.)

छुरिर धार 'चकुचकु' करितेहे ।
(चकाकण्याचा भाव दर्शविते.)

'मिसमिसे' काल रड ।
(कालेपणाची तीव्रता दर्शविते.)

टांदोया 'बलमल' करितेहे ।
(चमकण्याचा भाव दर्शविते.)

छेलेटि 'मिटमिट' क'रे चाईहे ।
(डोळ्याची अर्धोन्मिलित अवस्था किंवा वारंवार डोळे उघडणे व बंद करणे दर्शविते.)

'मिटमिट' (वा टिमटिम) करिया प्रदीपटि झलितेहे ।
(विझण्याच्या वेतात आहे किंवा अगदी मंद प्रकाश देत आहे हे दर्शविते)

पान खेये ठौट छुटि 'टुकटुके' लाल हईयाहे ।
(लाल रंगाची गाढता व त्याचबरोबर साँदर्य दर्शविते.)

तिनि 'धपधपे' सादा जामा परेछेन ।
(अतिशय पांढरेपणा व स्वच्छता दर्शविते.)

रागे गा 'रिरी' करछे ।
(अतिशय राग दर्शविते)

प्राणटा 'चनमन' (चन्मन्) क'रे उठल ।
(चंचलपणा दर्शविते)

জামাটা 'ঢলঢল' করছে ।
(সৈল आहे हे दर्शविते)

মুখখানি 'ঢলঢল' করছে ।
(लावण्य दर्शविते)

'তরতর' ক'রে নদী বহিতেছে ।
(प्रवाहाचा वेग दर्शविते)

গাটা 'থরথর' ক'রে কাঁপিতেছে ।
(जोराचे कापणे दर्शविते)

লোকটা 'হনহন' ক'রে চলিতেছে ।
(जोराणे चालणे दर्शविते)

'ফিনফিনে' কাপড় ।
(कपड्याचा तलमपणा दर्शविते)

ফুরফুরে হাওয়া ।
(वाऱ्याचे संधपणे वाहणे दर्शविते)

রোদ 'বাঁ বাঁ' করছে ।
(उन्हाची तीव्रता दर्शविते)

মাথা 'বাঁ বাঁ' করছে ।
(वेदना दर्शविते)

রাত 'বাঁ বাঁ' করবে ।
(निस्तब्धता दर्शविते)

বাঁ বাঁ ক'রে কাজ সারা ।
(अतिशय घाई किंवा वेग दर्शविते)

জলাশয় 'থৈ থৈ' (थईथई) করছে ।
(पाण्याने पूर्णपणे भरला आहे हे दर्शविते)

পোড়োবাড়ী 'হা হা' করিতেছে ।
(झून्यता दर्शविते)

'মন হু হু' করছে ।
(वेदना किंवा निराशा दर्शविते)

लाल 'टकटक' ('डगडग, रगरग') करछे ।

(लालपणाची गाढता दर्शविते)

पात्रे जल 'टवटव' करितेछे ।

(पाण्याने भरलेल्या भांड्यातील पाणी हालण्याचा भाव दर्शविते, पाण्याने पूर्णपणे भरले आहे हे दर्शविते)

फलटा पেকে टसटस करछे ।

(रसाने भरले आहे हे दर्शविते)

ज्यांस्ना 'फुटफुट' करछे

(स्वच्छता किंवा उज्वलता दर्शविते)

'कुचकुचे' काल रड ।

(काळपणाची तीव्रता दर्शविते)

सभाय लोक 'गिज्गिज्' ('गिशिश' 'गिसगिस') करितेछे ।

(पुक्कळ गर्दो दर्शविते)

आंधार 'घुटघुट' करछे ।

(अतिशय काळा रंग दर्शविते, काळकुट्ट)

'टोँटोँ' क'रे जल खाछे । टोँटोँ क'रे शोखाछे । 'टोँटोँ' क'रे दौडिछे ।

(अतिवेग दर्शविते)

रागे 'गसगस' करछे ।

(दबलेला राग दर्शविते)

पुकुरे जल 'टलटल' करछे ।

(पूर्णपणे भरलेल्या तलावातील पाण्याची किंचित् हालचाल किंवा स्वच्छता दर्शविते)

धरणी 'टलमल' करछे ।

(डळमळण्याची अवस्था दर्शविते)

वर्षाय नदीर जल 'टलमल' करे ।

(मयदिपलिकडे वाहणे दर्शविते)

फोडा 'टन्टन्' करछे ।

(ठणकण्याची अवस्था दर्शविते)

‘টিপ্‌টিপ্‌’ ক’রে বাতিটা জ্বলছে।

(দিব্যাচী জ্যোত লহান অসল্যাচে দর্শবিত্তে)

বুকের ভিতর টিপ্‌ টিপ্‌ করছে।

(মীতীমুळे किवा वेदनेमुळे होणारे किंचित्‌ स्पंदन दर्शवित्ते)

मराठीतील ‘धड्‌ धड्‌’ पेक्षा सौम्य अवस्था)

बाडिटा ‘तकतक’ करछे। ज्वल ‘तकतक’ करछे।

(स्वच्छता दर्शवित्ते)

कादा ‘थकथक’ करछे।

(किंचित्‌ दाटपणा व त्याबरोबरच किंचित्‌ तरलता दर्शवित्ते)

लोकटि ‘थुड्‌थुड्‌’ (‘थुथुड्‌’) करछे।

(वृद्धत्व दर्शवित्ते)

सिंथिर सिंथिर ‘दप्‌दप’ करछे।

(उज्वलता दर्शवित्ते)

फोडाटा ‘दप्‌दप’ करछे।

(ठणकण्याची अवस्था दर्शवित्ते)

ताहार बुकटि ‘धड्‌फड्‌’ करछिल।

(हृदयाचे जोराचे स्पंदन दर्शवित्ते, मराठीतील ‘धड्‌ धड्‌’)

माछ ‘धड्‌फड्‌’ करछे।

(तळमळण्याची अवस्था दर्शवित्ते)

तिनि यावार जन्या ‘धड्‌फड्‌’ करछिलेन।

(अस्वस्थता दर्शवित्ते)

से ‘फस’ (फस्) क’रे ब’ले फेलल।

(बेसावधपणे किवा चटकन्‌ असा अर्थ दर्शवित्ते)

से ‘फस’ (फस्) क’रे च’ले गेल।

(अतिशय वेगाने किवा घाईने असा अर्थ दर्शवित्ते)

पोकागुलो ‘विजनिज’ (‘थिकथिक’, ‘थुकथुक’) करछे।

(पुष्कळ किडे एकत्रित आल्याचे दर्शवित्ते)

ओवा ‘विड्‌विड्‌’ करछे।

(अस्पष्ट आवाजात किवा लहान आवाजात म्हणणे दर्शवित्ते)

कापडुटा जले भिजे 'सपसप' (सप्सप्) करछे ।
(पाण्याने थपथपले आहे असे दर्शविते)

वाडिठि 'सैतसैत' (सैत्सैत्, सैातसैात, सैात्सैात्) करछे ।
(किचित् ओलेपणा दर्शविते)

से 'बै' क'रे च'ले गेल ।
(अतिशय वेगाने किवा घाईने असा अर्थ दर्शविते)

से 'बौ' क'रे दौडल ।
(द्रुतगति दर्शविते)

आमार माथा 'बौ' करछे ।
(डोके गरगरण्याची अवस्था दर्शविते)

घरवाडि 'भौ भौ' करितेछे ।
(शून्यता दर्शविते)

से 'भौ' क'रे दौडिछे ।
(द्रुतगति दर्शविते)

'भौ' क'रे आमार माथा घुरछे ।
(डोके गरगरण्याची तीव्रता दर्शविते)

से 'सौ' ('शौ') किवा 'सौ' ('शौ') क'रे च'ले गेल ।
(अतिशय वेगाने जाण्याची अवस्था दर्शविते)

'सौ सौ' किवा 'सौ सौ' क'रे हांण्या बईछे ।
(वाऱ्याची अतिशय जोराने वाहण्याची अवस्था दर्शविते)

से 'फिक' क'रे हौसल ।
(आढ्यतापूर्वक छद्मीपणाचें किंचित् हास्य दर्शविते)

से 'कटमट' क'रे ताकाते लागल ।
(कठोरपणा किवा राग दर्शविते)

शून्यामाठ 'धु धु' करछे ।
(शून्यता दर्शविते)

बुकेर भितर 'धु धु' करछे ।
(जळजळत आहे असे दर्शविते)

চারিদিকে কাঁদা 'প্যাচপ্যাচ' (পচপচ) করছে ।
(নিখিল সগলীকভে পসরলা आहे हे दर्शविते)

से 'गोंगों' करछे ।
(कण्हण्याची अवस्था दर्शविते)

घरदुयार 'बुरबुर' करछे ।
(स्वच्छता दर्शविते)

छोट शिशुर 'तुलतुले' गाल ।
(अतिशय कोमलपणा दर्शविते)

से आमार पाने 'फ्यालफ्याल' क'रे चेयेछिल ।
(व्याकुळता असलेल्या एकटक नजरेचा भाव दर्शविते)

चोथ छुटि ज्वालाय 'करकर' करछे ।
(दगडाचा लहानसा कण डोळ्यात गेल्यावर होणारी वेदना दर्शविते)

चोरके मारवार ज्ज्य आमार हात 'निशपिश' (निसपिस) करते लागल ।
(हात शिवशिवतात हे दर्शविते)

"केतुनपुरे राजार उपवने सवे तखन बिकिमिकि बेला ।"
रवीन्द्रनाथ
(कमी प्रकाशात चमकण्याचा भाव दर्शविते)

"दिनास्त सुरम्या, वायू बहे 'बुबुबु' ।" - ज्योतिरिन्द्रनाथ
(वाऱ्याचे संश्रयणे वाहणे दर्शविते)

"सेई 'दांदां' शब्द अनेकूण धरिया येन 'गमगम' करिते लागिल ।
रवीन्द्रनाथ
(आवाज घुमण्याचा भाव दर्शविते)

"दुई भाई यथन निर्जन वनेर मध्ये प्रवेश करिलेन, तखन नक्कर
रायेर गा 'छमछम' करिते लागिल ।" रवीन्द्रनाथ
(मीतीमुळे होणारी शरीराची अवस्था दर्शविते)

बाँ क'रे माथाय रक्त च'डे गेल ।" रवीन्द्रनाथ
(वेगाची तीव्रता दर्शविते)

"सुभाषिणी 'ठों' करिया छुटिया मासौर काछे गेल ।" बंकिमचन्द्र
(फार जोरात धावण्याचा भाव दर्शविते)

शब्दद्वैत शर्काद्वत

एकच शब्द किंवा विभक्तियुक्त पद दोनदा वापरण्याला 'शर्काद्वत' (शब्दद्वैत) म्हणतात. एकाच अर्थाचे दोन शब्द, एक सार्थक व दुसरा त्यापासून उत्पन्न झालेला निरर्थक शब्द किंवा दोन ध्वन्यात्मक शब्द जोडलेले असताना सुद्धा 'शर्काद्वत' होते. शब्दद्वैताचे साधारणतः चार प्रकार आहेत.

- १) द्विकृत्त शब्द वा पदे शर्काद्वत वा पर्दाद्वत
- २) युग्मशब्द शर्काद्वत
- ३) अलुकार वा विकार -जात शब्दर (योगे शर्काद्वत
- ४) ध्वन्यात्मक शब्द शर्काद्वत

५

" द्विकृत्त शब्द वा पदे शर्काद्वत वा पर्दाद्वत ह्या प्रकारात एकच शब्द किंवा विभक्तियुक्त पद दोनदा वापरले जाते. बंगालीत ह्याचा फार उपयोग करतात. त्यांपैकी काही उदाहरणे येथे देण्यात आली आहेत.

(अ) पुनरावृत्ति दर्शक -

मध्ये मध्ये, वारे वारे, माके माके, मासे मासे, समय समय, पंरे पंरे, पथे पथे, पाय पाय' कथाय कथाय, घंटाय घंटाय, इत्यादि.

पाय पाय बाधा	पावलोपावली संकटे.
पाय पाय चला	हळूहळू चालत जाणे.
माके माके आसा	मधून मधून येणे.

আমি মাসে মাসে বেতন পাই।

মলা প্রত্যেক মহিন্যালা পগার মিळती।

तौहार कथाय कथाय कोप।

ते (निष्कारण) प्रत्येक बाबतीत रागावतात.

(आ) संयोगदर्शक -

मुखे मुखे, वुके वुके, चोखे चोखे, मानुषे मानुषे, कार्ठे कार्ठे इत्यादि.

चोखे चोखे राखा डोळ्यांमोर ठेवणे.

कथाटा मुखे मुखे प्रचार हईया गियाछे।

ती गोष्ट तोडोतोडी पसरली आहे.

(इ) नेहमी करीत असणे ह्या अर्था

आगे आगे, सजे सजे, पाशे पाशे, पिछने पिछने, मने मने, पेटे पेटे, तले तले, भितरे भितरे, गाये गाये इत्यादि.

से सकलें आगे आगे याय।

तो नेहमी सर्वांच्या पुढे जातो.

तले तले तिन सव जिनिस पार करियाछेन।

त्यांनी गुपचुप सर्व सामान पळविले आहे.

आमि मने मने से विषये तोलापाड करियाछिलाम।

मी त्या विषयाचा स्वतःशीच वारंवार विचार केला.

उषार सजे सजे विहङ्गण मधुर श्वरे परस्परके जागाय।

पहाटेला सुरवात होताच पक्षी गोंड आवाजानी एकमेकांना जागे करतात

(ई) पुष्कळ वेळापासून ह्या अर्था

हासिते हासिते, हासिया हासिया, चलिते चलिते, काँदिते काँदिते, चलिया चलिया, काँदिया काँदिया इत्यादि.

देखते देखते आंधार ह'ल।

पहाता पहाता अंधार पडला.

से चलिया चलिया क्लान्त हईल।

ती चालून चालून दमली.

चलिते चलिते देखलाम ।
चालता चालता पाहिले.

मा केँदे केँदे अन्न हयेछेन ।
रडून रडून आई आंधळी झाली आहे.

लिथे लिथे कलम भोंता हये गेछे ।
लिहून लिहून लेखणी बोथट झाली.

(उ) अनेकरचनार्थी

नूतन नूतन, बड़ बड़, छोट छोट, राशि राशि, हजार हजार,
गाड़ी गाड़ी, दले दले, टूकरा टूकरा, बने बने, घरे घरे,
मुठो मुठो, लाल लाल, यारा यारा, केह केह, वस्ता वस्ता,
इत्यादि.

“बने - बने पाथीरा, ग्रामे - ग्रामे चाथीरा, घरे - घरे छेले-
मेयेरा आज सुमङ्गल गान गौछे ।” -अबनीन्द्रनाथ
बनावनावून पक्षी, गावोगाव शेतकरी, घरघर मुले-मुली आज मंगल
गाणी गात आहेत.

वस्ता वस्ता चाँडल साजान आहे ।
ताँडळाच्या गोण्या एकावर एक रचण्यात आल्या आहेत,

तुमि कित्ति कित्ति करिया टाका दिवे ।
तू हल्याहल्याने पैसे दे.

केह केह एमन कठोर ये काहाकेओ अछुग्रह करे ना ।
काहीजण इतके कठोर असतात कि कोणावरच मेहेरबानी करीत नाहीत.

प्रश्न पत्रिकाय शक्त शक्त प्रश्न छिल ।
प्रश्नपत्रिकेत पुष्कळ कठीण प्रश्न होते.

हजार हजार लोक एकत्रित हईल ।
हजारो लोक गोळा झाले.

[परंतु फलटि पाका - पाका मने हछे ।
(ते) फळ पिकले आहे असे वाटते.

फुल गुलि लाल - लाल देखाछे ।
फुले लालसर दिसतात.

ह्या दोन वाक्यांत 'पाका-पाका' व 'लाल-लाल' ह्याचा विधि विशेषणाप्रमाणे वापर केल्यामुळे ते शब्द अनेकवचन दर्शवित नाहीत.]

(ऊ) ताम्रडतोव ह्या अर्थी -

हाते हाते, तथन तथन

"एवारे विश हाजार टाकार पण एवंग हाते हाते आदाय।"
-रवौद्रनाथ

ह्यावेळी वीस हजार रुपये हुंडा व लागोलग त्याची वसुली.

(ए) विशेष निश्चितार्थक

गरम गरम, टाट्का टाट्का, आपनि आपनि, निजे निजे,
सकाल सकाल, चार चार, छई छई, गलाय गलाय, ठिक ठिक,
कानाय कनाय, इत्यादि.

आमि काल सकाल सकाल आसव।

मी उद्या सकालीच येईन. किवा मी उद्या लवकरच येईल.

तोमाके रोगी रोगी देखाळे।

तू फारच बारीक दिसतोस.

पुकुरटा कानाय कानाय भरिया गियाछे।

तलाव काठकाठ भरून गेला आहे.

चार चार जन क'रे आसते दां।

प्रत्येक वेळेला चार लोकांना येऊ द्या.

आमि सत्य सत्य बलछि।

मी अगदी खरे तेच सांगतो.

(ऐ) थोडेसे कमी, सादश्य, कोमलता, अपूर्णता, द्विधा, आसन्नता अनुकरण.

त्या क्षणीच ह्या अर्थी

भिजे भिजे, काँदो काँदो, पड़ि पड़ि, निवू निवू, ज़र ज़र,
याव याव, उठि उठि, मेघ मेघ, हवे हवे, शीत शीत, काँका
काँका, भासा भासा, हासि हासि, प्राणे प्राणे, घोड़ा घोड़ा
(खेला), चोर चोर (खेला), इत्यादि.

ताहाके पण्डित पण्डित बोध हय।

तो पण्डितासारखा वाटतो.

आमार मन केमन केमन करछे ।
मला कसंसच (बेचैन) वाटत आहे.

वाडिथाना पड पड हयेछे ।
घर कोसळण्याच्या बेतात आहे.

सक्याा हय हय एमन समय ताहारा आसिया पडिल ।
संध्याकाळ होण्याच्या सुमारास ते अचानक आले

लोकटा मर मर (वा वाय वाय) हयेछे ।
तो मनुष्य मरणाच्या पंथाला लागला आहे.

नोका डुबू डुबू हयेछे ।
होडी बुडण्याच्या बेतात आहे.

आमार मन उडू उडू करछे ।
माने मन चंचल जाले आहे.

काजटा हवे हवे हयेछे ।
काम होत आले आहे.

आमि याई याई करछि ।
मी जाण्याच्या विचारांत आहे.

आमि परीक्षा दिव दिव भावछि ।
मी परीक्षेला बसण्याच्या विचारांत आहे.

वृष्टि हय हय करे हल ना ।
पाऊस पडेल असे वाटत होते परंतु पडला नाही.

प्रदीपटा निबू निबू हयेछे ।
तो दिवा विझण्याच्या बेतात आहे.

तोमाके आमि चिनि चिनि करछि ।
तुला अगदी ओळखल्यासाखे वाटते.

चाकरिटा हय हय एमन समय आमार व्यामो हल ।
ती नोकरी मिळण्याच्या बेतात असताना मी आजारी पडलो.

(ओ) परस्पर संबंध दर्शविण्याच्या वेळी एकाच पदाचे द्वित्व करतात. अशावेळी साधारणतः पहिल्या पदाच्या शेवटी 'आ' व दुसऱ्या पदाच्या शेवटी 'ई' हे स्वर येतात.

उदा. लाठालाठि, मारामारि, गलाललि, बलाबलि, कानाकानि, काडा-
काडि, बोरारुबुरि, गडागडि, दापादापि, ताडाताडि, डाकाडाकि,

বাঁধাবাঁধি, বাড়াবাড়ি, হাঁটাহাঁটি, কষাকষি, দলাদলি, বকাবকি,
 টানাটানি, ঘুষাঘুষি, রেষারেষি, কোলাকুলি, দোঁড়াদোঁড়ি,
 ধরাধরি, জড়াজড়ি, কাটাকাটি, ঘষাঘষি, খেঁচাখেঁচি, চুমাচুমি,
 মেশামিশি, হেঁচড়াহেঁচড়ি, ছুঁটাছুঁটি, গালাগালি, হানাহানি,
 ছড়াছড়ি, হুড়াহুড়ি, ঠেলাঠেলি, গুঁতাগুঁতি, নাড়ানাড়ি, পীড়া-
 পীড়ি, চটাচটি, রাগারাগি, চাপাচাপি, ঢাকাঢাকি, ছাড়াছাড়ি,
 হাসাহাসি, পাশাপাশি, আড়াআড়ি, কোণাকুণি, কামড়া-
 কামড়ি, সামনাসামনি, মুখামুখি, দেখাদেখি, চোখোচোখি,
 লেখালিখি, হাঁকাহাঁকি, হাতাহাতি, সাধাসাধি, কাছাকাছি, নাচা
 নাচি, ফাটাফাটি, মাঝামাঝি, মাতামাতি, লাফালাফি, ইত্যাদি।

ওরা হাত ধরাধরি ও গলা জড়াজড়ি করিয়া বেড়ায় ।
 তে হাতাত হাত ঘালন ব গল্লাত গল্যা ঘালন ফিরতাত।

গালাগালি করতে করতে মারামারি হ'ল ।
 শিবীগাল করতা করতা মারামারী জ্বালী।

ভিড়ের মধ্য থেকে ঠেলাঠেলি ও গুঁতাগুঁতি করিয়া আমরা
 বাহির হইলাম ।

গর্দান্ন ধন্বকান্বকী ব কোপরাকোপরী (কোপরানে একমেকাশ ঢকলণে)
 করুন আম্হী বাহঁর পডলো।

দর কষাকষি করা আমার পছন্দ হয়না ।
 'মাবান্ধী ঘাসাঘীস করণে মলা পঁসদ নাহী।

আজকে ওদের সামনাসামনি হবে ।
 আজ তে সমোরাসমোর যেতীল।

ছোট ছেলে - মেয়েরা দেখাদেখি শিখে ।
 লহান মুলে ব মুলী একমেকান্ধে বাহুন শিকতাত।

তোমার তো সব তাতেই বাড়াবাড়ি ।
 তুলী তর সর্বঁচ বাবতীত অতিশয়োক্তি অসতে।

এই দুইটি জিনিস পাশাপাশি রাখিয়া তুলনা কর ।
 হ্যা দান বস্তু জবলজবল ঠবুন তুলনা করা।

“পড়ি গেল কাড়াকাড়ি — আগে কেবা^১

প্রাণ করিবেক^২ দান, তারি লাগি তাড়াতাড়ি।” -রবীন্দ্রনাথ
 হিসকাহিসকী মুরু জ্বালী -

পহিল্যাৱা কোণী প্রাণ ঘাৱা হ্যাঁকরিতা ঘাঁই জ্বালী।

[१) 'वा' चा अव्ययाप्रमाणेच 'वाक्यांशोभादर्शक' किंवा 'पादपूर्ववार्थक' शब्द म्हणून वापर करतात.

२) निषेधाथक शब्द श्रुतिमधुर, विनययुक्त किंवा जोरदार करण्याकरिता प्रघात व बोलीभाषेत 'क', 'को' हे प्रत्यय स्वार्थां वापरतात. किंचित् क्रियापदानाही हे प्रत्यय लागतात.

उदा. येथो नको, उठो नको, व'लो नको, ।

"होयो नको कुठित ताले ताल दियो ताल—

जय-जय जयगान गाईयो।" -रवीन्द्रनाथ

„कुलेर बाहार नाहिक बाहार फसल बाहार फलल ना।" -रवीन्द्रनाथ
थाकव नको बद्धघरे, देखव एवार जगंटाके । -काजी नजरूल ईसलाम

ह्याखेरीज बंगालीत (विशेषतः बोली भाषेत) 'गिह्ये' चा ('गिह्या' ह्या असमापिका क्रियेचे 'चलित' रूप) 'वाक्यालंकार' अव्यय' म्हणून वापर करण्याचा प्रघात आहे. उदा. तारपर गिह्ये (= तार पर) । (से ह'ल गिह्ये छेलेमारुष - तो पडला लहान मुलगा किंवा बोलूनचालून तो लहान मुलगा होता.

विनंती, प्रार्थना, आज्ञा, परवानगी इत्यादि सूचक म्हणून 'गे' ह्या 'वाक्यालंकार' अव्ययाचा वापर करतात. उदा. कर (गे (कर जा)), थाओ (गे (खा जा)), याक (गे (जाऊ द्या)), मरुक (गे (मरू द्या)). ह्याचा उपयोग मोठ्या वाक्यात न करता केवळ 'अरुज्जा तार' असलेले क्रियापदच जेव्हा (कर्ता अध्याहृत राहून) पूर्ण वाक्य म्हणून वापरले जाते तेव्हा करतात. उदा. (से आमार वाडि याक । (त्याला माझ्या घरी जाऊ द्या). ह्या वाक्याऐवजी 'से आमार वाडि याक (गे' असे वाक्य होणार नाही.)

२

युग्यशब्द शब्दद्वय

जोडशब्दांचे

मुख्यतः तीन प्रकार आहेत.

१) समार्थक वा प्राय समार्थक २) विपरीतार्थक
३) विभिन्नार्थक

१) समर्थक वा प्राय समर्थक

अ) समर्थक :- ह्या जोडशब्दांत प्रत्येक शब्दाचा अर्थ सारखाच असतो

লোক - জন, ব্যবসা - বাণিজ্য, রাজা - বাদশা, মাথা - মুণ্ড,
 পাইক - পেয়াদা, অল্প - স্বল্প, খবর - বার্তা, পাহাড় - পর্বত,
 কাজ - কর্ম, লজ্জা - সরম, আপদ - বিপদ, মামলা - মোকদ্দমা,
 ধর - পাকড়, আমোদ - প্রমোদ, ভাবনা - চিন্তা, কাটা-ছাঁটা,
 বলা - কওয়া, ভক্তি - শ্রদ্ধা, মান - সম্মম, সেবা - শুশ্রূষা,
 ঠাট্টা - তামাশা, অনুরোধ - উপরোধ, আত্মীয় - স্বজন, আশ্রিত-
 অনুগত, পোশাক - পরিচ্ছদ, খড় - কুটা, জীব - জন্তু, তর্ক-
 বিতর্ক, আচার - ব্যবহার, জ্ঞাতি - গোষ্ঠি, তর্জন - গর্জন,
 কাঙ্ক্ষাল - গরিব, ছাই - ভস্ম, চালাক - চতুর, ছেলে - পুলে,
 সাজ - সজ্জা, ওজর - আপত্তি, গা - গতর, ঠাকুর - দেবতা,
 চাল - চলন, রীতি - নীতি, জন - মানব ইত্যাদি.

৩) **প্রায় সমার্থক :-** হয় জোড়শব্দাত প্রত্যেক শব্দাচা অর্থ বেগা
 অসলা तरी एकमेकांना जवळच्या असतो.

উদা. মাল - মসলা, হাঁক - ডাক, বন - জঙ্গল, পাঁজি - পুঁথি,
 সাত - পাঁচ, কথা - বার্তা, চাষ - বাস, মুটে - মজুর, চল-বল,
 কলা - কোঁশল, হাট - বাজার, অস্ত্র - শস্ত্র, মন্ত্র - তন্ত্র,
 পূজা - পাঠ, উঁকি - ঝুঁকি, লোহা - লকড়, চাল - চুলো,
 শিক্ষা - দীক্ষা, অনুনয় - বিনয়, দয়া - মায়া, দোকান - পাট,
 আশা - ভরসা, টাকা - পয়সা, টাকা - কড়ি, হিংসা - দ্বেষ,
 দ্রব্য - সামগ্রী, দীন - দুঃখী, ধন - দৌলত, হুঁষ্ট - পুঁষ্ট,
 আকার - প্রকার, ধুলো - মাটি, হাল - চাল, জানা - শোনা
 হাসি - খুশি, লেখা - পড়া, রক্ত - মাংস, লোক - লক্ষর ইত্যাদি.

সমার্থক বা প্রায় সমার্থক জোড়শব্দানে त्यातील प्रत्येक
 शब्दाच्या अर्थाला व्यापकता येते.

২) **বিপরীতার্থক :-** হয় জোড়শব্দাত दोन्ही शब्दांचा अर्थ एक-
 मेकांच्या उलट असतो.

উদা. পাপ - পুণ্য, ভাল - মন্দ, ধর্মাধর্ম, সুখ - দুঃখ, উঠা-নাবা,
 ক্রয় - বিক্রয়, বেচা - কেনা, হিতাহিত, শীতোষ্ণ, অগ্র-
 পশ্চাৎ, উঠতি - পড়তি, উত্থান - পতন, হ্রাস - বৃদ্ধি, তেজি-
 মন্দি, আকাশ - পাতাল, ইতর - ভদ্র, ছোট - বড়, জন্ম-

मुत्तु, देना - पाँना, आनागोना, आसा - याँया, याता-यात, रात - दिन, दिवा-रात्र, आय - बय, आमदानी - रशुनि, जय - पराजय लाभालाभ, देश - विदेश, स्वर्ग - नरक, शुभाशुभ, आगा - गोड़ा, हासि - कान्ना, हर्ष - विषाद, इत्यादि.

७) **विभिन्नार्थक** :- ह्या जोडशब्दात प्रत्येक शब्दाचा अर्थ वेगवेगळा असतो.

अन्न - वस्त्र, जल - वायू, शीत - वसन्त, आगे - भागे,

काही शब्दाच्या पुढे 'पत्र' शब्द जोडून जोडशब्द तयार करतात. ह्या जोडशब्दात पहिल्या शब्दाचा अर्थ मुख्य असतो. 'पत्र' शब्दाचा विशेष असा अर्थ होत नाही.

उदा. खरच - पत्र, ओषुध - पत्र, जिनिस - पत्र, तैजस - पत्र, विद्याना - पत्र, आसबाव पत्र, दलील - पत्र, हिसाब - पत्र, माल - पत्र, थाता - पत्र, पुँथि - पत्र, देना - पत्र

काही शब्दांच्या पुढे त्याच शब्दाचा लघुत्वेदर्शक शब्द वापरून जोड शब्द तयार करतात.

बौचका - बूँचकि, पोटला - पूँटलि, दड़ा - दड़ि, गोला - गुलि, इत्यादि

दोन क्रियापदांच्या असमापिका क्रियांची रूपे जोडूनही जोडशब्द तयार करतात. ह्यांचा उपयोग क्रियाविशेषणाप्रमाणे (विशेषतः 'चलित' भाषेत) करतात.

उदा. जेने - शुने, वुबो - शुने, हेसे - खेले, मिले - मिशे, धुये - मुछे, मेरे - धरे, केँदे - कोटे, देखे - शुने, ब'ले - क'ये इत्यादि.

[ह्या जोडशब्दातील शब्दाचा क्रम बदलू नये. तसे केल्यास ते बंगाली भाषेतील ह्या शब्दांच्या वापरानिरुद्ध होईल व प्रुतिमधुरही होणार नाही.

उदा. जन - लोक, मसला - माल, पुण्या - पाप, वस्त्र - अन्न, बूँचकि - बौचका, शुने - जेने, असे करू नये]

अनुकार वा विकार-जात शब्दर घोगे शर्कद्वत ह्या प्रकारच्या जोडशब्दात प्रथम शब्दाला अर्थ असतो व दुसरा शब्द पहिल्या शब्दाच्या विकृतिने झालेला असतो. मराठीत ज्याप्रमाणे भाकरी-विकरी शब्दात 'विकरी' शब्दाला काही अर्थ नसून तो 'भाकरी' शब्दापासून विकृतिने झालेला आहे आणि 'भाकरी' शब्दाचा अर्थ व्यापक करतो (भाकरी आणि तिच्याबरोबर चटणी, झुणका वगैरे) त्याचप्रमाणे बंगालीत हे जोडशब्द अर्थ व्यापक करतात. मराठीत ज्याप्रमाणे विकृत शब्दात सुरवातीला 'व' येतो त्याचप्रमाणे बंगालीत विकृत शब्दात सुरवातीला 'ट्र' येतो. कधी कधी 'व', 'फ', 'स', 'म' पण येतात.

उदा. जल - टल, आलो - टालो, पयसा - टयसा, रक्त - टक्त, छुरि-
टुरि, निलाम - टिलाम, कथा - टथा, पुंथि - टुंथि, वई - टई,
लूचि - फूचि, लूचि - फूचि, रकम - सकम, मोटा - सोटा, एलो-
मेलो, रामा - वामा, ताम - फाम, काज - फाज, चादर - फादर,
वाडि - टाडि, छोट - मोट, गुडि - टुडि, चादर - टादर,
घोडा - टोडा, केमन - टेमन, इत्यादी.

असमापिका क्रियापदानासुद्धा त्याचे विकृत रूप (विशेषतः 'चलित' भाषेत) जोडले जाते.

उदा. वुबो - सुबो, येते - टेते, लुटे - पुटे, खेये - देये,
मेथे - चुथे, शुनते - टुनते, नडे - चडे, छिंडे - फिडे,
रेगे - मेगे, व'के - व'के, क'रे - टु'रे

प्रथम शब्दातील. स्वरात बदल करून होणारा शब्दही त्या शब्दाला जोडून जोडशब्द तयार होतात.

चूप - चाप, मिट - माट, फिट - फाट, घुष - घाष, ठिक - ठाक,
टिला टाला, गोछ - गाछ, मोट - माट, नाहस - नुहस, योग-
याग, ठाकुर - ठूकुर, काटा - कोटा, इत्यादी.

काही जोडशब्दांमध्ये विकृत शब्द प्रथम येतो व मूल शब्द नंतर येतो.

उदा. आशपाश, हाबुडुबु, अलिगलि, इत्यादी.

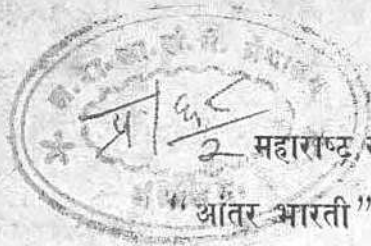
ধ্বন্যাত্মক শব্দে শব্দার্থদ্বিত

হ্যা প্রকারাত ধ্বন্যাত্মক শব্দে দ্বিত্ব বা পরলে जातात. ह्यांची उदाहरणे 'ध्वन्यात्मक शब्द' ह्या भागात दिलेली आहेत. खाली बंगालीतील काही प्रमुख साहित्यिकांची वाक्ये दिली आहेत.

- १) "मडाथेको(प्रेते खाणारा)कुकुरगुलो घेऊ घेऊ क'रे उठलो।"
कालीप्रसन्न
- २) "बाम्-बाम् छन-छन वानन्-वानन् छनन्-छनन् दम्-दम् द्रिम-द्रिम वीणे कत कि बाजितेछिल, ताहा आमि बलिते पारिव ना।"
-बक्षिमचन्द्र
- ३) "हेसे खलखल गेये कलकल, ताले ताले दिव तालि।"
-रबीन्द्रनाथ
- ४) "तार हातेर खांडा तखन वन वन क'रे घुरछे।" -शरत्चन्द्र
- ५) "बा'रछे बाबा'र क'रछे बम्बाम् बज्ज गर्जाय, बङ्गा गम्गम्।"
-सत्येन्द्रनाथ
- ६) "भोमरा भन् - भन् क'रे उडे वेड़ाय।" -अवनीन्द्रनाथ
- ७) "दक्षिणे 'शाली' नदी कुलकुलु वय।" नजरुल
- ८) "मेघला दिन आज दाड़ फेले याय आंधारे बुप्, बुप्।"
-प्रेमेश मित्र
- ९) "ताले ताले ताहादेर पा नडे, ताहादेर चन्द्रहारे बुन् बुन् शब्द हय।" -हरप्रसाद
- १०) "धक्धक् दश दिके विद्यातेर बाला।" -बिहारीलाल
- ११) "तामसौ रात्रे अगण्य उज्जल ज्योतिःपुञ्ज यखन एर आकाश बलम्ल करे।" -द्विजेश्लाल
- १२) "तीरे नारिकेल-मूले थल थल करे जल।" -अक्षय वेडाल
- १३) "ताहार ईछरे करे काटुर कुटुर।" -भारतचन्द्र
- १४) "बिल्ली सब बिँ बिँ रव करे।" -बिहारीलाल
- १५) "हिया काँपे छरुछरु।" -मधुसूदन
- १६) "ताही बलि - सावधान ! क'रो नाको धूप, धाप।" सुकुमार राय
- १७) "रोजे बालि बाँ बाँ करितेछे।" -सर्बकुमारी
- १८) "उलङ्ग प्रकृतिर स्थाने स्थाने এখনও जलेर राश थै थै करछे।"
-रबीन्द्रनाथ

△ △ △

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाची
"आंतर भारती" योजनेखाली प्रकाशित झालेली पुस्तके

ग्रंथाचे नांव	संपादक-लेखक
(१) गुजराती मराठी शब्दकोश	— श्री. भाऊ धर्माधिकारी
(२) उर्दू-मराठी शब्दकोश	— श्री. श्रीपाद जोशी व डॉ. एन्. एस्. गोरेकर
(३) कानडी-मराठी शब्दकोश	— श्री. पुंडलिकजी कातगडे
(४) गुजराती भाषा प्रवेश	— श्री. भाऊ धर्माधिकारी
(५) कानडी साहित्य परिचय	— श्री. गु. व्यं. दिवेकर
(६) बंगाली साहित्य परिचय	— श्रीमती सरोजिनी कमतनूरकर
(७) बंगाली भाषा प्रवेश	— श्री. स. ग. सुखठणकर
(८) कानडी भाषा प्रवेश	— श्री. गु. व्यं. दिवेकर

आगामी प्रकाशने

(१) तमिळ मराठी शब्दकोश	— श्री. पु. दि. जोशी व कै. सी. रमाबाई जोशी
(२) मलयाळम् भाषा प्रवेश	— प्रा. रा. वं. जोशी
(३) तमिळ भाषा प्रवेश	— प्रा. रा. वं. जोशी
(४) तेलुगु मराठी शब्दकोश	— श्री. व. दा. आगाशे
(५) मराठी तेलुगु शब्दकोश	— श्री. व. दा. आगाशे
(६) तेलुगु साहित्य परिचय	— श्री. व. दा. आगाशे
(७) तेलुगु भाषा प्रवेश	— श्री. भालचंद्र आपटे
(८) मराठी कन्नड शब्दकोश	— श्री. गु. व्यं. दिवेकर

विश्व भारती

(१) रशियन-मराठी शब्दकोश	— श्री. गु. व्यं. दिवेकर
-------------------------	--------------------------